T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

HİCRÎ IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA ULEMÂ VE İLMÎ HAYAT

Doktora Tezi

OMAR KAL HUSSIEN

İstanbul, 2018

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

HİCRÎ IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA ULEMÂ VE İLMÎ HAYAT

Doktora Tezi

OMAR KAL HUSSIEN

Danışman: Doç. Dr. Gülgûn UYAR

İstanbul, 2018

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi OMAR KALHUSSIEN'nın HİCRİ IV.(X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA ULEMÂ VE İLMÎ HAYAT adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 10.05.2018 tarih ve 2018-13/20 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 28 / 06 / 2018

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. NUH ARSLANTAŞ	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ÖMER TÜRKER	
4.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. LEVENT ÖZTÜRK	
5.	Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi İBRAHİM HALİL ÜÇER	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Omar Kal Hussien

Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : İslam Tarihi

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Gülgün Uyar

Tez Türü ve Tarihi : Doktora- Haziran 2018

Anahtar Kelimeler : Dımaşk, İlim, IV. (X.) Yüzyıl, Ulemâ, Siyaset, Şam, Abbâsîler, İhşîdîler, Hamdânîler, Fâtımîler.

ÖZET

HİCRÎ IV. YÜZYILDA DIMAŞK'TA ULEMÂ VE İLMÎ HAYAT

IV. (X.) asır genelde İslâm tarihi içinde özelde Dımaşk şehri için önemli bir tarihî dönemeçte yer almaktadır. Bölge hem siyasî açıdan farklı yönetimlere tanıklık etmiştir hem Sünnî ve Şiî anlayışa sahip bu farklı siyasî yönetimler Dımaşk tarih ve kültüründe ileriye dönük önemli izler bırakmıştır. Bugüne dek devam eden tarihî süreçte ve bilhassa günümüzde tanık olunan farklı i'tikâdî ve amelî mezheplerin bölgedeki oluşumlarını anlayabilmek için, söz konusu dönemi iyi anlaşılması ve değerlendirilmesi gereği bir gerçeklik olarak kendini göstermiştir. İlimler tarihi açısında konuya yaklaşıldığında ise; farklı ilim dallarının oluşum ve gelişim safahâtı açısından da Dımaşk'ın üzerinde durulması icap eden bir bölge olduğu ortadır. Husûsen ise; ulemâ ve siyâsî erk arasındaki ilişkiler itibariyle IV. (X.) asır, ilim geleneğini şekillendiren unsurları açıklamak açısından canlılığını muhafaza eden bir dönem olarak tanımlanmalıdır. Söz konusu asrın, tam mânâsıyla tarih içindeki yerinin ve öneminin belirlenebilmesi ise, öncesi ve sonrası ile birlikte bu asrın değerlendirilmesi ile mümkün olacaktır.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname : Omar Kal Hussien

Field : Islamic History and Arts

Programme : Islamic History

Supervisor : Associate Professor Gülgün Uyar

Degree Awarded and Date : Ph.D.Thesis- June 2018

Keywords : Damascus, Science, IV. (X.) Century, Ulama, Politics, ash-Sham, Abbasids, Ikhshidid, Hamdanid, Fatimid.

ABSTRACT

DAMASCUS İN THE 4TH/10TH CENTURY, SCHOLARS AND SCHOLARLY LİFE

IV. (X.) century takes part in a historic turn, in general for Islamic history and in particular for the city of Damascus. The region has witnessed different political regimes and governments which are Sunni and Shii, who has left a significant mark in the history of Damascus. In order to understand the emergence of varied schools of Islamic theology and jurisprudence in the region, witnessed throughout the historical period and especially today, the era at issue should be understood and evaluated elaborately. When the topic is approached from the standpoint of the history of Islamic sciences, in terms of formation and development periods of various branches of Islamic sciences, it is obvious that Damascus is a region which should be put emphasis on. Particularly, with respect to the relations between the scholars and the political power, IV. (X.) century should be described as a period preserving its vitality in terms of explaining the factors shaping the scientific tradition. Determining exactly the place and the importance of the era in the history shall be possible by evaluating the era with its before and after.

ÖNSÖZ

İslam Tarihinde başşehir olma özelliğini kazanan önemli şehirlerden birisi Emevîler'e başkentlik yapmış olan Dımaşk'tır. Bu çalışmada IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ın siyâsî, kültürel, iktisâdî ve idârî durumuna ve bu farklı alanların ilimî hayata etkisine değinilerek Dımaşk'ın ilimî hayatı her yönden ele alınmıştır. Dönemin ulemasının ilim serüveni, başlangıcından en yüksek dereceye varıncaya kadar tafsilatlı bir şekilde işlenmiştir. Bu bağlamda medrese öncesi dönemde genel ve özel mekânlarda ilim halka ve meclislerinin; talebe ve eğitim metotları, müderrisler ve ilim öğretme şartları gibi meseleler döneme ait kaynaklardan ele alınmıştır. Dımaşk'ın ilimî hayat zemini, gelişimi ve IV. (X.) yüzyıldaki yaşanan gelişmelerden etkileşimiyle zorlukları ele alınmıştır.

IV. (X.) yüzyılın ilim tasavvuruna vâkıf olmak amacıyla o dönem kaleme alınan ilim tasnifleri ele alınmış dönemin ilimleri, aklî ve naklî iki başlık altında işlenmiştir. Dımaşk ulemasının naklî ilimlerde rivayet merkezli kıraat, tefsir, hadis ve fıkıh alanlarındaki çalışmalarının yanı sıra dönemin itikādî ve amelî mezhepleri de ele alınmıştır. IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ın kıraat ve fıkıh mezhebi değişiminin sebepleri tespit edilmiştir. Dönemin tarih ve coğrafya anlayışı, tarihçi ve coğrafyacıları ve eserleri ele alınmış dil ve edebiyatın öne çıkan isim ve eserleri değinilmiştir. Son olarak Dımaşk'ta çok bulunmayan pozitif bilimler alanındaki bilim insanları ve eserlerine değinilmiştir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında maddî ve manevî katkısı olan birçok kişiden bazılarını burada anmak istiyorum. Öncelikle babamın vefatından sonra gurbet hayatımda bana manevî babalık yapan çok muhterem sayın Kasım YAĞCIOĞLU hocama teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmada konu tespitinden metinlerimi düzenli bir şekilde sabırla okuyarak sonuna kadar çok kıymetli destek ve teşvikleriyle beni sürekli cesaretlendiren ve bu alışmanın vücuda gelmesinde büyük katkısı olan danışman hocam sayın Doç. Dr. Gülgûn UYAR'a müteşekkirim. Ayrıca tez savunma jürimde bulunarak tezime önemli katkılarda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Nuh ARSLANTAŞ, Prof. Dr. Ömer TÜRKER, Doç. Dr. Mehmet Ümit ve Dr. İ. Halil ÜÇER beyfendiler ile İSAM kütüphanesi çalışanlarından Ekrem ARSLAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Bütün çalışmalarımın en büyük destekçisi kıymetli eşim Kamer Hanım'a teşekkür ediyorum. İlim yolunda ilerlememi isteyip seneler önce vefat eden rahmetli babam ve her zaman dualarını eksik etmeyen annemi şükranla anıyorum.

Omar KAL HUSSIEN

İstanbul 2018

İÇİNDEKİLER

GENEL BİLGİLER ..... **I**
ÖZET ..... **I**
GENERAL INFORMATION ..... **II**
ÖNSÖZ ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **IV**
KISALTMALAR ..... **VII**

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, HEDEFİ VE TAKİP EDİLEN YÖNTEM 1
II. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR 4
A. DIMAŞK İLE İLGİLİ KAYNAKLAR 4
1) Tabakât ve Târih Kitapları 4
2) Coğrafya Kitapları 6
3) Muhtelif Kaynaklar 7
B. DIMAŞK İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR 7

BİRİNCİ BÖLÜM

DIMAŞK'TA SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL DURUM

I. IV. (X.) YÜZYILA KADAR DIMAŞK 10
A. ADI VE KURULUŞU 10
B. COĞRAFÎ KONUMU 11
C. İSLÂM KÜLTÜR VE TARİHİNDE DIMAŞK 12
1) KUR'ÂN-I KERÎM VE DIMAŞK 12
2) HZ. PEYGAMBER VE DIMAŞK 13
D. DIMAŞK'IN SİYASÎ TARİHİ 15
1) Müslümanlar Tarafından Fethedilene Kadar Dımaşk 15
2) Dımaşk'ın Fethi 15
3) Hulefâ-yi Râşidîn 18
4) Emevîler 20
5) Abbâsîler 23
6) Tolunoğulları 26
II. IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK 30
A. SİYASÎ YAPI 30
1) İhşîdîler (Muhammed b. Tuğç) 33
2) Hamdânîler 37
3) İhşîdîler (Kâfûr el-İhşîdî) 40
4) Fâtımîler 43
5) Abbâsîler (Alptekin) 50
6) Fâtımîler 53
B. SOSYO-KÜLTÜREL YAPI 57
C. İKTİSADÎ YAPI 65
D. İDARÎ YAPI 68
1) İdarecilere itaat 70

2) Makam Hırsı 71

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA ULEMÂ VE EĞİTİM-ÖĞRETİM MEKÂNLARI

I. ULEMÂ 81
A. ULEMÂ ARASINDAKİ İLİŞKİLER 81
B. ULEMÂNIN İLİM YOLCULUKLARI (RIHLELER) 84
1) Rıhle Yapan Dımaşklı Âlimler 85
2) Dımaşk'a Yapılan Rıhleler 86
C. ULEMÂ AİLELERİ 91
D. HOCA-TALEBE İLİŞKİSİ 95
E. ULEMÂ VE SİYASÎ ÇEVRE 97
1) IV. (X.) Asır Öncesi Ulemâ ve Siyasetçiler 97
2) IV. (X.) Asrın Başlarında Ulemâ ve Siyasetçiler 102
3) Fâtımîler ve Ulemâ 104
4) Hamdânîler ve Ulemâ 107
F. ULEMÂNIN KIYAFETİ 108
G. ULEMÂNIN MADDÎ GELİRİ 109
II. EĞİTİM-ÖĞRETİM MEKÂNLARI 112
A. KÜTTÂBLAR (Sıbyân Mektepleri) 113
1) Küttâb Çeşitleri 116
2) Küttâb Öğreticileri, Eğitim Usulleri ve Gelirleri 119
3) Küttâblardan Bir Üst Okullara Geçiş 123
B. CÂMİ VE MESCİDLER 126
1) Dımaşk Câmii ve İlim Halkaları 128
2) Eğitim Mekânı Olarak Mescidler 131
3) İlim Halkalarında Eğitim-Öğretim Aşamaları 131
4) İlim Halkasında Ders İşleyiş Usûlü 133
5) Hadîs İmlâ Meclisleri 135
C. ÖZEL MEKÂNLAR 137
1) Evler 137
2) Yönetici Meclisleri (Edebiyat Mekânları) 139
3) Bîmâristanlar 141
4) Hanlar 142
5) Verrâk Dükkanları 143
6) Kütüphaneler 146

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA NAKLÎ VE AKLÎ İLİMLER

I. IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA NAKLÎ İLİMLER 155
A. KIRÂAT 155
1) Dımaşk Kırâat Tarîki 158
2) Dımaşk'ta Farklı Kırâatler 163
3) Kırâat İlminde Rivâyet 167
B. TEFSİR 170

1) Tefsir Metodları 172
2) Müfessirler 174
C. HADÎS 177
1) Hadîs Tedvîni ve Dımaşk 180
2) Dımaşk Hadîs Okulu 184
3) IV. (X.) Asır Dımaşk Muhaddisleri 186
4) Dımaşk'ta Hadîs Usûlü 195
D. FIKIH 199
1) Evzâî Mezhebi 205
2) Hanefî Mezhebi 212
3) Mâlikî Mezhebi 216
4) Şâfiî Mezhebi 219
5) Hanbelî Mezhebi 223
6) Zâhirî Mezhebi 225
E. KELÂM 225
1) Eş'ariyye 228
2) Mu'tezile 235
3) Kaderiyye 238
4) Haşviyye 240
5) Kerrâmiyye 241
6) Nâsıbîlik 242
7) Şiîlik 245
8) İsmâiliyye 259
9) Karmatîler 260
10) Nusayrîlik 260
F. TASAVVUF VE SÛFÎLER 260
1) Tasavvuf Anlayışı 261
2) Riyâzât 266
3) Kerâmet 268
II. IV. YÜZYILDA DIMAŞK'TA AKLÎ İLİMLER 270
A TARİH 270
1) Tarih Yazıcılığı ve Yöntem 270
2) Önemli Tarihçiler ve Eserleri 272
B. COĞRAFYA 277
C. DİL VE EDEBİYAT 281
D. DIMAŞK'TA TERCÜME 294
F. HİKMET (FELSEFE) 295
E. FEN BİLİMLERİ 296
SONUÇ 302
EKLER 309
BİBLİYOGRAFYA 315

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
b.	: Bin, İbn
Bkz.	: Bakınız
b.s.	: Baskı
b.y.	: Basım Yeri Yok
c.c.	: Celle Celâlühû
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
km.	: Kilometre
km^2	: kilometre kare
Ktb.	: Kütüphane
m.	: Mîlâdî
m.d.	: Madde
m.ö.	: Milâddan Önce
m.s.	: Milâddan Sonra
nşr	: Neşreden
r.a.	: Radıyallâhu anhu
s.	: Sayfa
s.a.s.	: Sallallahu aleyhi ve âlihî ve sellem
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme Eden
t.y.	: Tarih Yok
Vb.	: Ve Benzeri
YL	: Yüksek Lisans
y.y.	: Yüzyıl

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ, HEDEFİ VE TAKİP EDİLEN YÖNTEM

Müslümanları bir merkezden yönetme gerekliliğine binaen başşehir belirleme ihtiyacı İslâm tarihininin her döneminde kendini göstermiş ve değişen devlet otoritelerine bağlı olarak farklı başşehirler ortaya çıkmıştır. Hicrî ilk dönemlerde Medîne, Emevîler döneminde Dımaşk, Abbâsîler döneminde Bağdat daha sonraki dönemlerde Kahire ve başta Konya, İstanbul olmak üzere muhtelif Anadolu şehirleri bunlar arasında sayılabilir. İşte tüm bu başşehirler İslâm medeniyetinin izlerini diğer şehirlerden daha farklı ve daha derin taşımaktadırlar.

Başkent olma vasfını taşımış şehirler hem siyasî hem iktisadî hem de ilmî gelenekten ciddî bir pay aldıkları gibi kendileri de İslâm devletlerine çeşitli katkılarda bulunmuşlardır. Yukarıda sayılan söz konusu şehirleri bu nokta-i nazardan dikkatle incelemek klasik İslâm tarihçileri ve çağdaş tarihçiler tarafından oldukça önemsenmiştir. Tarihçiler tüm bu şehirleri kimi zaman müstakil eserlerde kimi zaman da igili kitapların muhtelif bölümlerinde incelemeye çalışmışlardır. Böylece sayısı azımsanmayacak bir literatür ortaya çıkmıştır. Dımaşk şehri de bu anlamda araştırmalara konu olmuş, dikkati calib kaynaklardaki yerini almıştır.

İslâm tarihi çalışmaları genel olarak siyaset tarihi çizgisinde devam ederken şehircilik ve ilim tarihi çalışmalara konu olma noktasında zayıf kalmıştır. Böylece özelikle başşehirlerin dönemsel olarak ele alınması gerekliliği günümüz açısından önemli bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Genel anlamda İslâm tarihi için söylediğimiz bu durum özelde Dımaşk için de geçerlidir. Zira Dımaşk'ın hem siyasî hem sosyo-kültürel hem de ilmî açılardan incelenmesi tarihe bakış açılarına farklı bir boyut kazandıracaktır. Tezdeki genel sav da bunun üzerine kuruludur. Siyaset, ulemâ ve toplum İslâm kültüründe her zaman birbiriyle içiçe olmuş, İslâm toplumlarının tarihi seyrine birlikte yön vermişlerdir.

Dımaşk tarihi açısından günümüze kadar yapılan çalışmalardaki bir diğer önemli eksiklik ise, medreselerin teşekkülünden önceki dönemin ihmal edilmiş olduğudur. Zira çağdaş araştırmalar dönem tercihinde bulunurken daha çok sistemli medreselerin ortaya çıktığı tarihlerden sonrasını dikkate almışlardır. Oysa medreselerin bulunmaması ilmî çalışmaların yapılmadığı anlamına gelmemektedir. Bilakis IV. (X.) yüzyıl ve öncesinde ilmî faaliyetler kendine has yöntemlerle devam ettirilmiştir. İlim meclis ve halkalarında eğitilen kişiler fikirleri ve eserleriyle İslâm tarihine önemli katkılarda bulundukları gibi siyaset tarihine de kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak yön vermişlerdir. Haliyle IV. (X.) yüzyıl ve öncesini

çalışmak İslâm tarihi açısından önemli bir eksikliği giderecektir. İşte bu sebebe binaen çalışmamızda Dımaşk'ı ele alırken IV. (X.) yüzyılla sınırlandırmayı tercih ettik.

IV. (X.) yüzyılı tercihdeki tek âmil yukarıda ifade edilen; alandaki konuyla ilgili eksiklik değildir. Zira IV. (X.) yüzyıl karakteri itibariyle oldukça dikkate değerdir. Bu dönemde İslâm âleminde ciddî siyasî ayrılıklar yaşanmış, Şiîlik ve İsmâilîlik gibi mezheplerin devletler ve emirlikler tarafından resmî olarak benimsenmiştir. Bâtınîler gibi muhtelif mezhep mensupları kendi başına siyasî bir otorite ve güç haline gelmiş, Fâtımîler'in egemenliğinde yaşayan Sünnîler gibi içinde bulundukları devletten farklı mezheplere mensup âlimler oldukça zor şartlar altında ilmî çalışmalarını yürütmüşlerdir. Ulemânın kimi zaman zulüm boyutuna ulaşmış siyasî baskılarla nasıl başa çıktığı, tüm bu baskılara rağmen ümmet bilincini nasıl diri tutmayı başardıkları günümüz açısından hayati bir ehemmiyete sahiptir. Zira bugün İslâm âlemi o dönemdekinden farksızdır. Mezhep ve milliyetçilik gibi taassuplarla ümmet anlayışı derin yaralar almıştır. Tüm bu yaraları sarma noktasında her dönemde olduğu gibi bugün de ulemâya önemli görevler düşmektedir. İşte tam da burada tarihi okumanın ne kadar gerekli olduğu gerçeği bir kez daha kendini göstermektedir.

Çalışmada IV. (X.) yüzyıl Dımaşk'ını ilmî ve siyasî açılardan en iyi şekilde ortaya koymak için çeşitli yöntemler kullanılmıştır. Öncelikle döneme ait kaynaklar taranmış, birincil nitelikte diyebileceğimiz eserler üzerinden bir temel oluşturulmuştur. IV. (X.) yüzyıl ya da IV. (X.) yüzyıla yakın yaşamış tarihçilerin kaleme aldıkları bilgiler güvenilirlikleri açısından oldukça önemlidir. Ancak döneme yakın kaynaklar daha çok tabakāt eserleri olduğu için tarihî olayları kişiler üzerinden çözümlemek durumunda kalınmıştır. İşte bu sebeple araştırmamız için ikinci önemli yöntem tasnif yöntemi olmuştur. Tabakāt kitaplarından elde edilen veriler daha sonraki dönemlerde yazılmış siyaset kitaplarının da yardımıyla tasnif edilmiştir.

Yukarıda ifade edildiği gibi IV. (X.) yüzyıl siyasî açıdan karışık bir dönemdir. Bu durum haliyle tarih yazıcılığında da kendini göstemiştir. Farklı ideolojiye sahip tarihçilerin birbirlerini kimi zaman usturuplu kimi zaman da ağır sözlerle eleştirmişler. Aynı olayları farklı açılardan, kendi siyasetçilerini haklı çıkaracak şekilde kaleme almışlardır. Bu durum ise çalışmamız açısından tahlil yönteminin gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Zira döneme dâir yazılmış her klasik kaynak tahlil edilmeden teze konu edilmiş olsaydı ciddî tezatlar ortaya çıkardı. Söz konusu sebebe binaen bir olay ya da şahısla ilgili olarak, birden fazla tarihçinin eserine bakılmış gerekli tenkitler yapıldıktan sonra en doğru diyebileceğimiz bilgi saptanmaya çalışılmıştır. Tabii bu söylediklerimiz her konu için mümkün olmamıştır. Zira kimi olay ya da kişi hakkında

tarihî bir veri bulmak, başka bir deyişle çapraz araştırma yapmak mümkün olamamıştır. Söz konusu durumun pek çok sebebi vardır. Dönemin eski bir dönem olması, yazılan her eserin bize ulaşamamış olması vb. bu sebepler arasında yer alır.

Son aşamada ise elde edilen tarihî olayların günümüzdeki benzer olaylarla arasında bağ kurulmaya çalışılmıştır. Zira tarihin her döneminde müslümanların yaşadığı sıkıntılar temelde aynı sebeplere dayanmaktadır. Tarih bize bir ayna tutarak ruhumuza işlemiş kimi hastalıkların bize ne denli zararlar vereceğini göstermektedir. İşte bu sebeple tarihi doğru okumak sadece akademik yönden değil, ondan kendimize gerekli payları çıkarma açısından insani yönden de hayati öneme sahiptir. Biz de söz konusu durumun gerekliliğine binaen araştırmamızda kimi yerlerde günümüzle bağ kurarak bir değerlendirme yoluna gittik.

Bu çalışmada bir şehrin entelektüel hayatı ele alındığı için, birincil kaynaklarımız daha fazla siyasî tarihi ele alan tarih kitapları değil Tabakāt kitaplarıdır. Çünkü Tabakāt kitapları, bize kaleme alındıkları dönem ulemâsı, bu ulemânın hocaları, talebeleri ve görüştüğü ilim okuduğu veya ilmî tartışmalar yaptığı âlimler hakkında önemli bilgiler verdiği gibi, dönemin ilim anlayışını, ilmî hayatı, âlimlerin üzerinde çalıştığı ilmî meseleler, kavramlar, sosyal ve kültürel görevler ve problemleri hakkında birinci elden bilgi sunmaktadır.

Tabakāt kitapları okunurken bu eserin hangi ilim dalına ait olduğu ve içeriğine göre, kullanılan lakablar, kitap isimleri ve terimleri doğru okunmadığı takdirde yanlış anlaşılmalara yol açacak veya en azından istifâde oranı düşecektir. Bu meseleye bu çalışmadaki en çok istifâde edilen hadîs ricâli tabakātından örnek verilecek olursa *Târîhu Dımaşk*'ta geçen (ذاكرفلان، روى عن فلان، انتخب على فلان) veya "ahberanâ" ve "haddesenâ" kavramları arasında ki farklar gözetilmediği takdirde "zâkere" karşılıklı müzâkere rivâyet olarak yanlış algılanacak veya "haddesanâ" daki hocanın bizzât talebeye hadîsi rivâyet etmesiyle "ahberenâ" talebenin kitaptan hocaya hadîsi okuması farkı görülmeyecektir.

Aşağıda çalışmamızın içeriğini şekillendiren önemli kaynak ve araştırmalar üzerinde durulacaktır.

II. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

A. DIMAŞK İLE İLGİLİ KAYNAKLAR

1) Tabakât ve Târih Kitapları

Çalışmanın ana iskeletini İbn Asâkir'in (571/1176) *Târîhu Dımaşk*'ı gibi doğrudan Dımaşk şehri hakkında yazılmış ya da Dımaşk şehrine özel kaleme alınmamasına rağmen İbn Zebr'in (329/940) *Vefeyâtü'l-Ulemâ* adlı eseri gibi Dımaşk'ta yazılan veya bir Dımaşklı âlim tarafından kaleme alınmış tabakāt kitapları oluşturmaktadır. Genel konulu bir tabakāt kitabı da olsa Dımaşk'ta veya Dımaşklı bir âlim tarafından yazılan kitaplar, ister istemez o dönem hakkındaki bilgileri yakın çevresi olması bakımından daha detaylı, dakîk ve güvenilir bir şekilde ortaya koymaktadır. Tabakāt kitaplarının yanı sıra IV. (X.) asır Dımaşk'ı hakkında bilgiler içeren tarih, coğrafya, edebiyat kitaplarından da istifade edilmiştir. Söz konusu kitapların başlıcaları şunlardır:

III. (IX.) asrın ikinci yarısında kaleme alınan Abdurrahmân b. Amr b. Abdullâh Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'nin (281/895), *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkī* adlı eseri dönemin tarih anlayışına uygun, rivâyetlere dayalı bir eserdir. Eserde önce Hz. Peygamber'in hayatı ele alınmış, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetleri ile o dönem Dımaşk'ta yaşananlar hakkında bazı rivâyetler nakledilmiştir. Eser, Abbâsîler'in iktidara gelmesi, bütün bu dönemlerde Dımaşk'a atanan kadılar gibi konularda da bilgiler vermektedir.

İbn Zebr'in *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* adlı eseri, IV. (X.) asır Dımaşk ulemâsı tarihi hakkında yazılmış en önemli kaynaklardan birisidir. İbn Zebr'in tam ismi Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr'dir. İbn Zebr, bu döneme bizâtihi şahit olmuştur. İşte bu sebeple tezimizin dönemi itbariyle birincil kaynaklardan olduğunu söylemek mümkündür. Eser'in, Dımaşklı ulemânın vefat tarihleri ve en bâriz sıfatları hakkında verdiği bilgiler bir başka kaynakta rastlanmayacak türdendir. Eseri önemli kılan bir diğer özelliği de tarihî bilgilerin kronolojik olarak verilmiş olmasıdır. Eserde söz konusu yıllara ait bilgilere tafsilata girilmeden kısa ifadelerle yer verilmiştir.[1] İbn Zebr'in kaleme almış olduğu diğer eserleri hakkında geniş bilgi tarihçiler bölümünde verilecektir.

[1] Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr, *Târîhu Mevlidi'l-Ulemâ ve Vefeyâtihim,* thk. Abdullâh b. Ahmed el-Hamed, Daru'l-Âsıme, Riyad 1410. Eserin yazma nüshaları: British Museum, 1620; British Museum, Mahtûtât Şarkıyye, 1019.

İbn Zebr *Vefeyât*'ta hadîs âlimlerinin ölüm tarihlerini kayıt altına almış olması özelliğiyle bu türde yazılmış ikinci kaynak kitaptır.[2] Ancak günümüze ulaşmış olması hasebiyle ilk kitaptır. İbn Zebr'in kitabı hicrî 357/967'ye kadarki dönemi kapsar. Bu kitap üzerine pek çok zeyl yazılmıştır. İlk zeyl yazan kişi Abdülazîz b. Ahmed el-Kettânî'dir (466/1073). İbn Zebr, eserinde 339-356 yılları arasını boş bırakmış ve daha sonra bu tarih aralığını yazacağını ifade etmiştir. Ancak vefat etmiş ve bu bölümleri tamamlayamamıştır. Kettânî de zeylinde, İbn Zebr'in yazmadığı 338 (949) yılından alarak 462 (1070) senesine kadar tamamlamıştır. İkinci zeyl Kettânî'nin öğrencisi Hibetullâh b. Ahmed el-Ekfânî (524/1124) tarafından yazılmış ve 463-483 (1071-1090) yılları arası kaleme alınmıştır. Üçüncü zeyl ise Ali b. el-Mufaddal el-Makdisî (611/1214) tarafından telif edilmişti. Makdisî zeyli 581 yılına kadar devam ettirmiş ve esere *Vefeyâtü'n-nakale* adını vermiştir. Bu zeyl üzerine Abdül'azîm b. Abdülkavî (656/1258) bir zeyl yazmıştır. Zeyller devam etmiş ve tamamı Beşşâr Avvâd Ma'rûf tarafından Irak Necef'te 5 cilt olarak basılmıştır.[3]

Daha sonraki dönemlerde yazılan meşhur tabakāt kitapları İbn Zebr'in kitabından istifade etmişlerdir. Örneğin Hatîb el-Bağdâdî (463/1071) pek çok İbn Zebr'den alıntılar yapmıştır. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*'ta 423 yerde bu kitaptan nakilde bulunmuştur. Ayrıca İbn Hallikân (681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân,* Zehebî (748/1348) *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* ve *Târîhu'l-İslâm* adlı kitaplarında yine İbn Zebr'in eserinden alıntılar yapmışlardır. İbn Zebr kitabında kendi hocalarının -özellikle Dımaşk'ta olanlar- ölümleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir.[4] Dımaşk'ın bu meşhur tarihçisi (İbn Zebr) IV. (X.) yüzyılın başlarında vefat tarihlerine göre tabakāt kitabı kaleme almada adeta bir çığır açmıştır.

Ebû Ömer el-Kindî et-Tücîbî'nin (350/961) *Ahbâru kudâtı Mısr* adlı eserinde Dımaşk'a atanan kadılar hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Zira hem İhşîdîler (935-969) hem de Fâtimîler (909-1171) döneminde kadılar Dımaşk'a Mısır'dan atanıyordu.[5]

Dımaşk hakkında yazılmış hem tabakāt bilgileri hem târih bilgileri içeren başlıca kaynaklardan bir önemli diğer eser ise Dımaşk tarihçisi Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh b. el-Hüseyn ed-Dımaşkī eş-Şâfiî İbn Asâkir'in (571/1176) *Târîhu*

[2] İlk kitap Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkī b. Kāni' el-Bağdâdî'ye (351/962) aittir ve hicretin birinci senesinden hicrî 346 (957) senesine kadar yaşamış âlimlerin ölüm tarihlerini içermektedir.
[3] İbn Zebr, I, 34-36.
[4] İbn Zebr, I, 44.
[5] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Muhammed b. Yûsuf el-Kindî", *DİA*, XXVI, 41-42.

medîneti Dımaşk adlı eseridir. Eser yirmi yıl öncesine kadar yazma nüshalar halinde iken seksen cilt olarak Dımaşk'ta neşredilmiştir.

Araştırma yaptığımız alanla ilgili istifade ettiğimiz tarih kitapları arasında Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) *el-Muntazam fî târîhi'l- mülûk ve'l-ümem* adlı eseri, Ebü'l-Hasen Ali İbn Ebü'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b Abdülkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî İzzüddîn İbnü'l-Esîr'in (630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh*'i ve Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ömer İbn Kesîr'in (774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'nin önemli bir yeri bulunmaktadır. Hem siyasî tarih hem ilimler ve ulemâ tarihi alanında Zehebî'nin (748/1348), *Siyeru a'lami'n-nübelâ*, ve *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm* adlı eserlerinden de çokça istifade edilmiştir.

Dımaşk'taki kadılar hakkında yazılan önemli bir başka tabakât kitabı; Şemseddîn b. Tolun'un (653/1546), *Kudâtu'd-Dımaşk: es-sağrü'l-bessâm fî zikri men vülliye kazâe'ş-Şâm* adlı eseridir. Eser şehre atanan kadılar hakkında bilgi vermekte ve hangi kadının hangi iktidar tarafından atandığı ile Dımaşk ilim tarihi hakkında çok önemli mâlûmat ihtiva etmektedir.

Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Halîl b. İzziddîn Aybek b. Abdullâh es-Safedî'nin (764/1363) *Ümerâü Dımaşk fi'l-İslâm* adlı eseri Dımaşk'ın siyasî tarihi hakkında başvurduğumuz temel kaynaklardan birisidir. Fâtımîler hakkında ise Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir el-Makrîzî'nin (845/1442) *İttiâzü'l-Hunefâ bi-Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyîne'l-Hulefâ* adlı eseri ile Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yûsuf b. Tagrîberdî'nin (874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kahire* isimli eserleri detaylı bilgiler sunmaktadır.

2) Coğrafya Kitapları

IV. (X.) asrın ilk yarısında kaleme alınmış el-İstahrî (340/951-52) e*l-Mesâlik ve'l-memâlik*'i ile İbn Havkal'in (367/977) *Sûretü'l-arz*'ı sınırlıda olsa dönemin Dımasşk'ı hakkında coğrafî bilgiler vermektedir. Araştırmada en fazla istifade edilen coğrafya eseri ise IV. (X.) asrın ikinci yarısında Fâtımîler döneminde Dımaşk'a seyahat eden Muhammed b. Ahmed el-Makdisî'nin (380/990) *Ahsenü't-tekāsîm fî ma'rifeti'l-ekālîm* adlı eseridir. Bu eser döneme ışık tutan en önemli kaynaklardan birisidir. Makdisî'nin eseri bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte kitabı nasıl yazdığını, coğrafya yazımında kullanılan terimleri ve coğrafya yazım tarihini ele aldıktan sonra bazı detaylar vermektedir. Birinci bölümde altı Arap ikliminden bahsetmektedir. İkinci bölümde Arap olmayan sekiz iklim hakkında bilgiler vermektedir. Makdisî, Dımaşk'ın Şam ikliminin başşehri olduğunu söylemektedir.

3) Muhtelif Kaynaklar

Yukarıda zikredilen eserler dışında farklı alanlarda araştırılan döneme ait veya çok yakın zamanlarda kaleme alınmış birçok eser bulunmaktadır. Bu önemli eserlerden bazıları şunlardır;

Fârâbî'nin (339/950) *İhsâu'l-Ulûm* adlı eseri hem o dönemde var olan ilimleri ve tasnif şekillerini görmek hem de dönemin ilimlere bakış açısını tespit etmek için büyük önemi haiz temel kaynaktır. Eserin metodolojisi ve içindekiler hakkında analizler, Tez'in üçüncü bölümünde dönemin ilimler tasnifi başlığı altında genişçe ele alınmıştır. Dımaşklı olmasa da Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm'in (385/995) *el-Fihrist'*i o dönem İslâm âlemindeki ilimler tasnifine dâir bilgi veren en önemli eserdir.

Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kābisî (403/1012), *er-Risâletü'l-mufassıla li-ahvâli'l-müteallimîn ve ahkâmi'l-muallimîn ve'l-müteallimîn*, adlı eserinde Dımaşk özelinde olmasa da IV. (X.) asırdaki eğitim sistemi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Dımaşk muhaddisi ve târihçileriden birisi olan Temmâm b. Muhammed er-Râzî'nin (414/1023) Köprülü Kütüphanesinde *Der beyânü fırakı dâlle în risâle*, adı altında kayıtlı dönemin sapkın mezheplerine reddiye mahiyetinde yazılmış eser, hem o dönem var olan mezhepleri görmemiz, hem de Dımaşk'lı meşhur bir alimin mezheplere bakış açısını görmemiz açısından oldukça önemli bir eserdir.

Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Seâlibî'nin (429/1038) *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-asr* adlı eseri dönemin en önemli edebiyat kaynağı kabul edilir. Söz konusu döneme dâir içerik yönünden zengin bir literatüre sahiptir.

B. DIMAŞK İLE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

Dımaşk tarihi hakkında yapılmış çağdaş araştırmalar gözden geçirilmiş ve gerekli durumlarda söz konusu çalışmalardan istifade edilmiştir. Dımaşk şehrinin tarihçileri ve kaleme aldıkları yazma ve basılmış eserleri hakkında önemli bilgiler veren Salâhaddin el-Müneccid'in, *Mu'cemü'l-müerrihîne'd-Dımaşkıyyîn ve âsâruhum el-mahtûta ve'l-matbûa* adlı eseri teze kimi noktalarda ışık tutmuş olması açısından önemli bir yere sahiptir. İslâm tarihi boyunca Dımaşk'ta yaşamış tarihçiler ve yazma eserlerinin dünya kütüphanelerindeki yerlerini zikrederek basılmış kitaplar hakkında da değerli bilgiler vermektedir.

Yine Dımaşk'ın tarihi ve coğrafyası hakkında Ahmed el-Îbiş'in, *Dımaşk fî mir'âti rihlâti'-kurûni'l-vustâ* adlı eseri klasik dönemde seyyahların Dımaşk'a yapmış oldukları seyahatleri ve bu rıhlelerde Dımaşk hakkında verdikleri bütün bilgileri verip analiz etmesi sebebiyle önemlidir. Makdisî'nin kendinden önceki seyyahlara eleştirileri ve kendi geliştirdiği coğrafya yazım metodu "coğrafya yazım metodolojisi" başlığı altında işlenmiştir.

Şevkî Dayf'in, *Asru'd-düvel ve'l-imârât* serisinde *eş-Şâm* adlı eseri Şam bölgesinin tarihini, Araplar'ın fethinden Osmanlılar'ın hâkimiyetine kadar geniş bir zaman diliminde ele almıştır. Bölgenin ilmî hayatına değinmiş, bir dilci olarak özellikle şiir, nesir ve edebiyat alanlarında detaylı bilgiler vermiştir.

Kerem Hilmî Ferhad Ahmed, *et-Türâsü'l-ilmî li'l-hadârati'l-İslâmiyye fi'ş-Şâm ve'l-Irâk hilâle'l-karni'r-râbi' el-hicrî* sıkça başvurduğumuz araştırmalar arasındadır. Eserin isminde her ne kadar "*fi'ş-Şâm ve'l-Irâk*" ifadesi olsa da eserin verilerinden anlaşıldığı üzere hilâfet merkezinin Irak'ta olması ilim ve ulemânın hem nicelik hem de nitelik açısından Irak'ta daha iyi durumda olması sonucunu doğurmuştur. Bu da araştırmacının ister istemez Irak ulemâsına daha fazla ilgi göstermesine sebep olmuştur.

Muhammed Mahâsine'nin *Târîhu Dımaşk hilâle'l-hükmi'l-Fâtımî* adlı eserinden Fâtımîler dönemindeki idarî teşkilatlar hususunda istifade edilmiştir. Mısır'da Fâtımîler hakkında yapılmış spesifik çalışmaları tanımak açısından önemli bir araştırmadır. Adam Mez'in *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*: *İslâm'ın Rönesansı* adlı eseri ise dönem hakkında bilgi veren batı kökenli önde gelen araştırmalardan birisidir.

Muhammed Kürd Ali'nin kaleme aldığı *Hıtatü'ş-Şâm*, Dımaşk'ın bütün alanlarıyla ilgili genel bilgiler vermektedir. Cemîl Benî Selâme'nin *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî* adlı doktora tezi özellikle Dımaşk'ın siyasî tarihi ve Abbâsîler'e karşı çıkan isyanlar hakkında detaylı bilgi vermektedir.

Dımaşk'ın eğitim tarihine dâir en değerli eserler arasında Meleke Ebyaz'ınkiler gelmektedir. Ebyaz'ın *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-İslâmiyye fi'ş-Şâm ve'l-Cezîre: Hilâlü'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ el-hicrî* adlı eseri ve sempozyumlarda yayımlanan bildirilerinden oldukça istifade edilmiştir.

Muhammed Edîb Âlü Takıyyüddin el-Hısnî, *Kitabü Müntehabâtü't-tevârih li-Dımaşk* adlı eserinde Dımaşk'ta yaşamış ulemâyı dönemlere ayırarak ele alır. Yine dönemlere ayrılmış bir başka eser Ömer Ferrûh'un *Târîhu'l-edebi'l-Arabî* adlı eseridir. IV. (X.) asır edebiyatı ve şiiri hakkında eserin ikinci cildinde bilgiler yer almaktadır. IV. (X.) asrın edebiyat ve nesri

hakkında en değerli araştırmalardan birisi ise Zekî Mübârek'in *en-Nesru'l-fennî fi'l-karni'r-râbi'* adlı eseridir. Söz konusu kitapta ele alınan bütün edebiyatçılar ve bu edebiyatçılara ait eserler hakkında değerli bilgiler ve değerlendirmeler yer almaktadır.

Muhammed Ebû Zehre'nin *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-akâid ve târîhi'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* adlı kitabı da mezhepler hakkında başvurduğumuz eserlerden birisidir. Hâlid Amayre'nin *el-Hareketü'l-ilmiyye fi bilâdiş-Şâm'ı* ile Christopher Melchert'ın *The Formation of the sunni schools of law 9th-10th centuries* adlı çalışmaları burada zikre değer çalışmalardır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIMAŞK'TA SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL DURUM

I. IV. (X.) YÜZYILA KADAR DIMAŞK

A. ADI VE KURULUŞU

Dımaşk (دمشق), Kudüs ve Humus gibi Bilâdüşşâm adı verilen (Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün) bölgesinin önde gelen şehirlerindendi. Şehrin isminin nasıl ortaya çıktığıyla ilgili farklı rivâyetler söz konusudur. Bir rivâyete göre Dımaşk kelimesi, Arâmîce'de yeşil bahçe anlamına gelen "maşk" ile belirlilik harfi olan "D" harfinin bitişmesiyle meydana gelmiştir. İbn Manzûr'un da tercih ettiği; "hızlı" anlamına gelen Arapça (دَمْشَقَ) fiilinden[6] türetilen bir isim olduğu görüşü de vardır.[7] Ayrıca şehrin isminin Dâmâşk b. Nemrûd'a nispet edildiğine dâir kayıtlar da İslâm tarihi kitaplarında yer bulmuştur.[8] Söz konusu rivâyetlerin yanı sıra, Hiyeroglif yazılarına bakılacak olursa Dımaşk ismi eski Mısır dilinden gelmekte ve üç kesitten meydana gelmektedir. Birinci kısmı şehir anlamına gelen "ta"dan, ikincisi ağaç ve bahçe mânâsındaki "ms"den, üçüncü kısmı ise çayır ve çimen demek olan "qu"dan oluşmaktadır. Üçüncü kısmı Arapçadaki Kāf harfiyle diğiştirilmiş ve böylece kelime "Yeşillik şehri" diyebileceğimiz "Dımaşk" şekline dönüşmüştür.[9]

"Şam" isminin ise "sol tarafa gitti" anlamında "eş'eme" (أَشْأَمَ) fiilinden türetildiği veya sol mânâsına gelen (شأم)[10] kelimesinden geldiği görüşünde olanların yanı sıra, bu kelimeyi Nûh'un (a.s.) oğlu Sâm'ın adına nispet edenler de vardır.[11] Şam bölgesi, dünyanın stratejik öneme sahip bölgelerinden birinde bulunmaktadır. Kuzeyde Toros sıradağlarından güneyde Sînâ çölüne; doğuda Irak sınırlarında bulunan el-Cezîre'den, batıda Akdeniz'e kadar uzanan

---

[6] دَمْشَقَ عَمَلَهُ: أسرع فيه, demşaka amelehu: İşini hızlı yaptı. Ayrıca "demşeka'ş-şey'e: süsledi" anlamı da bulunmaktadır. Bkz. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükrim b. Ali İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut 1414, X, 104-105.

[7] Ali b. el-Mufaddal Makdisî, *Ahsenü't-tekāsîm fî ma'rifeti'l-ekālîm*, Leiden 1991, s. 159; Şehâbüddin Ebû Abdullâh Yâkût İbn Abdullâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, II, 463.

[8] Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şafiî İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995, I, 19-20; Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 463-464; Şevkî Dayf, *Asru'd-düvel ve'l-imârât: eş-Şâm*, I-LXXXII, Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y., s. 9; Hasan Savvâf, *Dımaşk*, Daru Kuteybe, Dımaşk 2004, s. 81.

[9] Faysal Abdullâh, "*Dımaşk fi't-târîh M.Ö. 3333-333*", *en-Nedvetü'd-devliyye: Dımaşk fi't-târîh*, Câmiatü Dımaşk, s. 43-61, Dımaşk 2006, I, 39- 48.

[10] Kâbe'nin sol tarafında olduğu için bu isim verilmiştir. Yemen'in de yine aynı düşünceyle Kâbe'nin sağ (yemîn) tarafında olduğu için Yemen ismi ile anılması bu sebepledir.

[11] İbn Asâkir, *Târîh,* I, 7-10.

sınırlar içinde yer almaktadır. Günümüzde ise Şam bölgesi; Suriye, Lübnan Filistin ve Ürdün'ün doğu kısmını kapsamaktadır.[12]

Mesâlikül-ebsâr fi memâlik'l-emsâr müellifi, Şam'a İsrâiloğulları'nın gelişine kadar "Ardu Ken'ân" denildiğini söylemiştir. İsrailoğulları gelince Ken'ânîleri burada öldürdüklerini ve sürgün ettiklerini, daha sonra Araplar gelip yerleşene kadar İsrailoğulları'nın burada hüküm sürdüğünü aktarmıştır. 13

"Suriye" ismi ile alakalı tarih kaynaklarına bakıldığı takdirde; Mes'ûdî'nin (345/956), IV. (X.) asırda Rumlar'ın Şam ve Irak bölgesinde müslümanların bulunduğu bölgelere "Suriye" adını verdikleri bilgisi dikkat çekmektedir.[14] Bu bilgi Şam bölgesine Suriye isminin batılılar tarafından verildiğini ortaya koymaktadır.[15]

Dımaşk, Suriye'nin güneyine daha yakın, ticaret yollarının odağı denilebilecek önemli bir mevkide, verimli toprakların, bol suların olduğu bir bölgede kurulmuştur. Makdisî'ye göre, Sâm'ın oğullarından Dımaşk, Hz. İbrâhim'in (a.s.) doğumundan beş sene önce Dımaşk şehrini kurmuştur.[16] Dımaşk isminin geçtiği en eski yazıtın tarihi M.Ö. XV. yüzyılın ortalarına dayanmaktadır. Mısır Firavunlarından III. Thutmose dönemine ait bir tapınakta III. Thutmose'un feth ettiği şehirler arasında on üçüncü sırada yer almaktadır.[17]

B. COĞRAFÎ KONUMU

Dımaşk 33˚–30˚ Kuzey enlemi ile 17˚–36˚ Doğu boylamı üzerinde yer almaktadır. Suriye'nin güneyine daha yakın, batı tarafından Akdeniz'e 80 km. uzaklıktadır. Üç tarafı dağlarla çevrili Dımaşk, doğu tarafından Bâdiyetü'ş-Şam adlı Suriye Çölü'ne[18] açılan 690 m. yükseklikte bir ova üzerinde kurulu bir şehirdir. Doğu Lübnan sıradağları ile Haramûn sıradağları arasında yer almaktadır. Şehrin dörtbir tarafı Gûta[19] adı verilen bahçelikler ile

---

[12] Şehâbüddin Ahmed b. Fazl el-Umerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fi memâlik'l-emsâr*, thk. Hamza Abbâs, el-Mecmeu's-Sekâfî, Ebû Dabi 2005, III, 506-508.
[13] el-Umerî, *Mesâlikül-ebsâr fi memâlik'l-emsâr*, III, 506-508.
[14] Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullâh es-Sâvî, Daru's-Sâvî, Kāhire t.y., s. 150.
[15] Günümüz Suriye Devletinin sınırları; Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu bölgesinde bulunan topraklarının paylaşımı için İngiltere, Fransa ve Rusya arasında gizli olarak 16 Mayıs 1916 tarihinde yapılan Sykes-Picot antlaşmasında çizilmiştir. Bkz. Tufan Buzpınar, "Suriye", *DİA*, XXXVII, 553.
[16] Makdisî, s. 159.
[17] Mahmûd Ahmed, "İsmü Dımaşk fi't-târîh", *en-Nedvetü'd-devliyye: Dımaşk fi't-târîh, Câmiatü Dımaşk*, , ss. 25-43, Dımaşk 2006, I, 28-29.
[18] Suudi Arabistan, Ürdün, Irak ve Suriye arasında bulunan yaklaşık 500.000 km^2 yüzölçümüne sahip bir alandır.
[19] Gûta: Dımaşk'ı çevreleyen yeşil bahçeliklerin ve tarıma elverişli arazilerin bulunduğu bölge. Daha fazla bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 219.

çevrilidir. Kuzeyinde Beradâ, güneyinde el-E'vec nehirleri ile bahçelikleri sulanan yeşil bir şehirdir.[20]

IV. (X.) yüzyılda Dımaşk şehrinin coğrafî anlamda nasıl bir yer olduğuna dâir pek çok bilgi bulunmaktadır. Söz konusu yüzyılın başlarında Dımaşk'a seyahat eden Ebû Zeyd el-Belhî (322/934), Dımaşk hakkında şu tespitleri nakletmiştir:

"*Dımaşk şehri Şam diyarının en büyük ve güzel şehridir. Etrafı dağlarla kuşatılmış düzlük bir yerdedir. Her tarafında ağaçlar, sular ve birbirine bitişik hiç kesilmeyen ekinler vardır. Burası Gûta ismiyle anılmaktadır. Bir merhale*[21] *eninde, iki merhale uzunluğunda yüz ölçümü vardır. Batıda*[22] *Dımaşk'tan daha nezih, daha güzel bir yer yoktur.*"[23]

IV. (X.) asrın ikinci yarısında Fâtımîler'in hüküm sürdüğü yıllarda Dımaşk'a gidip olayları bizzat müşahade etmiş olan el-Mühellebî'nin (380/990) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i Dımaşk tarihi açısından oldukça önemlidir. Mühellebî, bu kitapta Dımaşk'ın tarihinin çok eski zamanlara dayanan bir şehir olduğunu, Şam diyarına başşehirlik yaptığını aktarmıştır. Oldukça güzel bir şehir olduğu gibi, konum olarak da çok önemli bir mevkîde bulunduğunu söylemiştir. Dımaşk'ın eskiden de Yunanlılar'ın başkenti olduğunu kaydetmiştir.[24]

İlerleyen yüzyıllarda da Dımaşk şehri ve Şam bölgesi, hem kültürel anlamda hem strajik konumu itibariyle önemini korumaya devam etmiştir.

C. İSLÂM KÜLTÜR VE TARİHİNDE DIMAŞK

1) KUR'ÂN-I KERÎM VE DIMAŞK

Kur'ân-ı Kerîm'de Şam doğrudan zikredilmese de Şam'a işaret eden âyetler bulunmaktadır. Bu âyetlerin başında, Kureyşlilerin kışın Şam'a yaptıkları ticaretlerine atıf yapan ve bunu onlara verilmiş bir nimet olarak gösteren Kureyş sûresindeki âyeti zikretmek mümkündür. Zira Şam, Araplar'ın en büyük geçim kaynağı olan ticaretin en önemli uğrak noktarından birisidir. Nitekim Hz. Peygamber, Kureyşliler'in Şam'a uzanan ticaret yollarını kesince Mekke'lilerin, topyekûn savaşacak kadar Şam ticaretini önemsedikleri görülmüştür.

Kur'ân-ı Kerîm'de Şam ve Dımaşk ile bağlantı kurulan diğer âyetler şunlardır:

[20] Saffûh el-Hayr, *Coğrafiyetü Medîneti Dımaşk*, el-Mevsû'a el-Arabiyye, Dımaşk 2008, s. 23-104.
[21] Merhale: Bir günlük yürüme mesafesine verilen addır.
[22] Dımaşk, kitabın müellifi Belhî'ye göre Batıdadır.
[23] Ahmed el-Îbiş, *Dımaşk fî mir'âti rihlâti'l-kurûni'l-vustâ*, el-Mecmau's-Sekafî, Abudabi 2009, I, 139.
[24] Müneccid, "Kıt'atun min kitâbin mefkûd el-Mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", s. 62-63; Îbiş, I, 223.

Tin sûresinde (incir) meyvesinin Dımaşk'a, Dımaşk'ın üzerine inşâ edildiği dağa veya Dımaşk Câmii'ne işaret ettğini söyleyen müfessirler vardır.[25]

"Onu Lût ile beraber kurtarıp, içinde âlemler için **bereketler kıldığımız yer**e ulaştırdık."[26] ve "Kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Harâm'dan **çevresini bereketlendirdiğimiz** Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir."[27] Bu iki âyette bereketli kılnan toprakların Şam olduğu konusunda güçlü görüş vardır.[28]

IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'a seyahat eden Ebû Zeyd el-Belhî (322/934), Kur'ân-ı Kerîm'de geçen '**Meryem oğlu Îsâ'yı ve annesini büyük bir mûcize kıldık ve her ikisini de oturmaya elverişli, akarsulu yüksek bir yere yerleştirdik**.'[29] âyetinde işaret edilen yerin Dımaşk şehrinin suyunu temin eden nehrin aktığı bölge olduğunu söyler.[30]

Kur'an-ı Kerîm'de anlatılan bazı kıssaların Dımaşk'ta cereyân ettiği aktarılmıştır. Örneğin IV. (X.) asırda Dımaşk'a seyahat eden el-Mühellebî (380/990) *el-Mesâlik vel-memâlik*'inde şehir hakkında bilgi verdikten sonra Dımaşk'ın kuzeyindeki Kasyun dağında Kābil'in Hâbil'i öldürdüğü mağaranın bulunduğunu ve bu dağın İbrâhim Aleyhisselâm'ın Nemrut'tan gizlendiği dağ olduğunu da nakletmiştir.[31]

2) HZ. PEYGAMBER VE DIMAŞK

Dımaşk, İslâm'ın zuhurundan önce de peygamberlerin ve sâlihlerin yaşadığı mübarek bir şehir kabul edilmiştir. İbn Asâkir, tarihinde Şam'ın Hz. İbrâhim'in hicret yeri ve Allah'ın vahyini indirmeye layık gördüğü mübarek topraklar olduğunu söyler.[32] Yahyâ Peygamber (a.s.) Dımaşk'ta halen Emeviyye Câmii' içinde medfun olduğu kabul edilmektedir. Belki de Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar oluşunun ve İslâm tarihinde oldukça önemli bir yer kabul edilişinin sebeplerinden birisi Hz. Yahyâ peygamber ve sâlih kişilerin orada medfun oluşlarıdır.

Hadîs-i şerîflere bakıldığı zaman Mekke ve Medîne'den sonra Hz. Peygamber'in en fazla dua ettiği, övdüğü ve hicrete teşvik ettiği mekân Şam'dır. Hz. Peygamber'in Şam

[25] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*,thk. Ahmed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000, XXIV, 5002.
[26] Enbiyâ 21/71.
[27] İsrâ 17/1.
[28] Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, Dâru'l-Kütübi'l-Mısrî, Kahire 1964, XI, 212.
[29] Mü'minûn 23/50.
[30] Îbiş, I, 139.
[31] Müneccid, "Kıtatun min kitabin mefkûd el-mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", s. 62-63; Îbiş, I, 223.
[32] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 160.

hakkında söz konusu hadîsleri "Fiten ve Melâhim" veya "Kıyâmet Alâmetleri" gibi başlıklar altında zikredilmektedir. Bu hadîslerin bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Ebü'd-Derdâ (r.a.), Resûlullâh'ın (s.a.s.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir:

"*Savaşlar ve kargaşalar ortaya çıktığında müslümanların sığınağı Gûta'dır. Şam'ın en hayırlı şehirlerinden birisi olan Dımaşk isminde bir şehrin civârında bulunur.*"[33]

Abdullâh bin Amr bin el-Âs'ın (r.a.) Resûlullâh'tan (s.a.s.) naklettiği hadîs şudur:

"*Kitabın direğinin yastığımın altından çekildiğini görür gibi oldum. Gözümle onu takip edince onun yükselen bir nur olduğunu, onun Şam'a bırakıldığını gördüm. Dikkat edin şüphesiz iman –fitneler meydana geleceğinde- Şam'da olacaktır.*"[34]

Kıyâmet öncesi büyük fitne dâhil fitneler koptuğu zaman Şam'a yönelmeyi ve Şam'da ikâmet etmeyi teşvik eden sahih ve hasen derecesinde hadîsler bulunmaktadır.[35] Abdullâh b. Ömer'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber:

"*Allah'ım Şam'ımıza ve Yemen'imize bereket ver (mübarek kıl)*" diye dua etmiştir. [36]

Farklı kaynaklarda yaklaşık on sahâbîden rivâyet edilen Hz. Peygamber'in Dımaşk'ta ikâmeti tavsiye eden ve bu şehirden övgüyle bahseden hadîslerinden etkilenerek Şam'a binlerce sahâbî hicret etmiştir. Bu hususta el-Velîd b. Müslim'den Hz. Peygamber'i gören on bin gözün Dımaşk'a girdiği bilgisi aktarılmıştır.[37] Genel olarak Şam'a ve özellikle Dımaşk'a yerleşen bu sahâbîler bu şehri Kur'ân ve ilim ile zenginleştirmişlerdir.

IV. (X.) asrın tanınmış ilim adamlarından ve muhaddislerinden Ebû Hâtim İbn Hibbân (354/965), *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* adlı eserinde Şam bölgesinden şu şekilde bahsetmektedir:

"*Şam nebîler ve resuller diyârı; evliyâ ve sâlihler merkezidir. Orada Allah'ın seçkin ve üstün kullarının eserleri, tertemiz kulların buluştuğu yerler vardır.*"[38]

Mu'cemü'l-büldân müellifi Yâkût el-Hamevî, Dımaşk'ı Allah'ın yeryüzündeki cenneti şeklinde tanımlamıştır. Bu hususta ihtilafın söz konusu olmadığını zira Dımaşk'ın güzel yapılanması, mevkii, nezih havası, bol meyvesi ve suyunun başka bir yerde olmadığını söylemiştir.[39]

---

[33] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVI, 56.
[34] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXIX, 310.
[35] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VIII, 134.
[36] Buhârî, "Tefsir", 6594.
[37] İbn Asâkir, *Târîh*, II, 326.
[38] Muhammed İbn Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhim, Dâru'l-Vefâ el-Mansûra, Mısır 1991, s. 94.
[39] Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 463.

D. DIMAŞK'IN SİYASÎ TARİHİ

1) Müslümanlar Tarafından Fethedilene Kadar Dımaşk

Dımaşk'ın tarihiyle ilgili kaynaklarda pek çok bilgiye rastlamak mümkündür. M.Ö. 1500'li yıllarda Ârâmîler devrinde Dımaşk'ta hayatın var olduğu bilinmektedir. Arkeolojik kazılarda Dımaşk çevresinde, M.Ö. 4000 senesine kadar hayatın var olduğu tespit edilmiştir.[40] Dımaşk, milâddan önce 1000'li yıllarda Ârâmîler'in hükmü altında bulunan birçok devletçikten birisinin başşehri olmuştur. Daha sonraki dönemlerde şehre Ârâmîler ve Keldânîler hâkim olmuşlardır. Milâddan önce 538 yılında Persler tarafından işgal edilmiştir. M.Ö. 333 yılında ise Makedonyalı İskender, Persleri yenerek Dımaşk'ı batıya bağlamıştır. Dımaşk'ın Batıya bağlılığı müslümanlar şehri fethene kadar on asır boyunca devam etmiştir. Söz konusu süreçte Dımaşk'ın farklı devletlerin kontrolüne geçtiği görülmektedir. M.Ö. 64 yılına kadar Yunanlılar'ın, bu yıldan sonra ise Romalı kumandan Pompée'nin şehri alması ile Dımaşk'ın kontrolü Romalılar'a geçmiştir. Milâdî IV. asırda Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca Dımaşk, Bizans adını alan Doğu devletine tâbî olmuştur. Bizans'ın Dımaşk'taki hâkimiyeti, 613 yılında Sâsânîler'in işgaline kadar sürmüştür. Bu seneden itibaren Bizanslılar ile Sâsânîler arasında Dımaşk hâkimiyeti için savaşlar yaşanmıştır. Bu durum on beş yıl sonra 628 yılında Bizans'ın şehri geri almasıyla son bulmuştur.[41]

2) Dımaşk'ın Fethi

Hz. Ebû Bekr döneminde İslâm devletinin sınırları Şam bölgesine kadar dayanmış ve Halife, Bizan İmparatorluğu ile mücadele safhasında bu bölgenin fethini başlatmak istemiştir. Fetih amacıyla bölgeye yönlendirdiği orduların başında Yezîd b. Ebî Süfyân (31/651)'ı Dımaşk'a, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı Humus'a, Amr b. Âs'ı Filistin'e ve Şurahbîl b. Hasene'yi Ürdün'e göndermiştir (12/633). Irak'ın fethedilmesinden sonra Hâlid b. Velîd komutasındaki diğer orduyu da Şam'a sevketmiş; böylece bölgeye ulaşan ordu sayısı beşe çıkmıştır. Hz. Ebû Bekr, Hâlid b. Velîd'i bu orduların başkomutanlığına tayin etmiştir.[42]

---

[40] Arkeolojk kalıntılar ve Dımaşk ismi hakkında bulunan yazıtlar hakkında bkz. Cengiz Tomar, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311.

[41] Abdulkâdir er-Rîhâvî (الريحاوي), *Dımaşk*, Dâru'l-Beşâir, Dımaşk 1996, s. 18-22; Hasan Zeki Savvâf, *Dımaşk akdemü âsıme fi'l-âlem*, Dâru'l-Kuteybe, Beyrut 2004, s. 101; Dayf, s. 9.

[42] Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd es-Sehemî el-Eslemî el-Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, I, 22.

Ebû Ubeyde'nin emrinde 37 bin, Amr'ın komutasında 9 bin ve Irak'tan Hâlid b. Velîd ile birlikte gelen 1500 asker ile müslümanların sayısı 47 bin 500'e ulaşmıştır. Hz. Ömer tarafından gönderilen takviye birlikler ile Dımaşk kapılarına doğru ilerleyen müslümanlar, karşılarına çıkan Rum birliklerini bertaraf etmişlerdir.[43] Dımaşk'ı muhasara altına almışlar; ancak Ecnâdeyn'de Rumlar'ın toplandığını haber alınca oraya yönelmiştir. Hz. Ebû Bekr'in vefatından yirmi iki gece önce 90 bin kişilik Rum ordusu karşısında Ecnâdeyn (13/634) zaferi kazanılmıştır.[44] Bu büyük zafer ile birlikte Şam bölgesinin ve bu bölgenin kalbi olan Dımaşk'ın kapıları müslümanlara açılmıştır. Hz. Ebû Bekr, Ecnâdeyn zaferini bildiren mektubunu aldığında Hâlid b. Velîd'den Dımaşk'a yönelmesini istemiştir.[45]

Müslümanlar, Dımaşk civarında bulunan Merc bölgesinde toplanmış; Rumlar'la savaşmış ve onları mağlup ettikten sonra hicrî 14. yılın 16 Muharreminde (12 Mart 635) Dımaşk'a yönelmişlerdir. Dımaşk'ın kırsal kesiminde yer alan ve kiliselerin bulunduğu Gûta bölgesi savaş yoluyla alınmıştır. Dımaşk Şehri'nin halkı surların kapılarını kapatarak kendilerini koruma altına almışlardır. 70 gün süren Dımaşk muhasarası sırasında Hz. Ömer tarafından komutanlık Hâlid b. Velîd'den alınarak Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a verilmiştir. İleride Dımaşk kadısı ve kırâat hocası olacak Ebü'd-Derdâ da Berze bölgesindeki askerî birliğin komutasında görev almıştır.[46]

Dımaşk'ın fethedilmesi sırasında yaşanan olaylar, söz konusu fethi nitelendirme hususunda görüş ayrılıklarına sebep olmuştur. Bir guruba göre fetih savaşla olmuş diğer bir guruba göre ise sulhle olmuştur. Söz konusu ayrımın önemi ise şehirdeki malların ganimet olarak alınıp alınamayacağı noktasında ortaya çıkmaktadır. Zira sulhle alınmış topraklardaki malları ganimet saymak, İslâm savaş hukukuna göre caiz değildir. Birinci görüşe göre Hâlid b. Velîd Dımaşk'a savaşla girdiği sırada Ebû Ubeyde b. Cerrâh Bâbü'l-Câbiye tarafından sulh ile Dımaşk'a giriş yapmıştır. Bu görüş Vâkıdî'nin (207/823) de içinde bulunduğu çoğunluğun görüşüdür.[47] İkinci görüş ise Belâzürî'ye ait olan görüştür. Buna göre Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın

---

[43] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, I, 22; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Ebü'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Tedmurî, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1997, II, 248-259.

[44] Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdullâh en-Nasrî ed-Dımaşkî, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*, thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 31; Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, I, 38-44.

[45] Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm*, I, 62.

[46] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, Dâru'l-Hilâl, Beyrut 1988, I, 123; Mehmet Akbaş, *Sahabenin İslam tebliği: (Suriye Bölgesi)*, Nida Yayıncılık, İstanbul 2009, s.34-35.

[47] İbn Asâkir, *Târîh*, II, 119.

Dımaşk'a Câbiye kapısı tarafından savaşarak girdiğini gören papazlar derhal Şark kapısı tarafında bulunan Hâlid b. Velîd ile antlaşma yapmaya gitmişlerdir. İki kumandan Nahhâsîn Çarşısı bölgesinde buluşmuşlardır.[48]

Belâzürî'ye göre Hâlid b. Velîd, Dımaşk Başpapazıyla şu antlaşmayı yapmıştır:

"*Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla; bu ahitname Hâlid b. Velîd'in Dımaşk ehline verdiği ahitnamedir. Ahidnâme gereği müslümanlar şehre girdiği takdirde Dımaşklılar'ın canlarına, mallarına, kiliselerine ve şehir surlarına eman vermişlerdir. Bunlardan hiçbirine zarar verilmeyecek ve işgal edilmeyecektir. Bu hususta onlara Allah'ın, Resûlü'nün, hulefânın ve mü'minlerin zimmeti verilmiştir. Cizye'yi*[49] *verdikleri takdirde hiçbir şekilde onlara hayırdan başka bir muamelede bulunulmayacaktır.*"[50]

Belâzürî'ye göre bazı müslümanlar, Hâlid b. Velîd'in yazdığı bu ahitnamenin bütün müslümanları bağlamadığı görüşündedirler. Zira o komutan değildir. Komutan Ebû Ubeyde'ye bu mesele intikal edince sulhu geçerli kılmış ve Dımaşk'ın tamamının bu sulh dâhilinde muameleye tabi tutulacağına karar vermiştir. Bu hususta Hz. Ömer'e bir mektup yazarak, mesele hakkındaki kararını sormuştur. Hz. Ömer de barışı onaylamıştır.[51]

İbn Asâkir, Dımaşk'ın fethinin sulh ile mi yoksa savaş ile mi olduğuna dâir tereddütte kalan iki kumandanın sulhu öncelemeleri ve sulh yönünde karar almış olmalarını şöyle açıklar; şâyet Dımaşk'ın savaşla alındığına karar verirler ve bu kararları da yanlış bir karar olursa, haksız yere kan dökülmüş olacak ve alınan ganimet de haram olacaktı. Ancak sulh yönünde karar verirler ve bu kararlarında hata etmiş olurlarsa kaybettikleri yalnızca bir miktar dünyalık mal olacaktı. İşte bu sebeple hata etseler dahi zararı daha az görünen sulh yolunu tercih etmişlerdir.[52] Tarihçiler iki kumandanın Dımaşk'ın sulh ile mi yoksa savaşla mı alındığı yönündeki ikilemden Halife Hz. Ömer'e mektup yazarak kurtulduklarını rivâyet ederler. Hz. Ömer de sulh ile girildiği kararını vererek olayı nihaî çözüme kavuşturmuştur. Böylece Dımaşk şehrinin fethi 14 yılı Receb'inde (Eylül 635) yılında gerçekleşmiştir.[53]

---

[48] Belâzürî, I, 123.

[49] Hz. Ömer, Dımaşklılar'ın cizye miktarını herkesin maddî durumuna göre ayarlamıştır. Buna göre zenginler, orta halliler ve fakirler olmak üzere üç düzeyde verilmekteydi; altını olanlara dört altın, gümüşü olanlara 40 gümüş belirlenmiştir. Bkz. Belâzürî, I, 124.

[50] Belâzürî, I, 124; İbn Asâkir, *Târîh*, II, 119.

[51] Belâzürî, I, 124; Osman Aydınlı, *Ümmetin Emini Ebû Ubeyde Radıyallâhu anh*, Erkam Yayınları, İstanbul 1997, s. 183-184.

[52] İbn Asâkir, *Târîh*, II, 119.

[53] Belâzürî, I, 124; İbn Asâkir, *Târîh*, II, 119; Mehmet Akbaş, *Sahabenin İslam tebliği: (Suriye Bölgesi)*, s. 35.

3) Hulefâ-yi Râşidîn

Dımaşk fethinin ilk adımları Hz. Ebû Bekr döneminde atılmış, Hz. Ömer döneminde Ebû Ubeyde b. Cerrâh komutasındaki ordu ile fetih tamamlanmıştır (15 Receb 14/ 4 Eylül 635).[54] Dımaşk Hıristiyanlarından çoğu şehri terk etmemiştir. Bu Hıristiyanlar ileride kurulacak Emevî devletinde önemli görevlere getirilmişlerdir. Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Ömer döneminde haraç dîvânına ilk hıristiyan katibi atamak için izin istediğinde Hz. Ömer izin vermemiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân haraç dîvânının onsuz olmayacağını ileri sürerek atanmasında ısrar edince, Hz. Ömer yine bu atamaya karşı çıkarak o hıristiyanı yok farz etmesini ve söz konusu göreve müslüman bir kâtip ataması emrini vermiştir.[55]

İslâmî ilimleri öğretmeye ehil çok sayıda sahâbe Dımaşk'a yerleşmiştir. Müslümanlar şehir idaresinde bazı değişiklikler yapmıştır. Tarihçi Safedî, Hz. Ömer döneminde Dımaşk'a Yezîd b. Ebû Süfyân'dan önce Saîd el-Adevî, Süveyd el-Fihrî, Muâz b. Cebel ve Amr b. Âs'ın vâli olduklarını söylemiştir. Hz Ömer, Dımaşk'a bir günlük mesafede olan Câbiye'ye gelmiş ve Dımaşk'ı müstakil bir cünd (ordugah) hâline getirmiştir. Dımaşk cündünün başına Yezîd b. Ebû Süfyân[56] getirilmiştir. 18 (639) yılında Şam da zuhur eden vebadan dolayı ölen Yezîd b. Ebû Süfyân'ın yerine kardeşi Muâviye b. Ebû Süfyân getirilmiştir.[57]

Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Osman döneminde Şam bölgesinin vâlisi olmuştur. Hz. Osman ile arasındaki akrabalıktan istifade ederek bölgeyi tamamen kontrolü altına almıştır. İslâm fethinden önce bölgeye yerleşen Kelb kabilesine mensup bir kadınla evlenip bölgenin en büyük kabilesinin desteğini kazanmıştır. Fazla zaman geçmeden halife Osman'ı da Kelbîler'den bir kadınla evlendirmiş ve Hz. Osman ile arasındaki münasebeti daha da güçlendirmiştir. Her geçen gün güç ve itibarını artırmıştır. Atasözü hâline gelerek günümüze

[54] Belâzürî, I, 131; Ebü's-Safâ Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullâh Safedî, *Ümerâü Dımaşk fi'l-İslâm*, thk. Salahaddin Müneccid, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1983, s. 125.

[55] Ebû Abdullâh Şemsüddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü'z-zimme*, thk. Yûsuf el-Bekrî, I-III, Dâru'r-Ramadî, Demmam 1997, III, 455.

[56] Emevî ailesi Şam bölgesine ilk defa Hz. Ebû Bekr döneminde Yezîd b. Ebû Süfyân kumandasındaki birlikle gelmiştir. Ayrıca Yezîd'in ordusunda babası Ebû Süfyân, üvey annesi Hind ve ordunun sancağını taşıyan kardeşi Muâviye de vardı. Hz. Ömer tarafından başkumandan tayin edilen Ebû Ubeyde b. Cerrâh, bölgeyi komutanları arasında taksim ettiğinde, Dımaşk'ın idaresini Filistin ve Suriye fethine katkıda bulunan Yezîd'e vermiştir. Hz. Ömer'in de onayıyla Yezîd, Dımaşk vâliliğine devam ettirmiştir. Hicrî 17 veya 18 (638 veya 639) yılı veba salgınında Ebû Ubeyde ölünce, başkumandanlık görevi Muâz b. Cebel'e verilmiştir. Muâz b. Cebel de salgından etkilenerek hayatını kaybedince bu görev Yezîd'e verilmiştir. Ancak Yezîd de aynı salgından hicrî 18 (639) yılında ölmüştür. Ölmeden önce de Dımaşk vâliliğini kardeşi Muâviye'ye bırakmıştır. Bkz. İrfan Aycan, "Yezîd b. Ebû Süfyân" *DİA*, XLIII, 520.

[57] Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 126; Tomar, "Dımaşk", *DİA*, XXXVIII, 311-315.

kadar halk arasında nakledilen meşhur siyasetiyle[58] bölge halkının gönlünü de kazanmıştır. Karşısına çıktığı halife Hz. Ali ile savaşmak üzere, kendisine itaat edecek bir ordu kurmayı başarmıştır.[59]

Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Osman'dan sonra halife olan Hz. Ali'ye biat etmemiştir. Dımaşk vâliliğinden kedisini azleden Halife Hz. Ali'nin gönderdiği vâliyi de Dımaşk'a sokmamıştır. Hz. Osman'ın kanlı gömleğini kullanarak Hz. Osman'ı katledenlere kısas uygulama hakkının akrabalık nedeniyle kendisinde olduğunu söylemiş ve halifenin öncelikle Hz. Osman'ın katillerini cezalandırması gerektiği hususunda Dımaşklılar'ı ikna etmiştir. Bu sırada Hz. Ali, Cemel savaşında (36/656) Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullâh'ın liderliğindeki orduyu mağlup etmiştir. Bu savaşta çekimser kalan ve savaşın sonucunu bekleyen Muâviye b. Ebû Süfyân, biata davet amaçlı Hz. Ali'nin kendisine gönderdiği Cerîr b. Abdullâh el-Becelî'yi ise Dımaşk'ta aylarca oyalamıştır. Biat etmediği gibi hilâfetin şura heyetine bırakılmasını istemesi üzerine (Receb 36/Ocak 657), iki taraf Sıffîn'de karşı karşıya gelmiştir (Zilhicce 36/Haziran 657). Sıffîn'de mağlup olacaklarını anlayan Şamlılar, Kur'ân sayfalarını mızraklarının ucuna takarak iki taraf arasında Kur'ân'ın hakem kabul edilmesi yönünde baskı yapmışlardır. Kur'ân'ın hakemliğinin kabul edilip savaşa son verilmesinin ardından iki taraf adına hakemler tayin edilmiş; bu hakemlerin yaptıkları toplantıda Muâviye b. Ebû Süfyân'ı temsil eden hakem Amr b. Âs'ın hileli girişimi üzerine Hz. Ali halifelikten azledilerek Muâviye b. Ebû Süfyân halife tayin edilmiştir. Hz. Ali bu kararı tanımamakla birlikte Şam'da Muâviye'ye halife olarak biat edilmiştir. Hz. Ali'nin 40 yılında (660) şehit edilmesinden sonra halife olarak kendisine biat edilen Hasan b. Ali'nin hilâfetini de tanımayan Muâviye b. Ebû Süfyân, halife ile savaş kararı almıştır. Hz. Hasan ise ordusundaki olumsuz bazı gelişmeler üzerine savaşmaktan vazgeçmiş ve yaptığı antlaşma ile hilâfeti 41/661 yılında Muâviye b. Ebû Süfyân'a devretmiştir. Böylece Muâviye b. Ebû Süfyân, müslümanların tek halifesi olmuştur.[60] Muâviye b. Ebû Süfyân'ın meşru hilâfet döneminin başlaması ile de Dımaşk, Medîne ve Kûfe

[58] Bu atasözlerinden birisi Muâviye b. Ebû Süfyân'ın 40 sene insanları nasıl idare ettiğini gösteren şu sözüdür: "Sözümün yeterli olduğu yerde kırbacı kullanmam; kırbacımın yeterli olduğu yerde kılıcımı kullanmam. İnsanlar ile aramda eğer kıl kadar bir alaka olsa onu koparmam; çektikleri zaman gevşetir, gevşettikleri zaman çekerim." Bu söz "Muâviye'nin kılı" olarak halk arasında hâlâ bilinmektedir.

[59] İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, XXX, 332.

[60] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387, V, 143; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Mustafa Abdulkâdir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1992, V, 172; Seyf b. Ömer el-Esedî et-Temîmî, *el-Fitne ve Vaka'tü'l-Cemel*, Thk. Ahmed A'rmûş, Daru'n-Nefâis 1993, s. 101-120; Aycan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, XXX, 333.

merkezlerinden sonra halifeliğin yeni başşehri olmuştur.

4) Emevîler

41 (661) yılında Muâviye b. Ebû Süfyân ile birlikte Ümeyyeoğulları içinde saltanata dönüşerek devam edecek yeni bir hilâfet dönemi başlamıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân, daha önce yirmi yıl vâlisi olduğu Dımaşk'ı başkent yaptıktan sonra, müslümanlar nazarında manevî değere sahip Hz. Peygamber'in minberi ile asâsı gibi yine ona ait bir takım manevî hatıraları da Dımaşk'a getirmek istemiş; ancak muvaffak olamamıştır. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın yirmi yıllık halifeliği süresince nüfus artışı sebebiyle şehir genişletilmiştir. 60 (679) yılında Muâviye'nin vefatından sonra daha önce 56 (675) yılında veliaht tayin ettiği Yezîd b. Muâviye'ye halife olarak biat edilmiştir.[61] 61 (680) yılında Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyn ve beraberindeki 18 Hz. Ali evladı ile 60 akrabası Kerbelâ'da katledilmiş, başları Dımaşk'ta bulunan Yezîd'e getirilmiştir. Hz. Hüseyn'in başının Dımaşk'ta Bâbü'l-Ferâdis'e ya da Medîne'de Hz. Fâtıma'nın kabrinin yanına defnedildiğini bildiren iki rivâyet bulunmaktadır.[62]

63 (682) yılında Medîneliler, tasvip etmedikleri bazı uygulamaları sebebiyle Yezîd'in tayin ettiği vâliyi şehirden çıkarmış ve Emevîleri de bir evde hapsetmişlerdi. Bunun üzerine Yezîd, Müslim b. Ukbe komutasında 12000 kişiden oluşan bir ordu göndermiştir. Harre vakası sonrası Müslim İbn Ukbe Medîne'yi 3 gün yağmalamış; kalkışma liderlerinin başları Dımaşk'a getirilmiştir (27 Zilhicce 63/27 Ağustos 683). Yezîd, Medîne'yi talan eden Müslim İbn Ukbe'yi, Yezîd'in halifeliğini tanımayan Abdullâh b. Zübeyr'le savaşmak üzere Mekke'ye göndermiş; ancak İbn Ukbe yolda ölmüştür. Yerine geçen el-Husayn b. Nümeyr el-Kindî (67/686), Kâbe'ye sığınan İbn Zübeyr'i 64 gün muhâsara altına almıştır. Mancınık atışlarından darbe alan Kâbe yanmıştır. Muhasara devam ediyorken Dımaşk'ta Yezîd'in öldüğü haberi gelmiştir.[63] Yezîd'in ölüm haberini alan el-Husayn b. Nümeyr, kuşatmayı kaldırmış (1 Rebîülâhir 64/27 Kasım 683) ve halife olmaya en layık kişinin o olduğunu ve Şam eşrafı destek verdiği takdirde kimsenin karşısında duramayacağını söyleyerek Abdullâh b. Zübeyr'i Dımaşk'a gelmeye davet etmiştir. Ancak İbn Zübeyr bu teklifi kabul etmemiştir.[64] Böylece Dımaşk'ta II. Muâviye b. Yezîd'e biat edilirken Hicaz'da İbn Zübeyr'e biat edilmiştir.[65]

[61] Taberî, *Târîh*, V, 300, 324-338; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 322; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 126.
[62] Taberî, *Târîh*, V, 400-471; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, V, 335-345.
[63] Taberî, *Târîh*, V, 482-499; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 12-17, 21-23.
[64] Taberî, *Târîh*, V, 501; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 21-23.
[65] Taberî, *Târîh*, V, 503.

Taberî, 64 (684) yılında biat edilen II. Muâviye'nin, hilâfeti istemediğini ve bu göreve ehil başka kimse de görmediğini ifade ettiği hutbesini şu şekilde aktarmıştır:

"*Kendimde bana verilen bu görevi yerine getirecek gücü göremedim. Size Hz. Ebû Bekr'in geride bıraktığı bir Hz. Ömer bırakmak istedim; bulamadım. Hz. Ömer'in, aralarından bir kişinin seçilmesi için geride bıraktığı altı kişiyi de bulamadım. Siz kendi liderinizi seçmeğe daha layıksınız. Dilediğinizi kendiniz seçiniz.*" II. Muâviye bu sözlerinden sonra evine kapanmış ve ölene kadar bir daha dışarıya çıkmamıştır. Zehirlendiği veya bıçakla öldürüldüğü nakledilmiştir.[66]

II. Muâviye, üç ay içinde ölünce Kelb kabilesinin ezelî rakibi Kaysîler'den, sahâbî olduğu ihtilaflı olan Dımaşk vâlisi Dahhâk b. Kays el-Fihrî, Dımaşk'ta halkı önce İbn Zübeyr'e daha sonra kendine biat etmeye davet etmiştir.[67] II. Muâviye'nin çocuk yaşta olan oğlu Hâlid'in annesiyle evlenen Ümeyyeoğulları'ndan Mervân b. Hakem ise, önce Abdullâh b. Zübeyr'e biat etmeyi düşünmekle beraber, çevrenin desteklemesi üzerine Emevîler'in biatını alarak Dımaşk'ta hilâfetini ilan etmiştir. Dahhâk ve çok sayıda ileri gelen Dımaşklı, Mervân b. Hakem'e biat etmeyerek Dımaşk'ı terk etmişler ve iki taraf arasında meydana gelen Mercirâhıt savaşında öldürülmüşlerdir (15 Zilhicce 64/3 Ağustos 684). İki oğlu Abdülmelik ve Abdülazîz'i kendisine veliaht tayin eden[68] Mervân b. Hakem, dokuz ay halife kaldıktan sonra Dımaşk'ta ölmüştür.

Mervân b. Hakem'den sonra 65 Ramazan 685'te yerine oğlu Abdülmelik geçmiş ve yirmi yıl (bir rivayete göre de yirmi bir yıl[69]) iktidarda kalmıştır.[70] 15 Şevval 86/9 Ekim 705 yılında Abdülmelik b. Mervân'ın ölümü üzerine yerine veliahdı olan el-Velîd b. Abdülmelik halife olmuştur. el-Velîd'in, Abdülmelik'in defninden sonra evine gitmeden Dımaşk Câmii'ne gelip minberde biat istediği aktarılmıştır.[71]

Mâverâünnehir, Anadolu, Kafkasya, Kuzey Afrika ve İspanya cephelerinde fetihlerin devam ettiği el-Velîd dönemi on yıl sürmüştür.[72] el-Velîd b. Abdülmelik, Medîne-i Münevvere

[66] Taberî, *Târîh*, V, 530-531; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 126.
[67] Taberî, *Târîh*, V, 537.
[68] Taberî, *Târîh*, V, 503, 537; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 12-17, Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 65; Tomar, XXXVIII, 311-315.
[69] Taberî, *Târîh*, VI, 418.
[70] Taberî, *Târîh*, V, 501; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 21-23.
[71] Taberî, *Târîh*, VI, 419, 423; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 267; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 127.
[72] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 276-277.

Mescidi ve Emevî Câmii'ni yaptırdığı ve halka bazı sosyal hizmetler sunduğu için Dımaşklılar tarafından değer verilen bir halife olmuştur.[73]

el-Velîd, veliahtlığı kardeşi Süleymân'dan alıp oğlu Abdülazîz'e bırakmak istese de Remle'de bulunan Süleymân bu karara karşı çıkmış ve ölümünden sonra da Süleymân'a biat edilmiştir. Süleymân b. Abdülmelik, 99 (717) yılında Recâ b. Hayve'nin (112/730) teşvikiyle veliaht olarak Ömer b. Abdilazîz'i (101/720) bırakmıştır. Emevî halifeleri arasında adaleti ve ihlasıyla öne çıkan Ömer b. Abdilazîz, 10 Safer 99/22 Eylül 717 tarihinden 20 veya 25 Receb 101/5 veya 10 Şubat 720'ye kadar hüküm sürmüştür.[74]

İbnü'l-Cevzî, bir idarecinin şahsî hayatının halk üzerinde oluşturduğu etkinin büyüklüğünü ifade etmek üzere, üç halife dönemine tanıklık etmiş bir şahsın şu sözlerine yer vermektedir:

"*el-Velîd b. Abdülmelik, bina ve imalathane yaptırmayı sevdiği için onun zamanında insanlar birbirine bina ve imalathaneleri sorardı. Daha sonra Süleymân b. Abdülmelik geldi; o ise evlenmeyi ve yemekleri*[75] *önemserdi. İnsanlar da onun döneminde birbirine evliliklerini ve cariyelerini sorardı. Ömer b. Abdülazîz zamanında ise insanlar birbirine* '*Bu geceki zikrin nedir? Kur'ân-ı Kerîm'den ne ezberledin? En son hatmini ne zaman yaptın?*' *diye soruyordu.*"[76]

Dımaşk'ta Ömer b. Abdülazîz'den sonra, "el-mâcin" lakabıyla bilinen II. Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân (105/724) hilâfete gelmiştir. Ardından Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân (125/743), yirmi yıl süreyle Dımaşk'tan devleti idare etmiştir. Onun ardından II. el-Velîd b. II. Yezîd b. Abdülmelik b. Mervân (126/744), en-Nâkıs III. Yezîd b. I. Velîd b. Abdülmelik'in (126/744) ve İbrâhim b. I. el-Velîd b. Abdülmelik'in kısa süreli halifelikleri olmuştur (Nisan 743-Ekim 744). İbrâhim b. I. el-Velîd Dımaşk'ta halife olduğunda, İrmîniye ve Azerbaycan vâlisi Mervân b. Muhammed b. Mervân onun hilâfetini kabul etmeyerek birçok şehri ele geçirdikten sonra 80.000 kişilik bir orduyla Dımaşk'a girmiş ve halifeliğini ilân etmiştir (Safer 127/Kasım 744). II. Mervân, hilâfeti iki ay süren İbrâhim b. Velîd'i affederek maiyetine almıştır.[77]

---

[73] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 13, 31-32; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 128.
[74] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 13, 32-33; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 129.
[75] Süleymân b. Abdülmelik'in aşırı yemek yediği hakkındaki rivâyetler için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 16-17.
[76] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 268-269.
[77] Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 129-131; İbrahim Sarıçam, "İbrâhim b. Velîd", *DİA*, XXI, 359.

II. Mervân'ın savaşla ele geçirmiş olduğu hilâfeti beş yıl, on ay sürmüştür. Savaşla elde ettiği hilâfeti, isyanları bastırmak amacıyla yine savaşlarla geçmiştir. Gücünü Kuzey Arabistanlı kabilelerden almakta olan II. Mervân, bu sebeple hilâfet merkezini Dımaşk'tan Harran'a taşıyacaktır. Ancak II. Mervân, Emevî Devleti'ni yıkılmaktan kurtaramamış ve uzun süreli gizli bir hazırlık döneminden sonra Horasan'da ortaya çıkan Abbâsî ihtilalinin başarıya ulaşması sonucu Horasan ve Kûfe'yi ele geçiren Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, Kûfe'de halifeliğini ilan etmiştir (12 Rebîülâhir 132/28 Kasım 749). Abbâsî ordusu, II. Mervân'ın ordusuyla Büyük Zap suyunun doğu tarafında karşı karşıya gelmiştir. Dokuz gün süren şiddetli savaşın sonucunda, 11 Cemâziyelâhir 132 (25 Ocak 750) Cumartesi sabahı Emevîler ağır hezimete uğramıştır. Kaçmaya çalışan II. Mervân 26 Zilhicce 132/5 Ağustos 750 tarihinde Mısır'da öldürülmüştür.[78]

Dımaşk, Emevîler zamanında başşehir olmasıyla birlikte İslâm dünyasının en önemli şehri haline gelmiştir. Şehrin fethinin sulh yoluyla olması şehirde yağmalama ve tahribatı engellemiş, İslâm'ın insafı ve adaletiyle I. (VII.) yüzyıl sonlarında şehirdeki müslüman nüfusu çoğunluğu oluşturmuştur. Şehre I. Velîd döneminde Emeviyye Câmii inşâ edilmiştir. Emevîler, başşehir olan Dımaşk'ı dînî ve kültürel açıdan da başşehir yapmışlardır. Muâviye b. Ebû Süfyân döneminden İbrâhim b. Velîd dönemine kadar başşehir olarak kalmıştır. II. Mervân döneminde ise Emevî devletinin başşehri Harran olmuştur. Dımaşk halkının kızmasına da neden olan II. Mervân'ın bu kararı Dımaşk şehrini ciddî anlamda etkilemiştir (127/744).[79]

5) Abbâsîler

Son Emevî halifesi II. Mervân'ın ordusunu Zap Suyu mevkiinde bertaraf eden Abbâsî komutanı Abdullâh b. Ali, halifenin sığındığı başşehir Harran'a girmiştir. Abbâsîler'in Harran'a gelmekte olduğunu öğrenen II. Mervân, ailesini yanına alarak sırasıyla Kınnesrîn ve Humus'tan geçerek Dımaşk'a gitmiştir. Abbâsîler, Dımaşk'ı bir süre muhasara altına aldıktan sonra surları yıkarak[80] şehre girmiş, Mervân'ın damadı ve Dımaşk vâlisi olan Velîd b. Muâviye'yi öldürerek şehri ele geçirmiştir (Ramazan 132/Nisan 750). Abbâsîler, Mısır'da II. Mervân'ı öldürdükten sonra Dımaşk'a dönmüş; burada Emevî ailesinin kökünü kazıyacak icraatlarda bulunmuşlardır. Bu icraatların başında yaşayan bütün Emevîler'in öldürülmesi gelmektedir. Kadınları

[78] Hasan Kurt, "II. Mervân", *DİA*, XXIX, 228-229.
[79] Tomar, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311; Kurt, "II. Mervân", XXIX, 228-229.
[80] Dımaşk Suru tamamen yıkılmamış; yıkılan yerler tekrar inşâ edilmiştir. Ayrıca Hârûn er-Reşîd döneminde çıkan bir isyanda bir tahribata daha uğramıştır. Bkz. Cemîl Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, Ürdün Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Amman 2003, s. 47.

işkenceyle öldürmüşler; sadece çocuk yaşta olanlar ve Endülüs'e kaçanlar kurtulmuştur. Dımaşk'ta yaptıkları tahribatın yanı sıra Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından inşâ ettirilen Hadrâ Sarayı'nı hapishaneye dönüştürmüşlerdir. Abbâsîler'in Emevîler'i cezalandırması sadece yaşayanları öldürmekle sınırlı kalmamış, ölülerinin kabirleri açılarak işkenceler yapılmıştır. Hişâm b. Abdülmelik kabrinden çıkarılmış, cesedi kırbaçlanmış, çarmıha gerildikten sonra ateşe verilmiş ve külleri savrulmuştur. Abbâsîler'in Emevîler'e karşı bu derece düşmanlık sergilemesinin arkasında iki sebep olabileceği belirtilmektedir: Birincisi; aralarında yaşanan savaşlarda öldürülenlerin intikamını almak, ikincisi ise; Dımaşklılar'ın Emevîler'e olan meyillerinin ileride siyasî bir tehlike oluşturmasından duyulan endişedir.[81]

Dımaşk başşehir olma özelliğini kaybetse de Abbâsîler Dımaşk'ta idareciler için konutlar ve halifeye ait bir saray yanı sıra Emeviyye Câmii'nin avlusunda bir kubbe yaptırmışlardır. Bölgenin ekonomisi tarım, sanayi ve ticarete dayalı olarak devam etmiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde, Dımaşk darphanesi çalışmaya devam etmekteydi ve müessesenin başına er-Rebî' b. Hazyân atanmıştı. Abbâsî halifelerinden el-Mansûr, el-Mehdî ve Mütevekkil-Alellah, Dımaşk'a ziyaretlerde bulunmuşlardır. Özellikle Mütevekkil-Alellah Türk komutanların nüfuzundan uzaklaşmak amacıyla Safer 244/Mayıs 858'de Dımaşk'a yerleşmek istemiş; bu amacı doğrultusunda gerekli hazırlıkların yapılmasını emretmiş ancak bazı komutanlarının huzursuzluk çıkarması sonucu tekrar Irak'a dönmek durumunda kalmıştır.[82]

el-Me'mûn, Dımaşk'ta yaşanan kıtlık zamanında yeni düzenlemer ve çalışmalar yapması için Harb b. Muhammed b. Hayyân et-Tâî'yi şehre göndermiştir. Söz konusu çalışmalar göz önüne alındığında 214 (829) tarihinde şehrin idarî yapısında ciddî düzenlemelerin yapıldığını söylemek mümkündür.[83] Daha sonra el-Mu'tasım döneminde Dımaşk'ta mimarî açıdan bir takım gelişmeler yaşandığından bahsedilmektedir. Ancak el-Vâsık (hilâfeti 227-232/842-847) ile birlikte bir fitne dönemi yaşanmış; söz konusu olumlu gelişmeler sekteye uğramıştır. el-Mu'temid-Alellah dönemine gelindiğinde ise 256'da (870) Dımaşk'a hâkim olan vâli Emâcûr'un (264/878) el-Havvâsîn kervansarayını yaptırdığı görülmektedir.[84]

---

[81] Taberî, *Târîh,* VII, 440; Safedî, *Ümerâü Dımaşk,* s. 111, 131-132; Ahmed İsmâil Ali, *Târîhu Bilâdi'ş-Şam fi'l-asri'l-Abbâsî 132-463*, Dâru Dımaşk, Dımaşk 1984, s. 18-19; Tomar, "Şam", *DİA,* XXXVIII, 311; Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî (132-264/749-877 arası)*, s. 46.

[82] Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, s. 46-47, 50; Tomar, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311.

[83] İbn Asâkir, *Târîh,* XII, 317; Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, s. 47-48.

[84] Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, s. 49-52.

Abbâsîler'in Dımaşk'a girdikleri ilk günden itibaren şehir Emevîler dönemindeki şaşalı günlerini kaybetmeye başlamıştır. Şehrin gerilemesindeki en önemli sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Abbâsîler'in Dımaşk'ı muhasarası ve şehre girişleri esnasında yaşanan tahribat; hilâfet merkezinin önce Kûfe'ye, sonra Bağdat'a taşınması; siyasî isyanlar ve çıkan karışıklıklar; Abbâsî vâlilerinin daha fazla mal edinme veya halifeye yaranma adına sert uygulamalarda bulunmaları; yangın ve deprem gibi doğal âfetler.[85]

Devletin kontrolünün Emevîler'den Abbâsîler'e geçmesi sürecinde ve sonrasında meydana gelen olaylardan Dımaşk ulemâsı da önemli ölçüde etkilenmiştir. Yaklaşık olarak bir buçuk ay süren muhâsaradan sonra Dımaşk'a giren Abbâsîler'in şehri yağmalamaları ve yaptıkları katliamlara dönemin ulemâsı da maruz kalmıştır. Mescidde namaz kılan âmâ kārî, âlim Yûnus b. Meysere b. Huleys ve Ebû Müshir öldürülmüştür. Dedesi Ebû Müshir'in evinde öldürüldüğü bilgisini nakleden torunu, aradan geçen uzun zamana rağmen katledildiği evin duvarında kanının hâlâ durduğunu söylemiştir.[86]

Abbâsîler öldürdükleri âlim Ebû Müshir'in torunu Ebû Müshir Abdüla'lâ b. Müshir'e Dımaşk'ta cebren kadılık yaptırmışlardır. Ebû Müshir, Halife el-Me'mûn'un ve Abbâsîler'in yönetiminden hoşnut olmayan bir ilim adamı idi. 215 (830) yılında Ebû Müshir, el-Me'mûn'un Dımaşk'ta Kasyun dağı üzerinde inşâ ettirdiği binadaki gece ışıklandırması ders esnasında kendilerini rahatsız edince halifeyi eleştirmiştir.[87] Bu eleştiri üzerine el-Me'mûn, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesiyle ilgili olarak Ebû Müshir'i bizzat sorgulamıştır. Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğu görüşünde olan Ebû Müshir'in Bağdat'a götürülüp ölene kadar hapiste tutulmasına karar verilmiştir (Rebîülâhir 218/Mayıs 833).[88] Ebû Müshir, aynı yılın Receb (Ağustos) ayında hapishanede vefat etmiştir.[89]

Dımaşk fukahâsının bir kısmı ise Abbâsî iktidarına olumlu bakıyor; halifeden gelen hediyeleri kabul ediyorlardı. Büyük çoğunluğu ise bu hediyeleri kabul etmiyor ve halifenin

[85] Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, s. 53-56.
[86] İbn Asâkir, *Târîh*, III, 267, LVIII, 181; Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, s. 69.
[87] Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' Zühri, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbâs, Dâru Sadır, Beyrut 1968,VII, 473; Şemseddin b. Tolun, *Kudâtu Dımaşk: Essağru'l-bessâm fi zikri men vulliye kadâeş-Şam*, thk. Salaheddin el-Müneccid, el-Mecmu'l-ilmî el-Arabî fi Dımaşk, Dımaşk 1956, s. 15-16.
[88] Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbâs, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1968, VII, 473; Şemsüddin İbn Tolun, *Kudâtu Dımaşk: Es-sağru'l-bessâm fî zikri men vülliye kadâe'ş-Şâm*, thk. Selâhaddin Müneccid, el-Mecmau'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dımaşk 1956, s. 16-17.
[89] M. Yaşar Kandemir, "Ebû Müshir", *DİA*, X, 195.

otoritesini meşru görmüyordu. Örnek olarak el-Kāsım b. Osman el-Cû'î (248/862) Abbâsîler'i hırsızlar olarak nitelendirmiştir.[90]

Abbâsî otoritesine olumlu bakan bir diğer Şamlı muhaddis Ebû İshâk el-Fizârî eş-Şâmî'dir (188/804 [?]). Hârûn er-Reşîd'in (193/809) meclisinde yemin ederek siyah giymeyi haram görmediğini, Abbâsîler'den memnuniyetini ifade etmiş; asıl muhalif olanların Ikark'ta olduklarını söylemiştir.[91]

Abbâsî otoritesine karşı farklı sebeplerden çok sayıda isyan olmuştur. Bu isyanların en önemlisi aşağıda kısaca özetlenecek, diğer isyanların ise sadece isim ve sebepleri sıralanacaktır:

Ebü'l-Umeytır isyanı; Halife el-Emîn döneminde 195 (810-11) yılında, Dımaşk'ta ve Şam bölgesinin tamamında büyük nüfuza sahip olan Şamlı muhaddis el-Velîd b. Müslim'in (195/810) desteğiyle Ebü'l-Umeytır Ali b. Abdullâh Dımaşk'ta hilâfetini ilan etmiştir. el-Velîd b. Müslim'in "*Eğer 195 yılından sadece bir gün kalsa o gün 'Süfyânî'*[92] *zuhur edecektir*"[93] dediği nakledilmiştir. Kelb kabilesini destekleyerek Kaysîler ve Kelb kabilesi arasında ayrım yapması Ebü'l-Umeytır'ın yıllar süren başkaldırısının sonunu getirmiştir.[94]

Emevîler'in ve onları destekleyenlerin isyanları ise Osman el-Ezdî (132-137/750-754), Hâşim b. Yezîd es-Süfyânî (136/753), Mesleme b. Ya'kūb el-Mervânî (196/812), Saîd b. Hâlid el-Fedînî (198-208/813-823)'nin isyanlarıdır.

Abdullâh b. Ali el-Abbâsî (136-137/ 753-754), el-Kulle isyanı (194/809), İbn Behîs el-Kilâbî (226-227/840-841), el-Vâsık ve el-Mütevekkil dönemlerinde Dımşaklılar'ın iki isyanıdır. Ayrıca Ebü'l-Heyzâm isyanı (176/792), Dımaşk fitnesi (180/796) ve Mudar ve Kelbî kabileleri fitnesi (187/802) de burada sayılabilir.[95]

6) Tolunoğulları

el-Mühtedî (hilâfeti 255/869) döneminin sonları ve el-Mu'temid-Alellah (hilâfeti 256/870) döneminin başlarında Îsâ b. eş-Şeyh b. es-Selîl isyan etmiş (255/869), Abbâsîler'i

---

[90] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükrim b. Ali İbn Manzûr, *Muhtasaru Târîhi Dımaşk li'bni Asâkir*, I-XXVIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984, XXI, 29-30; Şemsüddin Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, V, 1207.

[91] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 130.

[92] Dımaşk muhaddisleri tarafından "Fiten" başlığı altında Şiîlikteki "Mehdî" inancına karşı olarak bir Süfyânî'inin zuhur edeceği fikri vardır. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nu'aym b. Hammâd el-Merûzî, *Kitâbu'l-fiten*, thk. Semîr Züheyrî, Mektebetü't-Tevhîd, Kahire 1412, I, 278.

[93] el-Hâkim Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. Hamdeveyh en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Atâ, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, Kitâbü'l-fiten, no: 8586, V, 565.

[94] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 24-25.

[95] Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, s. 81-105.

temsilen giyilen siyah rengi giymeyi bırakmış, Dımaşk'tan ve Mısır'dan halifeye gönderilen vergilere el koymuştur. el-Mu'temid bu isyanı bastırmak amacıyla Türk kumandan Emâcûr et-Türkî'yi Dımaşk'a göndermiştir. Emâcûr bu görevini başarıyla yerine getirmiş; Îsâ b. eş-Şeyh, İrmîniye'ye doğru kaçınca 256 (870) yılında Dımaşk'a vâli olmuştur.[96] Bölgedeki isyanı bastırmak için halifeden yetki alan Türk komutan, bu yetki ve gücü bölgede yeni bir devlet kurma yönünde kullanmıştır. Emâcûr ölünce yerine oğlu Ali geçmiş daha sonra yerine Ahmed b. Yediğbâş'ı bırakmıştır. Bu ikisi Ahmed b. Tolun'a (270/884) tâbi olunca Dımaşk da Tolunoğulları'na tâbi olmuştur (264/877-8).[97]

Tolunoğulları, Dımaşk dâhil Fırat nehri yakınlarındaki bütün şehirleri ele geçirince, Abbâsî Halifesi el-Mu'temid (18 Receb 279 / 14 Ekim 892) minberlerde Tolunoğlu Ahmed'e lanet okunmasını emretmiştir. Buna karşılık olarak Tolunoğlu Ahmed de hâkim olduğu bölgelerde halife ile kardeşi Muvaffak'a (278/891) lanet okutmuştur. Karşılıklı lanetleşmeler (262-273/875-886) on bir sene sürmüştür. 270 (882) yılında Tolunoğlu Ahmed ölmüş yerine oğlu Humâreveyh (282/896) geçmiştir. Dımaşk'taki âlimler arasında Abbâsî halifesini ve kardeşini gıyâbında hal' edip lanet okuyanlardan birisi, dönemin meşhur muhaddisi ve Şâfiî kadısı Ebû Zür'a Muhammed b. Osman'dır (302/914). Daha sonra Abbâsî Halifesi el-Mu'tazıd-Billâh Ahmed b. el-Muvaffak, Tolunoğulları'nı et-Tavâhîn muharebesinde mağlup edip (271/885) Dımaşk'a gelince veziri Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî'ye emretmiş ve Dımaşk'taki muhaliflerden Ebû Zür'a, Yezîd b. Muhammed ve Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr (281/894) Irak'a götürülüp orada sorgulamaya tâbi tutulmuşlardır. el-Muvaffak'ın huzurunda söz hakkı verilen Ebû Zür'a, bütün eşlerinin boş, kölelerinin azat ve mallarının haram olması yeminiyle aralarında o sözü söyleyen kimse bulunmadığı şeklinde ifade vermiş ve affedilmişlerdir. Daha sonra Mısır'a giden Ebû Zür'a, Hârûn b. Humâreveyh tarafından Dımaşk'a kadı olarak atanmıştır.[98]

272 (886) yılında Humâreveyh, Dımaşk'ı geri almıştır. 282 (896) yılında Dımaşk'ta huzur ve refahı sağlayan Humâreveyh, Kasyun dağındaki sarayında uyurken boğazı kesilerek öldürülmüştür. Halife, Humâreveyh'in suikastına karışan otuza yakın hizmetkârını öldürmüştür. Humâreveyh'in yerine on dört yaşındaki oğlu Ceyş geçmiş; ancak Dımaşk Emîri

[96] İbn Asâkir, *Târîh*, XLVII, 309-310.
[97] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 266; Muhammed Kürd Ali, *Hıtatü'ş-Şam*, Mektebetü'n-Nuri Dımaşk 1983, I, 188; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 234.
[98] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.

Tuğç b. Cüf (283/897) Ceyş'i hal' etmiştir. Ceyş'in babası tarafından tayin edilen komutanları onu öldürüp yerine kardeşi Hârûn b. Humâreveyh'i getirmişleridir. Halife yıllarca Hârûn'un liderliğini onaylamayınca aralarında düşmanlık başlamıştır. 292 (904) yılına kadar, Halep'e kadar olan bölge Abbâsîler'in, Dımaşk ve Mısır ise Tolunoğulları'nın hâkimiyetinde kalmıştır. Halife, Türk asıllı Muhammed b. Süleymân komutasında bir ordu göndererek bölgeyi tekrar Bağdat'a bağlamak istemiştir. Hârûn savaş hazırlığı yaparken Safer 292/Aralık 904'te öldürülmüş; Abbâsî komutan Muhammed b. Süleymân, Dımaşk ve Mısır'ı ele geçirmiş, böylece Dımaşk'ta Tolunoğulları devri bitmiştir.[99]

Şiî mezheplerden İsmâiliyye'nin ilk zâhir imâmı ve Fâtımî devletinin kurucusu Ebû Muhammed Ubeydullâh b. Hüseyn b. Ahmed el-Mehdî el-Fâtımî (322/934) Şam bölgesinde bulunan Selemiyye'de doğmuştur (259/873). Sekiz yaşındayken babasının ölümü üzerine hareketin liderliğine gelmiştir. Humus ve zekatlarla büyük servet elde eden Ubeydullâh b. Hüseyn, mezheplerini yaymak ve gittikleri yerlerde devlet kurmakla görevlendirdiği dâîleri İslâm âleminin dörtbir tarafına göndermiştir.[100] Gönderdiği en güçlü dâîlerden birisi İbn Havşeb'dir. İbn Havşeb, Yemen'in Misver kentinde İsmâilîler'in ilk devletini kurmuş ve Selemiyye'de bulunan Ubeydullâh b. Hüseyn el-Mehdî'yi Abbâsîler'den korumak amacıyla 286'da (899) otoritesini sağlamlaştırdığı Yemen'e davet etmiştir.[101] Ubeydullâh el-Mehdî ise Yemen yerine önce Mısır'a daha sonra Kuzey Afrika'ya gidip orada Fâtımî devletinin temelini atmıştır. Selemiyye kasabası o dönem İsmâilî fikrin merkezi olduğu gibi bugün hâlâ Alevî-İsmâilî mezhebini benimseyenlerin yoğun olduğu bir kasabadır.

Tolunoğulları'nın son zamanlarında 289 (902) yılında Karmatîler, Şam bölgesinde güçlenerek Dımaşk'a yönelmişlerdir. Onlara karşı bir ordu gönderen dönemin Dımaşk Emîri Tuğç b. Cüf'ün ordusunu yenerek Dımaşk'ı muhasara altına almışlardır. Dımaşklılar, Karmatîler'in önderi eş-Şeyh lakablı Yahyâ'yı öldürünce yerine "Sâhibuşşâme"[102] lakabıyla meşhur olan el-Hüseyn geçmiştir. Dımaşklılar, Sâhibuşşâme etrafında insanların çoğaldığını ve savaşla bu durumun üstesinden gelemeyeceklerini anlayınca Karmatîler ile sulh yapma yoluna gitmişlerdir. Karmatîler, Dımaşk etrafında ve kuzeyinde Humus ve Hama gibi birçok şehirde

[99] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 343; Kürd Ali, I, 178; Tomar, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 312; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 234-235.
[100] Mustafa Öz, "Ubeydullâh el-Mehdî", *DİA*, XLII, 23-25.
[101] Eymen Fuâd es-Seyyid, "İbn Havşeb", *DİA*, XX, 35-36.
[102] Sâhibuşşâme: "Benli kişi" anlamına gelen bu ismi yüzünde bulunan beninden dolayı almıştır. Bu benin, onun liderlik alâmeti olduğunu iddiâ etmiştir. Taraftarları arasında, beklenen kişi anlamında kullanılmıştır. Ayrıca "Mehdî" ve "Emîrü'l-mü'minîn" lakablarıyla da ona hitap etmişlerdir.

katliam yapıp malları yağmalamışlar; sadece Selemiyye şehrine eman vermişlerdir. Selemiyye'de bulunan gerçek Ehl-i beyt mensuplarını katletmişlerdir. Selemiyye, Karmatîler'in etkisi sebebiyle günümüze kadar sapık fikirlerin var olduğu bir şehir olmuştur. Karmatîler, Abbâsîler tarafından gönderilen orduyu bertaraf ettikten sonra, 290 (903) yılında Hârûn b. Humâreveyh tarafından Dımaşk vâliliğine getirilen Bedr el-Hamâmî onları bozguna uğratmıştır. 293'te (906) Dımaşk vâlisi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Keyğlağ'ın[103] Taberiyye tarafında bir isyanı bastırmak amacıyla Dımaşk'tan çıktığını gören Karmatîler bölgede büyük bir tahribat yapmışlardır. Busra ve Ezriât halkına eman vermelerine rağmen savaşan herkesi kılıçtan geçirmişler; geriye kalanları köleleştirmişler ve bütün mallara el koymuşlardır.[104] Karmatîler'in yaptıklarını Safedî şu beyt ile özetlemiştir.

من بعد ما أجرى الدِّماءَ أَنْهُرًا وخرَّبَ الشامَ بلادًا وقُرًى

Karmatî, kanları nehirler gibi akıttı

Bütün şehir ve köyleriyle Şam'ı harabetti[105]

[103] (كيغلغ) İsminin Arapça kaynaklardan Türkçeye aktarılışında Ahmed b. "Kayıglıg, Keygalağ ve Keyoğulluğ gibi birkaç okunuş şekli vardır. Asri Çubukçu, "Muhammed b. Tuğç", *DİA*, XXX, 585.
[104] Kürd Ali, I, 180-182.
[105] Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 144.

II. IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK

A. SİYASÎ YAPI

Bu başlık altında Dımaşk'ın IV. (X.) asırdaki siyasî tarihinden ve bu zaman diliminde meydana gelen olaylardan bahsedilirken Dımaşk merkezli bir anlatım tercih edilecektir. Böylece söz konusu tarihlerde Dımaşk'ta ve Dımaşk'ı etkilemesi oranında Dımaşk çevresinde yaşanan siyasî olayların neler olduğu incelenecektir.

IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında Dımaşk'ın Bağdat'taki Abbâsî halifelerine bağlı olduğu görülmektedir. Şöyle ki; yukarıda belirtildiği gibi yarım asra yakın bir müddet Dımaşk dâhil, Şam ve Mısır'da hüküm süren Tolunoğulları hâkimiyeti, Abbâsîler tarafından Rebîülevvel 292/Ocak 905'te sonlandırılmıştır. Sonrasında ise Dımaşk ve Mısır, Bağdat'taki Abbâsî halifesine tâbi olmuştur. 319 (931) tarihinde İhşîdî devletinin kurucusu olan Muhammed b. Tuğç'un Dımaşk vâliliğine atanmasıyla birlikte İhşîdîler hanedanlığının temeli atılmıştır. IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Dımaşk'ta Fâtımîler'e bağlı bir şehir ve idare ile karşılaşmaktayız. Bu başlık altında Dımaşk'ın IV. (X.) asırdaki siyasî hayatı, halifelerin, devlet teşkilâtının, ilgili kurum ve şahısların Dımaşk'a olan etkileri çerçevesinde anlatılacaktır.

Siyasî tarihi ele almaya başlarken şu hususu baştan söylemek gerekir ki Dımaşk, Tolunoğulları'yla III. (IX.) asırdan başlayıp 468/1076 yılında Selçuklu komutanına sulh yoluyla teslim edilene kadar çok tahribat yaşamış ve oldukça zor bir dönem atlatmıştır. En büyük tahribat ise Fâtımîler ve Karmatîler eliyle yapılmıştır.[106]

IV. (X.) asrın ilk yıllarında Dımaşk'tan hilâfet merkezine bakıldığında ise başşehir Bağdat'ta hüküm süren Abbâsîler'in, III. (IX.) asrın ikinci yarısından itibaren bâriz bir şekilde zayıfladığı ve artık halifenin Türk kumandanlarının nüfuzu altına girdiği görülmektedir. Nitekim halife el-Mütevekkil, Türk kumandanlar tarafından öldürülmüştür (4 Şevval 247/11 Aralık 861). Ayrıca IV. (X.) asırda Abbâsî halifelerinin Büveyhîler ve Deylemî askerler tarafından hal' ve hapis edilmek suretiyle gözlerine mil çekilmesi ve katledilmeleri gibi olaylarla da karşılaşılmaktadır.[107]

IV. (X.) asırda Abbâsî halifeleriyle ilgili dikkat çeken pek çok husus vardır; ancak devletin halk nazarındaki etkinliğini kaybetmesi açısından halife ile etrafındaki vezir ve

[106] Jean Souvget, *Dımaşküş-Şâm Lemha târîhiyye münzü'l-usûr'l-kadîme hatta ahdi'l-intidâb*, trc. Fuad el-Büstânî, thk. Ekrem el-Ulebî, al-Waref, Dımaşk 1989, s. 63.
[107] Taberî, *Târîh*, IX, 228-229.

idarecilerin sorumsuzca çok büyük mallar edinmeleri oldukça önemlidir. Zira maddî çıkar sebebiyle kendi aralarında bitmek bilmeyen çatışmalar yaşanmıştır. Yaptıkları hileler sebebiyle vezirlerin ve yüksek rütbeli idarecilerin sıklıkla görevden alındığı ve görevden alınan her idareciden yüzbinlerce altın getirmesi istendiğine şahit olunmuştur. Şüphesiz bu çıkar çatışmaları aşağıda zikredilecek örneklerde de görüldüğü gibi halk içinde ortaya çıkan isyanların fitilini ateşlemiştir. Vezirlerden talep edilen altınların halktan vergi yoluyla temin edilmeye çalışılması da yine söz konusu isyanların bir başka sebebidir.[108]

300 (912) senesinde, Ebü'l-Fazl el-Muktedir-Billâh Ca'fer b. Ahmed halifedir. 13 Zilkâde 295/14 Ağustos 908 tarihinde 13 yaşında halife olan el-Muktedir, yirmi dört yıl on bir ay sonra 27 Şevval 320/31 Ekim 932 tarihinde Bağdat'ta öldürülmüştür.[109] el-Muktedir-Billâh'ın dönemini anlatan bütün kaynaklarda Bağdat'ta büyük bir idarî ve siyasî istikrarsızlık olduğundan bahsedilmektedir. Vezirlerin sık sık değişmesine, eski vezirlerinse tüm mallarına el konulması hâdiselerine 311-312 (923-924) yılları arasında sıkça rastlanmaktadır.[110]

Abbâsîler'in zayıfladığı IV. (X.) asır ve öncesinde halifelerin çevresindeki güçlü idareci ve siyasîler, başarılarına göre önemli lakablar kazanabilmekteydi. Örnek olarak Mûnis el-Hâdim "emîrü'l-ümerâ" lakabını halifeyle girdiği savaş ve bu savaşın sonunda elde ettiği zafer ile almıştır. Abbâsî Halifesi el-Muttekî, Bedr el-Huşenî'ye "hâcibü'l-hüccâb" lakabını vermiştir. Abbâsîler'in durumu özellikle Büveyhîler'in Bağdat'a hâkimiyetinden sonra daha vahim bir hâle gelmiş, halifelerin ellerinde maddî imkân kalmamıştır. Halife çevresindeki emîr ve şâirlere para ve altın vermek yerine, artık lakab dağıtır hâle geldi diye eleştiren şâirler olmuştur:

ما لي رأيت بني العباس قد فتحوا من الكنى ومن الألقاب أبوابا
قلّ الدراهم في كفّيْ خليفتنا هذا فأنفق في الأقوام ألقابا !

Abbâs oğullarına ne oluyor ki lakablar ve künyeler kapısını açmışlar
Halifenin elinde para azalınca halka lakab dağıtır olmuştur[111]

[108] Taberî, *Târîh*, XI, 191; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, el-Mektebetü't-Ticâreti'l-Kübrâ, Kahire 1964, IV, 292; el-Muktedir'in vasfı ve vezirleri hakkında bakınız: Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 304-306; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 381.
[109] Taberî, *Târîh*, XI, 191; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 292; el-Muktedir'in vasfı ve vezirleri hakkında bakınız: Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 304-306; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 381.
[110] Taberî, *Târîh*, XI, 328-247.
[111] Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tagrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1935, II, 408.

307 (919) ve 308 (920) yıllarında ise halk arasında meydana gelen bir çok fitne odaklı olay söz konusudur. Bu yıllarda halk ekonomik darboğazda olmaları sebebiyle vâliye isyan etmiş; ev ve ticarethane gibi özel; köprü gibi kamu mallarına zarar vermiş, yakıp yıkmıştır. Ayrıca devlet düzenini bozmak için, devletin otoritesini simgeleyen cuma hutbesi okunmasına engel olunup minberler yıkılmıştır.[112]

Halktan vergi toplama hususunda zulme varan uygulamalar, yıllık erzaklarını bu idarecilerden temin eden ulemânın hayatını da etkilemektedir. Âlimler arasında bu rızkı almanın meşruiyeti tartışılmıştır. Bu tartışmalardan birine dönemin tarih kaynaklarında şu şekilde rastlamak mümkündür: Fakîh Ebû Züheyr el-Cennâbî Bağdat'a geldiği zaman, meşhur Hanefî fakîhi Ebü'l-Hasan el-Kerhî'yi (340/952), takva sahibi birisi olmasına rağmen Abbâsîler'den rızık aldığı için kınamıştır. el-Cennâbî ayrıca, dindarlık noktasında Emevîler'in Abbâsîler'le benzer ölçüde zaafları olmasına rağmen Abbâsîler'in vergi tahsilinde fâsit uygulamaları olup mükelleflere zulmettiklerini söylemiştir. Ebü'l-Hasan el-Kerhî, bu eleştiriyi kabul etmiş ve ölene kadar Abbâsîler'den hiçbir şey almamıştır.[113]

IV. (X.) asrın ilk yıllarında Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billâh döneminde, Dımaşk vâliliğinde Tolunoğulları Emîri Hârûn b. Humâreveyh tarafından atanan el-Hamâmî ve el-Kebîr lakablarıyla tanınan Ebü'n-Necm Bedr b. Abdullâh (310/922) bulunuyordu. Bedr Hamâmî, Mısır'da Tolunoğulları'nın emrindeyken, Dımaşk'a saldıran Karmatîler'le savaşan Dımaşk vâlisi Tuğç b. Cüf'e yardımcı olmak amacıyla Dımaşk'a gelmiştir. Dımaşk'ın güneyinde Kenâkir isimli yerde Karmatîler'in lideri Ali b. Abdullâh'ı öldürdükten sonra tekrar Mısır'a döndüğü esnada Hârûn b. Humâreveyh tarafından Dımaşk vâliliğine getirilmiştir.[114]

Bedr Hamâmî'den sonra Dımaşk vâliliğine 302 yılının başlarında (Temmuz 914) Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Keyğlağ getirilmiştir. 303 yılının Muharrem ayında yerine geçecek Tekin el-Hâssa gelene kadar görevine devam etmiştir. İbn Keyğlağ'ın ikinci vâliliği ise Muharrem 312/Nisan 924'te başlamış; 313/925 yılına kadar sürmüştür.[115] Ahmed b. Keyğlağ Dımaşk'a vâli atanmadan önce Dımaşk'ta Ehl-i beyt mensubu İbnü'r-Rızâ veya Ebü'r-Rızâ Muhsin b. Ca'fer b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed 300 (912-913) senesinde Abbâsîler'e karşı isyan hareketi başlatmıştır. O zaman Abbâsî ordusunda kumandan olan Ebü'l-

[112] Taberî, *Târîh*, XI, 216; Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1981, XIV, 815.
[113] Taberî, *Târîh*, XI, 374.
[114] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 359; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 35.
[115] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 179-180; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 144.

Abbâs Ahmed b. Keyaglağ, İbnü'r-Rızâ ile girdiği zorlu savaşlar sonunda onu öldürmüş; başını kestirerek Bağdat köprüsü üzerine astırmıştır.[116]

Tekin el-Hâssa, el-Muktedir-Billâh zamanında üç kere Dımaşk vâliliğine getirilmiştir. Birincisi 303 yılının Muharrem ayında başlayıp 307 yılına kadar; ikincisi Şâban 309/Aralık 921'de başlayıp 311 yılına kadar; üçüncüsü ise 320 yılında el-Muktedir-Billâh'ın katline kadar devam etmiştir.[117] Receb 307/ Kasım 919'da Dımaşk emîrliğine Nâzûk getirilmiştir. Nâzûk'un emîrliği döneminde Dımaşk'ta pahalılık ve kıtlığın baş gösterdiği nakledilmiştir. Şâban 309/Aralık 921'de yerine Tekin el-Hâssa gelmiştir.[118] Hilâl b. Bedr ilk seferinde 309 (921) yılında vâli olmuş; ancak şehrin içinde bulunduğu krizi çözemediği için görevden alınmıştır. İkinci seferinde 8 Şâban 311/21 Kasım 923'te göreve atanarak üç yıl burada vâlilik yapmıştır.[119]

316/928 senesinde halife el-Muktedir önce azledilip sonra tekrar biat edilerek göreve gelmişti. O dönem el-Muktedir-Billâh'ın Dımaşk emîri Vasîf el-Mektemerî, ikinci kez halife olan el-Muktedir-Billâh'a biat etmedi. Dımaşk'ta şehrin ileri gelenleri, Vasîf el-Mektemerî'ye el-Muktedir'e tekrar biat etmesi gerektiğini söylemişler; ancak o kabul etmemiştir. Bu olay üzerine Dımaşk'ta huzursuzluk baş göstermiş, şehrin ileri gelenleri, silahlarla emîr el-Mektemerî'nin evine saldırmışlar ve evi yakılıp yıkılmıştır.[120]

Dımaşk'ın önde gelenlerinin halifeye bağlılık göstermelerinin amacının, Tolunoğulları'ndan sonra şehrin bir daha siyasî istikrarsızlık yaşamamasını sağlamaya yönelik olduğu düşünülebilir. Şehre, Vasîf el-Mektemerî'nin yerine 317 yılında Muhammed b. Ali Gulâmu'r-Râşidî tayin edilmiştir.[121]

1) İhşîdîler (Muhammed b. Tuğç)

Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billâh, 319 (931) yılında, ileride Dımaşk'ta İhşîdî[122] Devleti'nin kurucusu olacak İhşîd lakabıyla meşhur Ebû Bekr Muhammed b. Tuğç'u (334/946) vâli olarak atamıştır. Babasının ve kendisinin daha önce göstermiş oldukları başarı ve güçlü idarelerinden dolayı Dımaşklılar Muhammed b. Tuğç'u sevinçle karşılamışlardır. İhşîd, 306 (919) yılında Dımaşklılar'ın gönlünü fethedecek bir başarıya imza atmıştır. Şam vâlisi Tekin

[116] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 308.
[117] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 35-36; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 144.
[118] İbn Asâkir, *Târîh*, LXI, 379-380; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 144.
[119] Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 109.
[120] İbn Asâkir, *Târîh*, LXIII, 40.
[121] İbn Asâkir, *Târîh*, LIIII, 403.
[122] İhşîd: Fergana hükümdarlarına verilen ünvandır. Padişahlar padişahı anlamına gelmektedir. Bkz. Zehebî, *Târîh*, VII, 635; Ebü's-Safâ Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullâh Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnauut, Daru İhyâü't-Türâs, Beyrut 2000, III, 142.

el-Hâssa ile Şam'a gelmiştir. İhşîd, Tekin ile beraber Karmatîler'e karşı girdiği bir çarpışmada gösterdiği üstün başarı sayesinde Tekin'in gözüne girmeyi başarmıştır. Tekin onu Amman ve Şerât bölgesine emîr tayin etmiştir. 306 (919) senesinde hacılar, o bölgede hac yolunda ilerlerken Lahm ve Cüzâm kabilelerinden büyük bir eşkıya grubu, hacıların yolunu kesmeye hazırlanmıştır. Amman ve Şerât bölgesinin emîri İhşîd tam zamanında askeri ve kardeşi Ali b. Tuğç ile birlikte eşkıyayla girdiği mücadelede üstün bir cesaret göstererek eşkıyayı bertaraf edip hacıları kurtarmıştır. Hacıların içinde Iraklılar da bulunduğundan İhşîd'in nâmı sadece Şam'da değil Irak'ta da duyulmuştur.[123]

Muhammed b. Tuğç İhşîd'in Dımaşk'taki hâkimiyeti devam ederken Bağdat'ta el-Muktedir-Billâh, emîrleri ve vezirleri tarafından katledilmiş ve Ebü'l-Mansûr el-Kāhir-Billâh Muhammed b. Ahmed Mûtedid, 28 Şevval 320/1 Kasım 932 tarihinde halife ilan edilerek kendisine biat edilmiştir. Halife ailesi içindeki sorunlar, hırs ve intikam aynı şekilde devam etmiştir. el-Kâhir-Billâh, el-Muktedir-Billâh'ın annesi ve kardeşlerine mallarını teslim etmeleri için işkence uygulamıştır. Kendinden önceki halifenin annesinden bile işkenceyle para alan el-Kāhir-Billâh'ın saltanatı iki yıl kadar devam etmiştir. Veziri İbn Mukle 5 Cemâziyelevvel 322/23 Nisan 934 tarihinde onu yakalayarak tahttan indirip gözlerine mil çektirmiştir. Hilâfet merkezi Bağdat'ta istikrarsızlığın hâkim olduğu bu süreçte, şehirde yağmalama olaylarının da yaşandığından bahsedilmektedir. el-Kāhir-Billâh 333 (945) yılına kadar saltanat merkezinin hapishanesinde tutuklu kalmıştır. Daha sonra yarı tutuklu bir şekilde hayatını sürdürmüştür. el-Kāhir-Billâh dönemi de devlet içerisindeki sıkıntıların devam etmesi bakımından seleflerinden farksızdır. Halifelerin siyasî olarak kifâyetsiz olmaları yanında şahsî olarak da zayıf oldukları hususu kaynaklarda zikredilmektedir. Söz gelimi Taberî ve İbn Kesîr, el-Kāhir-Billâh'ın yakalandığı gece sarhoş olduğunu aktarmışlardır.[124]

el-Kāhir-Billâh'tan sonra 322 (934) yılında Ebü'l-Abbâs er-Râzî-Billâh Muhammed b. Ca'fer Muktedir tahta çıkarılmıştır. er-Râzî-Billâh'ın dönemi de vezir çekişmelerinin, idarî ve siyasî sorunların yaşandığı bir dönemdir.[125] Bütün bu sorunlar ile beraber er-Râzî-Billâh'ın kendinden önceki halifeler gibi orduları ve maliyeyi bizzat yöneten, Cuma hutbesini bizzat

[123] Taberî, XI, 351; İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 285; Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnavûd, Daru İbn Kesîr, Dımaşk 1986, IV, 188; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 97, 145; Kürd Ali, I, 183-184.
[124] Taberî, *Târîh*, XI, 273; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 312; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 117; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 62.
[125] Taberî, *Târîh*, XI, 284; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 80.

okuyan, şiirlerden oluşan dîvânı ve ilim erbâbını kendine yaklaştıran olumlu icraatları bulunan son Abbâsî halifesi olduğu anlatılmaktadır.[126]

er-Râzî-Billâh hilâfet makamına geçer geçmez Mısır vâlisi olan Ahmed b. Keyğlağ'ı görevden alarak, Mısır'ı Şam ile birlikte Muhammed b. Tuğç İhşîd'e bırakmıştır. 323 (934) yılında Muhammed b. Tuğç bölgenin tamamına hâkim olmuş; Dımaşk idaresini kendi adına yönetmesi için Bedr el-Harşenî'yi makamında bırakmıştır (324/935). Yine halife er-Râzî-Billâh döneminde, Muhammed b. Tuğç "İhşîd" ünvanını almış ve yönettiği bölgelerin câmilerinde adı halifenin adıyla birlikte zikredilmeye başlanmıştır (326 veya 327/938-939).[127]

Muhammed b. Râik Zilhicce 327/Ekim 939'da, Müttakī-Lillâh tarafından Dımaşk'a atandığı iddiasıyla şehre gelmiştir. Bedr el-İhşîdî, Dımaşk idaresini İbn Râik'a bırakmayınca aralarında yaşanan çatışmalardan sonra İbn Râik, Bedr el-İhşîdî'yi Dımaşk'tan sürmüş ve 328 yılında birkaç ay Dımaşk'ta kalmıştır. Ardından şehre Muhammed b. Yezdâdî eş-Şehrezûrî'yi vâli olarak bırakmış ve Mısır'a gitmiştir. İhşîd, İbn Râik'i Mısır'a girmeden ordusuyla karşılayıp yenmiştir. İbn Râik tekrar Dımaşk'a dönmüş, 329 senesine kadar burada kalmıştır. Yerine tekrar Şehrezûrî'yi bırakıp Bağdat'a gitmiştir. Musul'da Hamdânîler tarafından öldürüldüğü haberi gelince İhşîd, Dımaşk'taki vâlisi Şehrezûrî'ye eman verip kendi safına çekmeyi başarmıştır.[128]

Bir başka görüşe göre Muhammed b. Râik aslında Abbâsî halifesi tarafından Dımaşk'a atanmamıştır. Bizans sınırlarına yaptığı seferden sonra Şam ve Mısır'ı ele geçirmek gayesiyle önce Humus ve Dımaşk'a daha sonra Mısır'a hareket etmek istemiş ancak İhşîd'e yenilince Remle sınırlarına kadar bölgeyi onunla paylaşmıştır. Ayrıca İbn Râik, Abbâsî Halifesi er-Râzî-Billâh'ı istediği gibi yönlendiren, "Emîrü'l-ümarâ" lakabını ilk defa alan en güçlü emîrdir. Vezir İbn Mukle'nin elini ve dilini kestirmiştir.[129] er-Râzî-Billâh 329 (940) yılında vefat etmiştir.[130]

Ebû İshâk el-Müttakī-Lillâh İbrâhim b. Ca'fer Muktedir 329 (940) yılında halife olmuş, güç ve nüfuz sahibi vezirlerin türlü hileleri bu dönemde de devam etmiştir. 331 (942) yılının sonlarında Bağdat'ta çıkan fitne nitelikli olaylardan dolayı pek çok tüccar Şam'a ve Mısır'a göç

[126] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 335-337; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 127-128.
[127] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 17-18; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 36; Ahmet Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA*, XXI, 551.
[128] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 368; Zehebî, *Târîh*, VII, 422; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 96.
[129] Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, I-VII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000, III, 507; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, III, 56.
[130] Taberî, *Târîh*, XI, 284; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 312.

etmiştir. Çünkü o sıralarda Mısır ve Şam'da İhşîdîler devleti kurucusu İhşîd liderliğinde istikrarlı bir dönem yaşanmaktaydı. Ayrıca hilâfet merkezi, İhşîd yönetimindeki bölgeye müdahale edecek bir halde değildi. Bununla beraber İhşîdîler zaman zaman Şam bölgesinin kuzeyinde kurulan Hamdânîler'le savaşta karşı karşıya gelmişlerdir.[131]

Müttakī-Lillâh döneminde, 333 (944) yılında, Hamdânî lideri Ali b. Hamdân'a (356/967) devleti korumakta gösterdiği üstün cesaretten dolayı halife tarafından "Seyfüddevle" ünvanı verilmiştir.[132] Seyfüddevle el-Hamdânî, Dımaşk'a girmiş ancak İhşîd'e karşı koyamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.[133] 333 (944) yılında bu sefer İhşîd, Hamdânîler'in merkezi Halep'i ele geçirmiştir. İhşîd'in Halep'i ele geçirmesiyle şehirden kaçan Hamdânî emîri Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Saîd b. Hamdân, Rakkā'da bulunan halife Müttakī-Lillâh'a sığınmak istemiştir. Ancak Müttakī şehrin kapısını kapatarak onu şehre almamıştır. Bunun üzerine el-Hüseyn b. Saîd b. Hamdân, Harran'da bulunan Seyfüddevle'ye sığınmıştır.[134]

İhşîd, Bağdat'taki Emîrü'l-ümerâ Tüzün ile başı dertte olan halife Müttakī-Lillâh'ın zor durumundan istifade ederek Şam ve Mısır'da bir devlet kurma yetkisini almak amacıyla yüklü miktarda malla Rakkā'ya gelip halife Müttakī'ye hizmette bulunmuş ve çok saygı göstermiştir. Müttakī'ye kendisiyle beraber Şam'a gelmesini teklif etmiştir. Halife Mûttakī ne devlet fikrini ne de Şam'a gelme teklifini kabul etmiştir. Ancak hilâfete bağlı kalması dolayısıyla ve halifeye gösterdiği saygının karşılığı olarak, belki de bu bağlılığın sürmesi amacıyla bölgenin yönetimini otuz yıllığına İhşîd'e vermiş ve oğlu Ebü'l-Kāsım'ın veliahtlığını kabul etmiştir.[135]

Müttakī 333 (944) yılında gözlerine mil çekilerek görevinden hal' edilmiştir.[136] Halife Müttakī, hal' edildikten sonra Ebü'l-Kāsım el-Müstekfî-Billâh Abdullâh b. Alî Muktefî halife ilan edilmiştir (3 Safer 333/25 Eylül 944). O sene İhşîd, Halep'te vâli olarak kumandanı Yânes'i bırakıp Dımaşk'a dönmüştür. İhşîd'in Halep'ten ayrıldığını gören Seyfüddevle fırsatı değerlendirmek istemiş ve şehre gelerek yönetimi ele geçirmiştir. Halep'te, daha sonra ele geçireceği Humus ve muhasara edeceği Dımaşk'ta hutbeyi halife ve Hamdânîler adına okutmaya başlamıştır. Halife el-Müstekfî ve daha sonra gelecek el-Mutî, Mısır'da İhşîdî'ye karşı bir denge oluşturması amacıyla Seyfüddevle'nin emîrliğini tasdik ettiler. Seyfüddevle

[131] Taberî, *Târîh*, XI, 324; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 201; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 131.
[132] Taberî, *Târîh*, XI, 333.
[133] Taberî, *Târîh*, XI, 351.
[134] Taberî, *Târîh*, XI, 347.
[135] Taberî, *Târîh*, XI, 347; Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA*, XXI, 551.
[136] Taberî, *Târîh*, XI, 349.

Halep'ten sonra Humus'u ele geçirmek amacıyla buraya geldiği zaman İhşîd, kölesi olan ve ileride İhşîdî hükümdarı olacak olan Kâfûr'u bir orduyla Seyfüddevle'ye karşı koymak üzere gönderdi. İki ordu arasındaki çarpışmada Kâfûr yenilgiyle ayrıldı. Seyfüddevle Humus'u alıp Dımaşk'a yöneldi. Dımaşklılar şehrin kapısını Seyfüddevle'ye kapattılar ve şiddetli bir mukâvemet gösterdiler. İhşîd, kalabalık bir orduyla, geri dönmek zorunda kalan Seyfüddevle'nin peşinden gitti. İki ordu Halep'e yakın mesafede bulunan Kınnisrîn'de karşı karşıya geldi; ancak birisi diğerini yenemedi. Seyfüddevle, Halep'in doğusundaki Cezîre tarafına gidip bölgeden uzaklaştı.[137] Bir sonraki sene 334 (946) yılında iki taraf antlaşmaya vardı. Antlaşmaya göre Halep ve Antakya, Seyfüddevle'nin; diğer bölgeler İhşîd'in oldu. Ubeydullâh b. Tuğç, Seyfüddevle'nin kardeşinin kızıyla evlendi.[138]

İhşîd, Şam ve Mısır'da 400.000 kişilik kalabalık ve güçlü bir ordu kurmayı başarmıştır.[139] İhşîd'in aşırı ihtiyatlı bir yaşam sürdürdüğü, dört bin kişiden oluşan bir koruma teşkilatı bulunması nedeniyle kendisine korkak denildiği, her gece kendisini bin kişi korumasına rağmen kendi çadırında değil, hizmet erlerinin çadırlarına gidip orada uyuduğu nakledilmiştir. 22 Zilhicce 334/25 Temmuz 946 tarihinde Dımaşk'ta İhşîd ölmüş yerine oğlu Ebü'l-Kāsım Ûnûcûr b. Muhammed geçirilmiştir. Ancak yaşının küçük olması sebebiyle devleti, kölesi ve atabeği Kâfûr idare ediyordu.[140] Kâfûr el-İhşîdî'nin yakın çevresinden olup 333 (945) yılında İhşîd tarafından Dımaşk'a vâli olarak atanan Yânes el-Mü'nisî, İhşîd'in ölümü ve yerine oğlu Ebü'l-Kāsım Ûnûcûr'un geçirilmesi üzerine Seyfüddevle'ye mektup göndererek ona tâbi olmak istediğini bildirmiştir. Safedî, Yânes'in onu yetiştiren aileye ihanet ettiğini söylemiştir. Aralarındaki sulh antlaşmasına rağmen Seyfüddevle, komutanı Veşşâh b. Temmâm'ı göndererek Yânes'in elinde olan Dımaşk'ı ele geçirdi (335/947).[141]

2) Hamdânîler

Seyfüddevle hutbede okunmak üzere Dımaşk'ın eşrafına bir mektup göndermişti. Mektupta; Seyfüddevle'nin düşmanları Rumlar'la olan savaşları ve zaferlerinden, Allah'ın kendisine vermiş olduğu ikram ve imkânlardan, hezimete uğramış düşmanlarına karşı Allah'ın emir ve yasaklarının dışında hareket etmediğinden bahsedilmekteydi. Ayrıca kendisinin Dımaşk'a gelene kadar Dımaşklılar'ı ve mallarını koruma, gözetme, çarşıları kurma ve maişetin

[137] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 165.
[138] Taberî, *Târîh*, XI, 350-353.
[139] Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA*, XXI, 552.
[140] Taberî, *Târîh*, XI, 358; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 170; Zehebî, *Târîh*, VII, 635.
[141] İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 38-39; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 113; 145.

teminatı hususunda Veşşâh b. Temmâm'a yetki verdiğini vurgulamıştı. Daha sonra Seyfüddevle gelip Dımaşk'a yerleşmiş ve şehri ele geçirdiğine çok sevinmiştir. Mısır'a saldırmayı da planlıyordu. Vergileri toplamaya başlamış, bununla da kalmayarak İhşîd'den geriye kalan mülkü kimin aldığını da sorgulamıştır. O malları ise Dımaşk'ın ayyârları[142] yağmalamıştı. Seyfüddevle Dımaşk'ta Fârâbî Muhammed b. Muhammed ile görüştü. Dımaşk eşrafından eş-Şerîf el-Akīkī ile Dımaşk'ın tarım ve meyve cenneti olan Gûta'yı gezerken el-Akīkī'ye bu toprakların tamamının sultan dîvânına ait olması gerektiğini söylemiştir. el-Akīkī, Seyfüddevle'nin Dımaşklılar'ın topraklarına el koyma niyeti olduğunu halka bildirmiş; durumu öğrenen Dımaşklılar Seyfüddevle'nin topraklarına el koymasından endişe duyarak Mısır'daki İhşîdî emîri, Ebü'l-Kāsım Ûnûcûr'un vasîsi Kâfûr'a bağlılıklarını bildiren bir haber göndermişlerdir. Kâfûr, Dımaşk'a gelip Seyfüddevle'yi tekrar Rakka'ya kadar püskürtmüş ve aralarında yeni bir ateşkes sağlanmıştır. Ateşkes gereğince Seyfüddevle tekrar Halep'e yerleşmiştir.[143] Seyfüddevle, Rumlar'la mücadele etmiş onlara karşı büyük zaferler kazanmış bir komutandır. Örnek olarak 339 (950) yılında halifeden izinle Rumlar'a saldırmış, zafer ve pek çok ganimetle dönmüştür. 341'de (952) Seyfüddevle, Maraş Kalesi'ni inşâ ettirmiştir. 342'de Bizans kumandanı Bardas Phokas'ın oğlu Konstantinos'u (İbnü'd-Dumustuk), 343'te (954) oğlu ve eniştesini esir almıştır. 351'de (962) 230 bin askerle Rumlar Halep'i ele geçirmiş her şeyi yakıp yıkmıştır.[144]

Dımaşk'ta İhşîdîler'in yönetimi sürerken, Hamdânî lideri Seyfüddevle ile aralarında savaşlar ve sulh antlaşmaları yapılırken 334 (946) yılında Büveyhîler'in lideri Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh büyük bir ordu ile Bağdat'a yönelmiştir. Büveyhîler'in geldiğini öğrenen Türk komutanlar Bağdat'ı bırakıp Musul'da bulunan Nâsırüddevle b. Hamdân'ın safına katılmak üzere Musul'a gitmişlerdir. Halife Müstekfî-Billâh, güçlü Türk kumandan ve vezirlerden kurtulduğuna sevinerek Türkler Bağdat'ı terk edene kadar gizlenmişti. Ahmed b. Büveyh'e, hediyelerle gelişinden memnun olduğunu ifâde edecek bir elçi göndermiş; Ahmed b. Büveyh'in komutanı da gelerek halifeye saygı göstermiş ve hizmet etmiştir. Ahmed b. Büveyh üç gün sonra halifeye gelmiş, Müstekfî de kendisine emîrü'l-ümerâ lakabı, sancak ve

[142] Ayyâr; "Ortaçağ İslam dünyasında kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir terimdir."bkz. İsmail Pırlanta, *Ortaçağ İslam dünyasında şehir eşkıyaları Ayyarlar*, Hikmetevi, İstanbul 2015, s.23-24.

[143] İbn Asâkir, *Târîh*, IX, 389; L, 5; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 170-171; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 96.

[144] Taberî, *Târîh*, XI, 372, 375, 378.

Muizzüddevle ünvanını vererek bu ismi saltanat paralarına bastırmıştır. Bütün bu saltanat simgeleri yanında ayrıca gerdanlık ve bilezik gibi hediyeler takdim etmiştir. Ali b. Büveyh'e ise Rüknüddevle lakabını vermiştir. Muizzüddevle halifenin veziri Mü'nis'in evine yerleşmiş; askerleri ise Bağdat halkının evlerini gasp etmişlerdir. Muizzüddevle devletin bütün yetki ve imkânlarını eline almış, halifenin günlük gelirini bile kendisi tayin eder olmuştu. Muizzüddevle, yaklaşık bir ay sonra 22 Cemâziyelâhir 334/29 Ocak 946 tarihinde halife Müstekfî'yi tahttan indirip gözlerine mil çektirerek ölene kadar hapsetmişti.[145]

Büveyhî Muizzüddevle, Müstekfî'den sonra halife olarak Ebü'l-Hasan Muhammed b. Yahyâ ez-Zeydî'ye biat etmek istemişti. Ancak Muizzüddevle'nin akıl hocası es-Sumayrî, kendisine bu fikrin yanlış olacağını, Horasan ve diğer vilâyetlerdeki ekseriyetin bunu kabul etmeyeceğini, kendi askeri olan Deylemliler'in bile kendisine değil Muhammed b. Yahyâ'ya itaat edeceklerini söylemiştir. Ayrıca Abbâsî devletinin zayıflasa da çoğu kez tekrar güçlendiğini, aslının sağlam olduğunu, binasının yerinde durduğunu söylemiştir. Bu sözlere kulak veren Muizzüddevle, Ebü'l-Kāsım el-Mutî'-Lillâh Fâdıl b. Ca'fer Muktedir'i 22 Cemâziyelâhir 334/29 Ocak 946 tarihinde halife ilan etmiştir. Muizzüddevle, Mutî'-Lillâh'ı yanına alarak Nâsırüddevle b. Hamdân ile savaş kararı almış; ancak meşru halife olarak el-Müstekfî-Billâh'ı gören Nâsırüddevle, Bağdat'ın doğusunu ele geçirip batı tarafını abluka altına almıştır. Kuşatma altındaki bölge halkı açlıktan kırılmış; sonunda Nâsırüddevle bölgeden kaçmak zorunda kalmıştır.[146]

Hilâfet merkezi Bağdat bu durumdayken, Şam bölgesinde ve Dımaşk'ta birtakım tahribatlarda bulunacak, uzun yıllar burada hâkim olacak bir başka tehlike daha başgöstermişti. Bu yıllarda Kuzey Afrika'da Fâtımî Hânedanlığı bölgeye tam anlamıyla hâkim olma yolunda somut adımlar atmaktaydı. İleride önce Mısır daha sonra Dımaşk'a hâkim olacak olan Fâtimîler'den Ebü'l-Kāsım el-Kāim-Biemrillâh Muhammed b. Ubeydullâh el-Mehdî 334 (946) yılında ölmüş, yerine oğlu Ebü't-Tâhir el-Mansûr-Billâh İsmâil b. el-Kāim-Biemrillâh Muhammed b. Ubeydullâh (341/953) getirilmişti. el-Mansûr-Billâh, bölgede çok güçlü bir isyan başlatan Hâricî Ebû Yezîd en-Nükkârî ile yapılan savaşları bizzat komuta etmiş; büyük zorluklar içerisinde Hâricî'nin isyanını bastırarak halkı nezdinde itibar kazanmıştı.[147] Ebû Tâhir

[145] Taberî, *Târîh*, XI, 352-353; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 167-170; Abdülkerim Özaydın, "el-Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, 139-140.
[146] Taberî, *Târîh*, XI, 353-357; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 167-170; Ahmet Güner, "Mutî'-Lillâh", *DİA*, XXXI, 401-402.
[147] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 139-140.

el-Cennâbî el-Karmatî liderliğinde Karmatîler, 317 (929) yılında Hacerülesved'i çaldıktan sonra Mansûr-Billâh'ın emriyle 339 (950-51) yılında geri getirmişlerdir. Kendisinden sonra tahtına oğlu Muiz-Lidînillâh geçmiştir.[148]

3) İhşîdîler (Kâfûr el-İhşîdî)

Dımaşk'ta Muhammed b. Tuğç'tan sonra Ebü'l-Misk Kâfûr el-İhşîdî'nin (356/967), İhşîdî hükümdarı Ebü'l-Kāsım Ûnûcûr'un vasîsi ve atabeyi olarak yönetimi ele geçirmesinden yukarıda söz edilmişti. Kâfûr'un bilfiil hükmü elinde tutması, bir dönem İhşîdîler'i ikiye bölmüş ve bu durum 349 (960) yılında Ûnûcûr'un ölümüne kadar sürmüştür. Kâfûr'un hâkimiyet için mücadelesi, Ûnûcûr'dan sonra yerine geçen kardeşi Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ile de devam etmiştir. Sonunda Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, daha önce ağabeyine de tahsis edilmiş olan senelik 400.000 dinar ödeneği kabul edip Kâfûr'a teslim olmuştur.[149]

Kâfûr, Dımaşk'ta bir süre durduktan sonra Bedr el-İhşîdî'yi 336 (947) yılında yeniden Dımaşk'a vâli atayarak Mısır'a gitti. Bedr el-İhşîdî, Dımaşk'ta bir sene bu göreve devam etmiş; ancak Hasan b. Tuğç onu yakalatıp Dımaşk'a emîr olmuştur.[150]

Hasan b. Tuğç'tan sonra İhşîdîler'in Dımaşk'a atadıkları vâlilerden birisi Hâzin el-İhşîdî lakabıyla meşhur Fâtik Ebû Şucâ'dır (22 Zilkāde 345/25 Şubat 957). Güçlü bir kişiliğe sahip olan Fâtik, 357 yılının Muharrem ayına kadar bu görevde kalmış; yerine Fenek el-İhşîdî gelerek azlinden az bir müddet sonra Dımaşk'ta ölmüştür.[151]

Yukarıda bahsedildiği gibi İhşîdîler, bölgede bir süre istikrar sağlamıştır. Dımaşklılar'ın onları Hamdânîler'e tercih ettikleri ve Seyfüddevle şehre girdiği zaman, ondan kurtulmak amacıyla Kâfûr el-İhşîdî'ye haber gönderdikleri bilinmektedir. Bu durum Dımaşklılar'ın İhşîdîler'in siyasetinden memnun olduklarını göstermektedir. Ancak vergi toplamakta acımasız davrandıklarını ve refahları için insanların mallarını gasp ettiklerini söyleyen araştırmacılar da vardır.[152] Örneğin İhşîd'in sekiz bin kölesi olduğu nakledilmiştir.[153]

Kâfûr el-İhşîdî'nin ölümünden sonra İhşîdîler'in emîrliğine onun dokuz yaşındaki Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Ali b. Muhammed el-İhşîdî geçti.[154] Kâfûr'un kölesi Fenek b.

[148] Kāsım Abduh Kāsım, "Mansûr el-Fâtımî", *DİA*, XXVIII, 8-9.
[149] İbn Asâkir, *Târîh*, L, 5; Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA*, XXI, 552.
[150] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 366-367, L, 5; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 36.
[151] İbn Asâkir, *Târîh*, XLVIII, 376.
[152] Kürd Ali, I, 185-186.
[153] Zehebî, *Târîh*, VII, 635.
[154] Ağırakça, "İhşîdîler", *DİA*, XXI, 552.

Abdullâh el-Hâdim, Remle'ye geldi. Remle vâlisi ve aynı zamanda Ebü'l-Fevâris Ahmed b. Ali'nin nâibi olan el-Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç, Fenek'i Dımaşk vâlisi olarak tayin etti. Fenek b. Abdullâh, Zilkāde 357'de (968) Dımaşk'ta İhşîdî vâlisi olarak göreve başladı. Ancak kısa bir süre sonra (Zilhicce 357) Dımaşklılar'la arasında anlaşmazlık çıktı. Yaşanan çatışmalar sonucu karşılıklı yağmalama yapıldı. Fenek, bayram günü Dımaşklılar'ın sayıca kalabalığını görünce onları mağlup edemeyeceğini anladı. Karmatî ve Rum tehlikesini de göz önünde bulundurarak Dımaşk'tan kaçmaya karar verdi. Bu kaçışı sağlamak için de; Dımaşk'ın kuzeyindeki Humus'u ele geçiren Rumlar'a karşı savaşmak üzere Dımaşklılar'ın şehrin kuzeyinde toplanmalarını istedi. Şehrin boşalmasını sağladıktan sonra da bütün mallarını alarak güney yönünde yola çıktı. Akdeniz sahiline geçerek yoluna devam etti (12 Zilhicce 357). Ancak yolculuğu sırasında malları talan edilmiş ve askerleri öldürülmüştür.[155]

Fenek b. Abdullâh'ın kaçışının ardından şehrin ileri gelenleri Dımaşk civarında bulunan es-Sanemeyn ve Ceydûr bölgesinde İhşîdî vâlisi olan Sâlih b. Umeyr el-Ukaylî'yi (359/970) Dımaşk'a davet ettiler. Sâlih el-Ukaylî, üç gün sonra gelerek Dımaşk'ı teslim aldı ve şehirde asayişi sağladı. Dımaşk'ı ele geçirmek isteyen Zâlim b. Merhûb'a[156] da Dımaşklılar karşı durmuşlar ve Sâlih el-Ukaylî'yi desteklemişlerdir. Ancak kısa bir müddet sonra el-Hasan b. Ahmed el-Karmatî Dımaşk'a girdi. Vaşşâh es-Selemî'yi Dımaşk'a emîr tayin etti (Muharrem 358/Aralık 968). Karmatîler bir ay süreyle kaldıkları Dımaşk'tan Safer 358/Ocak 969'da ayrılınca Dımaşklı Ayyârların Vaşşâh'ı şehirden sürüp vâliliğe tekrar Sâlih el-Ukaylî'yi getirmişlerdir (Rebîulevvel 358/Şubat 969).[157] Vaşşâh es-Selemî, daha önce İhşîdîler'in hizmetinde bir komutan iken Karmatîler'in safına geçmiştir.[158]

Tolunoğulları döneminden itibaren İhşîdîler dâhil IV. (X.) asır Dımaşk'ında güç ve imkânları ele geçiren vâlilerin hanedanlık kurma çabası içine girdiğini görmekteyiz. Bu vâlilerden birisi, yönetimi İhşîd ailesinden kendi uhdesine alan Kâfûr'un tayin ettiği Amman ve Belkā vâlisi Şebîb b. Cerîr el-Akīlî olmuştur. Şebîb b. Cerîr, yeterli güce eriştikten sonra 348 (960) yılında bölgede tahakkümünü artırıp civar bölgelere saldırılar düzenleyerek itaat altına almış ve Kâfûr'a isyan etmiştir. Ancak; 10 bin asker ile Dımaşk'ı ele geçirmek amacıyla

[155] İbn Asâkir, *Târîh*, XLVIII, 457.
[156] Zâlim b. Merhûb; bölgede bulunan güçlü ve zalim bir komutandır. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XXV, 211.
[157] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIII, 360, LXIII, 37.
[158] İbn Asâkir, *Târîh*, LXIII, 37.

ilerlerken attan düşüp ölür. Böylece İhşîdîler'e karşı büyüyen tehlike kendiliğinden yok olmuştur.[159]

IV. (X.) asrın ortalarında Şam bölgesinde hanedanlık kurmaya meyilli bir ortam varken Abbâsî hilâfet merkezinde de durum pek farklı sayılmazdı. 349 (961) yılında el-Müktefî-Billâh'ın oğlu Ebû Nasr, "el-Müstecîr-Billâh" lakabını alıp Ermenistan taraflarında isyan etmişti. Ebû Nasr, zâhidane bir yaşam anlayışı benimsemiş ve bu sebeple de ucuz yün elbiseler giyen birisiydi. İslâmî hassâsiyetleri olan ve emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker ilkesine göre hareket ediyordu. Kısa sürede Azerbaycan'ı ele geçirdi. Ancak çok geçmeden Bağdat'tan gelen bir ordu onu esir alıp isyanını bertaraf etmiştir.[160]

334 (946) yılında Bağdat'a giren Büveyhîler'in IV. (X.) asrın ortalarında hâkimiyetlerini güçlü bir şekilde sürdürdükleri görülmektedir. Örnek olarak; 350 (961) yılında Abbâsî halifesinin rüşvet olaylarına adı karıştığı için atamak istemediği kādı'l-kudât adayı Abdullâh b. Hasan İbn Ebü'ş-Şevârib'i (385/995 [?]), Büveyhî Emîri Muizzüddevle atamıştır.[161] 352 (964) yılında Kerbelâ'yı anmak için merasimler düzenlenmiş; saçları dağınık yüzleri siyah kadınlar sokaklarda ağıtlar yakmış, çarşı kapatılmıştır. Yine aynı yılda Büveyhîler, 18 Zilhicce Gadîr-i Hum gününün, bayram olarak kutlanmasını başlatmışlardır.[162]

351 (962) yılında Bizanslılar 200.000 kişilik devasa bir orduyla gelip Hamdânîler'in başşehri Halep'i ve civarını yakıp yıkmışlardır. İbn Kesîr, Şiî devletlerin hâkim oldukları bölgelerde nebîlerin ve ulemânın yerine atalarına tâbi oldukları için kurdukları devletlerin Bizans tarafından yıkıldığını iddia eder. Örnek olarak; Fâtımîler Şam'a hâkim oldukları zaman müslümanların elinde sadece Dımaşk, Humus, Hama ve Halep'in kaldığını diğer sahil kentlerinin tamamında çanların çaldığını aktarır.[163]

Yukarıda zikredildiği gibi bazı tarihçilerin eleştirisine rağmen IV. (X.) asrın ortalarında Halep'i başşehri yapan Hamdânî Emîri Seyfüddevle'nin Bizans'la çok sayıda savaşa girdiği ve başarılar elde ettiği bir gerçektir. Savaşları yanı sıra 355 (966) yılında Seyfüddevle, yüksek meblağlar ödeyerek Bizans'tan çok sayıda esir de kurtarmıştır. Ancak Seyfüddevle'nin bu başarıları devam etmemiş; 351-352 (962-963) yıllarında Bizanslılar Halep'i iki kere istila etmişlerdir. Büyük katliamlar yapmışlardır. Hamdânîler, Meyyâfârikīn'i başşehir yapmış ve

[159] Taberî, *Târîh*, XI, 388.
[160] Taberî, *Târîh*, XI, 391.
[161] Taberî, *Târîh*, XI, 392.
[162] Taberî, *Târîh*, XI, 397; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 261.
[163] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 253-256.

365 (975) yılına kadar Halep'i geri alamamışlardır. Seyfüddevle 356 (967) yılında vefat etmiştir. Hamdânî emîrliğine oğlu Ebü'l-Meâlî geçmiştir.[164]

4) Fâtımîler

Kâfûr el-İhşîdî'nin ölümünden sonra Mısır'da farklı sorunlar baş göstermeye başlamıştı. 358 (969) yılında Fâtımîler, Cevher es-Sıkıllî er-Rûmî (381/992) komutanlığında bir orduyla Mısır'ı ele geçirdi. Fâtımîler adına ilk hutbe Şevval ayında okundu. Fâtımîler, Mısır'da (ve ileride Dımaşk'ta) ilk aylardan itibaren kendi mezheplerine uygun emirler verdiler. Mesela; ezana "hayya alâ hayri'l-amel" (حيّ على خير العمل) cümlesini eklediler ve imâmların namazda besmeleyi sesli okumaları uygulamasını başlattılar. Cevher, otoriteyi sağlayınca Kahire'nin inşâsına başladı. Fâtımîler'in Mısır'daki hanedanlığının yerleşmesi 362 (973) yılında Fâtımî halifesi Ebû Temîm el-Muiz-Lidinillâh'ın (ö.365/975) Mısır'a gelişiyle pekişti ve sağlamlaştı.[165]

Cevher, Mısır'a tam olarak hâkim olunca Ca'fer b. Felâh'ı Şam'a gönderdi. Ca'fer b. Felâh, Remle'de bulunan İhşîdî Emîri el-Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç'u (Receb 371/Ocak 982)[166] esir alarak Mısır'a gönderdi. Kendisiyle savaşan yerli halktan çok kişiyi öldürdü; geriye kalanları affetti. Şehri bir süre yağmaladıktan sonra, zâhidliğiyle tanınan en-Nablusî'nin ricası üzerine bu duruma son verdi. Remle'nin haracını topladıktan ve oğlunu oraya emîr tayin ettikten sonra Taberiyye üzerine yürüdü; ancak oradaki emîrin hutbeyi Fâtımîler adına okuduğunu görünce Dımaşk'a yöneldi.[167]

el-Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç el-Kâfûrî tarafından 358 (969) yılında Dımaşk'a tayin edilen Şemûl b. Abdullâh, Fâtımî Ca'fer b. Felâh'ın Dımaşk'a ordu çıkardığını duyunca yerine vekil olarak kölesi İkbâl'ı bırakıp onunla savaşmaya çıktı. Ancak Fâtımî komutan, el-Hasan b. Ubeydullâh el-İhşîdî'yi yenince Şemûl ve Dımaşk'taki vekili İkbâl, Ca'fer b. Felâh'ın safına geçtiler ve daha Ca'fer b. Felâh Dımaşk'a gelmeden İkbâl, hutbeyi Fâtımîler adına okumaya başladı. Bu durumdan çok memnun olan Ca'fer b. Felâh, Fâtımîler adına İkbâl'in Dımaşk vâliliğine devam etmesini istedi. Ancak Dımaşklılar ve halk nezdinde itibar ve şeref sahibi olan

[164] Taberî, *Târîh*, XI, 404, 411; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 284; Tâlib Yâzîcî, "Halep", *DİA*, XV, 239-244.
[165] Taberî, *Târîh*, XI, 429.
[166] İhşîdî devleti kurucusu Muhammed b. Tuğç'un yeğenidir.
[167] Taberî, *Târîh*, XI, 429; Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî İbn Kalânisî, *Zeylü Târîhi Dımaşk*, thk. Ârif Ahmed Abdülganî, Dâru Sa'düddin, Dımaşk 2013, s. 43; İbnü'l-Esîr, VII, 309-310; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 317.

eş-Şerîf Ebü'l-Kāsım İsmâil b. Ebû Ya'lâ el-Hâşimî, bu durumdan çok rahatsız oldu.[168] İsmâil el-Hâşimî, Dımaşk ve kırsalından gençleri etrafında toplayarak bir hafta içinde Fâtımîler adına hutbe okuyan İkbâl'i şehirden sürdü (2 Zilhicce 359/6 Ekim 970).[169] İsmâil el-Hâşimî, Abbâsîler'in simgesi olan siyah elbiseler giyip hutbeyi tekrar Abbâsî Halifesi el-Mutî'-Lillâh adına okumaya başlamıştır.[170]

Bu durumu haber alan Ca'fer b. Felâh, 11 Zilhicce 359 (15 Ekim 970) tarihinde Cumartesi günü Fâtımî ordusuyla Dımaşk'a gelir. Dımaşklılar eş-Şerîf el-Hâşimî komutasında gün boyu süren mukavemetlerine ve iki taraftan da çok sayıda kayıp verilmesine rağmen Fâtımîler'i geri püskürtemezler.[171] Ertesi gün Dımaşklılar kaçmaya başlarlar. eş-Şerîf el-Hâşimî'nin sabredilmesi yönündeki teşvikleri fayda vermez ve Dımaşklılar şehrin merkezinde (Bâbü'l-Beled) tarafında sıkıştırılır. Fâtımîler, vâlilik makamına kadar girip ellerine geçen her şeyi yağmalarlar. Bu durumu gören eş-Şerîf el-Hâşimî ve etrafındakiler gece vakti Dımaşk kırsalına çıkmak zorunda kalır. Dımaşklılar artık savaşarak şehri Fâtımîler'den koruyamayacakları kanaatine varırlar. Çaresiz ve zor durumda kalan Dımaşklılar'ın imdadına, Ca'fer b. Felâh ile Dımaşklılar adına sulh için devreye giren eşraftan eş-Şerîf el-Ca'ferî yetişmiştir.

eş-Şerîf el-Ca'ferî şehre döndüğünde, Ca'fer b. Felâh'ın kendisine olumlu vaadlerde bulunduğunu bildirdi ve insanlar evlerine girdiği takdirde askeriyle şehri dolaşıp tekrar çıkacağını söyledi. eş-Şerîf el-Ca'ferî, askeri ve halkı Ca'fer b. Felâh'ın vaadleri doğrultusunda ikna etti. Ancak Fâtımîler verdikleri sözde durmamış şehri yağmalamaya başlamışlardır. Halk isyan edip tekrar savaşmaya başlamış ve Fâtımîler'den bir asker topluluğu öldürülünce Fâtımî ordusu geri çekilmiştir. Halk tekrar şehir kırsalında bulunan komutanları eş-Şerîf el-Hâşimî'ye gidip bir çare bulmasını istediler. Ancak Ca'fer b. Felâh, 16 Zilhicce 359 (20 Ekim 970) tarihinde yeni bir sulh yaparak şehre girdi. Savaş esnasında Dımaşk'ta birçok ev yanmıştı. Ca'fer b. Felâh'ın Dımaşk vâlisi, 360 senesinin Muharrem ayında (Aralık 970) Cuma günü namazı halk ile beraber kılarak onları sakinleştirdi. Bağdat'a kaçarken yolda yakalanıp

[168] İbnü'l-Esîr, Fâtımîler'in Dımaşk'ı Ca'fer b. Felâh komutanlığında şehri ele geçirdikten sonra eş-Şerif el-Hâşimî isyan başladığını söyler. Bkz. İbnü'l-Esîr, VII, 310.
[169] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIII, 205.
[170] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 43; İbn Asâkir, *Târîh*, LXVII, 138; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 318.
[171] İbn Asâkir, *Târîh*, LXVII, 139; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 43.

Dımaşk'a getirilen eş-Şerîf el-Hâşimî'yi de yine yakalanan bazı muhalif gençlerle beraber Mısır'a gönderdi.[172]

Fâtımîler'in emîri Ca'fer b. Felâh Dımaşk'ı ele geçirince, bu sefer Karmatîler'le Fâtımîler arasında mücadele başlamış oldu. Çünkü İhşîdîler ile Karmatîler arasında önceden yapılmış bir antlaşma vardı ve buna göre İhşîdîler her sene Karmatîler'e 300.000 altın ödemede bulunuyorlardı. Son gelişmelere bağlı olarak bu parayı alamayacak olan Karmatîler'in komutanı el-Hüseyn b. Behrâm Irak'ta hâkim olan Büveyhî Bahtiyâr b. Muizzüddevle'den silah ve mal yardımı istedi. İstediği yardımı alan[173] Karmatî komutan el-Hüseyn b. Behrâm Dımaşk'a yöneldi. Fâtımîler'in Dımaşk emîri Ca'fer b. Felâh, Karmatî ordusunun gelişinden haberdar olmış; ancak küçümsediği için tedbir almamıştı. Karmatîler, Zilkâde 360/Eylül 971'de Ca'fer b. Felâh'ı öldürüp mallarına el koyarak Dımaşk'ı ele geçirdiler. Karmatîler'in, Dımaşk halkına gözlerin görmediği kulakların işitmediği ölçüde zararı verdiği anlatılmıştır.[174]

Karmatîler Dımaşk'ı ele geçirmekle yetinmeyip Mısır'a giderken Remle ve Yafa'yı da ele geçirdiler. Mısır'ı abluka altına aldılar. Birçok savaş yapılmasına ve karşılıklı yüzlerce askerin ölmesine rağmen bir mağlubiyet söz konusu olmadı. Açık bir mağlubiyet yaşanmadığından kaynaklarda kimin diğerine daha fazla zarar verdiği hususunda iki görüş bulunmaktadır. İbn Kalânisî, Fâtımîler'in Karmatîler'e daha fazla hasar verdiğini söylerken İbnü'l-Esîr, Karmatîler'in Fâtımîler'e daha fazla zarar vererek tekrar Filistin üzerinden Şam'a döndüklerini söyler. Bu sırada Fâtımî komutan Cevher es-Sıkıllî, Karmatîler'in Mısır muhâsarasında onlara destek veren 1300 İhşîdî savaşçıyı, barış amaçlı olduğuna yemin ettiği bir yemekte toplamış, sonra da tutuklayarak hapsetmiştir.[175]

Dımaşk, İhşîdîler'in elinden alındıktan sonra Karmatîler, Fâtımîler ve diğer bazı topluluklar arasında el değiştirirken hilâfet merkezi Bağdat'ta da Büveyhîler'in desteği ile Şiîler'in Muharrem'de gerçekleştirdikleri Hz. Hüseyn matemleri, Sünnî ve Şiîler arasında çatışmalara sebebiyet vermekte; maddî ve manevî bir fitne ortamı hüküm sürmekteydi. Mesela 362 (973) yılında vezir Ebü'l-Fazl eş-Şîrâzî, birçok siyasî krize ve Kerh bölgesinin tamamının yanması gibi olaylara engel olmadığı için azledilmiştir.[176]

---

[172] İbnü'l-Esîr, VII, 310-3; İbn Asâkir, *Târîh*, LXVII, 139.
[173] Büveyhîler'in Karmatîler'e yaptığı yardım: 1000 bin (1 milyon) gümüş dirhem, 1000 zırh, 100 kılıç, 1000 mızrak, 1000 yay ve 1000 ok kılıfıdır. Bkz. İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 44.
[174] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 43. İbnü'l-Esîr ise Dımaşklılar'ın can ve mal varlığının muhafaza altına alındığını söyler. Bkz. *el-Kâmil fi't-târîh*, VII, 326.
[175] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 44; İbnü'l-Esîr, VII, 326-327.
[176] Taberî, *Târîh*, XI, 429.

13 Zilkâde 363/5 Ağustos 974 tarihinde artık konuşmakta bile zorlanan el-Mutî'-Lillâh'ın kendi isteği üzerine hal' edilmiş ve yerine oğlu Ebû Bekr et-Tâi'-Lillâh Abdülkerîm b. Fazıl (el-Mutî') getirilmiştir.[177]

Bağdat'ta durum böyleyken Mısır'da Fâtımîler gittikçe güçleniyordu. 362 (973) yılında Fâtımîler'in halifesi el-Mu'iz-lidinillâh Ebû Temîm Mead b. İsmâil, kumandanı Cevher'in kendisine hazırladığı Mısır'a gelip buraya yerleştikten sonra Kahire'yi kendisine başşehir edinmişti.[178]

IV. (X.) asırda İhşîdîler'in Dımaşk hâkimiyetinden sonra, Hamdânîler ve Karmatîler sürekli onlarla bölgede rekabet hâlinde olmuşlardı. 359 (960) yılında Fâtımîler'in şehre hâkim oluşundan sonra ise şehir artık Fâtımîler ve Karmatîler arasında el değiştirmeye başladı. Bölgedeki güç dengesine göre safını seçen Zâlim b. Merhûb, kendisine verilen vaadlere göre şehri onların adına yönetiyordu. Zâlim b. Merhûb, 357 ve 358 yılarında iki defa Dımaşk'a emîr olup halkın özellikle ayyârlar kesimi tarafından şehirden uzaklaştırılmıştı. 360 (971) senesinde el-Hasan b. Ahmed el-Karmatî tarafından tekrar Dımaşk vâliliğine getirilmişti. Zâlim b. Merhûb kardeşi Mansûr b. Merhûb'u yerine bırakıp Dımaşk'tan ayrıldı. Karmatî lideri es-Seyyid lakabıyla bilinen el-Hasan, Arabistan yarımadasına dönünce tekrar Dımaşk'a geldi. Ancak bölgeye tekrar yönelen Karmatîler'e Dımaşk'ı teslim etmek istemiyordu. Zâlim b. Merhûb, savaşmış; fakat esir düşmüştür. Esaretten kaçarak kurtulmuş ve Fırat kıyısında kendisine ait bir kaleye sığınmıştır.[179]

361 (972) yılında el-Hasan b. Ahmed liderliğindeki Karmatîler, Dımaşk'ı ele geçirdiklerinde Ahmed b. Mestûr'u Dımaşk vâlisi tayin ettiler (24 Ramazan 361/9 Temmuz 972). Ahmed b. Mestûr 362 yılının Receb ayındaki ağır hastalığına kadar görevine devam etti. Kilâb kabilesinden birisini yerine vekil bırakarak Taberiyye'ye gidip orada öldü.[180]

Fâtımîler, Dımaşk'ın ve bölgenin hâkimiyetini elde tutmak için Zâlim b. Merhûb'u Karmatîler'e karşı kullanmak istediler. Sığınağına çekilen Zâlim b. Merhûb'a büyük vaadlerde bulunup Karmatîler'i şaşırtması için onlara arkadan saldırmasını istediler. Zâlim b. Merhûb, Dımaşk'a yakın Ba'lebek'te iken Karmatîler'in Fâtımîler'e mağlup olduklarının haberini aldı. Dımaşk'a gidip şehri ele geçirdi ve hutbeyi Fâtımîler adına okumaya başladı (Ramazan

[177] Taberî, *Târîh*, XI, 432; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 55.
[178] Taberî, *Târîh*, XI, 429.
[179] İbn Asâkir, *Târîh*, XXV, 211; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 26.
[180] İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 9-10.

363/Mayıs 974). İki ay bir süre geçmeden Fâtımîler'in tayin ettiği İbrâhim b. Ca'fer Ebû Mahmûd el-Mağribî el-Kettânî veya el-Kutâmî, Dımaşk'a saldırdı. Ramazan 363/ Mayıs 974'te aralarında yaşanan çatışmalardan sonra Zâlim, Ba'lebek'e gidip orayı ele geçirdi. İbn Asâkir'e göre bu kumandanların ikisi de zalimdir. Onların çarpışmasını aşağıdaki âyetin bir tecellisi olarak görür: "*İşte biz, kazanmakta oldukları günahlar sebebiyle zalimlerin bir kısmını diğer bir kısmına böyle musallat ederiz*."[181]

Fâtımî Ebû Mahmûd el-Mağribî'nin ilk icraatlarından birisi, Karmatîler'in Dımaşk vâlisi olup esir alınan Karmatî kumandan Ebü'l-Mencâ b. Ali b. Mencâ ile Fâtımîler aleyhinde propaganda yapan âlim Ebû Bekr İbnü'n-Nablusî'yi yakalayıp birer ahşap kafes içerisinde Mısır'a göndermek oldu. Zira İbnü'n-Nablusî "On tane okun varsa, dokuzunu Fâtımîler'e onuncusunu Bizanslılar'a at" sözünün sahibiydi.[182]

Ebû Mahmûd el-Mağribî, Dımaşk'a girdiği tarihten 10 Ramazan 363/4 Haziran 974'te azline kadar sık aralıklara değişen birçok vâli atamıştır. Yeğeni Ceyş b. Muhammed b. Samsâme'yi iki defa göreve getirmiştir. Bedr eş-Şemûlî ve en son atadığı Meşallah 5 gün görev yaptıktan sonra Ebû Mahmûd el-Mağribî azledilmiş ve yerine Fâtımî halifesinin kölelerinden emîr Reyyân el-Hâdim gelmiştir. Ebû Mahmûd el-Mağribî ve tayin ettiği vâliler ile Dımaşklılar arasında birçok savaş ve bitmeyen fitneler yaşanmıştır. el-Mağribî Dımaşk'a girdiği ilk günden itibaren Fâtımî askerler şehirde zorbalık yapmış, insanların can ve mallarına kast etmişlerdir. el-Mağribî ve vâlilerinin döneminde şehirin muhtelif bölgeleri defalarca ateşe verilmiş, şehrin neredeyse tamamı yanmıştır. Fâtımî komutanın, askerini ödenek bakımdan yeterince destekleyemediği gibi onlara söz geçirmekten âciz kaldığı nakledilmiştir.[183]

İbn Kalânisî, Ebû Mahmûd el-Mağribî'nin Dımaşklılar'la ve özellikle genç kesimle yaşadığı karmaşalardan birisini şu şekilde aktarır:

"*Fâtımîler'*in *ekâbirinden biri Dımaşk'ın şerli kimselerinden birisiyle bir çocuk yüzünden çarşıda tartışmaya girmişti. Mağribli*[184] *bir Fâtımî neredeyse onu susturacaktı ki*

[181] En'âm 6/129; İbn Asâkir, *Târîh*, XXV, 211; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 26.
[182] Fâtimî halifesi el-Mu'iz, Ebü'l-Mencâ'nın hapsedilmesine karar vermiş; Ebû Bekr İbnü'n-Nablusî'yi de sorgulamıştır. Cevabında; on okun tamamının Fâtımîler'e fırlatılması gerektiğini, dîni değiştirdiklerini, sâlihleri katlettiklerini ve haksız yere ilâhî nurun kendilerinde olduğunu iddia ettiklerini ifade eden Ebû Bekr İbnü'n-Nablusî hakkında diri diri yüzülmesi kararını vermiştir. Derisi saman doldurulup çarmıha gerilmiştir. Bir yahudi cellat tarafından derisi yüzülen Ebû Bekr İbnü'n-Nablusî, kalbine kadar yüzülmesine rağmen hâlâ konuşabiliyordu. Bir rivâyete göre bu hâlinde âyet okumaktaydı. Kendisini yüzen yahudi, bıçağı kalbine saplayarak onu şehit etmiştir. Bkz. İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 46-47; İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 51; LXVII, 254.
[183] İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 376; LVI, 345; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 149-150.
[184] Fâtımîler Kuzeyafrika tarafından geldikleri için Dımaşklılar onlara mağribli diyordu.

Dımaşklı kılıcını çekti ve onu öldürdü. Sorun büyüdü; dükkanlar ve çarşılar kapatıldı. Şehir ve Mağribli askerler ayağa kalktı. Haber Ebû Mahmûd el-Mağribî'ye ulaşınca askerlerine silah dağıttı. Askerler, Bâbüssagîr'a kadar dayandı. Şehir halkı da silahlanıp savaşa hazırlandı. Halk, askere silah dağıtıldığında savaş hazırlıklarından haberdar olmuştu. İnsanlar önlem alıp güneşin yükselmesine kadar beklediler. Bu halde dükkanlarını açtılar. Mağribliler'in, gençlerin başı olan ve Bâbüssagîr'da ikamet eden İbnü'l-Mârûd adlı genci istediklerini herkes biliyordu. Herkes 'Savaşa' diye bağırdı. Piyade askerler hayvan pazarına geldi; köprüyü geçip yolları tuttular. Sağda bulunan değirmeni ateşe verdiler. Olaylar büyüdü; çarşılarda 'artık uyanın, haydi savaşa' sesleri yükseliyordu. Bunun üzerine çarşılar kapatıldı. Halk kabristana çekildi. İnsanlar belanın çok yakında olduğunu hissetti. Ebû Mahmûd el-Mağribî musallânın mihrabının yanına geldi. İçlerinde eş-Şerîf el-Akīkī'nin de bulunduğu Dımaşk eşrâfı onun yanına geldi. eş-Şerîf el-Akīkī, 'Ey emîr! Mahrem, namus, can ve mala kıymaktan, çocuk ve takva sahibi insanların kanlarını dökmekten sizi akl-ı selime davet ediyorum' dedi. Onunla tatlı dille konuştu. Ebû Mahmûd el-Mağribî terüddüde düştü ve askerini alıp karargahına döndü (6 Zilhicce 363/ 28 Ağustos 974)."[185]

Yukarıda geçen olay da, İbn Asâkir'in Ebû Mahmûd el-Mağribî ve Zâlim b. Merhûb'un aralarındaki savaşı "*zalimlerin bir kısmını diğer bir kısmına musallat ederiz*"[186] mealindeki âyet ile bitirmesinde haklı olduğunu göstermektedir. Şöyle ki; Mağribli komutanın kendi adamlarından birisi ile avamdan birisi arasındaki şahsî bir sorunu çözmek yerine şehri yakacak, savaş çıkaracak icraatlara kalkıştığı anlaşılmaktadır.

Sadece Ebû Mahmûd el-Mağribî değil kendisine vekâleten Dımaşk vâliliği yapan komutanların da şiddet ve zulümde ondan geri kalmadıkları görülmektedir. Örnek olarak; iki defa Dımaşk vâliliğine getirdiği yeğeni Ceyş b. Muhammed b. Samsâme hakkında aktarılan bilgiler gerçekten içler acısıdır. Ceyş b. Muhammed kan dökmekte, zulüm ve haddi aşmakta aşırı derecede cüretkârdı. Fâtımîler'in itikâdî fikirlerini yaymakta ve bu uğurda zulümden çekinmemekteydi. Cüzamlıların bile vergi ve cezalarını affetmezdi. Ona destek olanlar hâriç Dımaşk ve kırsalında can ve malı sebebiyle onun zulmüne uğramayan kimse kalmamıştı. İnsanlar, ona beddua etmiş; helak olması için seher vakti Allah'a yalvarmışlardı. Ceyş, acımadığı cüzamlılarla aynı hastalığa yakalanarak ölmüştür.[187]

[185] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 52.
[186] En'âm 6/129.
[187] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 345.

Ceyş'in ölümü sonrası yaşananlar ise hayret vericidir. Anlatıldığına göre; Ceyş b. Muhammed, 9 Rebîülâhir 390/19 Mart 1000 tarihinde gecenin son üçte biri vaktinde ölür ve üç gün süreyle öldüğü gizlenir. Daha sonra sarayda bütün yöneticiler, komutanlar ve Dımaşk eşrâfı toplanırlar ve Fâtımî sultanından gelen "Ceyş b. Muhammed'in başına bir şey geldiği takdirde yerine oğlu Ebû Abdullâh geçsin" talimatını içeren mektup okunur. Bunun üzerine eş-Şerîf et-Tâhertî kalkıp "Ey insanlar; komutanınız ölmüştür. Başınız sağ olsun" deyince, insanlar üzülerek ağlamaya başlarlar ve oğlu Ebû Abdullâh'a taziyelerini bildirip vâliliğinin hayırlı olması dileğinde bulunurlar.[188] Halbuki; o anda ağlayan ve tebriklerini sunanlar, bu ölüm gerçekleşene kadar Ceyş'in zulmünden yakınıyor ve ondan kurtulmaya çalışıyorlardı. Bu tutumun Dımaşk'ın yönetim kademesi ve ileri gelenlerinin samimi olmayan yaklaşımlarını gösterdiğini söyleyebiliriz.

Döneme geniş bir şekilde yer veren İbn Kalânisî, Fâtımî komutanların şehir halkına ve özellikle onlara karşı çıkan Ayyârlara karşı insafsızca yaptıklarını sayfalarca anlatmıştır.[189] Ebû Mahmûd el-Mağribî ve onun atadığı vâliler dönemini bitiren son hâdise ise şu şekilde cereyan etmiştir:

"*Bazı Mağribliler etraflarına zulmettiklerinde karmaşa çıkmıştı. Dımaşklılar'la çatışmaya giren Mağribliler kaçarken bazıları ölmüştü. Dımaşklılar öfke içinde onların peşinden Ceyş b. Muhammed'in olduğu Sakafiyyîn sarayına kadar gitmişlerdi. Ceyş, az sayıdaki askeriyle karargâhına gitti ve askerlerini toplayıp döndü. Kargaşaya karışmayan bir mahalleye girdi. Oranın ahalisinden dört kişi buldu kellelerini kesip etrafta yanan ateşe attı. Ceyş, muhalif gençlerin bulunduğu Keysân kapısının olduğu bölgeye doğru gitti. Orada gençler ve halkla aralarında çok şiddetli çarpışmalar yaşandı; çünkü herkes dört masum insanın suçsuz yere kellelerinin ateşe atılmasına çok kızmıştı. Çarpışmalar gün boyu ve gece de devam etti; şehir çalkalandı; herkes korku içindeydi. Evler harabe olmuş, insanlar yorulmuştu. Gıda gibi temel ihtiyaçları temin etmekte sıkıntı baş göstermişti. Korkudan yollar kesilmiş, alışveriş iptal edilmişti. Şehre gelen suyu kesmişlerdi. Su kanalları ve hamamlarda su yoktu. Zayıf insanlar yollarda ölmüş, açlık ve soğuktan çok insan helak olmuştu. Reyyân el-Hâdim gelene kadar 363 (974) yılının geri kalan kısmında durum bu şekilde devam etmişti.*"[190]

[188] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 345-346.
[189] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 46-54.
[190] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 53-54.

İbn Asâkir'e göre Ceyş'ten sonra oğlu beş gün vâlilik yapmış; ondan sonra Reyyân el-Hâdim göreve gelmiştir. Reyyân el-Hâdim ise ancak 40 gün vâlilik makamında oturabilmiş; Abbâsî kumandanı Alptekin'in Dımaşk'ı ele geçirmesiyle, tekrar Abbâsîler adına hutbe okunmaya başlanmıştır.[191]

5) Abbâsîler (Alptekin)

Alptekin, Bağdat'ta Abbâsî ordusuna mensup bir askerken yükselerek Türk askerlerin komutanı olmuştu. Bağdat'ta söz sahibi olan Muizzüddevle Ahmed b. Büveyhî ise, Deylemîler'e ayrıcalık tanıyıp onları Türkler'e karşı üstün tutuyordu. Bağdat'ta Deylemîler'in haksız uygulamaları sonucunda iki topluluk arasında yaşanan çatışmalar ve çıkan karışıklıklardan dolayı Alptekin 300 seçkin süvârisiyle birlikte Humus'a gitti. Ba'lebek'te bulunan Zâlim b. Merhûb, Alptekin'in Dımaşk'a gelişini önlemek için yola çıktı. Dımaşk'ın Fâtımî vâlisi, durumu halifesine haber vermişti. Alptekin, Zâlim b. Merhûb ve Fâtımî ordusunun harekete geçtikleri haberini alınca Hamdânîler ile irtibata geçip onların desteğini aldı. Hamdâniler ve Alptekin'e karşı koyamayacağını anlayan Zâlim geri çekildi.[192]

Alptekin, Humus'ta Hamdânîler'in izzet ve ikram ile karşılamalarından sonra Dımaşk kırsalına indi. Dımaşk'ta halk, yukarıda anlatıldığı gibi zulüm ve baskı altındaydı. Şehrin eşrâfı Alptekin'e gelerek ona hürmet gösterip gelmesinden duydukları memnuniyetlerini ifade ettiler. Dımaşk'ta kalıp Fâtımîler'in itikat bakımından onlara verdikleri zararlardan ve şehrin asayişini sağlamak için Ayyârların ve başıbozukların tasallutundan onları kurtarmasını istediler. Alptekin itaat edeceklerine dâir yemin ettirerek ve anlaşma yaparak Dımaşk'ta kalmayı kabul etti. Şâban 364/ Nisan 975'te şehre girdi, fesadı önledi ve adaletle hükmetti. Şehrin durumu düzelmiş ve Alptekin'in halk arasında itibarı artmıştı. Ba'lebek üzerine yürüdü; Zâlim şehri bırakıp kaçınca Ba'lebek'i ele geçirdi. Ancak çok geçmeden Bizanslılar, Ba'lebek ve Humus'u alıp Dımaşk'a karşı harekete geçtiler. Alptekin, Dımaşk'tan bir heyetin başında Bizanslılar'la görüşmeye gitmiş ve şehrin Fâtımîler yüzünden harabeye döndüğünü söylemiştir. Belli bir miktar vergi teklif ederek Bizanslılar'ın Dımaşk'a saldırısını önlemiştir. Bu antlaşma şehir halkını son derece memnun etmiştir.[193]

---

[191] Taberî, *Târîh*, XI, 444; İbn Asâkir, *Târîh*, XVIII, 277.
[192] Taberî, *Târîh*, XI, 444; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 54; İbnü'l-Esîr, VIII, 656-657; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 358-359; Muhammed Mahâsine, *Târîhu Dımaşk hilâl'l-hükm el-Fâtımî,* el-Evâil, Dımaşk 2001, s. 96-98.
[193] Taberî, *Târîh*, XI, 444; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 54; İbnü'l-Esîr, VIII, 656-657; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 358-359; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk*, s. 96-98.

Alptekin hile amaçlı veya her hâlükârda Dımaşk'ı elden çıkarmamak amacıyla Fâtımî halifesine itaatini arz edip Dımaşk'a vâli olmak istediğini bildirdi. Fâtımî halifesi bu tekliften son derece memnun olacağını söyleyip görüşmek için onu Mısır'a davet etmiştir. Alptekin, bir müddet önce Fâtımî vâlisi Mu'nis el-Hâdim ile savaştığı için, Fâtımî halifesinin kendisini öldürmek için Kahire'ye davet ettiğini düşündü ve gitmedi. Bu haberleşmeden sonra Fâtımî halifesi Mu'iz ölmüş yerine oğlu Nizâr el-Azîz-Billâh geçmiştir (365/976). el-Azîz-Billâh Mısır'daki icraatlarını tamamlayınca Alptekin'e yazdığı mektupta, Dımaşk'ı terk etmesi hâlinde ona ikramlarda bulunacağını bildirdi. Alptekin de "Dımaşk'ı kılıçla zabtettiğini, bu şehrin idaresinde kimseye tâbî olmayacağını, hiçkimseden emir almayacağını" belirten bir cevap verdi. Fâtımî halifesi el-Azîz-Billâh, veziri Ya'kûb b. Killis ile istişare etti. Vezir, komutan Cevher'i onun üzerine göndermesini tavsiye etti. Durumdan haberdar olan Alptekin Dımaşklılar'ı toplayıp onlara durumu anlattı ve Fâtımîler'in onun Dımaşk'tan çıkmasını istediklerini; çıkmadığı takdirde ise baş edemeyecekleri ordular ile saldıracaklarını haber verdi. Dımaşklılar hem farklı îtikâdî inanışları oldukları için Şiîler'e tahammül edemediklerinden hem de daha önceki Fâtımî vâlilerin zulümlerinden bıktıkları için kendilerini bırakmamasını, onunla beraber sonuna kadar savaşmak istediklerini söylediler. Tekrar bir antlaşma yaptılar.[194]

Cevher es-Sıkıllî kalabalık bir orduyla gelirken Remle'de el-Azîz-Billâh'ın eman mektubuyla farklı hediyeleri Alptekin'e gönderdi. Savaş seçeneğinin son seçenek olmasını istiyordu. Alptekin mektup ve hediyelere karşılık olarak sertlik içermeyen ancak Dımaşklılar'ın Fâtımîler'e tâbî olmak istemediklerini de bildiren bir cevap verdi. Ancak Alptekin'in kâtibi İbnü'l-Himâr mektubu yazarken savaşa meyilli bir üslup kullanmıştı. Çünkü sapık inançlarından dolayı Fâtımîler ile savaşılması gerektiğine inanıyordu. Cevher, aldığı mektuptan Alptekin'in savaşa meyilli olduğunu düşündü. Dımaşk'a yakın Şemmâsiyye bölgesine gelip konuşlandı. Alptekin ile Fâtımîler iki ay savaştı. Alptekin'in kahramanlığını herkes gördü. Ancak iki taraftan çok kayıplar oldu. Sonunda Dımaşklılar Alptekin'den Karmatîler'in yardımına başvurmasını istediler. Karmatîler'in lideri el-Hasan b. Ahmed yardım etmeyi kabul etti. Ordusuyla Dımaşk'a gelmesi iki ay sürdü. Cevher, Karmatîler'in geliş haberini alınca iki

[194] Taberî, *Târîh*, XI, 444; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 56-58; İbnü'l-Esîr, VIII, 657-658; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 359; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 999-100.

orduyla baş edemeyeceğini anladı ve Dımaşk'ı bırakıp Remle'ye gitti. Oradan Askalân'a geçip kalesine sığındı.[195]

Alptekin, Karmatîler ve etraftan toplanan Araplar'dan oluşan 50.000 kişilik orduyla Cevher'i kuşattı. Muhasara ve çarpışmalar bir sene üç ay sürdü. Cevher ve askeri çok zor durumda kaldı. Askeri açlık ve susuzluktan neredeyse kırılacaktı; leş yemek zorunda kalmıştı. Cevher'in Alptekin'den sulh istekleri boşa çıkıyordu. Ancak Cevher pes etmedi kendisini ve yakın çevresini bırakmasını içeren bir antlaşma yaptı. el-Hasan b. Ahmed el-Karmatî Alptekin'in bu kararının yanlış olduğunu söylese de Alptekin söz verdiğini ve geri dönmeyeceğini söyledi. Bölgenin tamamını ele geçiren Alptekin, Bağdat'ı bilfiil yöneten Büveyhî vezir Adüdüddevle Fenâ Hüsrev'e mektup göndererek Şam'ın tamamını ele geçirdiğini silah ve asker yardımı edildiği takdirde Fâtımîler'in saltanatını bitireceğini söyledi. Ancak Fenâ Hüsrev Alptekin'in mağrurlandığını ve kötü işlerinden vaz geçmesi gerktiğini içeren dil açısından süslü bir cümleyle[196] cevap verdi. Alptekin, Bağdat'ın desteyini alamamıştı.[197] Cevher, Mısır'a gidip el-Azîz-Billâh'a durumu anlattı ve kendisinin bizzat Alptekin ile savaşması gerektiğini söyledi. Bu teklifi değerlendiren el-Azîz-Billâh el-Fâtımî çok kalabalık ve çok iyi donatılmış bir orduyla Remle'ye geldi. Ordunun komutasında Cevher vardı. 367/Ağustos 977'de Birketü'l-Hayzarân adlı mevkide iki ordu çarpıştı Alptekin üstün cesaret göstermişti. el-Azîz-Billâh, Alptekin ile görüştü; savaşı bırakmasını, bıraktığı takdirde Şam bölgesinin tamamını kendisine vereceğini ve kendisini bölgesinin isfehsalârı (أسفهسلار) yani başkumandanı yapacağını bildirdi. Alptekin bu teklifi olumlu bulmakla birlikte artık savaştan başka seçenek olmadığını belirtti. Önce Fâtımî ordusunun sol koluna saldırdı ve bertaraf etti. Bunu gören el-Azîz-Billâh, Şamlılar'ın ve Karmatîler'in sağ ve orta kanatlarına saldırdı. Karmatîler kaçmaya başladı; Fâtımîler'in yirmi bine yakın askeri öldürdü. el-Azîz-Billâh, Alptekin'i getirene yüz bin altın vereceğini vaadetti. Alptekin yaralı bir şekilde 300 süvarisiyle sahil tarafına yöneldi. Orada Tay kabilesinden tanıdığı el-Müferric b. Dağal vardı. İbn Dağal ona su ve yiyecek verdi. Ancak 100 bin altın almak için el-Azîz-Billâh'a gitti. Altınları garanti altına alınca Alptekin'i teslim etti. Alptekin el-Azîz-Billâh'ın onu öldüreceğinden emindi. Ancak o Alptekin'e ikramlarda bulundu; kendisine akraba olan bütün

[195] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 58-564; İbnü'l-Esîr, VIII, 658-661; Zehebî, *Târîh*, XXVI, 268-269; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 359-361; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 101-102.
[196] غرَّك عِزُّك ، فصار قُصارَ ذلك ذُلُّك ، فاخْشَ فاحِشَ فِعْلِك ، فَعلَّكَ بِهذا تُهْدَ ، والسلام
[197] Zehebî, *Siyer*, XVI, 308-309.

esirleri serbest bırakıp yanına getirdi ve onu komutanları arasına aldı. Ancak ileride Fâtımî vezir Ya'kûb b. Killis, Alptekin'i zehirleyip öldürecekti. el-Azîz-Billâh el-Fâtımî, Karmatîler ile senelik 30 bin altın vermek karşılığında bir daha Şam'a saldırmama antlaşması yaptı. el-Azîz-Billâh böylece Karmatî tehlikesini uzaklaştırmış oldu.[198]

Fâtımî halifesi el-Azîz-Billâh'ın bir başka endişesi Bağdat'ı ellerinde tutan Büveyhîlerdi. el-Azîz-Billâh, Büveyhî Adüdüddevle'nin Şam ve Mısır'ı ele geçirmek istediğini biliyordu. Ancak Adüdüddevle kendi bölgesindeki iç karışıklıklar sebebiyle Fâtımîler'e karşı planladığı saldırıyı gerçekleştirememişti.[199] el-Azîz-Billâh'ın bölgedeki egemenliği Alptekin ve Karmatîler'in saldırılarıyla sarsılmıştı. Bir komutanın 300 süvarisiyle neredeyse başşehrini ele geçirmesi tehlikesiyle karşı karşıya kaldıktan sonra zafer kazanan Adüdüddevle bütün düşmanlarını etkisiz hâle getirdi. Siyasî zekasıyla güçlü komutan Alptekin ve arkadaşlarını da kendi safına çekmeyi başarmıştı.

6) Fâtımîler

Alptekin'in ordusu içinde savaşan Dımaşklılar, Fâtımîler'e karşı Remle'deki mağlubiyetlerinde darmadağın olmuşlardı. Fâtımîler, Hümeydân b. Cevvâs el-Ukaylî'yi Dımaşk'a vâli olarak göndermişti. Ancak Dımaşk'ta Kassâm el-Hârisî et-Turâbî,[200] toplumun Ayyârlar diye adlandırılan kesiminin reislerinden Cestâm ile arasında iyi bir ilişki kurmuştu. Kassâm el-Hârisî'nin serveti arttı ve Ayyârların lideri oldu. 367 (977) senesinde, Kassâm tâbiîleriyle Dımaşk'ı ele geçirdi. Hümeydân b. Cevvâs'ı Dımaşk'tan sürdü ve her şeyine el koydu. el-Azîz-Billâh onun üzerine 369 (979) senesinde Süleymân b. Ca'fer b. Felâh komutasında bir ordu gönderdi. Kassâm onu yendi ve el-Azîz-Billâh'a haber göndererek Fâtımî ordusunun Dımaşk'ta fesat çıkardığını aktardı. el-Azîz-Billâh Dımaşk'ı Fâtımîler adına yönetme yetkisini Kassâm'a verdi. Kassâm Dımaşk'ta müstakil bir vâli olarak hükmetti. Bölgenin şâirlerinden birisi olan Abdulmuhsin es-Sûrî'nin övgüsünü kazanacak[201] kadar hükmünü sağlamlaştırdı. Kassâm şehirden vergi toplama hırsıyla halka zulmetmeye başladı. Şehrin kırsal kesimindeki bölgeleri korumaktan âciz kaldı. el-Azîz-Billâh 372 (982) senesinde

[198] Taberî, *Târîh*, XI, 444; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 58-564; İbnü'l-Esîr, VIII, 658-661; Zehebî, *Târîh*, XIII, 297; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 359-361; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 102-103.

[199] Ebû Ya'la Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî İbn Kalânisî, *Târîhu Dımaşk,* thk. Süheyl Zekkâr, Dâru Hassan, Dımaşk 1983, s. 40.

[200] Kassâm et-Turâbî veya et-Terrâb olarak da bilinir. Çünkü hayatının başlangıcında, topraktan balçık yapma işleriyle uğraşırdı. DenildAbbâse göre o Yemenli el-Hâris b. Kâ'b oğullarındandır. Onun aslı Humus ve Ba'lebek arasındaki Sinnîr dağı köylerinden biri olan Telfita köyüdür. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XLIX, 324.

[201] Dımaşk'ta rızık taksimatı hususunda adaletli olduğunu vurgulayan ve Dımışk'ı tavsifle başlayan bir kasîdeyle onu övdü.

Kassâm'ın üzerine Türk kumandan Alptekin komutasında başka bir ordu gönderdi. Kassâm Alptekin ile savaştı. Şehir muhasara altında zor durumda kaldı. Halktan çok az kimse Kassâm'ın safında savaşıyordu; arkasında alt tabaka vardı. Sonunda eşrâfın baskılarına yenik düşerek aman diledi ve teslim oldu. Alptekin onu tutukladı ve tutuklu halde Mısır'a gönderdi. Rivâyete göre el-Azîz-Billâh onu ölümüne kadar ikamet edeceği başka bir yere gönderdi.[202]

Alptekin Fâtımîler adına Dımaşk'a girmişti. Yaşanan çok sayıda savaş ve fitne sebebiyle şehirde kıtlık ve pahalılık baş gösterdi. Seyfüddevle'nin Humus vâlisi Bekcûr (381/991) Humus'ta istikrarı sağlamış, Dımaşk yollarını düzenleyip koruyarak şehrin ticarî kazanımlar elde etmesine vesile olmuştu. Dımaşk'ın maddî durumunu az da olsa canlandırmıştı. Bekcûr Fâtımî halifesine onun adına Dımaşk'ı yönetmek istediğini belirtti. Fâtımîler adına şehre girdikten sonra kendi nâmına zulüm ile halktan vergi toplamaya başladı. 372-378 (982-988) yılları arasında burada vâli kaldı. Bekcûr'un Dımaşk vâliliği sırasında Fâtımî vezir Ya'kûb b. Killis ile aralarında çekişmeler yaşandı. Bekcûr, İbn Killis'in Dımaşk'taki casusu olduğunu düşündüğü yahudi İbn Ebü'l-Ûd'u öldürdü. Duruma çok kızan İbn Killis, el-Azîz-Billâh'ı Bekcûr'un isyan ettiğine inandırdı. İbn Killis, Bekcûr'u öldürtmek için hıristiyan Dımaşklı bir gence bir mektup gönderdi. Bekcûr mektubun haberini aldı. Öldürme emri alan genç ve iki askeri çarmıha gerip katletti. Onun meclisine gelen birçok insanın gözüne mil çektirip sürgün etti.[203] Fâtımîler, Münîr el-Hâdim'i büyük bir orduyla Dımaşk'a vâli olarak gönderdi. Bekcûr şehri teslim etmek istemedi; ancak yaptığı zulümlerden dolayı halk safında durmadı. Yanında bir tek Kelb kabilesinden yandaşları vardı. Yenilerek Dımaşk'tan çıktı.[204]

Münîr el-Hâdim Dımaşk'taki görevine başlayalı fazla bir müddet geçmeden Fâtımîler'in Dımaşk hazine sorumlusu yukarıda adı geçen İbn Ebü'l-Ûd es-Sagîr'in kardeşi ile aralarında sorunlar yaşandı. İbn Ebü'l-Ûd, Münîr el-Hâdim'in Hamdânîler ve Abbâsîler ile mektuplaştığını iddia etti. el-Azîz-Billâh, Mengü Tekin'i Dımaşk'a vâli olarak atadı. Münîr el-Hâdim'i şehirden çıkarmasını istedi. Münîr el-Hâdim haberi alınca şehri teslim etmemek için hazırlık yaptı. Taberiyye ve Trablus Fâtımî vâlilerinden yardım istenmişti. Dımaşklılar Münîr el-Hâdim'in safında yer aldığı için şehri yakmak amacıyla ateş mancınıklarını beraberlerinde getirdiler. Münîr el-Hâdim ağır bir mağlubiyet aldığı gibi yakın çevresiyle esir alınıp teşhir[205]

[202] İbn Kalânisî, *Zeyl,* s. 67-70; İbn Asâkir, *Târîh*, XLIX, 324; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 101-103.
[203] Sürgün edilenler arasında üç ilim ehli vaıdı. Bunlar: İbnü'l-Hattâbî, el-Hallâdî ve el-müstevlî idi.
[204] İbn Kalânisî, *Zeyl,* s. 71-88; İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 375; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 111-112.
[205] Bir maymun ile beraber bir deveye bindirilip çarşılarda dolaştırıldı.

edildi. Fâtımî halifesi, Mengü Tekin'i 30.000 asker ile Hamdânî hükümdarı Sa'düddevle'nin ölümünden sonra başşehri Halep'i ele geçirmesi için gönderdi. 384'te (994) Halep'e yönelince Halep'in idarecisi Hâcib Lü'lü', Bizans İmparatoru II. Basileios'tan (352-416/963-1025) yardım istedi. Basileios teklifi kabul ederek Antakya'da bulunan 50.000 kişilik ordusunu gönderdi. Mengü Tekin iki ordu arasında kalmamak için önce Bizanslılar ile savaşmaya karar verdi ve onlara karşı büyük bir zafer elde edip Antakya'ya kadar orduyu kovaladı. Halep'e yönelen Mengü Tekin istirahat amacıyla Dımaşk'a dönmeye karar verdi. el-Azîz-Billâh, Mengü Tekin'in Dımaşk'a dönmesine kızdı ve Sâlih b. Ali komutasında yeni bir ordu gönderdi. On üç ay kadar süren uzun bir muhasaradan sonra Bizans imparatorunun geldiğini haber alan ordu tekrar çekildi ve Dımaşk'a döndü.[206]

Bizans ordusu Humus ve Şeyzer[207] gibi şehirleri yakıp yıktı, Trablus'u muhasara etti ancak sonuç alamadı. Durumu haber alan el-Azîz-Billâh, Bizanslılar ile savaş için bizzat sefere çıktı; ancak yolda hastalandı ve öldü (386/996).[208] Yerine geçen el-Hâkim-Biemrillâh 11 yaşında bir çocuk olduğu için el-Hasan b. Ammar b. Ali el-Kutâmî (390/1000) devlet idaresini ele geçirdi ve "Emînüddevle" lakabını aldı. el-Hasan b. Ammar, el-Hâkim'in koruması Arcuvân ile Mengü Tekin'in kendi aleyhinde ittifak ettiklerini fark etti. Mengü Tekin'i Fâtımî Devleti'ne isyan ile suçladı ve ona karşı savaşması için Süleymân b. Ca'fer b. Felâh'a gerekli bütçe, asker ve silah vererek Dımaşk'a gönderdi. Durumu haber alan Mengü Tekin, Taberiyye'ye gidip Tay kabilesinden el-Müferric b. Dağal ile Kelb kabilesi liderlerinden Sinân b. İleyyân'ın destekleriyle bölgeyi ele geçirdi. Askalan'a geçti ve iki ordu burada çarpıştı. Mengü Tekin esir düştü. Süleymân b. Ca'fer b. Felâh kardeşi Ali b. Ca'fer'i Dımaşk'a vâli olarak gönderdi. Dımaşklılar Ali b. Ca'fer'i kabul etmeyince şehre birçok bölgeyi yakarak girdi. Süleymân b. Ca'fer b. Felâh Dımaşk'a gediği zaman şehirdeki Fâtımî zulmünü hafifletmeye çalışıp halkın gönlünü almaya çalıştı.[209]

387 (997) yılında toplumun alt tabakasından oluşan "Ayyârlar" yine şehrin idaresini ele geçirdi. Dühaykīn adlı birisi onların lideriydi. el-Hâkim-Biemrillâh koruması Ercuvân yardımlarıyla devletin idaresini tekrar ele geçirince Fâtımî komutan Ceyş b. Muhammed'i

[206] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 91; İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 278-279; İbnü'l-Esîr, VII, 455-456; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 112-113.
[207] Hama ile Ma'arra arsında kale ile kuşatılmış bir yerleşim yeri. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 383.
[208] İbn Kalânisî ölümü hakkında detaylı bilgi vermiş ölümünün hala da olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 95; İbnü'l-Esîr, VII, 456.
[209] İbn Kalânisî, *Tarihu Dımaşk*, s. 77-78; İbnü'l-Esîr, VII, 381; Zehebî, *Târîh*, XXVII, 10-11; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 113-116.

Dımaşk'ı ele geçirmek için gönderdi. Ceyş b. Muhammed şehirdeki Ayyârlardan kurtulmak için kurnazca bir hileye başvurdu. Daha önce Ceyş b. Muhammed'in Dımaşk vâliliği sırasındaki haksız fiillerine dâir bilgi verilmişti. Üçüncü kez vâli olarak geldiğinde Bizanslılar'a karşı savaşa gideceğini bildirdi. Şehir halkı onu karşıladı. Ayyârların ileri gelenlerine karşı iyimser bir tutum sergiledi. Şehir halkına temel ihtiyaç malzemeleri ve hediyeler dağıttı ve Humus tarafında olan Bizanslılar'la savaş için çıktı. Bizans'la savaştan dönünce Dımaşklılar onu tebrik ve sevinçle karşıladılar; ikramlarda bulundular. Şehrin dışında konaklayan Ceyş b. Muhammed'i şehre davet ettiler; çarşı-pazarı Bizanslılar'a karşı elde ettiği zaferi kutlamak için süslemişlerdi. Ceyş ise, ordunun muhtemel bir zarar vermesinden endişe ettiği için şehre girmek istemediğini ve ikamet etmeleri için kendisi ve askerine bir köy boşaltılıp tahsis edilmesini istediğini belirtti. Dımaşklılar onun isteğini yerine getirdiler; Dımaşklı Ayyârları ordusunda istihdam etti.[210]

Daha sonra ise Ceyş b. Muhammed, kurmaylarını toplayıp Dımaşk'ı istila planı yaptı; her bir komutanı şehrin bir kısmını ele geçirecekti. Ayyârların liderleri Ceyş'in ziyafetlerine gelmeye alışmıştı. Bir ziyafet tertip edip ziyafetten sonra el yıkama yerine gelenleri orada hapsedip tutuklamak üzere bir tuzak hazırladı. Tuzağa düşen Ayyârların liderleri yakalanıp öldürüldü. Önceden planlandığı gibi şehir istila edildi. Fâtımî komutanlar kan döküp şehri tahrib ettiler. Ceyş b. Muhammed şehre girince insanlar artık bu zulmü durdurması için ona yalvardı. Askeri durdurdu; şehir eşrafını toplayıp önlerinde Ayyârların tutuklu liderlerini öldürdü ve çarmıha gerdirdi. Şehrin eşrafını yakalatıp mallarına el koydu ve onları Mısır'a gönderdi. Şehir halkına 500.000 altın vergi koydu ve en sert bir şekilde bu altınları halktan tahsil etti. Bu olaydan sonra şehrin Ayyârları bir daha söz sahibi olamamışlardır.[211]

Ali b. Ca'fer b. Felâh'tan sonra Dımaşk'a el-Hâkim-Biemrillâh tarafından Ebû Mansûr Hatekin, Ebû Sâlih Müflih el-Lihyânî[212] ve Tumsult (Tırmilt-Tızmilt) b. Bekkâr (394/1003)[213] birbirinin arkasından 394-398 (1003-1007) yılları arasında defaatle atanmıştır. Dâî (İsmâilîliğe Davetçi) Hatekin'in yersiz icraatları sebebiyle Ali b. Ca'fer b. Felâh'ın şikayetiyle görevinden alındığı nakledilmiştir.[214]

[210] İbn Kalânisî, *Tarihu Dımaşk*, s. 86; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 108-110.
[211] İbn Kalânisî, *Tarihu Dımaşk*, s. 86; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 108-110.
[212] İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 98-99.
[213] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIV, 480.
[214] İbn Asâkir, *Târîh*, XVI, 320-321.

el-Hâkim'in Dımaşk siyasetinde bir istikrarsızlık söz konusudur. Şehir halkından gelen şikayetler üzerine çok sık vâli değiştirmiştir.[215]

381 (991) yılından 422 (1031) yılına kadar Abbâsî hilâfetinde 41 yıl 3 ay süreyle Ebü'l-Abbâs el-Kâdir-Billâh Ahmed b. İshâk b. Ca'fer Muktedir görev yapmıştır. Fâtımîler'in Dımaşk'a hâkim oldukları bu dönem zarfında Büveyhîler'in egemenliği altında ezilen Abbâsî halifeliği Dımaşk'ta etkin olamamıştır. [216]

B. SOSYO-KÜLTÜREL YAPI

Abbâsî otoritesinin zayıflamasıyla beraber IV. (X.) asrın başlarından itibaren İslâm âleminin bazı bölgelerinde yeni devletler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu durum Şam bölgesi için de geçerliydi.[217] IV. (X.) asırda zuhur eden siyasî, idârî ve iktisadî problemlerden sadece Dımaşk değil bütün İslâm âlemi sosyo-kültürel ve iktisadî açıdan olumsuz etkilenmiştir. Bu olumsuz atmosfer toplum içerisinde sağlıksız oluşumlara neden olmuştur. İstikrarsızlığın neden olduğu gasp, alenî ve gizli hırsızlık ve yağmacılık yapan Ayyârların tabakası oluşmuştur. Bu sosyal oluşuma tam zıt olarak ise tasavvufî bir tutumu benimseyip dünyadan el etek çeken anlayışlar zuhur etmiştir.[218]

Bir önceki siyasî tarih bölümünde de üzerinde durulup görülmüştü ki Emevî Devleti'nin güçlü devirlerinden sonra Dımaşk kültürel açıdan bir gerileme yaşamıştır. Emevîler'in zayıflama devrinin etkisiyle şehirde yaşanan kültürel gerilemeye Abbâsîler'in hâkimiyeti ve yaptıkları da eklenince, Dımaşk'ta sadece sosyal ve kültürel açıdan değil her bakımdan ciddî bir tahribat yaşandığı söylenebilir.

Abbâsîler döneminde, Dımaşk ve Bağdat ulemâsı arasında karşıt söylemler ortaya çıktığı gibi Dımaşk eşrafı ile merkez yönetimi arasında da siyasî çekişmeler bulunmaktaydı.[219] Çekişmeli ve huzursuz bu ortam tabiatıyla Dımaşk'ı kültürel ve sosyal anlamda da olumsuz etkileyecekti. Diğer taraftan III. (IX.) asrın ortaları yani Tolunoğulları döneminden itibaren Dımaşk ve çevresinde pek çok siyasî oluşum ortaya çıkmış ve IV. (X.) asrın sonuna kadar da

---

[215] Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 115-116.
[216] Hatîb, *Târîh*, V, 63.
[217] 325/936 yılında Endülüs Emevî Devleti kuruldu. Fâtımîler Kuzey Afrika'da, İhşîdîler ve Hamdânîler Mısır ve Şam'da, Zeydîler Yemen'de, Sâmânîler doğuda Mâverâünnehir'de ve Büveyhîler Bağdat'ta kendi devletini kurdu. Bkz. Muhammed Ebû Zehv, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1378, s. 422.
[218] Taberî, *Târîh*, XI, 429; Hasan Abdülâl, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi' el-hicrî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1978, s. 64.
[219] Dımaşk ve Bağdat ulemâsı arasındaki karşıt söylemler kelâm bölümünde, sosyal ve siyasî elitin çekişmesi ise siyasî tarih bölümünde ele alınmıştır.

bu siyasî oluşumlar varlığını devam ettirmişti. Farklı siyasî güçlerin şehri ele geçirmesi ve bu süreçlerde yaşanan iç-dış çatışmalar Dımaşk'ın sosyo-kültürel gelişimini doğrudan etkilemiştir.

Mısır ile beraber Dımaşk'a da hâkim olan İhşîdîler döneminde (323-358/935-969) şehirde nispeten siyasî bir istikrar sağlanmıştır. Ancak bu siyasî istikrar, şehri sosyal ve kültürel açıdan ileri taşıyacak seviyeye varamamıştır. Çünkü bölge mezhep çatışması gibi birçok çıkmazla cebelleşmektedir. Bu çıkmazların başında Karmatîler'i zikretmek mümkündür. Zira onların III. (IX.) asrın son çeyreğinden itibaren IV. (X.) asrın sonlarına kadar devam eden saldırıları şehri defalarca yakıp yıkmıştır. Bir diğer tehditse kuzeyde Halep'teki Şiî Hamdânîler olmuştur. Her fırsatta Dımaşk'ı ele geçirmek istemişlerdir. Karmatî ve Hamdânî tehdidi yanında İhşîdîler'in müstakil bir devlet olmasına kayıtsız kalmayan Abbâsîler'in şehri hilâfet merkezine bağlama gayretleri de vardır. Örneğin Muttakī-Lillâh Zilhicce 327/Ekim 939'da Muhammed b. Râik'i Dımaşk'a atamıştır. İbn Râik savaşarak Bedr el-İhşîdî'yi Dımaşk'tan sürmüştür. Sadece Dımaşk'ı ele geçirmekle yetinmeyen Abbâsî vâlisi İbn Râik Mısır'daki İhşîd'i ortadan kaldırmak istemiştir. Ancak bu isteğinde başarısız olan İbn Râik Dımaşk'a geri dönüp yerine vâlisini bırakarak Bağdat'a avdet etmiştir. İbn Râik'in yolda öldürüldüğünü haber alan İhşîd, savaşla tekrar Dımaşk'ı ele geçirmiştir.[220]

Şehir idaresinin savaşla sıklıkla el değiştirdiği bir dönemde ilmî ve kültürel faaliyetlerin ilerlediğini düşünmek abes olsa gerektir. Nitekim Şemseddîn es-Sehâvî (902/1497), IV. (X.) asır Dımaşk'ında ilmî faaliyetlerin azaldığını aktarır. Dımaşk'ın ilmî tarihini şu şekilde özetler:

"*Dımaşk, Şam diyârının geniş bir kısmıdır. İçinde birçok şehir ve kaza barındırır. Dımaşk'a çok sayda sahâbî yerleşmiştir. Muâviye ve daha sonra Abdülmelik ve evladları döneminde burada ilim çoğalmıştır. Her zaman burada fakîhler, muhaddisler ve kurrâ olmuştur. Bu ilmî zenginlik tâbiîn ve tebeu't-tâbiînden şu isimlerle kendisini göstermiştir: Abdullâh b. Ebû Müshir Abdula'lâ b. Müshir,*[221] *Mervân b. Muhammed et-Tâtrî (210/825), Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî (245/859), Duhaym b. el-Yetîm lakabıyla meşhur Abdurrahmân b. İbrâhim b. Amr (245/859). Süleymân b. binti Şurahbîl (233/847) ve bunların talebeleri zamanına kadar Dımaşk, Kur'ân-ı Kerîm, hadîs-i şerîf ve fıkıh diyârıydı. IV. (X.) ve V. (XI.) yüzyıllarda Dımaşk'ta ilim azalmıştır. Bu asırlardan sonra tekrar artmıştır. Özellikle Nûreddîn Zengî, Dımaşk muhaddisi İbn Asâkir ve Makdisliler'in gelişleri ve bilhassa daha*

[220] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 368; Zehebî, *Târîh*, VII, 422; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 96.
[221] İbn Asâkir, *Târîh*, LVIII, 178-180.

sonra İbn Teymiye ve el- Mizzî zamanında ilim artmıştır. Bu ilim erbâbı döneminden sonra Dımaşk'ta ilim yavaş yavaş azalmıştır. Ancak günümüzde (X./XV. asır) ilmi anlayıp ilmî meseleleri konuşan bir bakiyye vardır."[222]

IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'a seyahat eden seyyahların gözüyle Dımaşk'a bakmak dönemin ulemâsının kültürünü ve sosyal hayatını anlamakta bize yol gösterecek ve dönemin büyük resmini görmemize vesile olacaktır. O dönem seyyahlarının eserlerinde Dımaşk halkı ve şehrinin özellikleri hakkında dikkat çekici bilgilere rastlıyoruz.

İbn Havkal, Trablus'ş-Şam halkından bahsederken Dımaşklılar gibi kaba ve sert mizaçlı olmadıklarını zikreder. Dımaşklılar'ın tersine Trablus halkı içinde hayra davet edildikleri zaman dinleyip icabet eden, yanlış yolda olduklarını söyleyen olursa doğru yola dönen insanlar olduğunu aktarmıştır. Bu ibarelerden Dımaşklılar'ın çok da uysal insanlar olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim akabinde İbn Havkal, Dımaşk'ın kendine has muhâlif bir rûhu olduğunu söylemiştir. Ayrıca Abdullâh b. Muhammed b. Kalem'den Dımaşk hakkında şu tespitleri aktarır:

"Yüceliği, şerefi ve aydınlığına rağmen Dımaşk kulesi eğridir; orayı ele geçirene düzgün kalmaz. Semerkand, Mekke, Dımaşk ve Sicilya, sultanlarına istenilen itaati göstermez. Bu şehirlerde hüküm süren sultanlar, saltanatlarını uzun süre devam ettiremezler. Bu şehirlerin çoğunda ahde hıyâneti, insanlara yerleşmiş bir sıfat olarak görürsün. Şer onların gâlip hâlidir, onları kuşatmıştır."[223]

IV. (X.) asrın ikinci yarısında Dımaşk'a gelen Makdisî (380/990) kendi zamanında 28 mezhebin varlığından bahseder. Ona göre bu mezheplerin dördü fıkhî, dördü kelâmî, dördü hem fıkhî hem kelâmî, dördü hadîs erbâbıdır; dördü ise başka mezhepler tarafından bastırılmış, dördünün mensubu kalmamış, son dördü ise *rüstaki* yani kırsal bölgelerin mezhebidir. Fıkhî olanlar; Hanefî, Malikî, Şâfiî ve Zâhirî'dir.[224] Kelâm mezhepleri; Mu'tezile, Neccâriyye, Küllâbiyye ve Sâlimiyye'dir. Hem fıkhî hem kelâmî olanlar ise Şîa, Hâricîlik, Kerrâmiyye ve Bâtınıyye'dir. Hadîs erbâbı ise Hanbeliyye, Râhuviyye, Evzâîyye ve Münziriyye'dir. Mensubu kalmayanlar; Ataiyye, Sevriyye, İbâdıyye ve Takiyye'dir. Zamanla kimi mezhepler diğer bazı

[222] Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh*, Müssesetü'r-risâle, Beyrut 1986, s. 295-296.
[223] Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî İbn Havkal*, Sûretü'l-arz*, I-II, Leiden 1938 (Dâru Sâdır Ofset baskı), s. 175.
[224] Makdisî, Hanbelî mezhebini fıkhî mezhepler arasına almamış, onun yerine Zâhirî mezhebini almıştır. Hanbelî mezhebi hakkındaki yorumu Hanbelî mezhebi başlığı altında tartışılacaktır.

mezheplerden daha güçlü hâle gelmiştir. Bunlar arasında ise; Eş'arîlik Küllâbiyye'yi, Bâtınıyye Karâmita'yı, Mu'tezile Kaderiyye'yi, Şîa Zeydiyye'yi ve Cehmiyye Neccâriyye'yi bastırmış ve daha güçlü hâle gelmiştir.[225]

IV. asır Dımaşk'ında yaşayan toplumun sosyal hayatına dâir ilginç bilgiler seyyahların eserlerinde olduğu gibi kimi zaman da o dönemde yaşamış bir şâirin şiirinde kendini göstermiştir. Örnek olarak IV. asır şâirlerinden ed-Dımaşkī el-Vâsânî (394/1003), düzenlemiş olduğu ziyafete pek çok kişinin iştirak ettiğini bir teşbîhte bulunarak anlatmıştır. Şâir, ziyafetine katılanların çokluğunu, Şâban ayının 15. gecesi (Berat gecesi) Ulu Câmi'de toplanan kalabalığa benzetmiştir. ed-Dımaşkī el-Vâsânî'nin teşbîhinden öyle anlaşılıyor ki Berat gecesi IV. (X.) asırda mübarek gecelerden biri kabul edilmekte ve halk geceyi ifa etmek için şehrin büyük câmiinde toplanmaktaydı.[226]

DIMAŞK'TA TOPLUM YAPISI

IV. (X.) asır Dımaşk toplumundaki kesimleri doğrudan konu edinen kaynaklar olmadığından döneme ait tarih ve tabakāt kitaplarında şahıslar ele alınırken sosyal ve kültürel hayata ışık tutacak ipuçları dikkate alınmıştır. Elde edilen bu ipuçlarıyla toplumdaki farklı kesimler hakkında bilgiler verilecektir. Bu bilgiler, şahısların ihtilafa düşüp birbirleriyle çatıştığı zamanlarda dönemin tarihçilerinin eserlerine daha fazla yansımaktadır. İhtilafın derinliğine göre bu bilgiler artıp eksilmektedir. Verilerden yola çıkarak IV. (X.) asır Dımaşk'ında toplumda üç kesim olduğunu söylemek ve bu üç kesimi maddeler hâlinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Genellikle şehir dışından gelen askerler ve zâlim komutanlardan oluşan şehrin idarecileri

2- Taberî'nin Ayyârlar عيّارون diye adlandırdığı taşralılar[227]

3- Şehrin yerli halkı

4- Belki de üçüncü kesim içerisinde de zikredilebilecek şehrin eşrâfı

5- Yine üçüncü kesim içerisine alınabilecek zimmîler

Bu kesimleri, haklarında sosyo-kültürel açıdan elde edilen bilgiler açısından sırasıyla tek tek ele almak uygun olacaktır. Birinci kesimi oluşturan askerî ve siyasî idareciler hakkında bilgi verilirken, tezin diğer bölümlerinde anlatılan bilgileri burada tekrar etmekten kaçınmak

[225] Makdisî, s. 37.
[226] Şehâbüddin b. Ahmed b. Yâkût el-Hamevî, *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemü'l-üdebâ)*, I-XVIII, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, III, 1056.
[227] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 321.

amacıyla, sadece Dımaşk'ta etkili olan bazı önemli idarecilerden örnek verilecektir. Örnek olarak; Kâfûr el-İhşîdî, sultanların bile çevresinde bulunmayan bir konvoyla hareket etmektedir. Kâfûr'a "ustâz" lakabıyla hitap edildiğini görüyoruz. Meclisinde Arap dili kuralları açısından hata yapılmasına tepki gösterilmektedir. Bu konuda örnek teşkil edecek bir hâdiseyi İbn Asâkir şu şekilde aktarmıştır. Kâfûr el-İhşîdî'nin meclisi içinde nahiv âlimlerinin de bulunduğu geniş ve kalabalık bir topluluktan oluşuyordu. Bir meclisinde halktan bir kişi gelerek Kâfûr'a "Allah, efendimizin günlerini dâim etsin" derken nasp (üstün) edilecek bir harfi hafd (esre) ile okuyarak bir nahiv hatası yaptı. Kâfûr dâhil mecliste oturanlardan bazıları bu hatanın farkına vardı. Meclistekiler bu hatayı konuşurken bir şâir kalkıp heybetli efendilerinin huzurunda konuşulurken heybetinden dolayı nefes tutulmalarının ve yapılan bu hatanın mâzur görülmesi gerektiğini ifade etti. Ayrıca bu hatada efendilerinin günlerinin sıkıntısız, refah dolu günlerle dolu geçeceğine dâir bir tefâül yapılabileceğini söylemiştir.[228]

İkinci kesim genellikle şehrin kenar mahallelerinde yaşayan Ayyârlardan oluşmaktadır. Toplumun bu alt kesiminin yaşam kalitesi düşüktür. Mahalleleri değişik olduğu gibi çarşıları da farklıdır. Çadırlarda yaşayanları da vardır.

Üçüncü kesim başlangıçtan o güne kadar şehirde yaşayan ve bölgenin asıl sosyal ve kültürel karakterini temsil eden kesimdir.

Dördüncü kesim şehrin idaresinde, sosyal ve kültürel hayatında önemli rol üstlenen elit kesimdir. Bu elit tabaka mercek altında alındığında, farklı özelliklere sahip iki karakter göze çarpmaktadır. Birinci karakter eş-Şerîf el-Akīkī gibi şehrin ve halkın maslahatını korumaya çalışanlardır. İkinci karaktere sahip elitler ise zâlim komutanların ve vâlilerin yanında durup maddî çıkar ve makam elde etmeye çalışanlardır.

Yukarıda; söz konusu bu kesimler arasında ihtilaf derinleştikçe telif edilen eserlere bu karşıtlığın yansıdığını aktarmıştık. Aşağıda bu ihtilaflardan birisine yer verilecektir:

İhşîdîler'e rüşvet vererek 348 (959) yılında Dımaşk'a kadı olan elbise tüccarı İbn Uht Velîd'in (369/980) rüşvet almasına, küfürlü konuşmasına ve mahkemeye saygı göstermemesine rağmen genç ve ayaktakımı diye tabir ettiğimiz ikinci kesim Dımaşklılar onu tercih etmekteydi.[229] Şehrin eşrâfı ve ileri yaştaki kimseleri ise saygın bir ilim erbâbı olan Yûsuf b. el-Kāsım el-Meyâncî'yi kadı olarak istiyordu.[230] İki kadı arasındaki tercih Dımaşk'ın sosyal

[228] İbn Asâkir, *Târîh*, L, 5.
[229] Zehebî, *Siyer*, XVI, 226. Zehebî, *Târîh*, VIII, 303.
[230] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 254; Muhtasar Dımaşk XXVIII, 90; Zehebî, *Târîh*, VIII, 422.

tabakaları arasında fitneye sebep olmuştu. Şehrin ileri gelenleri ve çarşı esnafı, taşradaki çarşıya giderek bazı görüşmeler yaptıklarında mesele hallolmuştu.[231]

Dımaşk halkının şehre atanacak kadıları tanımaları, kendilerine yakın hissettikleri şahısları kadı olarak istemeleri, İhşîdîler'in şehir halkının tercihine verdikleri değeri gösterdiği gibi halkın kadı tayininde birbirine düşmesi de gerçekten bu müessesenin halk nezdindeki önemini ortaya koymaktadır. Toplumun eşrâf ve ayaktakımı diye tâbir edebileceğimiz iki tabakası burada açık bir şekilde görülmektedir. İki farklı kesimin oturdukları yerden bulundukları pazara kadar her şeylerinin farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kadar insanın bir kadının iyiliği veya kötülüğü hakkında nasıl ortak kanaat sahibi oldukları; halkın kadılar arasında tercih yapma gibi bir yetkisinin bulunup bulunmadığı; halkın örgütlenme biçimleri gibi hâdisenin birçok düşündürücü tarafı vardır.

Yukarıdaki ihtilaftan İhşîdîler zamanında farklı kesimlerin var olduğu anlaşılmaktadır. IV. (X.) asrın ikinci yarısında şehirde yaşanan siyasî ve iktisadî karmaşadaki artış, kültürel ve sosyal karışıklıkları da beraberinde getirmektedir. Fâtımîler döneminde bu kesimler arasındaki ihtilafların daha derin boyutlarda olduğu görülmektedir. Ayrıca söz konusu dönemde farklı kesimler hakkında elimizde daha fazla bilgi bulunmaktadır. Dımaşklılar kendilerini Fâtımî hâkimiyetinden kurtarıp idarelerini tekrar Abbâsî devletine devredecek komutanların yanında yer almışlardır. Örneğin Alptekin ile beraber Fâtımîler'e karşı savaşıp Dımaşk'ın Abbâsîler'e bağlanmasına memnun olmuşlardır. Alptekin ile beraber Mısır'ı bile ele geçirmeye çalışmışlar ancak girdikleri savaştan mağlubiyetle ayrılmışlardır. Fâtımîler Dımaşk'a yeni vâli atamalarına rağmen orada bulunan Alptekin'in adamlarından Kassâm el-Hârisî et-Turâbî, Ayyârların reislerinden Cestâm ile arasında iyi bir ilişki kurmuştu. Bu yakın ilişki Kassâm el-Hârisî'nin maddî güç elde etmesini ve toplumun bu kesimi nezdinde nüfuz sahibi olmasını sağlamıştı. Kassâm el-Hârisî çok geçmeden Ayyârların lideri olmuştu. Kassâm kendisine tâbî olan Ayyârlar ile 367 (977) yılında Dımaşk'ı ele geçirdi. Kassâm şehri geri almak için gelen Fâtımî ordusunu yenilgiye uğrattı. Kassâm, Fâtımî halifesine Fâtımî ordusunun Dımaşk'ta fesat çıkardığını iddia edince Fâtımîler Dımaşk'ı kendi adlarına yönetme yetkisini Kassâm'a verdi. Kassâm Dımaşk'ı müstakil bir vâli olarak yönetti. Kassâm'ın Dımaşk'taki hükmü bölge şâirlerinin dizelerinde yer bulacak kadar kabul görmüştü. Fakat Kassâm, vergi toplama konusunda halka zulmetmeye başladı. Şehrin idaresinde âciz kaldı. Fâtımîler, Kassâm'ı yendi

[231] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 321.

çünkü Dımaşk halkından çok az kimse Kassâm'ın safında savaşıyordu; arkasında sadece alt tabaka vardı. Hatta içinde eşrâfın da bulunduğu Dımaşk halkı Kassâm'a teslim olması için baskıda bulunmuştu. Kassâm bu baskılara yenik düşerek aman dileyip teslim olmuştu.[232]

Dördüncü kesimin eşrâftan oluştuğunu ve içinde iki farklı karakterde insan tipinin olduğunu yukarıda aktarmıştık. Maddî çıkar ve makam hırsıyla zalimin safında yer alanlara örnek olarak siyasî tarih bölümünde Dımaşklılar'a yapmadığı zulmü bırakmayan Ceyş b. Muhammed'in ölümüne ağlayıp oğlunun yerine geçmesinde rol alan elit çıkarcıları göstermek mümkündür.[233]

Bu çıkarcı elitin tam tersi ıslâha çalışanlara örnek olarak yukarıda adı geçen eş-Şerîf el-Akīkī'i göstermek uygun olacaktır. el-Akīkī'nin, fitne ateşini söndürmeye çalıştığı ve bunu başardığı görülmektedir. eş-Şerîf el-Akīkī, Seyfüddevle'nin Dımaşk'a hâkim olup Gûta'da bulunan bütün arazi ve bahçelere el koyma niyetini anladığı zaman halka haber vermek suretiyle her zaman halkı koruyup gözeten bir tavır içerisinde olmuştur. Siyasî tarih bölümünde yine eş-Şerîf el-Akīkī'nin zalim hükümdarlara karşı halkı savunduğu birçok örneği görmek mümkündür.[234]

IV. (X.) asır Dımaşk şâirlerinden ed-Dımaşkī el-Vâsânî (394/1003), Dımaşk'ın Hamrâya beldesinde verdiği bir ziyafet hakkında bir kasîde yazmıştır. Kasîdede şehrin kozmopolit bir yer olup orada her tür ırktan insanların yaşadığı ve ziyafetine geldiğinden bahsedilmektedir. Kasîdede zikredilen kavimler arasında; Geylânlılar, Farganalılar, Deylemliler, Rumlar, Slavlar, Türkler, Bulgarlar, Yunanlılar, Hintliler, Acemler, Berberîler, Kilcûc, Balkanlılar, Hicaz ve Necd sahrasından bütün Maad ve Kahtân Arapları bulunmaktadır.[235]

Fâtımîler döneminde Dımaşk'ta Ehl-i beyt mensubu seyyid ve şeriflerin toplum nezdinde ayrı bir önemleri olduğu görülmektedir. Örneğin eş-Şerîf el-Akīkī'yi (4 Cemâziyelevvel 378/20 Ağustos 988) dönemin meşhur şâiri el-Va'vâ uzun kasîdeler ile methetmiştir. Yine Şam bölgesindeki en güçlü hükümdarlardan birisi Seyfüddevle'nin en saygıdeğer nedîmlerinden birisi, meşhur kurrâ ve edîb el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b.

[232] İbn Kalânisî, *Zeyl,* s. 67-70; İbn Asâkir, *Târîh*, XLIX, 324; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 101-103.
[233] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 345. Maalesef Dımaşk'ta zâlimin safında yer alan bir kesim günümüzde de vardır. İbn Asâkir'in aktardığı, bir taraftan Ceyş'in ölümüne ağlama ve diğer taraftan yerine oğlunu geçirme sahnesi on binlerce insan öldüren Hâfız Esed'in ölümü ve sonrasında oğlunun yerine getirilmesi sahnesi ile aynıdır.
[234] İbn Kalânisî, *Zeyl,* s. 52.
[235] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ,* III, 1050.

Hamdân el-Hemedânî de (377/987), eş-Şerîf el-Akīkī'ye büyük iltifatlar etmiştir. Zikrettiği üstün özellikleri arasında kendisini Hz. Ali'ye benzetmiştir. Ehl-i beyt mensubu bir zâtın bu kadar itibar görmesi, bölgede ve Dımaşk'ta IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar var olan Ehl-i beyt ve Hz. Ali düşmanlığı gibi algıların değiştiğini göstermektedir. İbn Hâleveyh (370/980), eş-Şerîf el-Akīkī'ye hitaben kaleme aldığı bir mektupta şunları yazmıştır:

"*Allah'ın selâmı af ve mağfireti üzerinize olsun. Ey hikmet sahibi seyyid ve şerif olan dünyanın zîneti ve süruru; ömrünüz uzun olsun. Muhakkak ki; siz üstün özelliklerinizi üstün dedelerinizden aldınız ve onlara hem yaratılışta hem ahlâkta çok benzediniz. Onların yolundan gidip güzel işlerinde onları takip ettiniz. Böylece asrın biriciği fesâhat ve belâgatta edîblerin efendisi oldunuz. Cömertlerin en cömerdi oldunuz. Her türlü güzel ahlâk ve meziyetlerde her türlü müşkilâtı çözmekte iki dedeniz Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin vârisi oldunuz…*"[236]

Dımaşk'ın eşrâf kesimi tarafından şehrin kurtuluşu için büyük çabalar sarf edildiğini görüyoruz. Örnek olarak 357 (968) yılında Dımaşk'ın İhşîdî vâlisi Fenek b. Abdullâh el-Hâdim ile Dımaşklılar arasında çatışma yaşanınca Fenek, şehirden kaçmıştır. Şehir idaresi boş kaldığı zaman şehrin ileri gelen yaşlıları Dımaşk civarında vâli olan Sâlih b. Umeyr el-Ukaylî'yi Dımaşk'a davet edip şehri ona teslim etmişlerdir. Bu kesim şehrin idaresini bir komutana verecek kadar sözü geçer bir kesimdir. Daha da fazlası bölgedeki âsî komutan Zâlim b. Merhûb gelip Dımaşk'ı ele geçirmek isteyince Zâlim'le savaşarak kendi seçtikleri yeni vâlileri Sâlih'i korumuşlardır. Daha sonra Karmatîler Muharrem 358/Aralık 968'de Dımaşk'a Vaşşâh es-Selemî'yi vâli tayin etmelerine rağmen bir ay sonra Karmatîler bölgeden ayrılınca Dımaşklı Ayyârlar Vaşşâh'ı şehirden sürüp vâliliğe tekrar Sâlih'i getirmişlerdir (Rebîulevvel 358/Şubat 969).[237]

IV. (X.) asrın ikinci yarısından itibaren Dımaşk dâhil bölgeyi ele geçirmeye çalışan Fâtımîler, bunu elde etmelerine rağmen iki sebepten dolayı Dımaşk'ta kültürel ve sosyal bir rahatlık ve yükselme gerçekleştirememişlerdir. Bu iki sebepten birincisi; Fâtımîler'in Dımaşk'ta siyasî otoriteyi oluşturamamasıdır. Örneğin bölgede güçlü bazı komutanlar Dımaşk'ı Fâtımîler adına yönetme yoluna gitmişlerdir. İkinci sebep ise Dımaşk'ın mezhep açısından Fâtımîler'i benimsememesidir. Aşağıda verilecek örnek Dımaşk'ın Fâtımîler'e karşı olduklarını ve onlar ile savaşmak gerektiğine inandıklarını gösterir. Fâtımî komutan Cevher es-

[236] el-Akīkī'nin Dımaşk'ta bir konağı ve hamamı olduğu kaydı da söz konusudur. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 70-71.
[237] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIII, 360, LXIII, 37.

Sıkıllî, kalabalık ordusuyla Dımaşk'a gelirken şehirdeki Abbâsî komutan Alptekin'e eman mektubuyla farklı hediyeler getirdi. Savaş seçeneğinin son seçenek olmasını istiyordu. Alptekin cevabında sertlik içermeyen ancak Dımaşklılar'ın Fâtımîler'e tâbî olmaya karşı olduklarını içeren bir cevap verdi. Alptekin cevabı yumuşak üslupla yazdırmıştı. Ancak Alptekin'in kâtibi mektubu savaşa meyilli olduklarını gösteren bir şekilde kaleme aldı. Çünkü bu kâtip diğer Dımaşklılar gibi Fâtımîler'in farklı ve sapık inançları sebebiyle onlarla savaşılması ve şehrin onlara teslim edilmemesi gerektiğine inanıyordu.[238]

Fâtımî halifeye gizli bir şekilde bir mektup ulaştırılmıştır. Fâtımî halife, aşağıda naklettiğimiz söz konusu mektuptan çok etkilendiği nakledilmiştir. Mektup halk içinde Fâtımîler'e karşı hissedilen kin ve nefreti gözler önüne sermektedir:

"*Muktedir olduğunuz gücünüzü kötüye kullandınız. Mülk edindiniz cimri davrandınız. Allah'ın size sağlamış olduğu geniş maddî imkânlara rağmen siz insanlarla bu imkânları paylaşmayarak onları zor durumda bıraktınız. İyi ve refah günlerinize aldanıp âhir ve âkıbetinizi düşünmediniz. Şehvet ve dünya lezzetleriyle meşgul oldunuz. Hiç şaşmaz oklar gibi olan seher vakti dualarına aldırış etmediniz. Hele ki bu beddualar kırdığınız kalplerden, aç ve çıplak bıraktığınız insanlardan çıkarsa mutlaka size isabet edicidir. Eğer hakkıyla akletseydiniz hatalarınızı anlardınız. Bu dünyanın sadece âkillere kalacağını mı zannettiniz; eğer öyle olsaydı hiç cahiller hüküm sahibi olur muydu! Bu dünya geçmişlere kalsaydı şu an mülk sürenlerin eline nasıl geçecekti. Mülkünüzün zâil olmasına âlem sevinecek. Helâkınızı bekleyenlerin tamamının yok olması ve sadece beklenenin kalması imkânsızdır. Dilediğinizi yapın; biz sabr edeceğiz. Yapabildiğiniz zulmü yapın biz Allah'a sığınıyoruz. Güç ve kudretinize güvenin biz Allah'a güveniyoruz. O bize kâfi ve en güzel vekildir.*" [239]

Yukarıda Ceyş b. Muhammed'in Dımaşk halkına zulmünden bahsetmiştik.[240] Bu ve benzeri tutumlar, Dımaşklılar'ın Fâtımî yöneticilere dâir olumlu görüşlerinin onların yönetimlerine karşı hüsnü kabullerinin oluşmadığını göstermektedir.

C. İKTİSADÎ YAPI

Yukarıda bahsedildiği üzere İslâm âleminin tamamında olduğu gibi Dımaşk'ta da siyasî ve idarî düzensizlik ve kargaşa hayatın bütün alanlarına sirâyet edip olumsuz etkilemiştir.

[238] Taberî, *Târîh*, XI, 444; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 54; İbnü'l-Esîr, VIII, 656-657; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 358-359; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk*, s. 96-98.
[239] Kürd Ali, I,185-186.
[240] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 86; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 108-110.

Özellikle iktisadî durum savaş ve karışıklık ortamlarından en fazla etkilenen alanlardan birisidir. Karışıklık ortamları iktsadî dengenin bozulup çok zengin ve çok fakir kesimlerin ortaya çıktığı zamanlardır. IV. (X.) asırda yaşayan başta ulemâ olmak üzere bütün insanların dengesiz bir iktisadî durumu söz konusudur. Siyasî tarih bölümünde bahsedilen Bağdat'taki elit kesimin yaşam tarzıyla ve müreffeh hayatıyla zulmün getirdiği yoksulluğun ilim adamlarının hayatlarına kadar yansıdığı görülmektedir. Güçlülerin yanında duranlar çok müreffeh bir hayat yaşarken çok değerli âlimlerin geçim sıkıntısı içinde olduğu görülmektedir. Mes'ûdî, 303 (915) yılında Bağdat'ta vefat eden Ali b. Muhammed b. Nasr b. Mensûr b. Bessam'ın müreffeh hayatı, evi ve sofrası hakkında tafsilatlı bilgi vermektedir.[241]

Dımaşk'ta da toplum içinde farklı gelir düzeyine sahip kesimler bulunmaktaydı. Nitekim yukarıda bahsedilen daha çok çadırlarda yaşayan "Ayyârlar" kesimi Dımaşk'ta güçlüdür. Diğer taraftan Dımaşk'ta şâir bir idareci olan ed-Dımaşkī el-Vâsânî'nin (394/1003) düzenlemiş olduğu ziyafete pek çok insanın iştirak etmesi ve burada çok büyük miktarda yiyecek, içecek ve tatlının ikram olarak sunulması, ogünkü gelir farkını ortaya koyacak bir gösterge olarak değerlendirilebilir.[242]

IV. (X.) asırda Dımaşk dâhil bütün Şam bölgesindeki para kazandıran en iyi işleri neredeyse yahudiler yapıyordu. Dövizcilik, sarraflık ve kuyumculuk gibi işler yanında ustalık isteyen ve maddî kazanç getiren elbise renklendirmecilik gibi işlerin yahudiler tarafından yapıldığı, devlet dîvânlarında kâtiplik ve tabiplik gibi diğer değerli vazifelerin çoğunun hıristiyanlar[243] tarafından yapıldığı gayrimüslimler bölümünde aktarılmıştır.[244]

Verimli toprak ve bol suyun bulunduğu Dımaşk ve özellikle Gûta kırsalında ziraat yapıldığı, bitki ve meyve ağaçlarından toprağın görünmediği aktarılmıştır. Dımaşk'ta tarıma bağlı olarak tarım sanayii diyebileceğimiz sanayî de gelişmiştir. Kağıt yapılıp bütün Şam bölgesine buradan dağılmaktadır. Ayrıca bazı bitki yağları ile yaş ve kuru meyve ihracatı da yapılmaktadır.[245]

---

[241] Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 297-304.
[242] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III, 1056.
[243] Hıristiyanların kazanç yolları ve meslekleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Levent Öztürk, *İslam toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten haçlı seferlerine kadar*, İz yayıncılık, İstanbul 1998, s.345-350.
[244] Makdisî, s. 183; Nuh Arslantaş, *İslam toplumunda Yahudiler: Abbasi ve Fatimi dönemi Yahudilerinde hukuki, dini ve sosyal hayat*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008, s.232; Hasan Abdülâl, s. 64.
[245] Makdisî, s. 183; Müneccid, "Kıtatun min kitabin mefkûd el-mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", s. 62-63; Îbiş, I, 223; Hasan Abdülâl, s. 64.

Dımaşk ticarî açıdan dünya ticaret yollarının uğrak noktası olacak bir konuma sahiptir. IV. (X.) asrın ikinci yarısında Dımaşk'a seyahat eden bir diğer seyyah el-Mühellebî (380/990) Dımaşk'ın coğrafî konum olarak da çok önemli bir mevkîde bulunduğunu söylemiştir.[246]

IV. (X.) asır Dımaşk'ında zengin âlim ve kadılar bulunmaktadır. Dımaşklı kadı Ebû Zür'a ed-Dımaşkî ve oğlu el-Hüseyn b. Muhammed b. Osman'ın geniş imkânlar sahibi oldukları dönem kaynaklarında birçok yerde vurgulanmıştır. el-Hüseyn b. Osman'ın her ay 400 altın dinar harcadığı büyük ve geniş bir sofrası olduğu aktarılmıştır.[247] Döneminin hadîs şeyhi olan Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ (320/932) Dımaşk'taki zengin âlimlerden birisidir. İbn Cevsâ'nın, muhaddislere kendisine daha önce hiç işitmediği her bir hadîs rivâyeti için bir dirhem para vereceği teklifi yaptığı aktarılmıştır.[248]

IV. (X.) yüzyıl ve daha öncesinde Dımaşk'ta önemli âlimlerin yıllık erzakının devletten temin edildiğine dâir rivâyetler vardır. İbnü'l-Ahram'ın (342/953) babası, oğlununa Kur'ân-ı Kerîm okuttuğu için el-Ahfeş ed-Dımaşkî'ye yıllık erzakını sultandan temin ediyordu.[249] Maaş bazen ders verilip imâmlığı yapılan câmiden de temin ediliyordu. Bazı âlimler ise verdiği dersten veya dînî bir görevden hiçbir ücret almıyordu. Örneğin Dımaşk Câmii imâmı ve müderrislerinden birisi olan Ali b. Dâvûd, Emeviyye Câmii'nin doğu minaresinin yanındaki bir evde ikamet ediyordu. Câmide imâmlık görevinin yanında halka Kur'ân da öğretmekteydi. İmâmlık görevi için ücret almamış, okuttuğu Kur'ân karşılığında da hiçbir hediyeyi kabul etmemiştir. Dımaşk civarındaki tarlasından gelen buğdaydan, haftalık olarak giderek un öğüttürür ve bir hafta boyunca sadece bunu yerdi.[250]

IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'a seyahat eden Ebû Zeyd el-Belhî (322/934), şehrin ve tarıma elverişli verimli topraklarının su kaynağı hakkında şunları söylemektedir:

"Dımaşk şehrinin suyu Fice adı verilen bir kilise altındaki kaynaktan gelmektedir. Bu su ilk kaynadığı yerde bir arşın yükseklikte, bir kulaç enindedir. Karışık vâdilerden ilerlerken Mizze ve Kanât nehirleri ondan ayrılır. Neyrab denilen bölgede o karışık vâdilerden çıkarak gözükür. Bu mekânın Kur'ân-ı Kerîm'de 'Meryem oğlu Îsâ'yı ve annesini büyük bir mûcize kıldık ve her ikisini de oturmaya elverişli, akarsulu yüksek bir yere yerleştirdik.'[251] *âyetinde*

[246] Müneccid, "Kıtatun min kitabin mefkûd el-mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", s. 62-63; İbiş, I, 223.
[247] İbn Tolun, s 28.
[248] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114.
[249] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120.
[250] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 470-471.
[251] Mü'minûn 23/50.

işaret edilen yer olduğu rivâyet edilmiştir. Daha sonra bu suya Beredâ nehri denir. Dımaşk'ta üzerinde bir köprü vardır. Suyun gücünden neredeyse üzerinden geçilmez. Daha sonra Gûta'da bulunan bütün köylerden geçer. Buralardaki bütün ev, yol ve hamamlara su temin eder."[252]

D. İDARÎ YAPI

Yukarıda siyasî tarih aktarılırken IV. (X.) yüzyılın ilk yıllarından son yıllarına kadar Dımaşk siyasî yönetiminde idarecilik yapan vâliler hakkında detaylı bilgi verilmişti. Ayrıca bütün vâlilerin tâbi olduğu merkezler konu içerisinde aktarılmıştı. Burada ise Dımaşk'taki siyasî yöneticilerin nasıl ve kimler tarafından atandığına, görev sürelerine ve yetkilerine değinilecektir.

IV. asır içerisinde devam eden tarih yolculuğu sırasında halifeler ve hilâfet merkezinin pek çok kez değiştiğine şahit oluyoruz. Dolayısıyla tek bir yüzyıl içerisinde muhtelif yönetim şekilleri ve idareciler söz konusu oluyor. Bu dönüşüm içerisinde doğru siyasî tahlil yapmak ancak detayların ortaya konulmasıyla mümkün olacaktır.

IV. (X.) asrın başlarına bakıldığında Dımaşk'ta vâli atamalarının o dönemin hilâfet merkezi olan Bağdat'tan yapıldığı görülecektir. Zira dönemin merkezî gücü Abbâsîler'dir. Ancak şunu hemen belirtmekte fayda var ki güçten maksat her zaman halife değildir. Zira kimi zaman Muvaffak gibi vezirler kimi zaman da Büveyhîler gibi merkezi istilâ etmiş kişi veya hanedanlar yönetime müdâhil olabilmekteydi. Önce Abbâsîler tarafından atanıp daha sonra Dımaşk ve Mısır'da hâkimiyet kuran İhşîdîler devletinin kurucusu Muhammed b. Tuğç gibi vâlileri de bu bağlamda zikretmek gerekir. Zira bu vâliler hilâfet merkeziyle anlaşarak siyasî yönetime dâir bütün yetkileri ellerinde tutuyorlardı.[253]

Gücü elinde tutanların devletin idaresinde atamalar yaptığına dâir bir başka örnek olarak Büveyhîler'in, Abbâsî halifesine rağmen İbn Ebü'ş-Şevârib'i kādı'l-kudât tayin etmeleri verilebilir. İbn Ebü'ş-Şevârib, devlet adamları arasında ilk defa ipek elbise giymiş kişidir. Şatafatlı bir konvoyla Büveyhî Emîri Muizzüddevle'nin evinden çıkmış ve makamına oturmuştur. Büveyhîler'in hazinesine senede 200 bin dirhem gelir getireceğine söz vermiştir. Abbâsî Halifesi el-Mutî' onu görmek istemesine rağmen halife ile görüşmeyi kabul etmemiştir. Büveyhîler'in Bağdat'ta yetki verdiği İbn Ebü'ş-Şevârib'in Bağdat kadısıyken bile Mısır ve

[252] Îbiş, I, 139.
[253] Taberî, *Târîh*, XI, 351; İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 285; İbnü'l-'İmâd, *Şezerât*, IV, 188; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 97, 145; Kürd Ali, I, 183-184; Ebû Zehv, s. 422.

Şam bölgelerinin kadı tayin etme nüfuzuna sahip olduğu görülmektedir. İbn Ebü'ş-Şevârib bizzat Dımaşk'ta da kadılık görevinde bulunmuştur.[254]

Cevher es-Sıkıllî Mısır'a ilk girdiği zaman herkesin hak ve hukukuna riyâyet edeceğine haksız vergileri kaldıracağına söz vermiştir. İsmâilî mezhebini yaymak için gizli çalışmalar yapmıştır. Mısır'da güçlenip herşeye hâkim olunca Abbâsîler'in simgesi olan siyah giymeyi yasaklamış, Fâtımîler'e nisbet edilen yeşil giyinmeyi emretmiştir. Ezana "hayri'l-amel" ifadesini eklemiş hutbelerde Hz. Ali, Hz. Fâtıma, İmâm Hasan ve Hüseyn'in yanında Fâtımî halifesinin râşid halifer olan dedelerinin de zikredilmesini emretmiştir. Devlet vazifelerini kendi mezhebinden olanlara hasretmiştir. Çok sayıda insan onların mezhebine intisap etmiş ve bağlılıkları taassup derecesine varmıştır.[255]

Fâtımîler döneminde Dımaşk vâlisi, Fâtımî vezir tarafından atanırdı ve sınırlı yetkilere sahipti. el-Müstansır-Billâh döneminde Dımaşk'taki Fâtımî vâlilere sınırsız yetkiler verilmiştir. Fâtımîler, vâlilerini Ca'fer b. Felâh ve oğulları gibi kendilerine sadık güçlü kabilelerden seçiyordu. Vâliler bir berat ile Dımaşk Câmii'ne gelir beratlarını okuyarak göreve başladıklarını duyururlardı. Fâtımî döneminin ilk yıllarında Dımaşk tam anlamıyla siyasî istikrarsızlık içerisindeydi. Fâtımî vâliler ülkede istikrarı sağlamak yerine, anarşiyi besliyor, halk arasında kargaşanın çıkmasına zemin hazırlıyordu. Kassâm el-Hârisî et-Turâbî isyanının bastırılmasının ardından Dımaşk'ta nisbî de olsa bir istikrardan bahsetmek mümkündür. Bu siyasî istikrarın oluşmasındaki en önemli etken ise Fâtımî halife el-Hâkim'in Sünnîler'e karşı artık daha yumuşak bir politika izlemiş olmasıydı.[256]

Fâtımîler Dımaşk'a hâkim oldukları zaman Şiî-İsmâilî mezhebine uygun olmayan bazı Sünnî mezhep uygulamalarını yasaklamışlardır. Ancak toplumun karşı çıkması bu uygulamaların tekrar serbest bırakılmasına vesile olmuştur. [257] Fâtımîler döneminde Dımaşk'a Mu'tezilî-Şiî kadı Ebü'l-Mehâsin Mufaddal b. Muhammed el-Maarrî et-Tenûhî (442/1050) Dımaşk Câmii'ne Hanefî İmâm atayınca halk kadılık görevini yerine getirdiği câmiye girmesini engelleyerek kadılık yapmasına mâni olmuştur. Azledilip yerine Şâfiî bir kadı atanmıştır.[258]

[254] Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XVII, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2002, II, 601; Zehebî, *Târîh*, VII, 857; İbn Tolun, s. 33.
[255] İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 120; Şelebî, *et-Târîh*, V, 109.
[256] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 67-70; İbn Asâkir, *Târîh*, XLIX, 324-LXVII, 139; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 134-137.
[257] Ferhat Koca, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 540.
[258] İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 91; Dayf, s. 103.

Fâtımîler'in siyasetinde mezhebin yeri konusunda özetle, el-Muiz-Lidînillâh (342/953-365/975) ve oğlu el-Azîz-Billâh (366/976-386/996) döneminde Dımaşk dâhil hâkim oldukları topraklarda İsmâiliği yaymaya gayret ettiklerini Mısır'da daha fazla olmak üzere halkı Şiîliğe zorladıklarını söylemek mümkündür. Zira onlar mezheplerini mer'î bir hukuk sistemi olarak görmüşlerdir. Fâtimîler'in devletlerinin maddî bekasını mezheplerinde temsil edilen idolojik varlıkları olarak görmeleri doğal bir durumdur. Ancak Fâtımîler devletinin istikrarından sonra aşrı baskı, Sünnî halkları devletlerine isyana tevik edeceğiden baskıyı hafifletme yoluna gitmişlerdir; hatta Sünnîliğin ve fıkıh mezheplerinin uygulanmasına mâni olmadıkları ve bu hususta teşvikte bulundukları vâkîdir.[259]

1) İdarecilere itaat

Dımaşklılar, idarecilere sınırsız ve sorgusuz itaatleri hususunda çok eleştirilmişlerdir. Bu eleştirinin kökeni Hz. Ali'ye karşı Muâviye'ye itaatlerine dayanmaktadır. İdarecilere itaat ile ilgili rivâyetlerin Dımaşklı âlimlerden oluşan senedlerle rivâyet edilmesi söz konusu eleştirilere bir delil addedilebilir. Bu rivâyetlerden birisinde zikredildiğine göre; Abdülmelik b. Mervân'ın süt kardeşi Ca'fer Dımaşk'a gelip Emeviyye Câmii'nde Dımaşklılar'ın "İtaat, itaat" dediklerini işitir. Ca'fer, itaatin yanlızca Allah'a olduğunu söyler. Oradakiler "Emîrü'l-mü'minîn'e itaate halel mi getirmek istiyorsun" diyerek Ca'fer'e saldırırlar. Haber Abdülmelik'e iletilir. Bunun üzerine Abdülmelik kardeşine bu tür kendisini ilgilendirmeyen işlere karışmamasını istemiş; onu öldürecek olsalar bile hiç karışmayacağını söyleyerek halkın kendisine olan itaatiyle uğraşmamasını emretmiştir.[260]

Bu kabilden bir diğer habere göre ise; IV. (X.) yüzyıl muhaddislerinden el-Fadıl b. Ca'fer, Abdurrahmân İbn er-Ravvâs'tan naklen Dımaşklı muhaddisler ve sahâbiyye Ümmü Eymen'den şu hadîsi rivâyet etmiştir. Rivâyete göre Hz. Peygamber bazı aile efrâdına şu şekilde nasihatte bulunmuştu: "Yakılsan da, işkenceye maruz kalsan da Allah'a şirk koşma. senden bütün dünyalıkları bırakmanı emretseler de ebeveynine itaat et. Veliyyülemr'e itaat et! Haklı olsan da onlarla iktidar mücadelesi içine girme."[261]

[259] Koca, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 540.
[260] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXII, 140.
[261] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 326.

2) Makam Hırsı

İhşîdîler döneminde 348 (959) yılında Dımaşk'a kadı olan İbn Uht Velîd'in (369/980) bu göreve gelmek için rüşvet verdiği nakledilmiştir.[262] Dımaşk tarihçilerinden Muhammed Edîb Âlü Takıyyüddin el-Hısnî (1940), IV. (X.) asır Dımaşk kadılarından Hüseyn b. Mûsâ b. Hârûn'un hırsa kapılıp rüşvet vererek kadılık makamına geldiğini aktarmış ve bu hırsın Dımaşk'ta hep mevcut olduğunun altını çizmiştir.[263]

Fâtımîler döneminde Dımaşk siyasetinde etkin rol alan Ya'kûb b. Yûsuf b. Killis'i burada zikretmek uygun olacaktır (380/991). İbn Killis, yahudi, çok zeki ve hırslı birisiydi. Bağdat'tan gelip Remle'ye yerleşmişti. Bir memlekete gittiği zaman oradaki ticaret yapılacak ve kâr edilecek malları detaylı bir şekilde kavrama yeteneği vardı. Gözünden hiçbir ayrıntının kaçmadığı söylenmektedir. Remle'de tüccarların vekilliği görevine başladı. Oradaki tüccarların mallarını gasbedip Kâfûr el-İhşîdî döneminde Mısır'a gitti. Kâfûr el-İhşîdî'nin sarayına mal getiriyordu. Kâfûr'a İbn Killis'in zekası ve hırsı anlatıldı. Kâfûr "Eğer müslüman olsa vezir olabileceğini" söyledi. Bunu işiten İbn Killis Cuma günü Mısır Câmii'nde Kâfûr'un vesilesiyle müslüman olduğunu ilan etti. İhşîdî veziri İbn Hinzâbe olanları işitince onun tutuklanmasını emretti. Bunun üzerine İbn Killis Kuzey Afrika'da Fâtımî Emîri el-Muizz'in sarayında bulunan yahudilerle irtibata geçerek, sarayda vazife almıştır. Halife el-Muiz'le beraber Mısır'a gitmiş, el-Muiz'den sonra yerine geçen el-Azîz-Billâh döneminde vezir olmuştur. Hayatının sonuna kadar bu görevi devam ettirmiştir.[264]

el-Azîz-Billâh el-Fâtımî, İbn Killis'e bütün işlerini teslim etmiş ve el-Azîz'e göre İbn Killis işini en güzel bir şekilde ifâ etmişti. İbn Killis ölüm döşeğindeyken el-Azîz onu ziyarete gelir. Öleceğini anlayınca çok üzülür. "*Seni ölümden satın almak mümkün olsa mülkümü ve saltanatımı verirdim veya senin için fayda verse evladlarımı feda ederdim*" der. Ona bir vasiyeti olup olmadığını sorar. İbn Killis ağlar; el-Azîz'in elini öpüp elini gözlerinin üzerinde bırakır. el-Azîz'in İbn Killis'in haklarını gözetmekte kendisinden daha insaflı olduğunu, geride bıraktıklarına ise kendisinden daha merhametli olduğunu söyler. Bununla birlikte el-Azîz'e bazı tavsiyelerde de bulunmuştur: "*Ey mü'minlerin emîri Rumlar seninle sulh istediği sürece onlarla sulh içinde olasın. Hamdânîler'le savaşmayıp verdikleri haracı ve senin adına hükmetmelerini*

[262] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 254; Zehebî, *Siyer*, XVI, 226. Zehebî, *Târîh*, VIII, 303.
[263] Muhammed Edîb Âlü Takıyyüddin Hısnî, *Kitâbü Müntehabâtü't-tevârîh li-Dımaşk*, I-II, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1979, II, 458.
[264] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 179; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 77-78.

kabul edesin. Müferric b. Dağal'ı ise ilk fırsatta ortadan kaldırasın" der. İbn Killis ölünce el-Azîz onu kendi sarayında şahsı için yaptırdığı mezara defnettirmiş; kendi eliyle kabrine yerleştirip, devlette günlerce yas ilan ederek çarşı-pazarın kapanmasını emretmiştir.[265]

İbn Killis'in öldürülmesini istediği Müferric b. Dağal gerçekten de Fâtımîler için potansiyel bir düşmandı. İbn Killis'in öngördüğü düşmanlık el-Azîz-Billâh öldüğü zaman (386/996) ortaya çıktı. el-Azîz-Billâh'ın yerine geçen on bir yaşındaki el-Hâkim-Biemrillâh'ın vesâyetini elde etmek isteyen el-Hasan el-Kutâmî ve Mengü Tekin arasında ihtilaf çıktı. Devlet idaresini el-Kutâmî ele geçirince Mengü Tekin, Müferric b. Dağal ile birlikte Fâtımîler'e isyan etmişti. Müferric b. Dağal, Suriye ve Filistin'in güneyi ve Ürdün'ün kuzeyinde bulunan Arap Tay kabilesinin başıdır. Siyasî tarih bölümünde de görüldüğü gibi çıkarlarını önde tutan bir kabile reisidir. Örnek olarak; Fâtımî Halifesi el-Azîz-Billâh'ın yüz bin altınlık mükâfatını almak için yaralı bir şekilde kendisine sığınan Türk kumandan Alptekin'i, el-Azîz-Billâh'a teslim edendir.[266] Müferric b. Dağal'dan sonra oğlu Hassân Fâtımîler'le çıkara dayalı bir bağ kurmuştu. Fâtımîler tarafından (عُدَّةُ الدولة، رضيع الدولة) gibi onur lakablarıyla taltif edilsede el-Hâkim'den kaçan bir muhalifi barındırmıştı. Daha sonra ez-Zâhir-Billâh döneminde (1021-1036/411-427) Mirdâsîler[267] ile bir olup Fâtimîler'e karşı savaşmıştı.[268]

IV. (X.) asırdaki siyasetçiler ve ebebiyatçılar söz konusu edildiğinde siyasetçilerin edebiyaçılardan uzak kalmadığı gibi edebiyaçıların da siyasetçilerin ihsanlarına nâil olmak amacıyla adeta birbirileriyle yarıştıkları görülmüştür. En düşük rütbedeki emîrden halifeye kadar bütün siyasîler bu durumdan uzak değildir. Aynı şekilde en küçük şâir ve edipten el-Mütenebbî gibi meşhur şâirlere kadar her biri maddî çıkar edinmek için siyasîlerle yakın temas hâlinde olmuşlardır.

IV. (X.) asrın en meşhur şâiri el-Mütenebbî'dir. el-Mütenebbî'nin methettiği en meşhur emîr Seyfüddevle'dir. Seyfüddevle'den başka dönemin bütün meşhur emîrleri hakkında da şiirleri mevcuttur. el-Mütenebbî'nin şiirleri bazı unutulacak emîrlerin adlarını sonraki nesillere duyuracak kadar önemlidir. Örneğin Yûsuf b. İbrâhim et-Tenûhî'nin Lazkiye ve Lübnan'da

---

[265] İbn Kalânisî, *Zeyl,* s. 78-79; ; Nuh Arslantaş, *İslam toplumunda Yahudiler: Abbasi ve Fatimi dönemi Yahudilerinde hukuki, dini ve sosyal hayat*, 229-233.

[266] Taberî, *Târîh*, XI, 444; İbn Kalânisî, *Zeyl,* s. 58-564; İbnü'l-Esîr, VIII, 658-661; Zehebî, *Târîh*, XXVI, 268-269; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 359-361; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 102-103.

[267] 1024-1080 yıllarında Halep'te hüküm süren müslüman bir hânedan. Bkz. Erdoğan Merçil, "Mirdâsîler", *DİA*, XXX, 149-151.

[268] Ömer b. Ahmed İbn Hibetullâh el-Akîlî Kemâleddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Suheyl Zekkâr, Daru'l-Fikr, Dımaşk t.y., V, 2239.

kurduğu emîrliğin bilgileri el-Mütenebbî'nin şiirleriyle kendi zamanında şöhret bulduğu gibi günümüze kadar ulaşmıştır.[269]

Fâtımîler'in Dımaşk vâlisi Ebü'l-Ceyş Hâmid b. Mülhim Receb 399 (Mart 1009) tarihinde gelip burada bir yıl dört ay görev üstlenmiştir. Fâtımî halifesinin ve vâlilerinin dönemin sosyal iletişim kanalı diyebileceğimiz şiire önem verdikleri anlaşılmaktadır. Bu vâlilerden birisi de Ebü'l-Ceyş Hâmid b. Mülhim'dir. Kendisi hakkındaki şu bilgiler şiir şeklinde ifade edilmek suretiyle kayıt altına alınmıştır:

أبلغا عنّي أبا الجيش أمير الجيش أمرا
إن لي فيك وفي مجلسك الليلة فكرا
من رأى جودك فيّاضا وأخلاقك زهرا
ظنّ بين البحر وبين البستان بستانا وبحرا[270]

Tablo 1 IV. (X.) yüzyılda Dımaşk İdarecileri

	Emîr	Atanma Tarihi (Hicrî)	Ayrılma Tarihi (Hicrî)	Halife
1.	Ahmed b. Keyaglıg	302	303	Halife el-Muktedir
2.	Tekîn el-Hâssa	303	307	Halife el-Muktedir
3.	Nâzûk	308	309	Halife el-Muktedir
4.	Tekîn el-Hâssa	309	312	Halife el-Muktedir
5.	Ahmed b. Keyaglıg	312/313		Halife el-Muktedir
6.	Hilâl b. Bedir	313	316	Halife el-Muktedir
7.	Vasîf el-Müktemerî	316	317	Halife el-Muktedir

[269] Kürd Ali, I, 183, 202-203; Ferrûh, II, 408.
[270] Ordunun emîri Ebü'l-Ceyşe benden haber götürün,
Ben bu gece onun meclisini düşünüyorum,
Senin taşıp dökülen sular gibi cömertliğini güzel ahlâkını görenler,
Deniz ile bostan arasında bir bostan ile bir deniz olduğunu düşünür. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XII, 11-12.

8.	Muhammed b. Ali, Gulâm er-Râşidî	317	318	Halife el-Muktedir
9.	Mummed b. Tuğç ibn Ceffin	318		Halife el-Muktedir
10.	Muhammed b. Tuğç	Şevval 321		Halife el-Muktedir
11.	Muhammed b. Tuğç	Ramazan 323		Halife el-Muktedir
12.	Bedr el-İhşîdî	324		Halife el-Muktedir
13.	Muhammed b. Râik	Zilhicce 327	329	Halife el-Muktedir
14.	Muhammed b. Yezdâd	329	330	Halife el-Muktedir
15.	Muhammed b. Tuğç	330		Halife el-Muktedir
16.	Muhammed b. Yezdâd	330		Halife el-Muktedir
17.	el-Hüseyn b. Lü'lü'	331	332	Halife el-Muktedir
18.	Yanis el-Mu'nisî	333	334	
19.	Seyfüddevle	334		
20.	Uncur b. Muhammed	335		

21.	Büdeyr	336		
22.	el-Hasan b. Tuğç	337		
23.	Fâtik	Zilkāde 345	Muharrem 357	
24.	Fenek el-Kâfûrî	Muharrem 357	Zilhicce 357	
25.	Sâlih b. Umeyr		Zilhicce 357	
26.	el-Hasan b. Ahmed el-Karmatî	Zilhicce 357		
27.	Ve'ş-Şah es-Sülemî	358		
28.	el-Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç	Receb 358	Şâban 358	
29.	Şemul el-Kâfûrî	Şâban 358	Zilkāde 359	
30.	Fenek el-Kâfûrî	Zilkāde 359	Zilhicce 359	
31.	Ebü'l-Kāsım İbn Ebî Ya'lâ	Zilhicce 359		
32.	Zâlim b. Merhûb	360		
33.	Mansur b. Merhûb			

34.	Zalim b. Merhûb	Rebîulevvel 361	Ramazan 361	
35.	Ahmed b. Mestur	361		
36.	Zalim b. Merhûb	Zilkāde 361	362	
37.	Ebû Abdullâh b. Ali el-Mencâ	Ramazan 362	363	
38.	Zalim b. Merhûb	363		
39.	Ebû Mahmûd el-Mağribî	363		
40.	Ceyş b. Muhammed	Zilkāde 363	Muharrem 364	
41.	Bedir eş-Şumûlî	Muharrem 364	Rebîulevvel 364	
42.	Ebü's-Süreyyâ el-Kürdî	Rebîulevvel 364		
43.	Ceyş b. Muhammed	Rebîulevvel 364	Receb 364	
44.	Maşaallah	Receb 364		
45.	Reyyân el-Hâdim	Receb 364	Şâban 364	
46.	Alptekin	Şâban 364		

47.	Sübüktekin	364		
48.	Ceyş b. Muhammed	370	Zilhicce 372	el-Azîz el-Fâtımî
49.	Beltekin	Zilhicce 372		el-Azîz el-Fâtımî
50.	Bekcûr	Receb 373	Receb 378	el-Azîz el-Fâtımî
51.	Münîr el-Hâdim	Receb 377	Ramazan 381	el-Azîz el-Fâtımî
52.	Yencûtekin	Ramazan 381	Ramazan 385	el-Azîz el-Fâtımî
53.	Temîm b. İsmâil	387		el-Hâkim el-Fâtımî
54.	Ali b. Cafer b. Fellâh	Cemâziyelâhir 387		el-Hâkim el-Fâtımî
55.	Bişâra el-İhşîdî	Receb 388		el-Hâkim el-Fâtımî
56.	Ceyş b. Muhammed b. Samsâme	388	390	el-Hâkim el-Fâtımî
57.	Temîm b. İsmâil	390		el-Hâkim el-Fâtımî
58.	Fahl b. Temîm	Rebîulâhir 390		el-Hâkim el-Fâtımî
59.	Ali b. Cafer b. Fellâh	Şevval 390		el-Hâkim el-Fâtımî

60.	Hatekin	392		el-Hâkim el-Fâtımî
61.	Temûsult	Zilkāde 392		el-Hâkim el-Fâtımî
62.	Reşîd Gulâm Temûsult	392		el-Hâkim el-Fâtımî
63.	Müflih el-Lehbânî	Muharrem 394	Rebîulâhir 398	el-Hâkim el-Fâtımî
64.	Ali b. Cafer b. Fellâh	Rebîulâhir 398		el-Hâkim el-Fâtımî
65.	Hatekîn	Muharrem 399	Receb 399	el-Hâkim el-Fâtımî
66.	Hâmid b. Mülhem	399		el-Hâkim el-Fâtımî
67.	Mutahhar b. Bezzâl	Ramazan 399	400	el-Hâkim el-Fâtımî

İKİNCİ BÖLÜM

HİCRÎ IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA ULEMÂ VE EĞİTİM-ÖĞRETİM MEKÂNLARI

I. (VII.) asırdan IV. (X.) asra kadar diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Dımaşk'ta da eğitim sistemi üç kültürel etkenden beslenmiştir. Bu etkenleri, en önemlisinden başlayarak maddeler hâlinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

- İslâm'ı öğrenmek, öğretmek ve yaymak gibi dînî hedefler,
- Araplar'ın İslâm'dan önce kendilerinde var olan şiir, neseb ve "Eyyâmü'l-Arab" gibi kültürel değerlerini yaşatma istekleri,
- Araplar'ın, hâkim oldukları bölgelerin yerel kültürlerinden istifade etme isteği.[271]

Söz konusu bu etkenleri Dımaşk şehri üzerinden şu şekilde örneklendirmek mümkündür:

Dımaşk'ta fetih ile canlanan eğitim ve öğretim faaliyetlerinde dînî duygular çok bâriz bir şekilde göze çarpmaktadır. Çok hızlı bir şekilde yayılmaya devam eden vahye dayalı yeni dîni öğretme noktasında ciddî bir gayret vardır. Sahâbe-i Kirâm, Hz. Peygamber'in onlara yüklediği ulvî hedeflerle ulaşmak ve hak dîni yaymak ve öğretmek amacıyla doğuda Çin sınırlarına, kuzeyde Konstantiniyye'ye, batıda pasifik okyanusu ve güneyde Afrika içlerine kadar eşi benzeri görülmemiş bir azim ve kararlılıkla gitmişler ve bu hedefleri gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Hz. Ömer tarafından Dımaşk'a vâli olarak atanmayı kabul etmeyerek onlara dinlerini öğretme gayesiyle şehre gelen Ebü'd-Derdâ bu düşüncenin en güzel örneklerinden birisidir. Hz. Peygamber'den öğrendiklerini Dımaşk'ta yaymaya çalışan bir diğer sahâbî ise Ebû Mâlik K'ab b. Âsım el-Eş'arî'dir. Ebû Mâlik el-Eş'arî, Dımaşk'ta Eş'arîleri toplayıp onlara şu şekilde seslenmiştir: "*Ey Eş'arîler toplanın! Hanım ve çocuklarınızı da toplayın ki size Allah'ın elçisinin bize Medîne'de kıldırdığı namazı öğreteyim.*" Bunun üzerine hanım ve çocukları ile beraber herkes toplanır. Ebû Mâlik el-Eş'arî abdest alarak, onlara nasıl alınacağını gösterir. Öğle vakti girince de erkekleri ilk saflara, çocukları onların arkalarına ve hanımları en

[271] Meleke Ebyaz, *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-İslâmiyye fi'ş-Şâm ve'l-Cezîre: Hilâlü'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ el-hicrî: bi'l-üstâz ilâ mahtut târîhi medîneti Dımaşk li'bni Asâkir (499-571/1105-1176)*, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1980, s. 257.

arka safa sıralar. Sonra kâmet getirip öne geçer, tekbir alır. Namazı bitirince cemaate döner: "*Tekbir alışımı, rükû ve secde ediş biçimimi öğrenin; zira bu namaz Allah Resûlü'nün günün bu vaktinde kıldırdığı namazdır. Hz. Peygamber bize bu namazı kıldırdıktan sonra şunları söyledi*" diyerek Hz. Peygamber'den öğrendiklerini hem fiilî hem sözlü olarak Dımaşklılar'a aktarır.[272]

Dımaşk'ta eğitim-öğretim faaliyetlerinin ilk dönemlerdeki amacı daha çok İslâmiyet'i yaşama ve öğretme duygusu üzerine yoğunlaşmıştır. Daha sonraki vakitlerde devlet kademesinde vazifeler almak, yönetici ve idarecilere yakın olmak gibi dünyevî gayeler de eğitim-öğretimin hedefleri arasında yer almaya başlamıştır.

Eğitim tarihi kitaplarında da IV. (X.) asırda eğitimin amaçları arasında birinci sırada İslâm'ı öğretmek sayılmaktadır. İkinci derecede eğitimin hedefini sosyal statü, konum veya mevkî kazanmak oluşturur. Hiç şüphesiz ilim, sahibini şereflendirir. Ona sosyal statü kazandırır ve insanlar arasında kadrini yükseltir. Üçüncü hedef sırf aklî hedeftir. Bu hedeften maksat, aklın ilimden aldığı ruhî ve fikrî zevktir. Çoğu ilim ehlinde aklî zevkin maddî zevklerden daha baskın olduğu söylenebilir. Dördüncü hedef maddî ve dünyevî bir çıkar içeren hedeflerdir. Bundan maksat insanların kendisini ve ailesini geçindirme amaçları olabileceği gibi aşırı maddiyatçılık ve çıkar için bir ilim yoluna girmek de olabilir. Sonuncusu ise siyasî veya mezhebî hedeflerdir. Bu hedefe en güzel örnek olarak Fâtımîler'in el-Ezher'i mezheplerini yaymak amacıyla kurmuş olmaları gösterilebilir. Daha sonra Salahaddîn Eyyûbî tarafından kurulan Şâfiî medreseleri ve Nizâmiye medreseleri de Sünnîliği yaymak amacıyla tesis edilmişlerdir.[273]

Zehebî, en-Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Mağribî'nin (363/974), Mâlikî mezhebine bağlıyken Fâtımîler'in mezhebini benimseyip bu mezhebe dâir çok sayıda eser bırakmasını dünyalık mal ve makam uğruna yaptığını iddia etmektedir.[274]

Eğitim tarihçileri IV. (X.) asırdaki eğitimi iki kısma ayırmaktadırlar. Birincisi her ferdin mutlaka bilmesi gereken, dînini doğru bir şekilde yaşayabilecek, amellerinin makbul olması için gerekli bilgileri öğrenecek, insanlarla alışveriş ve muaşeretini doğru bir şekilde yapacak kadar olan eğitim ki bu farz-ı ayn kabilindendir. İkincisi ise farz-ı kifâye olandır. Toplumdaki

[272] İbn Asâkir, *Târîh*, LXVII, 195; Mehmet Akbaş, *Sahabenin İslam tebliği: (Suriye Bölgesi)*, s. 116.
[273] Hasan Abdülâl, s. 89.
[274] Zehebî, Mağribli bir hizmetkâr en-Nu'mân b. Muhammed'e gelerek, Fâtımî davetine icabet etmek istediğini belirtince, en-Nu'mân nedenini sormuştur. Hizmetkârın: "Siz hangi sebepten girdiyseniz ben de o sebepten girmek istiyorum" şeklinde cevabı karşısında: "Biz Fâtımîler'in tatlısını yemek için bu davaya girdik, sen niçin giresin ki?" demiştir. Bkz. Zehebî, *Târîh*, VIII, 221.

her ferdin bilmesi gerekmeyen, ancak toplum olarak ihtiyaç duyulan san'atlar, ticaret, tıp, iktisat gibi alanları öğrenmektir.[275]

IV. (X.) yüzyılda bütün İslâm âleminde eğitim dili Arapçaydı. Eğitim dilinin bütün İslâm âleminde aynı olması müslüman âlimlerin ürettiği ilmin yayılmasında ve güçlenmesinde büyük rol oynamış; doğuda Çin sınırlarından batıda Endülüs'e, güneyde Afrika ortalarından kuzeyde Anadolu içlerine kadar geniş bir coğrafyada âlimlerin birbirlerinden ilim alışverişinde bulunmasına kolaylık sağlamış, İslâm âlemindeki ilim geleneğini daha ileri taşımıştır.[276]

I. ULEMÂ

A. ULEMÂ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Dımaşk'ın IV. (X.) asırdaki siyasî durumunun karışıklığı defaatle zikredilmişti. Bu durum ulemâ arasında ciddî ayrışmalara neden olmuştur. Bir tarafta siyaseti bir kenara koyarak ilim için çaba sarfeden âlimler olduğu gibi diğer tarafta siyasetin etkisiyle hem dünya hem âhiret görüşünü bunun üzerine temellendiren âlimler de vardı. Hal böyle olunca âlimler arasındaki ilişkiler çok çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. Birbirlerini sert üsluplarla eleştiren âlimler olduğu gibi, yeri geldiğinde ilmî konularda birbirlerinden âzamî derecede istifade eden âlimler de olmuştur. Dımaşk'ta söz konusu durumun pek çok örneğiyle karşılaşmak mümkündür.

Örneğin IV. (X.) asrın iki meşhur coğrafyacısı el-İstahrî (340/951-52'den sonra) ve İbn Havkal (367/977) 340 yılında görüşmüşlerdir. İbn Havkal, İstahrî'nin İran ve Mâverâünnehir'i resmettiği iki haritasını görmüştür. İbn Havkal, İstahrî'nin İran haritasını beğenmiş, ancak Mâverâünnehir haritasını beğenmemiştir. Daha sonra İbn Havkal, Azerbaycan ve Arap Yarımadası'nı gösteren kendi çizdiği iki haritayı İstahrî'ye gösterince, İstahrî İbn Havkal'in çizimini çok beğenmiş, artık İbn Havkal'dan övgüyle bahseder olmuştur. İstahrî, ayrıca İbn Havkal'dan kitabını baştan sona gözden geçirmesini rica etmiştir. İstahrî'nin bu ricasını yerine getiren İbn Havkal, bir coğrafyacı olarak daha önce kendine örnek aldığı Kudâme b. Ca'fer'i bırakıp İstahrî'yi örnek almıştır. *Sûratü'l-arz* adlı eserini ikinci kez yazdığında İstahrî'den oldukça istifade etmiş ve pek çok alıntılar yapmıştır. Bu kitap *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adıyla da zikredilmektedir.[277]

---

[275] Hasan Abdülâl, s. 131.
[276] Kerem Hilmî Ferhad Ahmed, *et-Türâsü'l-ilmî li'l-hadârati'l-İslâmiyye fi'ş-Şâm ve'l-Irâk hilâle'l-karni'r-râbi' ve'l-hicrî*, Mektebetü Zehrâi'ş-Şark, Kahire 2004, s. 43.
[277] Îbiş, I, 223.

Ulemâ özellikle hadîs gibi naklî ilimlerde tashih yöntemiyle en doğru bilgiyi elde etmeye çalışırlardı. Her âlimin ilmî rivâyette ve meseleleri kendine göre tashih etmede bir yöntemi vardı. Âlimler bu yolla elde ettikleri bilgilerin güvenilirliğinden emin olurlardı. Zira söz konusu olan ilim, zanna yer verme riskinin göze alınamayacağı bir alanda, yani dinle alakalıydı. İşte bu düşünce ulemâyı dinle ilgi mâlûmat elde etme noktasında temkinli davranmaya itmiştir.

Özellikle naklî ilimlerde ulemânın çok titiz davrandığını söylemiştik. Öyle ki aldıkları rivâyetleri mutlaka teyit etme ihtiyacı duyarlardı. Kimi zaman da söz konusu aşırı temkinli yaklaşım, kendisinden rivâyetin alındığı âlimi rahatsız edebiliyordu. Örneğin IV. (X.) asır Dımaşk muhaddis ve tarihçilerinden Hasan b. Kāsım b. Duhaym (327/938), kendisine nakledilen bir rivâyetten emin olmak için, rivâyet sahibini doğru söylediğine dâir yemin ettirirdi. Bu usulün bir örneği önceki yüzyıl âlimlerinden Yahyâ b. Maîn (233/848) ile Ebû Seleme arasında cereyan etmiştir. Yahyâ b. Maîn Basra'ya gitmiş, Ebû Seleme'den yirmi bin hadîs yazmıştır. Basra'dan ayrılacağı zaman Ebû Seleme'ye gelip kendisine bir sorusu olduğunu, ancak bu sorudan dolayı kızmamasını rica etmiştir. Ebû Seleme de sorusunu çekinmeden sormasını istemiştir. O da, muhaddis Hemmâm senediyle Hz. Ebû Bekr'den (r.a.) rivâyet ettiği mağara hadîsinden emin olmak istediğini belirtmiş ve talebelerinden iki-üç kişi hâriç bu hadîsi hiç kimsenin nakletmediğini, kitabının içinde değil kapak kısmında yer aldığını söyleyip Ebû Seleme'den, bu hadîsi Hişam'dan duyduğuna yemin etmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Ebû Seleme şu karşılığı vermiştir: "Benden 20.000 hadîs rivâyet ettiğini söyledin. Eğer ben senin katında güvenilir (sika) birisi isem beni hiçbir hadîste yalanlamaman lazımdı. Eğer senin katında yalancı isem hadîslerin hiçbirini yazmayıp, atman gerekirdi. Şayet ben bu hadîsi işitmediysem hanımım Büsrâ bint Ebû Âsım üç kere boş olsun. Bundan sonra da yemin olsun ki seninle bir daha konuşmayacağım."[278]

Yukarıdaki durumun bir benzeri de İbn Ukde ve Kadı Belhî arasında yaşanmışır. IV. (X.) asır Dımaşk muhaddislerinden Hayseme, es-Sevrî, Talha b. Amr, İbn Abbâs tarîkıyle Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) şöyle söylediğini nakleder: "Hayrı yüzü güzellerin yanında arayınız." Bağdat'tan Dımaşk kadısı olarak görevlendirilen Belhî bu hadîse karşı çıkmış, Kûfe'deki güvendiği âlimlerden biri olan İbn Ukde'ye hadîsin sıhhatini sormuştur. İbn Ukde söz konusu hadîsin senedini ve ne zaman, nerde rivâyet edildiğini Kadı Belhî'ye söylemiş ve

[278] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 348-349.

hadîsin aslını yazıp Kadı'ya göndererek sahih olduğunu teyit etmiştir. Bunun üzerine Belhî, hadîsi rivâyet eden Hayseme'den hadîsin metnini istemiş ve elindeki iki hadîsi karşılaştırdığında rivâyetlerin aynı olduğunu görmüştür. Hal böyle olunca Hayseme'den helallik istemiştir; ancak Hayseme hakkını helal etmediğini söylemiştir.[279]

Abdülganî İbn Saîd, Ebû Tâhir'e hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Ebû Tâhir de herkese yaptırdığı gibi hadîsi ona da takrir ettirmek istemiş ve nahiv hataları da dâhil olmak üzere sen bu hadîsi bu şekilde mi işittin, demiştir. Nahiv konusundaki eksikleri yüzüne vurulan İbn Saîd derhal o meclisten ayrılmış ve bu eksiklerini gidermek için o dönemin meşhur nahivcilerinden Duhaym b. el-Yetîm lakabıyla meşhur Abdurrahmân b. İbrâhim b. Amr'ın yanına gitmiştir.[280]

O dönemlerde hadîs ilminde olduğu gibi kırâat ilminde de tashih oldukça önemliydi. IV. (X.) asır kārîlerinden Ebü'l-Ferec Ahmed b. Muhammed eş-Şenbûzî (387/997) Humus'a gidip Kisâî kırâatinin okunuşunu sormuş ve kendi hatalarını tashih etmiştir.[281]

Ulemâ arasında düşünce ayrılıkları söz konusu olunca yukarı da bahsettiğimiz olumlu hava yerini tartışmalara bırakabilmektedir. Örneğin IV. (X.) asırda Dımaşk'ta Mâlikî ve Şâfiî fukahâ arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar öyle bir noktaya gelmiştir ki Dımaşk halkı arasında fitneye sebep olmuştur. Mâlikî fakîh Abdülbâkî el-Horasânî bu sebepten Dımaşk'ı terk etmek zorunda kalmıştır.[282] Benzeri tartışmalar diğer mezhep mensubu âlimler için de geçerlidir.[283] Ayrıca ulemâ arasındaki tartışmaların siyasî sebeplere dayandığı örnekler de yine kaynaklarda mevcuttur.[284]

Tarih kaynaklarında Dımaşk'ta âlimlerin tesis ettiği ilmî tartışma meclislerinden sıkça bahsedilmektedir. Bu meclislerde ilmî konular derinlemesine tartışılır, farklı görüşteki kimseler kendi fikirlerini savunurlardı.

Hicrî IV. asırda Dımaşk'ta ilim meclisi olan âlimlerden birisi, Dımaşk'ta kadılık da yapmış olan Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh'tır. Mezhebine çok bağlı Mâlikî bir âlimdir. Kendisiyle aynı görüşte olanlarla muhalifleri toplar, ortalarına oturur, derin bilgisiyle

[279] İbn Asâkir, *Târîh*, XVII, 72.
[280] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 62.
[281] Ebû Abdullâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman İbn Kaymaz Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakāti ve'l-a'sâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 187.
[282] Ebü'l-Fazl İyaz b. Mûsâ b. İyaz el-Yahsubi Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-malik,* thk. Muhammed b. Şerife, Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslâmiyye, Rabat 1982, VII, 86-87.
[283] Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed İbn Kādî Şühbe, *Tabakātü'ş-Şâfiıyye (Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyye),* thk. el-Hâfız Abdülalîm Han, Âlemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut 1407/1986, I, 129.
[284] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.

kimseyi incitmeden ilmî tartışmalar yapardı. Kendisine hadîs rivâyetinde bulunanları, hadîsi doğru duyduğunu teyit ettirmek için ikrar ettirirdi.[285]

Ebû Bekr İbnü'l-Haddad'dan şu rivâyet nakledilmiştir: Bekâ' İbn Selâme ile İbn Zebr el-Kadı, hadîs ilmine dâir bir konuda müzakerede bulunuyorlardı. Konuşulanlardan hiçbir şey anlamıyordum. Bunun üzerine onlara: "Şayet ilim bu sizin konuştuklarınız ise bizde sizdeki ilimden hiçbir şey yok. Ancak ilim bizimkisi ise sizde de bizde olan ilimden hiçbir şey yok" dedim. Bu hâdise o dönemde hadîse dâir derin ilmî tartışma ortamlarının olduğunu göstermektedir.[286]

B. ULEMÂNIN İLİM YOLCULUKLARI (RIHLELER)

Rıhleler, İslâm ilim geleneğinde önemli bir yer bulmuş, ilmî birikimin bir beldeden başka bir beldeye aktarılmasına vesile olmuştur. IV. asırda da ulemâ söz konusu geleneği devam ettirerek farklı amaçlarla İslâm dünyasının muhtelif şehirlerine rıhle yapmışlardır. Aşağıda bu rıhleler Dımaşk'tan farklı bir şehre rıhle yapan âlimler ile Dımaşk'a rıhle amaçlı gelen âlimler şeklinde ikili tasnif yapılarak örneklendirilmiştir.

Zikredilecek rıhle örnekleri özellikle tabakāt kitaplarından alınmıştır. Zira söz konusu kitaplar ulemâ rıhlelerini bütün tafsilâtıyla aktarmıştır. Âlimlerin hayatına dâir bilgiler verilirken, bu âlimlerin farklı ilim merkezlerine yapmış oldukları rıhlelerin senesi, süresi, görüşülen âlimler ve nakledilen hadîs ve meseleler de ifade edilmiştir. Dımaşklı âlimler kendi rıhlelerini önemsedikleri gibi Dımaşk'a ilim amaçlı yapılan rıhleleri de önemsemişler hatta Irak gibi diğer bölgelere karşı bir üstünlük olarak görmüşlerdir.

IV. (X.) asır ulemâsı hakkında yapılan araştırmamızda en fazla rıhle yapılan alanların başında hadîsin geldiği ortaya çıkmaktadır. Bu rıhlelerin yapılmasında en önemli sebep hadîs âlimlerinin Hz. Peygamber'e yalan hadîs isnâd etme endişesi olsa gerektir. Hadîs rıhlelerinin tabakāt kitaplarında çok yer almnasıda bir başka sebep, tabakāt kitaplarının genelde hadîs âlimleri tarafından kaleme alınmasıdır. Sebep ne olursa olsun netice itibarıyle elimizdeki tabakāt kitaplarında, muhaddislerin ilim amaçlı seyahatler yapanların başında geldikleri görülmeltedir. Muhaddislerden sonra amaçlarıyla doğru orantılı olarak coğrafyacılar ve

[285] İbn Asâkir, *Târîh*,, XXXII, 176; Zehebî, *Târîh*, VIII, 404.
[286] İbn Asâkir, *Târîh*, XXVII, 26.

seyyahlar çok seyahat etmektedirler. Coğrafya ilim dalına ait metodoloji bölümünde de ele alındığı gibi Makdisî, seyahat etmeden rıhle (seyehatname) yazanlara büyük tepki göstermiştir.

1) Rıhle Yapan Dımaşklı Âlimler

IV. (X.) asrın başlarında Dımaşk'ın hadîs ilmi şeyhi olarak bilinen ve zengin bir aileye mensup Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ ed-Dımaşkī (320/932), hadîs ilmi için çok sayıda rıhle yapmıştır. İbn Cevsâ kendi rıhle yapmakla yetinmemiş, Dımaşk'a rıhle yapan hadîsçilerle müzakerelerde bulunmuş, onları misafir olarak ağırlamıştır. Dımaşk'a gelen muhaddislere daha önce hiç işitmediği her bir hadîs rivâyeti için bir dirhem para vereceği teklifini yapmıştır.[287]

Ebü'l-Hasan Hayseme b. Süleymân b. Haydara (343/955) pek çok kez rıhle yapmış Dımaşk âlimlerinden birisidir. Şam bölgesi ile Yemen ve Irak'ın bütün şehirlerinde hadîs dinlemiştir. Hayseme b. Süleymân ilim yolunda rıhleye giderken şöyle bir macera da yaşamıştır:

"*Bir gün hadîs rivâyeti için deniz üzerinden Cebele'ye gidiyorduk. Orada Yûsuf b. Bahr vardı. Oradan da Yûsuf b. Saîd b Müslim'den hadîs işitmek için Antakya'ya geçtik. Yolda bir düşman gemisi ile karşılaştık. Onlarla savaştık; ben de savaşanlar arasındaydım. Geminin ön tarafındakiler gemiyi düşmana teslim etti. Bizi teslim aldılar; çok feci bir şekilde darb ettiler. Sonra esirlerin isimlerini yazdılar. Bana da adımı sordular. Ben: 'Hayseme' dedim. Babamın adını sordular ben de: 'Haydara' dedim. 'Hımâr b. Hımâr' yaz dediler. İşkencelere devam ettiler. İşkencelerden bayılmıştım. Rüyamda âhirette olduğunu gördüm. Cenneti görüyordum; kapısında huriler vardı. Onların birisi diğerine: 'Ey şakī adam! Şehit olsaydın şimdi cennette olurdun.' dedi. Diğeri: 'Belki de o müslümanların şimdiki gibi zelil değil, izzetli bir döneminde şehit olacaktır' dedi. Daha sonra bana Kur'ân okumam söylendi. Ben de: 'Ne okuyayım?' dedim. Tevbe sûresinin başını okumam söylendi. '(Ey müşrikler!) Yeryüzünde dört ay daha dolaşın. İyi bilin ki siz Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz; Allah ise kâfirleri rezil (ve perişan) edecektir.' (et-Tevbe 9/2) âyetine kadar okudum. Bu rüyadan sonra saydım tam dört aylık süre dolunca esaretten kurtuldum.*"[288]

[287] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114; Kerem Hilmî, s. 198.

[288] Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî ed-Dımaşkî, *Zeylü târîhi mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh b. Ahmed, Daru'l-Âsıme Riyad 1409, s. 155; İbn Asâkir, *Târîh*, XVII, 72; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VIII, 99; Kerem Hilmî, s. 198.

Yûsuf b. el-Kāsım b. Yûsuf Ebû Bekr el-Meyâncî (375/985), Müsnidü'ş-Şâm (مسند الشام) lakabına layık görülmüş döneminin Dımaşk muhaddisidir. İlim uğrunda çok sayıda rıhleye çıkmıştır. Zehebî, Meyâncî'nin kırktan fazla talebesinden hadîs nakledildiğini söyler.[289] Yine *Etrâfu's-sahîhayn* müellifi Ebû Mes'ûd İbrâhim b. Muhammed b. Ubeyd el-Hâfız ed-Dımaşkī (400/1000), Bağdat, Basra, Ehvâz, Vâsıt, Horasan ve Isfahan gibi birçok şehre rıhle yapmıştır. Zehebî, Ebû Mes'ûd hakkında "Hadîs ilmini idrâk eder şekilde topladı" anlamına gelen "cemea fe ev'â (جمع فأوعى)" tabirini kullanmıştır.[290]

2) Dımaşk'a Yapılan Rıhleler

IV. (X.) asrın ilk yıllarında Dımaşk'a rıhle amacıyla pek çok muhaddis gelmiştir. Hadîs kaynakları incelendiği takdirde söz konusu dönemin önemli muhaddislerinin büyük oranda Dımaşk'a rıhleler yaptıkları görülecektir. Bu durum ise Dımaşk'ın hadîs alanında güçlü merkezlerden birisi olduğunu göstermektedir. Aşağıda Dımaşk'a rıhle yapan muhaddisler, vefat tarihleri göz önüne alınarak incelenecektir.

IV. (X.) asır başlarında Dımaşk'a rıhle yapan meşhur muhaddislerden birisi *müsned* sahibi Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhim el-İsferâyînî'dir (316/928). Ebû Avâne'nin çok hadîs rivâyet eden rehhâl muhaddislerden birisi olduğu Dımaşk'a defaatle geldiği aktarılmıştır. Ebû Avâne, Dımaşk dışında Horasan, Irak, İran, Mısır, Mekke, Medîne ve Yemen gibi bölgelerdeki bütün şehirlere rıhleler yapmıştır. Ebû Avâne, üçüncü kez Dımaşk'a geldiğinde Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'yle karşılaşmış ve ondan hadîs işitmiştir.[291]

Ebû Avâne hakkında yukarıda ifade ettiklerimizin yanı sıra tespit edebildiğimiz bir diğer önemli bilgi ise Şâfiî mezhebini Mısır'da öğrendikten sonra bu mezhebin İsferâyîn'de yayılmasında önemli çalışmaları olmasıdır.[292]

Abdân ismiyle meşhur Abdullâh b. Ahmed b. Mûsâ b. Ziyâd el-Cevâlikī, IV. (X.) asrın başlarında yaşamış, hadîs ilmi için rıhleler yapıp Dımaşk'a gelmiş dönemin meşhur muhaddislerinden birisidir. Hişâm b. Ammâr Duhaym ve Ebû Zür'a er-Râzî gibi Dımaşk muhaddislerinden hadîs rivâyet etmiştir.[293] Abdân yüzbin hadîsi ezbere bilen bir hadîs hâfızıdır.

[289] Zehebî, *Siyer*, XII, 358; Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 245.
[290] Zehebî, *Siyer*, XIII, 33; Kerem Hilmî, s. 199.
[291] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 145.
[292] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 147.
[293] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 16; İbn Asâkir, *Târîh*, XXVII, 51.

Hadîs alanında sâhibü't-tesânîf olup, birçok eserinin olduğu söylenmiştir. *el-Fevâid* adlı bir eseri ve isimleri zikredilmeyen yazma eserleri bulunmaktadır.[294]

İbn Metteveyh adıyla bilinen İbrâhim b. Muhammed b. Hasan (302/914), Dımaşk'taki çoğu âlimin hadîs ilminden istifade etmiştir. Pek çok talebe de yetiştirmiş olan söz konusu âlim, döneminin Şam, Mısır ve Irak âlimlerinden rivâyetlerde bulunmuştur. Buradan öyle anlaşılıyor ki; İbn Metteveyh diğer âlimlerle her zaman bağlantı hâlinde olmuş ve ilmî anlamda değerli paylaşımlarda bulunmuştur. Bu ve benzeri örneklerde görüldüğü gibi o dönemde İran bölgesindeki bir âlim zamanının bütün âlimleriyle iletişime geçebiliyordu. Ulemâ arasında ilmî paylaşım açısından güçlü bir iletişim ağı olduğu söylenebilir.[295]

IV. (X.) asrın ilk yarısına geldiğimizde ise Zübeyr b. Abdulvâhid el-Esedebâzî (347/958) ismiyle karşılaşıyoruz. Dımaşk'ta Muhammed b. Hureym Ebû Bekr el-Ukaylî ed-Dımaşkī (316/928), Dımaşk kadısı Zekeriyyâ b. Ahmed b. Yahyâ el-Belhî (330/941) ve Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ'dan (320/932) hadîs işitmiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî (378/988), *Müstedrek*'inde İbn Cevsâ'dan hadîs rivâyet etmiş ve İbn Cevsâ'nın büyük hadîs hâfızı olduğunu nakletmiştir.[296]

Abdullâh b. Adî el-Cürcânî de (365/975) bu dönemde Dımaşk'a rıhle yapan muhaddislerdendir. Yukarıda zikri geçen Abdân'dan da rivâyetleri bulunmaktadır. Abdân'la aralarında geçen şöyle bir hâdiseden de bahsedilmektedir. İbn Adî, Abdân'dan bildiği bir rivâyeti dinlediği sırada Abdân'ın, râvîlerle ilgili olarak hata yaptığını fark etmiştir. Abdân, Amr b. Sevâd es-Serhî'yi bir sefer Muhammed b. Ömer b. Seleme şeklinde, bir başka sefer Muhammed b. Amr b. Aliyye olarak yanlış hatırlamıştır. İbn Adî, Abdân'ın heybetinden kendisine yanlış râvî zikrettiğini söylemeye çekinmiştir. Yine Eşras ismini Raşraş diye nakledince İbn Adî, hatasını söylediği takdirde Abdân'ın bir daha kendisine hadîs rivâyet etmeyeceği endişesiyle, hatasını kendi anlaması için Raşraş'ın kim olduğunu sormuş; Abdân ise kim olduğunu bilmediğini Ebû Bekr'in hocalarından birisi olduğunu söylemiştir.[297] Hâdise öyle gösteriyor ki; hadîs ulemâsı arasındaki ilişki her zaman bir saygı çerçevesi içerisinde devam etmiştir.

---

[294] Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman İbn Kaymaz ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübü'-İlmiyye, Beyrut 2010, II, 187; Ziriklî, IV, 65; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Mektebetü'l-Müsennâ, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 1957, VI, 32.
[295] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 134-135.
[296] İbn Asâkir, *Târîh*, XVIII, 328-329; Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali Mansûri, *er-Ravzü'l-bâsim fi terâcimi şuyûhi'l-Hâkim*, Dâru'l-Âsıme, Riyad 2011, I, 496-497.
[297] İbn Asâkir, *Târîh*, XXVII, 57-58.

IV. (X.) asırda hadîs ilmi için rıhleler yapan ulemânın en meşhurlarından birisi olan Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (360/971), 25 yıl boyunca aralarında Dımaşk, Kudüs, Bağdat, Mısır, Yemen, Mekke, Medîne ve İsfahan gibi dönemin önemli hadîs merkezlerinin bulunduğu şehirlerde hadîs ilmi tahsil etmiştir. Dımaşk'ta Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'den hadîs almıştır.[298] Zehebî, Taberânî'yi imâm, hâfız, sika, rahhâl, cevvâl gibi sıfatlarla nitelemiş ayrıca onun için muhaddisu'l-İslâm kavramını kullanmış ve uzun yaşayan muhaddislerin en meşhuru olduğunu söylemiştir. *Kebîr, evsat, sagîr* isimlerindeki üç *Mu'cem*'in sahibidir. Taberânî İsfahan'da altmış yıl kadar ikâmet etmiş, burada ve kaldığı bütün şehirlerde ilmî çalışmalar yapmış ve eserler kaleme almıştır.[299]

Bir diğer hadîs rahhâli el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed Ebû Ali el-Mâsercisî en-Nîsâbûrî (365/975) olup, Şam ve Mısır'daki şehirlerin büyük bir kısmına ilmî seyahatler düzenlemiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî (378/988), Mâsercisî'nin yaptığı ilmî seyahatleri ve yazmış olduğu hadîs eserlerinden dolayı döneminin ilim gemisi olarak nitelendirildiğini söylemektedir. Dımaşk'ta Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî'nin (245/859) talebelerinden hadîs okumuştur. O döneme kadar Mâsercisî'nin *el-Müsnedü'l-kebîr*'i kadar devasa bir eser kaleme alınmadığı aktarılmaktadır. Eserin mühezzeb ve muallel (tedkîk edilmiş ve düzenlenmiş) bin üç yüz cüzden[300] oluştuğu nakledilmiştir. Ancak bu devasa eser günümüze gelememiştir. Mâsercisî, İbn Şihâb ez-Zührî'nin bütün hadîslerini daha önce olmadığı kadar kapsamlı bir şekilde toplamıştır. Bütün bu hadîslerin tamamını hıfzettiğinden bahsedilmektedir. Mâsercisî'ye "ez-Zühriyyü's-sagîr" yani küçük Zührî lakabı verilmiş, bütün meşhur râvîler, kabileler, Buhârî ve Müslim hakkındaki rivâyetleri teker teker kaleme aldığı İslâm'da Mâsercisî kadar kimsenin müsned yazmadığı aktarılmaktadır.[301]

IV. (X.) asrın ikinci yarısı hadîs ilmi seyyahlarının en önemlilerinden birisi İbn Kattân adıyla meşhur Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdullâh b. Muhammed el-Cürcânî'dir (365/975). İbn Adî, hadîs alanında birçok diyar gezmiş, binden fazla muhaddisten hadîs rivâyet etmiştir. Bu muhaddisler arasında İmâm Nesâî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî ve Abdân gibi dönemin meşhur muhaddisleri bulunmaktadır. Ebü'l-Abbâs İbn Ukde Ahmed b. Saîd (332/944)

[298] İbn Asâkir, *Târîh*, XXII, 164-165; Zehebî, *Târîh*, VIII, 143; Mehmet Görmez, "Taberânî", *DİA*, XXXIX, 310-312.
[299] Zehebî, *Siyer*, XII, 201-202.
[300] Cüz, hadîs ilmi teriminde; bir muhaddisin bütün rivâyetleri veya bir konu etrafında topladığı ve yazdığı bir eserdir.bkz. M. Yaşar Kandemir, "Cüz" (*DİA*), İstanbul 1993, VIII, 147.
[301] İbn Asâkir, *Târîh*, XIV, 292-294; Zehebî, *Siyer*, XVI, 278; Zehebî, *Târîh*, VIII, 239.

kendisinden Muhammed b. Muhammed b. el-Eş'as'ın *Ehlü'l-beyt* kitabını rivâyet etmiştir. Dımaşk'a birincisi 297 (910), ikincisi 305 (918) yıllarında olmak üzere iki rıhle yapmıştır. Dımaşk'ta Abdurrahmân b. el-Kāsım b. er-Revvâs (280/893) ve Enes b. es-Selem'den hadîs rivâyet etmiştir. İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*[302] adlı bir tabakāt kitabının müellifidir. Şâfiî mezhebi temel kitaplarından Müzenî'nin *Muhtasar'*ı üzerine *el-İntisâr* adlı bir şerhi vardır. Ayrıca *Ilelü'l-hadîs*, rivâyet aldığı hocalarının ismlerini sıraladığı *Mu'cem, Esâmî men revâ anhüm Muhammed b. İsmâil el-Buhârî* ve *Esmâü's-sahâbe* gibi önemli eserleri de bulunmaktadır.[303]

İbn Şâhin lakabıyla meşhur Ömer b. Ahmed b. Osman b. Şâhin el-Bağdâdî (385/995), hadîs ilmi için Dımaşk'a rıhle yapan muhaddislerden birisidir. Burada Muhammed b. Ebû Huzeyfe, Hişâm b. Ahmed b. Hişâm, Ahmed b. Süleymân b. Zebbân, el-Hasan b. Habîb, Ahmed b. İbrâhim b. Abdülvehhâb b. Abâdil ve İbrâhim b. Sâbit gibi Dımaşk muhaddislerinden rivâyet dinlemiştir.[304]

IV. (X.) yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Kurtubalı Halef b. Kāsım b. Sehl İbn Debbâğ el-Ezdî (393/1003) ile karşılaşılmaktadır. Dımaşk'ta Ebû Meymûn Abdurrahmân b. Abdullâh b. Ömer b. Râşid el-Becelî ve Ebü'l-Kāsım b. el-Akab'dan hadîs ilmini almıştır. Endülüs, Mısır, Mekke ve Dımaşk gibi birçok şehirde hadîs okumuş ve memleketi dışında 300 civarında âlimden hadîs tahsil etmiştir. İbn Asâkir, Dımaşk'ta kendisinden rivâyet edilen bir hadîsin Abdulvâhid b. Muhammed b. Mesrûr el-Belhî vasıtasıyla kendisine ulaştığından bahsetmektedir. Endülüs muhaddisleri arasında da zikredilmiş, hadîs ricâli, ölüm tarihleri ile tefsir alanında da söz sahibi olduğu aktarılmıştır. *Etrâfu's-sahîhayn, Müsnedü ahâdîsi Mâlik, Müsnedü ahâdîsi Şu'be, el-Künâ elletî li's-Sahâb, Akdiyetü Şüreyh, Kitâbü'l-Hâifîn* ve *Zühdü Bişr el-Hâfî (227/841)* gibi birçok eseri bulunmaktadır.[305]

---

[302] İbn Adî'nin bu eseri hem mutekaddimîn hem mütahhirîn döneminde kabûl görmüş günümüze ulaşmış rivâyetleri zayıf olan râvîler en önmli eserdir. Hamza b. Yûsuf el-Curcânî, Dârekutnî'den zayıf râvîler konusunda bir eser yazmasını rica edince, İbn Adî'nin bu eseri sende varsa bu hususta başka bir kitaba gerekmedAbbâsi söylemiştir. Kitap altmış cüz olarak kaleme alınmış ancak sadece on sekiz cüzü dokuz citte basılmıştır. Zehebî, kitabın beş büyük sifr'den olduştuğunu aktarmıitır.Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil fi duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, I, 2; Zehebî, *Siyer*, XVI,154.

[303] Hamza b. Yûsuf el-Curcânî, *Târîhu Curcân*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1987, s. 266; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXI, 5-7; Zehebî, *Siyer*, XVI,154; Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn*, I-II, Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, Kahire 1993, I, 283; Ziriklî, IV, 102-103.

[304] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 531.

[305] İbn Asâkir, *Târîh*, XVII, 13-14; Zehebî, *Siyer*, XVII, 113; Ziriklî, VIII, 122.

IV. (X.) yüzyılın en meşhur rahhâllerinden birisi Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Mende el-Abdî el-İsfahânî'dir (395/1005). İbn Mende'nin dedeleri de muhaddis olup o ailesindeki dördüncü nesil muhaddistir. Ayrıca hadîs ilminin en seçkin hâfızlarındandır. Dımaşk'ta Ebû Abdullâh b. Mervân, Ahmed b. Süleymân b. Hazlem (347/958), İbrâhim b. Muhammed b. Sâlih (349/960), Yahyâ b. Abdullâh b. el-Hâris ez-Zeccâc, Ebü'l-Meymûn el-Becelî (347/958), Ahmed b. el-Kāsım b. Ma'rûf, Ebû Bekr Ahmed b. Abdullâh b. Ebû Dücâne ve Ca'fer b. Muhammed b. Hişâm gibi muhaddislerden hadîs rivâyet etmiştir. İbn Mende'nin Dımaşk'ta şu hadîsi riyâyet ettiği nakledilmiştir:[306] "*Ashâbım hakkında Allah'tan korkun. Allah'tan korkun da onları kendinize hedef almayın. Kim onları severse benim sevgimle sevmiş olur, kim onlara buğz ederse benim buğzumla onlara buğz etmiş olur. Onlara eziyet eden bana eziyet etmiş olur ve kim bana eziyet ederse Allah'a eziyet etmiş olur.*" Hanbelî mezhebine müntesip olan İbn Mende bid'at ehlinden uzak durmaya gayret göstermiştir. Nitekim İslâm dünyasının şark ve garbını iki kere gezdiğini ancak inancında şüphe olan hiç kimseye yaklaşmayarak bid'at ehli kimselerden tek bir hadîs dahi olsa rivâyet etmediğini söylemiştir.[307] İbn Mende çok sayıda eser bırakmıştır. Bu eserlerin bazıları şunlardır:[308] *et-Târîh, eş-Şuyûh, Delâilü'n-nübüvve, en-Nisâ* ve *el-esmâ ve'l-künâ, Fethu'l-bâb fi'l-künâ ve'l-elkâb, er-Red ale'l-Cehmiyye, Ma'rifetü's-sahâbe* ve *et-Tevhîd ve ma'rifetü esmâi'llâhi ve sıfâtihî ale'l-ittifâk ve't-teferrüd.*[309]

Târîhu İsbahân müellifi Ebû Nuaym el-İsfahânî (430/1038), İbn Mende'ye karşı sert eleştirilerde bulunmuştur. Ona göre İbn Mende'nin hayatının son döneminde aklî dengesi bozulmuş, bazı insanlara yanlış fikirler isnâd etmiştir.[310] İbn Yûnus el-Mısrî, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin İbn Mende'yle akran olduğunu ve akranlar arasında da bu tür eleştirilerin tabii olduğunu söylemiştir.[311] İbn Mende'nin oğlu Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk da bu sülalenin ilim ve hadîs temsilcilerinden birisidir. Şahsiyetinin babasına benzediği, üstün ahlâk sahibi, faziletli ve saygıdeğer bir âlim olduğu, hadîs rivâyetinde icâzete çok önem verdiği nakledilmiştir. Bid'at ehline ve Allah'ın (c.c.) sıfatları hususunda sapıklığa düşenlere karşı sert

[306] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 29-34.
[307] Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyn el-Bağdâdî el-Hanbelî İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakātü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hamîd el-Fıkî, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y., II, 167.
[308] Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdüla'la Sadefi İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefi*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000, II, 325.
[309] Ziriklî, VIII, 122.
[310] Ahmed b. Abdullâh Ebû Nuaym el-İsbahânî, *Târîhu İsbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, II, 278.
[311] İbn Yûnus, *Târîhu İbn Yûnus*, II, 325.

reddiyeleri olduğundan bahsedilmektedir. Talebelerinden birisi, Yahyâ b. Abdülvehhâb İbn Mende'nin bid'at ehline karşı bir kılıç gibi keskin olduğunu söylemiştir.[312]

Irak bölgesindeki hadîsleri Dımaşk'ta rivâyet eden en seçkin âlimlerden birisi Ahmed b. el-Kāsım b. Ubeydullâh b. el-Haşşâb el-Bağdâdî'dir (364/974). Cihat niyetiyle Bağdat'tan gelip Tarsus'a yerleşmiştir. Dımaşk'ta Iraklı Muhammed b. el-Bâğandî (312/924) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî gibi ilim adamlarından hadîs rivâyet etmiştir.[313]

es-Sünen ve *Ilelü'l-hadîs* müellifi Bağdatlı Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (385/995), Mısır'a rıhlesinde Dımaşk'a gelmiş burada Temmâm b. Muhammed, Ebû Nasr el-Cündî, İbn Cebbân, Ebû el-Hasan es-Simsâr, Mekkî b. Muhammed b. el-Gamr gibi V. (XI.) yüzyılda vefat eden Dımaşk muhaddisleri kendisinden hadîs rivâyet etmişlerdir. Dârekutnî'nin yaşadığı dönemde hadîs ilminde bir dengi olmadığı, hadîs ilmi yanında kırâat, fıkıh, edebiyat ve şiir alanlarında da yetkin bir âlim olduğu zikredilmektedir. Bir çok şâirin dîvânını ezbere bilen Dârekutnî, es-Seyyid el-Himyerî'nin dîvânını da ezbere bildiği için Şiîlik'le itham edilmiştir.[314]

Konuya son vermeden önce Dımaşk râvîlerinin örnek bir silsilesi burada zikredilecektir:

Ebü'l-Kāsım b. es-Semerkandî (enbe'enâ), Ahmed b. Muhammed b. Ebü's-Sakr'dan (enbeenâ kırâaten aleyhi) Mısır'da 427 (1036) yılının Safer ayında Ebû Abbâs İsmâil b. Abdurrahmân b. Ömer b. Muhammed el-Bezzâr'dan (enbeenâ) 363 (974) yılında "İbnü'l-Müfessir" Ebû Ahmed Abdullâh b. Muhammed b. Abdullâh b. en-Nâsıh b. Şücâ' (enbeenâ kırâaten aleyhi min kitâbihî) 293 yılında Ebû Saîd b. Ebû Zür'a el-Kebîr Amr b. Abdullâh Amr'dan (enbeenâ) Süleymân b. Abdurrahmân (enbeenâ) Şuayb b. İshâk el-Kuraşî (enbeenâ) Ubeydullâh b. Nâfi' (ahberahû) Âmir b. Rabîa (ahberahû) Resûlullâh aleyhissalâtü vesselâm buyurdular ki: "*Sizden biri bir cenazenin geçtiğini görürse, cenaze ile birlikte yürümese bile, cenazeyi geride bırakıncaya veya cenaze kendisini geride bırakıncaya veya cenaze yere konuncaya kadar oturmasın.*"[315]

C. ULEMÂ AİLELERİ

Aileler çocuklarının ilim öğrenmeleri için büyük çabalar sarfetmişlerdir. Zira hicrî ilk asırlarda ilim tâlibi olmak oldukça zorlu bir işti. Hocaları takip etmek ve meclislerine katılmak

[312] Zehebî, *Tezkire*, III, 238.
[313] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 170; Zehebî, *Siyer*, XII, 222.
[314] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 487; İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 93-106; Zehebî, *Târîh*, VII, 576-580.
[315] Buhârî, "Kitabü'l-Cenâiz", 1308, II, 85; Müslim İbnü'l-Haccâc en-Nîsâbûrî, *el-Müsned es-Sahîh el-Muhtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y., "Cenâiz", 958, II, 659.

için rıhleler yapmak gerekmekteydi. Rıhle ise hem mali hem de bedeni açıdan külfetli olduğu için gençlere aileleri bu konuda yardımcı olmaya çalışmışlardır.

Ahmed b. Muhammed b. Selâme çocuk yaşındayken babası hadîs rivâyeti için onu Emeviyye Câmii'ne götürüyordu. Meşhur hadîs âlimi Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî, ileride IV. (X.) asrın önemli âlimlerinden olacak henüz buluğ çağına ermemiş oğlu İbn Ebû Hâtim'i ilim rıhlelerine beraber götürmüştür. İbn Ebû Hâtim, Dımaşk'ta ilim meclislerine babası ile beraber iştirak etmiştir. İbn Ebû Hâtim gerçekten çok şanslı bir çocuktur. İlim ve hadîs rivâyeti üstatları arasında yetişmiştir. Babası Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs ve Ebû Zür'a er-Râzî'nin, kuşların yavrularını beslediği gibi ilimle onu besledikleri teşbîhi yapılır. Bu iki büyük âlimin gösterdikleri ilgi neticesinde çok değerli bir âlim ortaya çıkmıştır. Babasıyla yaptığı rıhlelerle Hicaz, Şam, Irak ve suğur bölgelerindeki bütün şehirlere gitmiştir. Buralardaki hadîs isnâdlarını toplamış, bu isnâdların sıhhat ve illetlerini araştırmıştır. Ömrünün ilerleyen dönemlerinde söz konusu beldelere tekrar gitmiş ve daha önceden aldığı ilimleri pekiştirmiştir.[316]

Abdurrahmân İbn Ebû Hâtim babasıyla Şam'a yaptığı yolculuğundaki bir anısından şöyle bahseder: Şam'a girdiğimiz zaman orada elinde yılanla oynayan bir çocuk gördük. Yılanla oynayan çocuk: "Bana bir dirhem verirseniz bu yılanı yutabilirim" dedi. Babam bana dönerek: "Ey oğlum! Dirhemlerine, parana dikkat et zira bu dirhemler için insanlar yılanları yutuyor" diyerek beni uyardı.[317]

Dımaşk'ta ilimle meşguliyetleri ile tanınan çok sayıda aile vardır. Söz konusu aileler bir ya da birden fazla nesildir ilimle meşgul oldukları için bu durum aile içinde bir tür gelenek hâlini almıştır. Modern dönemdeki araştırmalar, Dımaşk'ta ulemâ ailelerinin toplum içinde seçkin bir tabaka oluşturduğunu savunmaktadır. Bu seçkin tabaka arasında ünvan, hak ve işlerini devam ettirme rekabeti vardır. Ancak bu rekabet, tüm sosyal hayatta var olan seviyededir. Şam'da bulunan bu elit tabakanın, devamlılığını sağlamak için oluşturduğu üst bir mercii yoktur. Devlet kademesinde yer edinmek için planlı bir hareketleri söz konusu değildir. Sosyal rekabet ortak değerler ve beklentiler tarafından belirlenmektedir.[318]

[316] İbn Manzûr, *Muhtasar*, XV, 20-22.
[317] İbn Manzûr, *Muhtasar*, XV, 21.
[318] Michael Milton Chamberlain, *Knowledge and its uses in medieval Damascus*, University of California at Berkeley, UMI 1992, s. 320-325.

Aşağıda sıralayacağımız IV. (X.) asır toplumunda var olan meşhur aileler, çocuklarını erken yaşta ilme yönlendirip, dönemin meşhur hocalarından ders almalarını sağlamışlardır.

es-Sekafî Ailesi: IV. (X.) asır ulemâ aileleri arasında Ebû Zür'a Muhammed b. Osman b. İbrâhim b. Zür'a es-Sekafî (302/914) ailesinin önemli bir yeri vardır. Şöyle ki bu aile Dımaşk ve Mısır'da hem muhaddislik hem kadılık yapma özelliğiyle bilinmektedir.[319] Muhammed b. Osman'ın oğlu el-Hüseyn, öncesinde babasına vekâleten yürüttüğü kadılık görevini babasının vefatı sonrası asâleten yapmaya başlamıştır.[320]

Duhaym Ailesi: Dımaşk'ın bir diğer ulemâ ailesi İbn Duhaym lakabıyla meşhur Ebû İshâk İbrâhim b. Abdurrahmân b. İbrâhim (302/914). Dımaşk kurrâsı ve muhaddislerinden olan babası (Duhaym) Abdurrahmân b. İbrâhim'den hadîs rivâyet etmiştir. İki kardeşinin oğluları Abdurrahmân b. el-Kāsım b. Duhaym ve Abdurrahmân b. Amr b. Duhaym da kendisinden ilim öğrenip hadîs rivâyetlerinde bulunmuştur. [321] Abdurrahmân b. el-Kāsım b. Duhaym'in yeğeni Muhammed b. el-Hasan b. el-Kāsım b. Duhaym'da (364/974) bu ilim ailesine mensup bir hadîs âlimidir. [322]

Zebr Ailesi: Zebr ailesinin aslı el-Alâ b. Zebr'e dayanır. el-Alâ'nın oğlu Abdullâh (165/781) dönemin en meşhur âlimlerinden birisidir. el-Velîd b. Müslim gibi muhaddisler kendisinden hadîs rivâyet etmiştir. el-Alâ'nın ilim erbâbı alisinden IV.(X.) asırda yaşayanlar Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr (329/940), ve iki oğlu Ahmed b. Abdullâh (340/952) ve Muhammed b. Abdullâh'tır (379/990) babası gibi IV. (X.) asırın ulemâ tabakātı yazarıdır. İbn Zebr ve oğlu Muhammed, Dımaşk'ta hadîs ve ilim erbâbı bir aile olarak yaşamışlardır. İbn Zebr'in oğlu Muhammed b. Abdullâh, babası gibi[323] Dımaşk'ta kadılık yapmıştır.[324] Kadılık görevleri yanında hadîs rivâyetleri ile meşhur olmuşlardır. *Târîhu mevlidi'l-ulemâ* yanında *Vesâya el-ulemâ ınde huzûri'l-mevt, Ahbâru İbn Ebî Zi'b* ve *Ahbâru'l-Asmaî* adlı eserleri kaleme almıştır.[325]

ed-Derfis Ailesi: Muhammed b. el-Abbâs b. el-Velîd b. Muhammed b. Ömer b. ed-Derfis ed-Dımaşkī (303/915) Dımaşk'ta hadîs ilimiyle meşhur ailelerden birisidir. Muhammed

[319] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.
[320] İbn Asâkir, *Târîh*, XIV, 317-318.
[321] İbn Zebr, II, 633; İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 21; *a.g.e.*, XXXV, 146-147; Zehebî, *Târîh*, VI, 912.
[322] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 317; M. Mutî' el-Hâfız, *Mevsûatü'l-büyûtâti'l-ilmiyye bi-dımaşk*, I-II, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2014, II, 328-330.
[323] İbn Zebr ve *Târîhu Mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* adlı eseri hakkında girişte bilgi verilmiştir.
[324] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 315-318.
[325] Ziriklî, VI, 225; el-Hâfız, II, 311-314.

b. el-Abbâs ed-Derfis'in iki oğlu Dımaşk'ta hadîs okumuş ve okutmuşlardır. Bunlardan birisi Ebû İshâk Abdurahmân b. Muhammed b. el-Abbâs'tır (325/937).[326] Bir diğeri el-Velîd b. Muhammed b. el-Abbâs'tır (326/938).[327]

Müshir Ailesi: Hadîs ilmiyle bilinen bir ailedir. Ebû Zer Abdürrab b. Muhammed b. Abdullâh b. Ebû Müshir (330/942)[328] ve babası Muhammed b. Abdullâh b. Ebû Müshir de muhaddistir. Dedeleri Abdullâh b. Ebû Müshir Abdüla'lâ b. Müshir el-Gassânî kendi döneminin Dımaşk muhaddisidir. Abdüla'lâ b. Müshir'in diğer torunu Amr b. Abdüla'lâ b. Amr b. Abdüla'lâ b. Müshir de (333/945) IV. (X.) asır muhaddislerindendir.[329]

İbn Mellâs Ailesi: Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed b. Hişâm b. Kasîm (قصيم) en-Nümeyrî'nin (328/940) babası, dedesi ve atalarında birçok hadîs râvîsi olduğu gibi amca oğullarında Kasîm b. Hişâm b. Muhammed b. Hişâm b. Mellâs b. Kasîm b. Mellâs da (333/945) bu aileye mensup bir başka âlimdir.[330]

er-Râzî Ailesi: Dımaşk'a gelip burada yerleşen Şâfiî âlimi ve tarihçi Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. el-Cüneyd er-Râzî'nin (347/958), *Ahbâru'ş-Şâfiî ve ahvâluhû* adlı bir eseri bulunmaktadır. IV. (X.) asrın sonları ve V. (XI.) asrın başlarında Dımaşk'ın önemli hadîs âlimlerinden biri olan Temmân b. Muhammed b. Abdullâh'ın (414/1024) babasıdır.[331]

el-Fezârî Ailesi: Ebû Ali Muhammed b. Muhammed b. Abdülhamîd b. Hâlid b. İshâk el-Fezârî (3 Cemâziyelâhir 357/5 Mayıs 968), IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ta bir mescidde ilim halkaları olan bir âlimdir. Bu âlimin sülalesi II. (VIII.) asırdan IV. (X.) asra kadar ilim erbâbı olmuştur.[332]

el-Kilâbî Ailesi: Ebü'l-Abbâs Muhammed b. el-Hasan b. el-Velîd b. Mûsâ el-Kilâbî (361/971) ve şu iki kardeşi bu ailedendir: Tebûk b. el-Hasan b. el-Velîd (378/988) ve döneminin en meşhur hadîs âlimi olarak bilinen Ebü'l-Hüseyn Abdülvahhâb b. el-Hasan b. el-Velîd b. Mûsâ el-Kilâbî ed-Dımaşkī (396/1005).[333]

İbn Ebü'l-Cin Ailesi: Dımaşk'ta Fâtımîler döneminde daha çok kadılık ve nakībü'l-eşrâflık gibi görevleriyle meşhur olmuş bir ailedir. Ailenin aslı Hz. Hüseyn'e dayanmaktadır.

---

[326] İbn Zebr, II, 656; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 369.
[327] Zehebî, *Târîh*, VII, 527.
[328] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 114.
[329] İbn Asâkir, *Târîh*, LVIII, 178-180; Hâfız, II, 321-323.
[330] Hâfız, II, 332-333.
[331] İbn Asâkir, *Târîh*,XI, 43; İbn Kādî Şühbe, I, 133; Osman b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *Tabakātü'ş-Şâfiıyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1992, I, 183.
[332] İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 182-183; Zehebî, *Târîh*, VIII, 120-121; Hâfız, II, 241-242.
[333] Kettânî, *Zeyl*, s. 124; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVII, 314; Zehebî, *Târîh*, VIII, 765.

İran'ın Kum şehrinden Halep'e gelmiş, daha sonra Fâtımîler döneminde Mısır ve Dımaşk'ta görevler almışlar ve Dımaşk'ta yerleşmişlerdir. Ailede Sünnî ve Şiîler vardır. el-Hasan b. el-Abbâs İbn Ebü'l-Cin'den sonra VIII. (XIV.) yüzyıla kadar Dımaşk'ta âlim yetiştiren bir aile olarak var olmuşlardır.[334]

D. HOCA-TALEBE İLİŞKİSİ

İslâm ilim geleneğinde hoca talebe arasındaki ilişki saygı temellidir. Dımakş'ta da durumun aynı şekilde olduğu kaynaklardan açık bir şekilde görülmektedir. Ulemânın da kendi arasında büyük ölçüde saygıyı koruduğunu söyleyebiliriz. Örneğin içtihat ve rey ekolünden Mekhûl ed-Dımaşkī, nakil ekolünden olan Recâ b. Hayve ile bir araya geldiği zaman soruların kendisine değil "üstadımız" diye hitap ettiği Recâ'ya sorulmasını isterdi. Yine Evzâî de Saîd b. Abdülazîz'le birlikteyken soruların hürmeten ona sorulmasını istemiştir. Rıhle ile gelen büyük âlimlerin yanında Dımaşklı âlimlerin izinsiz konuşmadığı kaynaklarda yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır. Ulemâ arasındaki söz konusu edep ve saygı hâliyle öğrencilere de sirâyet etmiştir.[335]

Öğrencilerin hocalarına karşı saygılı tutumlarına karşılık hocaları da öğrencilerini çok sever ve benimserdi. Örneğin Saîd b. Abdülazîz öğrencilerinin kendi nazarında çocuklarından farklı olmadığını ifade etmiştir. Hocalar öğrencilerine varisleri gözüyle bakardı. Zira kendilerinden sonra bu ilimleri devam ettirecek ve sonraki nesillere aktaracak olanlar öğrencilerdi. Çoğu âlim ilim halkalarını organize etmeleri için öğrencileri arasından birini seçerdi. Hocası tarafından görevlendirilen öğrenci her defasında hocasından edeben izin isteyerek dinleyicileri düzenler ortamı ders yapmaya elverişli hale getirirdi.[336]

Hocaların öğrencilerine olan bağlılıkları görmek açısından Evzâî ile ilgili olarak anlatılan şu olayı burada zikretmek yerinde olacaktır: Evzâî ilerlemiş yaşına rağmen ilim ehli bir topluluğu farklı bir şehre yolcu etmek için onlara belli bir yere kadar eşlik etmek ister. Talebeler yaşının büyük olması sebebiyle onun için endişelenirler ve gelmemesini rica ederler. Bunun üzerine Evzai biraz kızar ve: "Susun ve yürüyün. Sizlerden başka Allah'ın meleklerinin övdüğü başka bir kimseyi bilseydim onlarla yürür, onları yolcu ederdim." der.[337]

---

[334] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 179; İbn Tolun, s. 38; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 154-155; Hâfız, II, 346-347.
[335] İbn Asâkir, *Târîh*, XXI, 200; Meleke Ebyaz, *et-Terbiye ve's-sekâfe,* s. 319.
[336] Meleke Ebyaz, *et-Terbiye ve's-sekâfe,* s. 319.
[337] Meleke Ebyaz, *et-Terbiye ve's-sekâfe,* s. 319.

Talebeler ilim öğrendikleri hocalarına karşı büyük bir saygı ve tazîm duydukları gibi bu saygıyı eserlerinde de zikretmişlerdir. Örneğin IV. (X.) asrın ortalarında vefat eden Dımaşklı Şeyhü'l-kurrâ Abdülbâkī İbnü'l-Hasan'ın, İbnü'l-Ahram'ın (342/953) talebesi Ahmed b. Muhammed eş-Şenbûzî, hocası hakkında şu şekilde övgülerde bulunur: "Ben Ebü'l-Hasan İbnü'l-Ahram'dan Kur'ân ilmini aldım. Kur'ân ilimleri hususunda ondan daha iyi ve ezber hususunda ondan daha kuvvetli olan birisini görmedim. O, çok mütevazi güzel ahlâk sahibi şanı yüce bir âlimdi. Pek çok tefsir vecihlerini bilirdi ve derin mânâlara vakıftı." İbnü'l-Ahram da talebelerine karşı son derece merhametli öğrenmeleri için çok büyük çabalar sarf ederdi.[338]

Bazı batılı araştırmacılar, tabakāt kitaplarında âlimlerin birbirlerine yaptıkları övgülerin karşılıklı menfaat beklentisinden kaynaklandığını söylemektedirler.[339] Bu konuda söz konusu araştırmacıların ön yargılı bir tutum içerisine girdiğini söyleyebiliriz.

Yukarıda ilim meclisleri için çizilen saygı ve sevgi çerçevesinin dışına çıkılmadan latifeler yapıldığı da vakidir. Dımaşk ulemâsı arasında günümüze kadar devam eden bir şaka ve latife kültürü bulunmaktadır. IV. (X.) asrın önemli muhaddislerinden Ebû Mes'ûd Dımaşk'a gelmiş ve bir handa ikamet etmektedir. Dımaşk'ın varlıklı hadîs âlimi İbn Cevsâ ed-Dımaşkī, Ebû Mes'ûd'a ilmî bir şaka yapmıştır. İbn Asâkir, İbn Cevsâ ile Ebû Mes'ûd arasında yaşanan bu şakayı şu şekilde anlatır;

"*Ebü'l-Hasan İbn Cevsâ, Bağdatlı Ebû Mes'ûd'a, kendisine rivâyet edeceği daha önce hiç işitmediği her bir hadîs için bir dirhem para vereceğini söyler. Ebû Mes'ûd ne kadar meşhur olmayan hadîs aktardıysa İbn Cevsâ hepsini bilir. Ebû Mes'ûd bu durum karşısında zorlanır ve üzülür. İbn Cevsâ ise Ebû Mes'ûd'a üzülmemesini söyler ve rivâyet ettiği her hadîs karşılığında kendisine bir dirhem verir*."[340]

Bazen şakalaşmanın istenmeyen yerlere gittiği de olmuştur. Seyfüddevle el-Hemdânî'nin meclisinde oturan nedîmlerden birisi olan dilci İbn Hâleveyh'in kaba ve sert mizaçlıdır. Seyfüddevle'nin huzurunda Arapça'nın en yetkin şâiri el-Mütenebbî ile dil tartışması yaparken, İbn Hâleveyh şaka kabilinden elindeki anahtarla el-Mütenebbî'nin yüzüne vurmuş. el-Mütenebbî, yüzünden akan kanlarla Seyfüddevle'nin meclisinden ayrılmıştır.[341]

[338] Hatîb, *Târîh*, II, 91; İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120; İbnü'l-Cevzî, *el-Müntazam*, XV, 11; Kerem Hilmî, s. 83.
[339] Michael Chamberlain, *Ortaçağda Bilgi ve Sosyal Pratik; Şam,* trc. Büşra Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2014, s. 122, 225-226.
[340] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114.
[341] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 312.

E. ULEMÂ VE SİYASÎ ÇEVRE

Tarihin hiçbir döneminde ilmiye sınıfı devletten bağımsız ve kopuk olmamıştır. Özellikle İslâm toplumlarında kadılık gibi bir yönüyle devlet bir yönüyle dinle alakalı olan kurumlar sebebiyle ulemâ doğrudan ya da dolaylı olarak siyesetçilerle ilişki içerisinde olmuştur. Ulemâ ile siyaset çevresi ilişkilerinin çok farklı şekillerde tezahür ettiğini söyleyebiliriz. Farklı dönemlerde ilme değer veren devlet adamları ulemâya maddî destekte bulunarak çalışmalarını rahatça yapmalarını sağlamıştır. Kimi zaman da ilim adamı-siyasetçi ilişkisinin çıkar üzerine kurulu şekilde yürüdüğünü görmek mümkündür. Siyasetçilerin ulemânın halk üzerindeki nüfuzunu kullanmak istemeleri, onlarla bir şekilde alaka kurmalarına sebep olmuştur. Ayrıca bazı âlimlerin makam-mevki gibi beklentileri de söz konusu ilişkilerin canlı kalmasını sağlamıştır. Konuyu dönemsel ve örnekler üzerinden anlatmak yerinde olacaktır.

1) IV. (X.) Asır Öncesi Ulemâ ve Siyasetçiler

Aynı vasıflara sahip iki âlimin siyaset ve siyasetçilere yaklaşımı farklı olabiliyordu. Örneğin Dımaşk'ta yaşayan Ebü'd-Derdâ ve Ebû Zer, ikisi de zâhid bir hayat süren ve senelik 400 dirhem atıyyesini alan iki sahâbîdir. Ancak bu iki zâhid sahâbî arasında önemli bir fark vardı. Ebü'd-Derdâ hiçbir zaman yöneticisi olan Muâviye b. Ebû Süfyân'ı eleştirmemişti. Ebû Zer ise Ebü'd-Derdâ'yla aynı görüşte değildi. Ebû Zer, Muâviye b. Ebû Süfyân saray inşâ ettiği zaman bu sarayı kendi malından yaptırdı ise müsrif olduğunu söylemiş; müslümanların malından yaptırdı ise bu fiilin haram olduğu yönünde eleştiride bulunmuştur.[342]

Yukarıda devlet adamlarının ilmî çalışmalara destek verdiklerinden bahsetmiştik. Bu duruma bir örnek verecek olursak: Dârekutnî, vezir Ca'fer b. el-Fazl b. Furât'ın destekleriyle müsnedini tahrîc etmiştir. Müstedrek ve müstahrec türü eserler, devlet adamlarının bu teşvikleriyle devam etmiştir.[343] Âlimler siyasîlerin talepleri üzerine bazı ilmî çalışmalar yapmışlardır. Örnek olarak Şuayib b. Ebû Hamza dönemin Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'e Zührî'den hadîsler yazmıştır.[344]

Önemli âlimlerin siyasetçiler üzerinde ciddî bir etkinliği vardı. Öyle ki devletin en önemli kararlarında aktif rol oynayan âlimler söz konusuydu. Belki de bu durumun en güzel

[342] İbn Asâkir, *Târîh*, LXVI, 174; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 316.
[343] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye fi'l-karnir-râbi'l-hicrî*, trc. Muhammed Ebû Rayda, 5. baskı, Dâru'l-kitâb el-arabî, Beyrut, I, 318-319.
[344] Zehebî, *Siyer*, VII, 188-189.

örneklerinden birisi II. (VIII.) yüzyıl tâbiîn döneminde Dımaşk'ın önemli âlim ve muhaddislerinden Recâ b. Hayve b. Cendel el-Kindî'dir (112/730). O, Emevî Devleti'nde etkin rol oynamıştır. Recâ Emevîler'le yakın alâka kurmuştur. Bu alâka Abdülmelik b. Mervân'dan başlamış; oğulları Velîd ve Süleymân ile devam etmiş ve daha sonra damadı Ömer b. Abdülazîz ile kuvvetli bir irtibata dönüşmüştür. Ömer b. Abdülazîz'in veliahd olup halife olması onun aracılığıyla gerçekleşmiştir.[345] Emevî Halifesi Süleymân b. Abdülmelik ölüm hastalığına yakalandığı sıralarda, buluğa ermemiş oğlunu veliahd tayin etmek ister. Dönemin meşhur hadîs âlimlerinden Recâ b. Hayve halifeye oğlunu veliahd tayin etmesinin doğru olmadığını söyler. Ona göre bu göreve uygun olan kişi Ömer b. Abdülazîz'dir. Halife'ye düşüncelerini ifade ettiğinde, halife bu tavsiyeye uyamayacağını söyler. Zira Abdülmelik b. Mervân'ın çocuklarından birisini veliahd tayin etmediği takdirde fitne ortaya çıkacaktır. Ancak Recâ b. Hayve'ye verdiği önemden dolayı fitne tehlikesine rağmen Ömer b. Abdülazîz'i veliahd tayin etmiştir. Fitne tehlikesini bertaraf etmek için ise veliahdin adının yazılı olduğu ahidnâmenin açılıp okunmadan biat edilmesini istemiştir.

Ömer b. Abdülazîz veliahd tayin edileceğine dâir söylentileri duyunca Recâ b. Hayve'ye giderek bu görevi istemediğini söyler. Ancak Recâ b. Hayve tüm tedbirleri alarak biatın tekrar yapılmasını ve Ömer b. Abdülazîz'in halife olmasını sağlar. Hişâm b. Abdülmelik bu durumu kabul etmeyeceğini söyleyince Recâ b. Hayve onu öldürmekle tehdit eder.[346] Bir âlimin halife tayininde bu kadar etkin rol alması, kimi güçleri ölümle tehdit etmesi oldukça dikkat çekici bir durumdur. Halife'nin, onu karşısına almak istememesi ve teklifini uygulaması, Recâ b. Hayve'nin halk arasında nüfuzlu bir şahsiyet ve tanınan bir ilim adamı olması[347] ile açıklanabilir. Ancak Recâ b. Hayve'nin bu eylemini, Emevî halifelerinin bazı olumsuz icraatlarının önüne geçmek amacıyla Ömer b. Abdülazîz gibi hem kendisi bizzat ilimle meşgul hem dindar ve muttakî bir kişinin devlet yönetiminde söz sahibi olması için dirâyetli ve cesur bir girişim olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Benzer sebeplerden Ebû İshâk el-Fezârî eş-Şâmî de siyasetçilere karşı aykırı tutumlarına rağmen her hangi bir yaptırıma maruz kalmamıştır. Bu bağlamda onun Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd ile yaşadığı şu hâdise dikkate değerdir:

[345] Fatih Erkoçoğlu, "Recâ b. Hayve el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri)", *C.Ü. İlâhiyat Dergisi* XI/2-2007, 365-403.
[346] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 32-33.
[347] Zehebî, *Siyer*, IV, 558.

Hârûnürreşîd'in nedîmlerinden olan tanınmış şâir el-Asmaî, Hârûnürreşîd'in meclisinde şahit olduğu hâdiseyi şu şekilde aktarır:

"*Hârûnürreşîd'in meclisinde oturmuş ona şiir okuyordum. Kādı'l-kudât Ebû Yûsuf da sol tarafında oturuyordu. Ebû İshâk el-Fezârî geldi. Hârûnürreşîd'e selâm verdi. Hârûnürreşîd ona: 'Allah'ın selâmı üzerine olmasın, evin bana yakın olmasın, kabrine de selâm olmasın!' dedi. O, 'Niye ey mü'minlerin emîri?' diye sorunca 'Sen siyah elbiselerin haram olduğunu söylüyormuşsun' diye cevap verdi. 'Ey mü'minlerin emîri size bunu kim söyledi? (Ebû Yûsuf'a işaret ederek) Yoksa şu solunuzdaki oturan mı söyledi?' deyip Ebû Yûsuf'a hakaret içeren bir kelime sarfetti. 'Ey mü'minlerin emîri! Dımaşk'ta İbrâhim, dedenize karşı isyan etmiş, kardeşim de ona katılmıştı. Ben kefereye karşı cihada niyetlendim. Irak'ta Ebû Hanîfe'ye geldim. Kardeşimin isyana kalkıştığını ve benim ise cihat niyetimin olduğunu Ebû Hanîfe'ye söyledim. Ebû Hanîfe bana dönerek: 'Kardeşinin yaptığını senin niyetinden evlâ görüyorum' dedi. 'Allah'a yemin olsun ki; ben siyah giymeyi haram görmedim' dedi. Hârûnürreşîd: 'Allah'ın selâmı üzerine olsun, mekânın bize yakın olsun, mezarına rahmet yağsın, otur ey Ebû İshâk' dedi. Kölesi Meysere'ye seslenerek 'Ebû İshâk'a 3000 dinar getirin' dedi. 3000 dinar getirilip Ebû İshâk'a verildi. Ebû İshâk meclisten ayrıldı. Yolda İbnü'l-Mübârek'i gördü. İbnü'l-Mübârek, Ebû İshâk'a nereden geldiğini sordu. 'Emîrü'l-mü'minînin meclisinden geliyorum. Şu dinarları bana verdi. Bunlar benim hiç gözümde yok' cevabını verdiğinde İbnü'l-Mübârek 'Eğer gerçekten gözünde yoksa sadaka ver' der. Çarşıdan çıkmadan 3000 dinarın tamamına sadaka olarak vermişti.*"[348]

Abbâsîler'in Dımaşk Emîri, Evzâî'ye bir iş hususunda ihtiyaç duymuş, ancak Evzâî'ye ulaşamamıştır. Bu duruma çok sinirlenen Emîr, Evzâî'ye ceza vermek istemiş ancak etrafındakiler Evzâî'ye bir zarar vermesi durumunda Dımaşk'ta tutunamayacağını söylemişlerdir. O günlerde halifeden bir mektup gelmiş ve bölge halkında, halifeye isyan eden kimselere karşı çıkmaları emredilmiştir. Emîrin etrafındakiler bu mektuba dayanarak Evzâî'yi cezalandırabileceğini söylemişlerdir. Zira Evzâî'nin boynu dahi vurulsa halifenin yanında yer alarak isyanlara kaşı mücadele etmeyeceği kesindir. Emîr, Evzâî'yi çağırıp Emîrü'l-mü'minîn'den mektup geldiğini, zâlime karşı hareket edilmesini emrettiğini söylemiştir. Evzâî, Yahyâ b. Kesîr'den Resûlullâh'ın (s.a.s.) şöyle buyurduğunun nakledildiğini söylemiştir: "Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği vardır. Kimin hicreti Allah ve Resûlü'neyse,

[348] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 130.

hicreti Allah ve Resûlü'nedir; kimin de hicreti kazanmak istediği bir dünyalık veya nikahlanmak istediği bir kadın içinse onun hicreti de hicret ettiği şeyedir."[349] Vâli "Ben sana Emîrü'l-mü'minîn'in emrini okuyorum, sen bana başka şeyler söylüyorsun' karşılığını verince Evzâî'nin: "Sus! Ben de sana Allah Resûlü'nün haberini okuyorum; sen bana başkasından bahsediyorsun" dediği nakledilmiştir. Emîr bu duruma kızmış ancak Dımaşk'ı ve halkını tanıyan yakın çevresi emîrin susmasını işaret etmişlerdir. Evzâî meclisten ayrılınca emîr, neden susması gerektiğini işaret ettiklerini sormuş, onlar da bu adam isterse Dımaşklılar'a senin boynunu vurdurabilir cevabını vermişlerdir. Evzâî Beyrut'ta vefat edince onun cenazesine katılan vâlinin: "Allah'ın rahmeti üzerine olsun. Ey kendisinden beni atayan halifeden daha fazla korktuğum Ebû Amr Evzâî!" dediği nakledilmiştir.[350]

Siyasetçilerin ulemâ üzerinde etkili olduğu bir başka alan ise mezheplerin yayılmasıdır. İdareciler tarafından desteklenen Hanefîlik, Evzâîlik ve Mâlikîlik gibi mezhepler etkili bir şekilde yayılmış, geniş kitlelere ulaşmıştır. İbn Hazm bu durumu şöyle açıklar: "Başlarda yayılmasına, siyasîlerin ve sultanların sebep olduğu iki mezhep vardır. Bunlardan birincisi Ebû Hanîfe'nin mezhebidir. Ebû Yûsuf (182/798) kādı'l-kudât olarak atanınca Irak'tan Afrika'nın en batısına kadar Hanefî mezhebine müntesip kadılar tayin etmiştir. Bir diğeri ise bizim diyarımızda (Endülüs) Mâlikî mezhebinin yayılmasıdır. Yahyâ b. Yahyâ'nın, sultan katında hatırı sayılırdı, bir dediği iki edilmezdi. Endülüs diyârında kendisine sorulmadan hiçbir kadı atanmazdı. Sadece kendi mezhebine müntesip kişileri tayin ederdi. İnsanlar dünyalığa koşmakta çok acelecidir. İnsanlar kendisine hâcetten dolayı yönelmiştir. Yahyâ, kendisi şahsî olarak kadılığı kabul etmemiştir. Ancak onun kadılığı kabul etmemesi sultanın katında kendisine daha fazla itibar kazandırmış, sözüne daha fazla itibar edilmesine sebep olmuştur."[351]

Ulemâ zaman zaman devlet adamlarının baskıcı yaklaşımları sebebiyle çok ciddî sıkıntılar hatta zulümler yaşamışlardır. Daha önce Dımaşk'ın Siyasî Tarihi başlığı altında temas edildiği gibi bu örneklerden birisi şudur:

Dımaşkta da hadîs, tarih ve megâzî âlimi olarak tanınan Abdüla'lâ b. Müshir (218/833) III. (IX.) yüzyılın başlarında Abbâsîler tarafından cebren kadılık görevine tayin edilmiştir. Uzun yıllar Dımaşk kadılığı yapmıştır. Abbâsî Halifesi el-Emîn döneminde 195 (811) yılında

[349] Buhârî, "Bed'u'l-Vahy", 1, I, 6; Müslim, "Îmân", 1907, III, 1515.
[350] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 220.
[351] Ahmed b. Muhammed et-Tirmisânî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüs er-ratîb*, Dâru Sâdır, Beyrut 1997, II, 10; Abdullâh Muhammed Cübûrî, *el-İmâmü'l-Evzâî hayâtuhû ve ârâühû ve asruh*, Dâru'r-Risâle, Bağdat 1980, s. 242.

Ebü'l-Umeytır Ali b. Abdullâh Dımaşk'ta isyan edip hilâfetini ilân ettiğinde, Abbâsîler'e karşı başlayan isyan bastırıldıktan sonra kadılığı bırakmıştır. Ebû Müshir'in bir talebesi, Ebû Müshir'in Abbâsî Halifesi el-Me'mûn'u ve Abbâsîler'i hiç sevmediğini şu şekilde aktarmıştır:

"*Ebû Müshir günlerce hasta yattı. Ziyaretine gidip nasıl olduğunu sorduğumuz zaman iyi olduğunu, Allah'tan razı olduğunu, Iraklılar ile aramıza Ye'cûc ve Me'cûc seti gibi bir set çekmediği için Zülkarneyn'e çok kızgın olduğunu söyledi. Bundan az bir süre sonra 215 (830) yılında el-Me'mûn Dımaşk'taki Kasyun dağı üzerinde inşâ ettirdiği yerine geldi. Akşamları büyük kaplarda ateş yaktırır; o kapları zincirlerle dağdan aşağı sarkıtarak ışığıyla Dımaşk ve Gûtasını seyrederdi. Ebû Müshir'in yatsıdan sonra Emeviyye Câmii'nin doğu duvarı yanında bir ilim halkası vardı. Ders esnasında câmiye çok güçlü bir ışık girdi. Ebû Müshir bu nedir diye sordu. Bu el-Me'mûn'un Gûta'yı seyretmek için yaktırdığı ateştir dediler. Ebû Müshir Şuarâ Sûresi'ndeki 'Siz her yüksek yere bir alamet bina yapıp boş şeylerle eğleniyor musunuz? İçlerinde ebedî yaşama ümidiyle sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?'*[352] *meâlindeki âyetleri okudu. Meclisindeki, el-Me'mûn'un istihbaratından olan birisi gidip Ebû Müshir'in söylediklerini anlatınca el-Me'mûn'un içinde Ebû Müshir'e karşı bir kin oluştu.*"[353]

Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı meselesinde el-Me'mûn, bütün şehirlerdeki emîrlerden o bölgedeki âlimlerin bu konudaki görüşlerini tespit etmelerini istemesine rağmen Ebû Müshir'i ise bizzat sorgulamak amacıyla Dımaşk emîrinden onu göndermesini istemiştir. Ebû Müshir, Rakka'da bulunan el-Me'mûn'un yanına gönderilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'in Allah'ın kitabı olduğunu, mahlûk olmadığını söyleyince, halife boynunun vurulmasını istemiştir. Kütüğe yatırılınca Kur'ân mahlûktur, demesine rağmen el-Me'mûn, kılıç boynuna dayandıktan sonra mahlûk demesini kabul etmemiş, Bağdat'a götürülüp ölene kadar hapsedilmesini istemiştir. Ebû Müshir Bağdat'taki hapishanede çok geçmeden vefat etmiştir (Receb 218/Ağustos 833).[354]

Abbâsî halifesinin yürüttüğü Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmamasına dâir tartışmaların arkasında siyasî sebepler olduğunu savunan modern yazarlar bulunmaktadır. Bu araştırmacılardan birisi Âbid el-Câbirî'dir. Câbirî'ye göre Emevî iktidarını gayr-i meşru görenlerin tezini oluşturan ve hepsini Emevîler'e karşı bir araya getiren ve isyana teşvik eden temel fikirler vardır. Bu fikirler arasında kadercilik ve büyük günah işlemenin küfre götürmesi gibi meseleler bulunmaktadır. Abbâsîler Emevîler'i hep kötü göstererek kendi meşruiyetlerini

[352] Şuarâ 26/128-129.
[353] İbn Sa'd, VII, 473; İbn Tolun, s. 15-16.
[354] İbn Sa'd, VII, 473; İbn Tolun, s. 16-17.

savunmuşlardır. Câbirî'ye göre, Ahmed b. Hanbel gibi dönemin ileri gelen bazı âlimleri temel inanç meselelerini açıklarken Abbâsîler'in Emevîler'e karşı yürüttükleri isyanın haklı sebeplere dayanmadığı ortaya çıkmıştır. Abbâsîler de, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk olup olmadığı gibi müphem bir meseleyi gündem hâline getirerek haklarındaki karşıt görüşleri bastırmaya çalışmışlardır.[355]

IV. (X.) asır öncesinde yöneticilerin ulemâya yönelen olumsuz tutumuna bir örnek de şudur: Iraklı Şâfiî fakîh Kenîz b. Abdullâh (280/893) Mısır'daki Mâlikî fakîhlerini zor durumda bırakan fıkhî tartışmalar ortaya atınca Malikîler ilmî olarak yenildikleri fakîhe iftira atarak Ahmed b. Tolun'a şikayet etmişlerdir. Kenîz b. Abdullâh, Tolunoğlu Ahmed tarafından necis bir yerde yedi yıl hapiste tutulmuştur. Tolunoğlu ölünce hapishaneden çıkıp Dımaşk'a gelmiş, burada Emeviyye Câmii'nde Şâfiî bir ilim halkası kurup, Şâfiî mezhebini okutmuştur.[356]

2) IV. (X.) Asrın Başlarında Ulemâ ve Siyasetçiler

Abbâsîler devrinde Ahmed b. Muhammed eş-Şenbûzî'nin şâz kırâatler okuyup okuttuğu tespit edilince vezir Ebû Ali Muhammed b. Ali İbn Mukle'ye (328/939) şikayet edilerek kadılar ve Kārî İbn Mücâhid huzurunda hatası itiraf ettirilmiş, bir daha okumayacağına dâir tevbe kâğıdı imzalattırılmıştır. Bir talebesinin edepsiz davranışlar sergilemesi karşısında: "Sana öğretene de, öğretilene de lanet olsun" demesi üzerine de yargılanmıştır. "Öğretilen Kur'ân-ı Kerîm'dir; nasıl lanet edersin" sorusuna, Kur'ân'ı kastetmediğini, edepsizliği öğreteni lanetlediğini söyleyerek cevap vermiştir. Hakkında; talebenin edebini lanetlediyse te'dîb edilir; Kur'ân'ı kastettiyse küfre girmiştir, şeklinde hüküm verilmiştir. eş-Şenbûzî kırbaçlandığı sırada sert çıkışlar yapmış, vezir İbn Mukle ve İbn Mücâhid'e bedduâ etmiştir. Gece gizlice Medâin şehrine götürülüp evine bırakılmıştır. Zira halk onu gördüğü takdirde linç etmek isteyecektir. Bir başka rivâyete göre Basra'ya sürülmüş; oradan Ehvâz bölgesine nakledilmiş ve burada da ölmüştür.[357]

Tarihçiler şâz okuyuşların rivâyetlerde mevcut olması sebebiyle kırâat ilmine vâkıf olan eş-Şenbûzî'nin öldürülmesinin doğru olmadığı görüşündedirler.[358] eş-Şenbûzî'ye yönetici meclisinde şu ifadelerin yer aldığı tevbe kağıdı yazdırılmıştır: "Ben eş-Şenbûzî diye bilinen

[355] Âbid el-Câbirî, *el-Müsakkûn fi'l-hadârati'l-Arabiyye*, s. 99-17.
[356] İbn Asâkir, *Târîh*, L, 262.
[357] Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbâr er-Râdî vel-Muttakī lillâh Târîhüd-devle el-Abbâsiyye*, Matbatus-Sâvî, Mısır 1935, s. 62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 11; Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 323.
[358] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 19; Zehebî, *Siyer*, VII, 415; es-Sûlî, *Ahbâr*, s. 62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 11; Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 323.

Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb, Hz, Osman'a nisbet edilen Mushaf dışındaki okumalarla okudum. Halbuki sahâbe sadece Hz. Osman Mushafı ve tilâvetinde ittifak etmişti. Hata yaptığımı kabul ediyorum. Bu benim sözüm ve îtikadımdır. Allah'ı ve burada hazır bulunanları şahit tutuyorum. Eğer ben bu yazdığıma muhalefet edersem kanım emîrü'l-mü'minîne helâl olsun."[359]

Dımaşk, Abbâsî iktidarına uzunca süre direnmiştir. Yöneticilere karşı çıkan ulemâ ve halk isyanları sert bir şekilde bastırılmış ve devlet otoritesi sağlanmıştır. Başkent olma vasfını kaybeden Dımaşk eski şaşalı günlerine de bu şekilde veda etmiştir. Halk arasında vukû bulan moral bozukluğu kimi inanışların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ebû Süfyân'ın soyundan gelen birisinin Dımaşk'ı kurtaracağı şeklindeki Süfyânîlik akımı bu şekilde ortaya çıkmıştır.[360]

IV. (X.) asra yaklaştığımızda da benzer ulemâ-siyasetçi tartışmalarını görüyoruz. Önceki bölümde Dımaşk'ın Siyasî Tarih başlığı altında da temas edildiği gibi Ebû Zür'a Muhammed b. Osman b. İbrâhim b. Zür'a (302/914), Tolunoğulları ile Abbâsî veziri el-Muvaffak (278/891) arasında anlaşmazlık yaşandığı ve karşılıklı lanetleşildiği zaman (262-273/875-886), bir Cuma günü Emeviyye Câmii minberinin yanında ayağa kalkarak şu şekilde bir konuşma yapmıştır: "Biz Şamlılar Sıffîn'in sahibiyiz ve aramızda Cemel Savaşı'na katılanlar vardır. Şam ehline muhalif olanların karşısında biz varız. Allah ve sizler şahit olun ki, ben bu Ebû Ahmak'ı (Abbâsî halifesinin kardeşi olup Şam'a Abbâsî ordusunu gönderen güçlü vezir el-Muvaffak'ın lakabı Ebû Ahmed idi) şu yüzüğü parmağımdan çıkarıp attığım gibi attım. Allah'ın laneti onun üzerine olsun; ona lanet edin." Daha sonra Abbâsî Halifesi el-Mu'tazıd-Billâh Ahmed b. el-Muvaffak (289/902), Tolunoğulları'nı et-Tavâhîn muharebesinde mağlup edip (271/885) Dımaşk'a gelince veziri Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî'ye Dımaşk'ta devlet aleyhinde olanların huzuruna getirilmesini emretmiştir.[361]

Ebû Zür'a, Yezîd b. Muhammed ve Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr (281/894) ile birlikte Irak'a götürülüp orada sorgulanmıştır. Bu üç âlim arasında en gençleri olmasına rağmen el-Muvaffak'ın huzurunda söz hakkı verilen Ebû Zür'a, aralarında Ehl-i beyt'e mensup şerefli bir kimsenin olmadığını, asil bir Kureyşli'nin ve fasîh bir Arab'ın bile bulunmadığını, kendilerinin Abbâsîler aleyhinde saf tutma hususunda zorlandıklarını söylemiştir. Bollukta ve zor durumda veliyyü'l-emre itaat hususunda bilinen bütün hadîsleri orada zikretmiştir. Bütün

[359] es-Sûlî, *Ahbâr*, s. 63.
[360] Benî Selâme, *Dımaşk fi'l-asr'l-Abbâsî*, s. 72-73.
[361] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.

eşlerinin boş, kölelerinin âzat ve mallarının haram olması yeminiyle aralarında o sözü söyleyen kimse bulunmadığını söylemiş ve böylece affedilmişlerdir.[362]

Affedildikten sonra Mısır'a giden Ebû Zür'a, Hârûn b. Humâreveyh tarafından Dımaşk'a kadı olarak atanmayı istemiştir. Hârûn b. Humâreveyh, Dımaşklılar'ın kendisini şikayet eden bir mektup gönderdiğini söylemiştir. Ebû Zür'a , bu mektubun Dımaşklılar'a iftira olduğunu, onların kendisini çok sevdiğini söylemiş ve tekrar Dımaşk kadılığına atandığı bildiren berat ile Dımaşk'a gelmiştir. Burada kendisi hakkında kötü şeyler yazıp onu şikayet edenlerden teker teker intikam almıştır. Kendisi hakkında Mısır'a şikayet mektubu yazan İbn İyâd ve İbn Nüceyh isimleriyle tanınan iki yaşlı, uzun elbiseli kişiyi Dımaşk kırsalında sopa (kıbaç) ile cezalandırmıştır.[363]

3) Fâtımîler ve Ulemâ

Hicrî IV. asrın ortalarına gelindiğinde artık Fâtımî hükümranlığı başlamıştır. Fâtımîler'in baskıcı tavır ve siyasetleri ulemâyla ilişkilerde de kendini göstermektedir. Fâtımî komutan Cevher, Mısır'da hâkimiyeti sağlayınca Ca'fer b. Felâh'ı Şam'a göndermiştir. Ca'fer b. Felâh, Remle de bulunan İhşîdî emîr el-Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç'u (Receb 371/Ocak 982)[364] esir alarak Mısır'a göndermiş, kendisiyle savaşan yerli halktan pek çok insanı öldürtmüştür. Şehrin bir süre yağmalanmasından sonra zâhidliğiyle tanınan en-Nablûsî askerlerden şehri yağmalamayı durdurmalarını istemiştir. Ca'fer bu isteği geri çevirmemiş yağmalamayı durdurmuştur. Oranın haracını topladıktan ve oğlunu oraya emîr tayin ettikten sonra Taberiyye'ye gitmiş; oradaki emîrin hutbeyi Fâtımîler adına okuduğunu görünce Dımaşk'a yönelmiştir.[365]

Fâtimîler döneminde yaşamış ünlü coğrafyacı İbn Havkal (367/977), Kuzey Afrika, Fas ve Endülüs bölgelerini çok tafsilâtlı gezmiş ve Fâtımîler'le irtibata geçmiştir. 1820-1883 yılları arasında yaşayan Hollandalı müsteşrik Reinhart Dozy, İbn Havkal'in Fâtımîler'in casusu olduğunu düşünmektedir.[366]

IV. (X.) asrın önemli coğrafyacılarından el-Hasan b. Ahmed el-Mühellebî (380/990) Mısırlı'dır. Fâtımîler döneminde yaşamıştır. *el-Mesâlik vel-memâlik* adlı kitabını Fâtımî

[362] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.
[363] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.
[364] İhşîdî devleti kurucusu Muhammed b. Tuğç'un yeğenidir.
[365] Taberî, *Târîh*, XI, 429; İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 43; İbnü'l-Esîr, VII, 309-310. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 317.
[366] İbn Havkal, s. 1; Îbiş, I, 228-229.

Halifesi el-Azîz-Billâh'a (hilâfeti 365-386/976-996) takdim etmek için yazmıştır. Bu sebepten dolayı kitabına "*el-Azîziyye*" adıyla da atıfta bulunulmuştur.[367] IV. (X.) asrın ikinci yarısında Fâtımîler'in hüküm sürdüğü yıllarda Dımaşk'a gidip olayları bizzat müşahede eden el-Mühellebî, Dımaşk tarihi hakkındaki bu eserini, Fâtımî-İsmâilî bir bakış açısıyla kaleme almıştır.

Fâtımî bir halifeye takdim edilen bu eserde, Emeviyye Câmii'nin yapılışı ve tarihinden bahsedilmiştir. Daha sonra câminin bânisi Emevî Halifesi el-Velîd b. Abdülmelik'in (hilâfeti 86-96/705-715) câmide cariyeleriyle birlikte içki içerek kırk gece sabahladığını, sonrasında "Ben bu evin temizliğini aldım, insanlara kirini bıraktım" dediğini aktarmıştır. Câminin kıble duvarına altın suyu ve mozaik ile Kur'ân-ı Kerîm'den bazı sûreler yazıldığını nakletmiştir. Bu sûrelerden birisi de Gâşiye Sûresi'dir. "*Çalışmış, boşa yorulmuşlardır. Kızgın ateşe girerler*"[368] âyetlerinin tam imâmın ön tarafına denk geldiğini ifade etmiştir. el-Mühellebî'ye göre Dımaşk Câmii'ndeki kusurlardan bir diğeri, câminin kıble yönünün hatalı yani doğuya doğru eğri olmasıdır. Bu câminin tavanında yılan, akrep, örümcek, kırlangıç ve karga gibi hayvanlara karşı ihtiyat olarak bir tılsım bulunduğu için bu hayvanlar mescide girememektedir.[369]

Dımaşk kadısı Yûsuf b. el-Kāsım b. Yûsuf Ebû Bekr el-Meyâncî, Fâtımîler'in Dımaşk'a girmesiyle onlara meyletmiş ve onların safında yer almıştır. Meyâncî, sünnî olmasına rağmen itaat göstermiş ve Fâtımîler onun kadı olarak görevine devam etmesini istemişlerdir.[370]

IV. (X.) asırda makam, mevki ve mal için Fâtımîler'in mezhebini benimseyenler de olmuştur. Bu konuda en-Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr el-Mağribî (363/974) örnek olarak verilebilir. Mâlikî mezhebine bağlıyken daha sonra Şîa mezhebini benimsemiş ve Fâtımî Ubeydî devletinde kadılık yapmıştır. Fâtımîler'in mezhebine dâir çok sayıda eseri bulunmaktadır. Mağribli bir hizmetkâr kendisine gelerek, Fâtımî davetine icabet etmek istediğini belirtince, en-Nu'mân nedenini sorar. Hizmetkârın: "Siz hangi sebepten girdiyseniz ben de o sebepten girmek istiyorum" şeklinde cevabı karşısında: "Biz Fâtımîler'in tatlısını yemek için bu davaya girdik, sen niçin giresin ki?" demiştir.[371] Şiî kaynaklara göre ise en-

[367] Müneccid, "Kıtatun min kitabin mefkûd el-mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", s. 45-46; İbiş, I, 235.
[368] Gâşiye, 88/3-4.
[369] Mühellebî, 64,65.
[370] Zehebî, *Siyer*, XVI, 361-362.
[371] Zehebî, *Târîh*, VIII, 221.

Nu‘mân b. Muhammed b. Mansûr’un Mâlikî mezhebini terketmesi hakkı Şiîlik’te görmesinden dolayıdır.[372]

Dımaşk kadısı İbnü’l-Ahram’ın babası ilim erbâbı birisi olmamasına rağmen siyasî çevresini kullanarak dönemin Dımaşk şeyhü’l-kurrâsına yıllık maaş temin etmiştir. Bu iyiliği karşısında el-Ahfeş, İbnü’l-Ahram’a kırâat ilmini okutmuştur. İbnü’l-Ahram’ın “Ben Kur’ân’ı şeyhu’l-kurrâ el-Ahfeş’ten okudum. Kendisi evimize gelip benden Kur’ân ezberimi dinlerdi.” dediği nakledilmiştir.[373]

IV. (X.) asır Dımaşk âlimlerinden Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kābisî (403/1012) Fâtımî iktidarını tanımamış ve onlardan gelen hiçbir maddî yardımı kabul etmemiştir.[374]

Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Ubeyd el-Merzubânî (384/994), Mu‘tezilî ve Şiî bir âlimdir. *Ahbâru’l-Mu‘tezile* adlı bir kitabı yanında birçok eseri bulunmaktadır. Büveyhî Adüdüddevle (Fenâ Hüsrev), el-Merzubânî’nin evine gelir, Merzubânî çıkana kadar edeple kapısında bekler, çıktığında da ona selâm verirdi. Sünnî muhaddislere göre sünnîlerin kendisinden hadîs rivâyet etmemesinin üç sebebi vardır. Bu illetlerden birisi Şiî oluşu, ikincisi Mu‘tezile’den oluşu ve üçüncüsü de müdellis oluşudur. Şiî oluşu nedeniyle mescid veya genel yerlerde değil evinde ders veriyordu. Hadîs hocaları onun evinde buluşur, birbirlerinden hadîs dinlerlerdi. İlim tahsil etmek amacıyla evine çokça misafir gelirdi.[375] Kimi tarih kitaplarında okka ile nebîzi yanyana koyarak hem içip hem yazdığı nakledilir. Ayrıca Yezîd b. Muâviye’ye ait şiirleri de derlemiştir.[376]

Adüdüddevle, eş-Şenbûzî’ye bir âyetin tefsirini öğrenmek için çağırır. Nahl Sûresi’nde geçen: “*Onda insanlar için şifâ vardır*”[377] meâlindeki âyeti okur ve balın her zaman şifâ olmadığını, bu âyeti nasıl anlamız gerektiğini sorar. eş-Şenbûzî âyette geçen şifâ kelimesinin nekre olduğunu dolayısıyla bazı insanlar için şifâ olduğunu söyleyerek konuya açıklık getirmiştir.[378]

---

[372] Belkīs er-Rubey’î, “Hayatü’l-Kādî en-Nu‘mân el-Mağribî: eş-şahsiyye ve’l-ilmiyye vel-ameliyye”, *Mecelletü’l-Hüdâ*, Bağdat Mart 2015, sayı IV, s. 29-46.

[373] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXIII, 282; Zehebî, *Târîh*, VII, 773; Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakātü’l-müfessirîn*, thk. Süleymân b. Sâlih, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, Suudi Arabistan 1997, I, 74.

[374] Selahattin Parladır, “Kābisî”, *DİA*, XXIV, 41-42.

[375] Zehebî, *Târîh*, VIII, 564; Zehebî, *Siyer*, XVI, 449; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 372.

[376] İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, IV, 444.

[377] Nahl 16/69.

[378] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 19; Zehebî, *Ma’rifetü’l-kurrâi’l-kibâr*, I, 187.

4) Hamdânîler ve Ulemâ

Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu ve ilk emîri Seyfüddevle'nin himayesiyle Mütenebbî, Fârâbî, yeğeni Ebû Firâs el-Hamdânî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Nâmî, Bebbegā, Ve'vâ ed-Dımaşkī, Hâlidiyyân, Hüseyn b. Keşkerâyâ, Ebü'l-Kāsım er-Rakkī, İbn Hâleveyh, Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Havkal, Küşâcim, İbn Nübâte el-Hatîb gibi düşünür, edip, şâir ve âlimler Halep'i bir kültür merkezi hâline getirmişlerdi. Bu sebeple çağdaş müellifler onun dönemini "el-asrü'z-zeheb" olarak tanımlamıştır.[379]

Nahiv âlimi Ebü'l-Feth İbn Cinnî (392/1002) Seyfüddevle'ye gidip meclislerinde bulunmuştur.[380]

Seyfüddevle'nin saray meclisinde birçok meşhur nahivci, şâir ve filolog toplanırdı. Bunlardan birisi Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî (377/987) dönemin meşhur dilcilerinden olup Arap dili ve edebiyatına dâir pek çok kitabı bulunmaktadır. *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a* adlı eserini Adüdüddevle adına kaleme almıştır. Halep'te Hamdânî Hükümdarı Seyfüddevle'nin sarayında yaklaşık yedi yıl kalmıştır. Büveyhî Hükümdarı Adüdüddevle'nin daveti üzerine Halep'ten ayrılarak Dımaşk, Bağdat ve diğer bazı şehirleri gezdikten sonra Şîraz'a gitmiş ve orada yirmi yıl ikamet etmiştir (959-979). Adüdüddevle'ye nahiv okutmuştur. Bu hükümdar Bağdat'a hâkim olunca (369/979) Ebû Ali el-Fârisî de oraya gitmiş ve Bağdat'ta vefat etmiştir.[381]

395 (1005) yılında el-Hâkim tarafından, Dâru'l-Hikme'yi Kahire'de kurmuştur. el-Hâkim burayı Abbâsîler'in kurduğu Beytü'l-Hikme'yi geride bırakacak, ondan daha ihtişamlı bir müessese olarak tasarlamıştır. Burada her alanda ilim meclisleri tertip edilmiştir. Makrîzî, Dâru'l-Hikme'de fakîhlerin ilmî çalışmalar yapıp ders verdiklerini aktarır. Ayrıca kurrânın, müneccimlerin, Arap dilcileri ve edebiyatçılarının ve tabiplerin de bu müessesenin çatısı altında faaliyet gösterdiklerini söyler. Bu ilim dallarının yanısıra matematik ve mantık alanlarında da ilim adamları bulunduğunu ve her âlimin maaşının el-Hâkim tarafından karşılandığını zikreder. Aynı zamanda bütün ihtisas sahalarındaki âlimler el-Hâkim'in huzurunda münâzara yapmaktaydılar.[382]

---

[379] İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân*, III, 405; Abdülkerim Özaydın, "Seyfüddevle el-Hamdânî", *DİA*, XXXVII, 36.
[380] Kerem Hilmî, s. 153.
[381] Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", *DİA*, X, 88-90.
[382] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418, II, 379.

Fâtımîler küçük çapta da olsa başkentleri Kahire de kurdukları Dâru'l-Hikme'nin aynısını Dımaşk ve diğer şehirlerde de kurmuşlardır.[383]

F. ULEMÂNIN KIYAFETİ

Emevîler ve Abbâsîler zamanında insanların günlük hayatta kullanmış oldukları sarıkları, toplumdaki mevkilerine göre değişirdi. Bu anlamda devlet erkanı ve ulemânın giydiği kıyafetlerin mevkilerini anlamaya yardımcı olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin Abbâsî devleti kādıları siyah elbise ve sarık giyerlerdi. Halifelerin nedîmleri "tahfîfe" adı verilen bir başlık kullanırdı. Dımaşk'ın meşhur âlimi Evzâî'nin, siyah elbise giymesi için Abbâsîler tarafından baskıya maruz kaldığı ve sorgulandığı daha önceki bölümde zikredilmişti.[384]

Dımaşk'ta sadece âlimlerin değil halkın da ulemâ cübbesi gibi bir elbise giydiklerini söyleyen kaynaklar da vardır. Ridâ (cübbe) giyen halk, yazın bu elbiseleri inceltmeden aynı şekilde kullanmışlar, ses çıkaran ayakkabılar giymişlerdir."[385]

IV. (X.) asırda ulamanın elbisesi; geniş bir sirval, bir gömlek bir kaftan veya aba, siyah bir sarık ve sarığın üzerinde (طيلسان) taylesân denilen bir örtü şeklindedir. İran taraflarında âlimler başlarına taylasân örterken, talebeler taylasânları omuz üzerine atarlardı. Talebenin âlim olduğuna karar verildiği zaman artık o taylasânı başına örtmesine de izin verilirdi.[386] el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, âlim olmadıkları halde başlarına (قلنسوة) ilim erbâbı takkesi takıp kendilerine âlim süsü verenleri çok sert bir şekilde eleştirmektedir.[387]

Fâtımîler farklı rütbelerdeki devlet ricali elbiselerinin dikilmesi için Mısır'da dâru'l-elbise (kıyafet imalathanesi) inşâ ettirmiştir. IV. (X.) asrın ikinci yarısında, Fâtımîler döneminden itibaren Dımaşk'ta Abbâsîler'in simgesi olan siyah sarık yerine artık yeşil sarık takılmaya başlanmıştır.[388]

Yukarıda bahsedilen IV. (X.) asırda genel olarak ulemâya has bir elbise olduğu gerçeği yanında bölgelere göre âlimlerin elbiselerinin değiştiğini de söyleyebiliriz. Örneğin Fârâbî, Seyfüddevle'nin meclisine girdiği zaman üzerinde Orta Asya'ya özgü Türklerin giydiği elbiseler olduğundan bahsedilmektedir.[389]

---

[383] Ziya Kazıcı-Halis Ayhan, "Tâlim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 517.
[384] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 219; Nebi Bozkurt, "Kıyafet", *DİA*, XXV, 508-510.
[385] Makdisî, s. 183.
[386] Makdisî, s. 324; Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 286; Hasan Abdülâl, s. 171-172.
[387] el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, 3.
[388] Makdisî, s. 324; Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 286; Hasan Abdülâl, s. 171-172.
[389] İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 156.

G. ULEMÂNIN MADDÎ GELİRİ

Müslüman ilim adamlarının ücret ve geçim kaynağı meselesi IV. (X.) asrın meşhur mutasavvuf ve âlimlerinden biri olan Ebû Ali er-Rûzbârî'den (322/934)[390] nakledilen bazı bilgiler, âlimlerin geçim kaynakları hakkında ufuk açıcıdır. Bu bilgileri kendisinden Ebû Ali er-Ruzbârî'nin kız kardeşi Fâtıma nakletmiştir. Ruzbârî dönemindeki âlimler ücret alma hususunda dört ayrı tavır içerisindedirler. Birinci kısım âlimler, Yûsuf b. Esbât gibi olanlar ne çevresinden ne de sultandan hiçbir şey almamışlardır. Yûsuf b. Esbât babasından ona 70 bin dirhem miras kaldığı halde bu mirastan hiçbir şey istememiştir. Hurma dallarını işleyip satmış geçimini o şekilde sağlamıştır. İkinci tavır sahipleri hem çevresinden hem de sultandan hediyeler kabul edenlerdir. Bunlardan birisi Ebû İshâk el-Fezârî'dir.[391] Çevresinden aldığını fakirlere dağıtır, sultandan aldığını da Tarsus'ta cihat edenlere götürmüştür. Üçüncü tavır ise çevresinden kabul edip sultandan almayanların tavrıdır. Abdullâh b. el-Mübârek bunlardan birisidir. Çevre ve dostlardan alır karşılığında onları mükâfatlandırırdı. Dördüncü tavır sahipleri ise Sultandan kabul edip çevresinden kabul etmeyenlerdir. Mahled b. el-Hüseyn bu şekilde yapmıştır. İnsanlar bir şey verdikleri zaman başa kakarken, sultanın verdiğinin arkasından böyle bir tavra girmediğini savunmaktadır.[392]

IV. (X.) asrın talebe yetiştiren âlimleri ilmî çalışmaları karşılığında birtakım hediye ya da ücret kabul etmişlerdir. Âlimlere maaş şeklinde verilen ödenekler vakıflardan ve bölgenin yöneticileri tarafından temin edilmekteydi.[393] Ancak bazı âlimler verdikleri ders karşılığında hiçbir ücret ya da hediyeyi kabul etmemişlerdir. Dımaşk civârında ki Dareyyâ Câmii imâmıyken Dımaşk Câmii'ne getirilen Ali b. Dâvûd, Dımaşk Câmii imâmlığı yanında, ilim halkalarında hocalık da yapmaktaydı. Ali b. Dâvûd, Emeviyye Câmii'nin doğu minaresinin yanındaki bir evde ikāmet etmiştir. Ayrıca halka Kur'ân öğretme görevi de yapmıştır. İmâmlık ve müderrislik görevi için ücret almamış, okuttuğu Kur'ân karşılığında da hiçbir hediyeyi kabul etmemiştir. Dareyya'daki tarlasından gelen buğdaydan, haftalık olarak giderek un öğüttürüp bir hafta boyunca sadece bunu yemiştir.[394]

---

[390] Ebû Ali er-Ruzbârî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XIV, 536.
[391] Dımaşk'ın ikinci asırda meşhur âlimi Ebû İshâk el-Fezârî eş-Şâmî (185/801-802). Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 119-133.
[392] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 129.
[393] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120.
[394] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 470-471.

Ali b. Muhammed Ebü'l-Kāsım et-Tenûhî el-Hanefî'nin (342/954) verdiği bilgiye göre, fakîh Ebû Züheyr el-Cenâbî takva sahibi bir Hanefî âlimdi. Bağdat'a geldiğinde burada Irak Hanefîlerinin önderi Ebü'l-Hasan Ubeydullâh b. el-Hüseyn el-Kerhî'nin (Şâban 340/ Ocak 952) muttakî birisi olduğunu işitince onunla görüşmüş ve kendisine: "*Ey Ebü'l-Hasan fukahâ ile birlikte Sultandan rızık aldığını duydum! Senin gibi ilim ve takva sahibi birisi bunu nasıl yapar?*" diyerek sitem etmiştir. Ebü'l-Hasan bunun üzerine: "*Hasan el-Basrî kendi zamanında almadı mı! Emevîler'den, diğer ulemâ da ücret almadı mı!*" diye karşılık verir. Bu cevabı yerinde bulmayan Ebû Züheyr şu değerlendirmeyi yapmıştır: "*Doğrusu bunun farkına varmaman daha ilginç! Emevîler'in musîbetleri dinlerinde olmuştur; Emevîler'in mal tahsil usulü doğruydu. Mallarını aldığın bu emîrlerin (Abbâsîler) malları dinleri gibi fâsid ve pistir. Abbâsîler'in mal tahsilleri zulüm ve hükümleri cehaletleriyle doludur.*" Ebü'l-Hasan bu sözler karşısında cevap verememiştir. Ölene kadar da bir daha hiçbir şey almamıştır.[395]

el-Kerhî'nin yukarıda geçen hâdiseden sonra hiçbir ücret almadığı kaynaklarda açıktır ancak hayatının sonlarına doğru felç geçirince arkadaşları Ebû Bekr er-Râzî, Ebû Abdullâh ed-Damgânî ve Ebû Ali eş-Şâşî, el-Kerhî'nin zelîl olmasını istememişler ve Seyfüddevle el-Hemdânî'ye durumunu bildiren bir mektup göndererek yardım istemişlerdir. el-Kerhî bu durumu öğrenince "Allahım! Sen benim rızkımı beni daha önce alıştırdığın şeklin dışında nasip etme" diye dua etmiştir. Seyfüddevle el-Hemdânî'den daha bir şey gelmeden el-Kerhî vefat etmiştir. Vefatından sonra Seyfüddevle tarafından gönderilen 10 bin dirhem el-Kerhî adına fakirlere dağıtılmıştır.[396]

Birçok kaynakta aktarılan bu hâdise içerisinde geçen farklı detaylar dönemin meşhur ulemâsının maddî durumu hakkında fikir vermektedir. Zira hilâfet merkezi olan Irakta, âlimler el-Kerhî gibi büyük bir âlime yardım etmek istemişler ancak kendi imkânları olmadığı için çareyi Halep bölgesinde hâkim olan Seyfüddevle el-Hemdânî'ye mektup yazmakta bulmuşlardır. Bu durum söz konusu dönemde Irak'ı ve hilâfeti ellerinde tutan Büveyhîlerin Sünnî âlimleri nasıl ihmal ettiğini gözler önüne sermektedir. Hâdisede dikkat çeken bir başka husus da Seyfüddevle el-Hemdânî'nin sadece kendi ilim çevresi hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan âlimlere değil, o dönem ulemâsına bir umut kapısı olduğudur.

[395] Taberî, *Târîh*, II, 374.
[396] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 74.

Âlimlerin geçim sıkıntısı çektiklerinin bir başka örneği de Ali b. Muhammed Ebü'l-Kāsım et-Tenûhî'dir (342/954). Büveyhî Veziri el-Mühellebî'nin meclisindekilerinden olup Irak'ın Ehvâz bölgesinde kadılık yapmıştır. et-Tenûhî, itikatta Mu'tezilî, şâir, müneccim ve aynı zamanda da edebiyatçıdır. Kadılık yapmasına rağmen öldüğünde 50 bin dirhem borcu kalmıştır. Vezir el-Mühellebî onun 50 bin dirhem borcunu ödemiştir.[397]

Dımaşk Câmii imâmı ve müderrislerinden Ali b. Dâvûd imâmlık görevi için ücret almamış, okuttuğu Kur'ân karşılığında da hiçbir hediyeyi kabul etmemiştir. Civarındaki tarlasından gelen buğdaydan, haftalık olarak giderek un öğüttürmüş ve bir hafta boyunca sadece bunu yemiştir.[398]

Çevresinden olsun veya idarecilerden olsun genel olarak ulemânın düzenli bir geliri yoktu. Düzenli vakıf gelirleri olan medreselerin henüz kurulmadığı bir dönemde ilimle uğraşan birisinin kendini fakirliğe hazırlaması gerektiği düşüncesi hâkimdi. Bazı âlimler ilim tâliplerinin ilim tahsili yanında çarşının ve ticaretin yolunu da bilmeleri gerektiğini söylemiştir. Dımaşk'a hadîs rivâyeti için gelmiş Basralı ed-Dahhâk b. Mahled'in (212/827) aşağıdaki sözü hadîs âlimlerinin zorluklarını ve maddî sıkıntılarını açık bir şekilde ifade etmektedir:

"*Hadîs tâlibi olmak maddî zorluk ve iflâsa talip olmak demektir. Ticaret erbâbı hadîslere tâlip olunca ticareti iflas eder. Bağ-bahçe sahibi ise bahçesi harabe olur. Ta ki yetmiş yaşına gelince artık muradına ermiştir ki sabîler gelip karşısına oturur. Eğer yaşlı kişi zekî ise bu yaşlı ne kadar da zekî derler. Halbuki birisi onlar genç yaşta olmalarına rağmen ne kadar da zekîsin dese kızarlar. Yaşlı muhaddis eğer biraz saf ise o sabîler, bu adam kendi yazdığını bile okuyamıyor derler.*" [399]

IV. (X.) asırda ulemâya ait aylık veya yıllık belirli bir maaş yoktur. Ancak bazı âlimler ve özellikle edebiyatçı ve şâirler maaş almışlardır. Seyfüddevle zamanında bölgenin önemli şâirlerinden ve Seyfüddevle'nin nedîmlerinden birisi olan er-Raffâ lakabıyla meşhur es-Serî b. Ahmed el-Kindî'nin (366/976), Seyfüddevle'den maaş (رسم) aldığı, Emîr öldükten sonra şâirin maaşı kesildiği bilinmektedir.[400]

Dönemin meşhur dilcilerinden İbn Fâris (369/979) gümüşten de olsa paranın dertlere şifa olduğunu, ahmak insanlara iş yaptırmanın en iyi yolunun altın olduğunu ifade etmiştir. Bu

[397] Zehebî, *Siyer*, XV, 500.
[398] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 470-471.
[399] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIV, 365-366; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 340-341.
[400] Zehebî, *Târîh*, VIII, 334.

asırda nâdir de olsa bazı âlimlerin ilim uğraşı yanında farklı iş, ticâret ve yukarıda görüldüğü gibi çiftçilikle uğraşarak geçimlerini temin ettikleri de görülmüştür.[401]

II. EĞİTİM-ÖĞRETİM MEKÂNLARI

IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'taki eğitim müesseseleri ele alınırken öncelikle, İslâm tarihindeki eğitim-öğretim müesseselerine özetle değinerek bu müesseselerdeki eğitim hakkında kısa bilgiler aktarılacaktır.

Hz. Peygamber öğretime, Mekke-i Mükerreme'de İslâm'ın yayılmaya başladığı ilk aylardan itibaren Erkam b. Ebü'l-Erkam el-Mahzûmî'nin evi "Dârülerkam"da başlamıştır.[402] Bu durumdan dolayı Dâru'l-Erkam'ı ilk İslâmî eğitim müessesesi olarak kabul etmek veya eğitim müesseselerinin temeli olduğunu söylemek mümkündür. Müslümanlar o dönemde Dâru'l-Erkam'a Dâru'l-İslâm diyorlardı. Hz. Peygamber'in Mekke'den Medîne'ye hicretiyle Mescid-i Nebevî, eğitim merkezi hâline gelmiştir. Bir yandan vahyin nüzûlünün devam ettiği bu mekânda, Kur'ân, hadîs ve dînî bilgiler hem sözlü hem fiilî olarak öğrenilip öğretilmiştir.[403] Aynı zamanda Mescid-i Nebevî'nin girişinde bulunan Suffe meclisi de zaman içerisinde bir eğitim merkezi hâline gelmiştir.[404]

II. ve III. (VIII.-IX.) yüzyıllarda müslüman fetihleriyle beraber eğitim mekânları da gelişmiş ve yaygınlık göstermiştir. Daha sonraki dönemlerde kütüphaneler ve devlet büyüklerinin sarayları gibi mekânlarda toplanan ilim ve edebiyat meclisleri çoğalmıştır. Nitekim V. (XI.) asrın ikinci yarısında 459 (1067) yılında Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından "Nizâmiye medreseleri" kurulmuştur.[405] Medreselerin V. (XI.) yüzyılda kurulduğu kanaati Makrîzî ve Zehebî'ye dayandırılmaktadır. Bu görüş güçlü olmasına rağmen Sübkî gibi, medreselerin IV. asırdan beri mevcut olduğunu söyleyenler de vardır.[406] Adam Metz, medreselerin IV. (X.) asırda var olduğunu söylemiştir.[407] IV. (X.) asrın sonlarında bazı hayır sahiplerinin Dımaşk'ta Kur'ân-ı Kerîm okunması için inşâ ettirdiği ve daha sonraları medrese hâlini alan mekânlar bulunmaktadır. Bunlardan birisi Reşâ'iyye medresesidir. Bu medrese Reşâ

[401] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 309-311.
[402] M. Asım Köksal, "Dârülerkam", *DİA*, VIII, 520.
[403] Abdullâh Abdüddâim, *et-Terbiyetü abre't-târîh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1981, s. 138; Ebyaz, et-Terbiye, s. 222-223; Hâlid Amayre, *el-Hareketü'l-ilmiyye fî bilâdiş-Şâm*, Vezâretü's-sekâfe, Amman 2008, s. 49.
[404] Mustafa Baktır, "Suffe", *DİA*, XXXVII, 469.
[405] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196; Abdullâh Abdüddâim, s. 145; Amayre, s. 49.
[406] Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, IV,199; Hasan Abdülâl, s. 209-213.
[407] Adam Mez, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 254; Hasan Abdülâl, s. 212.

b. Nazîf b. Maşallah tarafından V. (XI.) asır başlarında inşâ edilmiştir. Bu medresenin de Kur'ân okuyan talebelere vakfedilmiş bir ev olduğu ifade edilmektedir.[408]

IV. (X.) asır Dımaşk ulemâsı üzerinde yapılan bu çalışmada âlimlerin medreselerde eğitim aldığı ve eğitim verdiğine dâir herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Dönemin en meşhur âlimlerinin hayatları anlatılırken hiçbir medreseden bahsedilmemiş olmasına binaen o dönemde medrese varlığı aramak pek mümkün görünmemektedir. Binaenaleyh IV. (X.) asır Dımaşk'ında henüz medreselerin kurulmadığını söylemek daha isabetli görünmektedir. Söz konusu dönemde Dımaşk'ta medreseler kurulmamış olmakla beraber, eğitim-öğretim faaliyetleri câmi ve mescidler gibi umûmî mekânlarda yürütülmüştür. Ayrıca âlimlerin kendi evleri gibi özel mekânlarda da talebeler okutulmuştur. Yükseköğretim diyebileceğimiz bu mekânları (câmi, mescid, vb.) ele almadan önce yukarıda ilk eğitim mekânı olarak zikri geçen küttâblara değinilecektir.

A. KÜTTÂBLAR (Sıbyân Mektepleri)

Küttâb veya Sıbyân mektepleri diyebileceğimiz, çocukların ilk öğrenimlerini gördükleri mekânların Arap kültüründe eskiden beri var olduğu bilinmektedir. Hicaz'da yapılan arkeolojik kazılarda Câhiliye dönemine ait eğitim mekânlarının kalıntılarına rastlanmıştır. Ayrıca o dönemde yaşamış Şifâ adlı bir hanımın bir küttâba giderek orada okuma yazma öğrendikten sonra başkalarına öğrettiği tarihi kaynaklarda geçmektedir. Aynı şekilde o dönemlerde Şam bölgesinde de küttâbların varlığından bahsedilmektedir. İbn Habîb (245/860), Câhiliye dönemi ve İslâmî dönemde yaşamış şerefli ve fakîh muallimler (Kur'ân öğreticileri) başlığı altında çok sayıda muallim adı listelemiştir.[409]

Hz. Peygamber okuma yazma eğitimini yaygın hâle getirmek için büyük gayret ve çaba sarf etmiştir. Nitekim Peygamber Efendimiz (a.s.) Bedir Savaşı esirlerini, 10 müslüman çocuğa okuma yazma öğretme karşılığında serbest bırakmıştır.[410] Hz Peygamber'in okuma yazmaya verdiği önem müslüman toplumları için belirleyici olmuş, bu anlamda temel eğitimin verilmesi için bir tür kurumsallaşmaya gidilmiştir. Küttâbların ortaya çıkışını belki bu bağlamda değerlendirebiliriz.

---

[408] Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer Nuaymî, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris,* Matbatut-terakkī, Dımaşk 1951, I, 11; Kürd Ali, V, 66; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 262.

[409] İbn Habîb, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter, Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, Beyrut t.y., s. 475-478; Ebyaz, et-Terbiye, s. 225; Amayre, s. 49.

[410] Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf fi tefsîri's-sîreti'n-nebevîyyeti li'bni Hişâm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, III,135.

Medîne-i Münevvere'den sonra uzun süre hilâfet merkezi olan Dımaşk'ta çok sayıda vakıf küttâb bulunuyordu. Medîne-i Münevvere'deki kadar geniş çapta[411] olmasa bile Emeviyye Câmii etrafında müslüman çocukların karşılıksız okutulması için pek çok küttâb eğitim faaliyetleri yapıyordu. Ayrıca erken dönemde vakıf küttâblarının bulunması şehir halkının eğitim ve öğretime verdiği önemi de göstermektedir.[412]

İlk eğitimi almaya başlamak için belirli bir yaş sınırı bulunmuyordu. Ailesi çocuğunun artık mümeyyiz ve eğitim alabilecek hâle geldiğine kanaat getirdiği zaman çocuğunu bu mekânlara gönderiyordu. Resmî olmayan küttâbların fizikî şartları bir olmadığı gibi eğitim metotları ve muallimlere verilen ücretler de bir değildi. Ücretler, çocukların ailesinin imkânlarına ve muallimin durumuna göre belirlenirdi. Varlıklı bazı aileler çocuklarına has mekânlar da kurmuşlardır. Çocukların buralardaki eğitimi belirli senelerle sınırlı değildi. Eğer hâfızlık yapar ise çocuğun eğitimi, kavrama ve ezberleme kapasitesine göre 10, 12 veya 14 yaşına kadar devam ederdi. Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını veya bir kısmını ezberleyen öğrenci "hatme" adı verilen bir imtihana tabi tutulur ve başarılı olursa icâzet alırdı.

Küttâblar diğer eğitim aşamaları gibi devlet ile alakalı olmayıp gayrı resmî olarak çalışmaktaydı. Öğreticilere "mükettib" adı veriliyordu. Okuma yazma öğreten mükettibler, kendi evleri ya da farklı kişilere ait özel mekânlarda çocuklara okuma yazmayı öğretiyorlardı. Yazma tâlimi, Kur'ân hâriç hikmetli söz ve şiir gibi metinler üzerinden yapılıyordu.[413]

Hikmetli sözlerle okuma yazmayı öğretme usulü Dımaşk'ta hicretin ilk dönemlerinden itibaren söz konusudur. Öğrencilerin elinde yazma talimine elverişli yazılıp, silinebilen bir tahta parçası olurdu. Dımaşk'ta bu usulde eğitim verdiği bilinen en eski muallim sahâbî Ebü'd-Derdâ'nın hanımı Ümmü'd-Derdâ'dır. Ümmü'd-Derdâ'nın, okuttuğu öğrencilerin tahtasına hikmetli sözleri yazdırdığı bilinmektedir.[414]

Küttâblarda eğitim metodu olarak telkin ve tekrar usulü uygulanırdı. Yukarıda geçtiği üzere öğrencinin tahtasına ezberlemesi gereken bir bölüm yazılırdı. Öğrenci aldığı o bölümü

---

[411] ed-Dahhâk b. Müzâhim, Medîne'de üç bin talebenin bulunduğu vakıf bir küttâbın hocasıydı. İbn Habîb *el-Muhabber* de Dahhâk'ı eşrâfü'l-küttâb başlığı altında zikretmiştir. İbn Habîb, *el-Muhabber,* s. 475; Târık Hicâz, "Târîhu'l-medâris el-vakfiyye fi'l-Medîneti'l-Münevvere", *el-Câmiâtü'l-İslâmiyye*, sayı: 120, yıl: 35 (2003), s. 460-501.

[412] Târık Hicâz, "Târîhu'l-medâris", s. 477.

[413] Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, s. 49; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 259-265; Abdullâh Abdüddâim, s. 146; Hasan Abdülâl, s. 117.

[414] Ignaz Goldziher, "Education Muslim", *Encyclopaedia of religion and ethics*, V, 199; Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, s. 49.

tekrar ederek ezberler ve daha sonra ezberlediği bölümü hocasına dinletirdi. Çocuklar tahta üzerindeki dersi ezberledikleri zaman silip yeni derslerini yazarlardı.[415]

Ezberin özellikle eğitimin ilk aşamasında çok önemli bir yeri vardı. Hatta ilk eğitimin duyma, dinleme ve ezberleme üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. İlk eğitim geleneğinde ezberin önemini göstermesi hasebiyle şu söz oldukça önemlidir: "İlmin ilk adımı susmak, ikinci adımı dinlemek, üçüncüsü ezber, dördüncüsü akletmek, beşincisi öğrendiğin bu ilimi yaymaktır." İlk eğitim safhasında ezberin önemi IV. (X.) asırda uygulanan eğitim için de geçerlidir.[416]

IV. (X.) asrın önemli muhaddis ve hadîs münekkidlerinden *el-Cerh ve't-tadîl* adlı eserin sahibi İbn Ebû Hâtim'e (327/935) babası Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs er-Râzî (277/890) Kur'ân-ı Kerîm'i okumadan hadîs yazma izni vermemiştir. İbn Ebû Hâtim, el-Fazl b. Şâzân'dan Kur'ân-ı Kerîm okuduktan sonra babası hadîs ilmine başlamasına müsaade etmiştir. İbn Ebû Hâtim Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve öyle ki sonraki yaşlarında teravih namazlarını hatimle kıldırmıştır.[417]

IV. (X.) asır Dımaşk mükettiblerinden birisi de *el-Kırââtü's-semâniye* sahibi Ubeydullâh b. Mesleme'dir.[418]

Müeddiblerin (evlerde özel ders veren hocalar) aldığı yüksek ücrete nazaran mükettiblerin ücreti çok azdır. Bu eğitim mekânları Cuma günleri tatil edilirdi. Haftanın diğer 6 günü güneşin doğuşundan gün batımına kadar eğitim devam ederdi. Dımaşk'ta sıbyân mekteplerini bitirdikten sonra genç yaşta ilim halkalarına dâhil olup hadîs rivâyeti alan âlimler arasında Ömer b. Ahmed b. Şâhin ve Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali er-Râzî de vardır. Ömer b. Ahmed b. Şâhin 11, Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali er-Râzî ise 14 yaşına geldiğinde hadîs rivâyetleri almaya başlamışlardır. Küçük yaş sınıflarında kız ve erkek çocukları aynı yerde eğitim görürlerdi.[419]

Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Kābisî, (403/1012) haftalık eğitim günlerinin Cumartesi güneş doğuşuyla başlayıp Perşembe günü ikindi namazında bittiğini

---

[415] Kur'ân-ı Kerîm yazısının nasıl silineceğine dâir detaylar bkz. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila li-ahvâli'l-müteallimîn ve ahkâmi'l-muallimîn ve'l-müteallimîn*, nşr. Ahmed Hâlid, eş-Şerîketü't-Tûnisiyya 1986, s. 134-135; Hasan Abdülâl, s. 139-149.
[416] Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-IV, Dâru'l-Hilâl, Beyrut 1423, II, 138.
[417] İbn Manzûr, *Muhtasar*, XV, 20.
[418] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 309; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 194.
[419] el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila* s. 135-136; Jacob M. Landau, "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3-4; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 258-259; Kerem Hilmî, s. 32.

söyler. Kābisî'ye göre kızlara evlerinde Kur'ân-ı Kerîm eğitimi verilmelidir. Yazı öğrenmemek onlar için daha hayırlıdır.[420]

Küttâbların tam olarak ne zaman başlamış olduğu bilinmemekle beraber, Şelebî, Haccâc döneminde başladığını söylemektedir. Ne zaman başlamış olursa olsun Emevîler ve Abbâsîler döneminden beri küttâblar, Dımaşk dâhil İslâm âleminin en yaygın temel eğitim kurumları olmuştur.[421]

1) Küttâb Çeşitleri

Eğitim tarihi kitaplarında iki tür küttâbdan bahsedilmektedir. Birincisi okuma yazma öğretmeye has küttâblar; ikincisi Kur'ân-ı Kerîm'i ve İslâm'ın temel prensiplerini öğreten mekânlar.[422] Fetihle beraber Dımaşk'a yerleşen müslümanlar, çocuklarını gayrimüslimlerin daha önce kurduğu birinci türden okuma yazma öğreten küttâblar[423] ile kendi kurdukları küttâblara da göndermişlerdir.[424]

Okuma yazma öğreticisine "mükettib" adı verilirken yukarıda ifade edilen ikinci tür öğreticilere "muallim" veya "mukrī'" adı veriliyordu. Kur'ân-ı Kerîm'i ve İslâm'ın temel prensiplerini öğreten muallimler genellikle çalışmalarını câmi ve mescidlerde yürütürlerdi. İbn Cübeyr (614/1217) Dımaşk dâhil bütün doğudaki sıbyân mekteplerini överek bu iki aşamalı eğitimden şu şekilde bahseder:

"*İlk aşamada çocuklara "telkin" diye adlandırılan şeyler* (belki de harf ve kısa sûreler) *ezberletilirdi. İkinci aşamada çocuklara yazma öğretilir ve yazı öğretimi esnasında âyetler tenzîh amacıyla kullanılmazlardı. Bu eğitim mekânlarında genellikle "mülakkīn"* (yani belletmen veya başka bir ifadeyle ezberletme hocası) *ve "mükettib" görev yapardı. Yazı öğreticisi ezberletme hocalarından ayrı idi ve çocuğa önce ezber yaptırılır daha sonra yazma öğretilirdi. Kur'ân-ı Kerîm eğitimi ise Emeviyye Câmii'nin kuzey kapısı tarafında yapılırdı. Sıbyân muallimleri burada otururlardı. Yine câminin içinde sabah ve ikindi namazlarından*

[420] Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Halef el-Meâfirî el-Kayrevânî el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila li-ahvâli'l-müteallimîn ve ahkâmi'l-muallimîn ve'l-müteallimîn*, nşr. Ahmed Hâlid, eş-Şerîket-Tûnisiyya 1986, s. 135-136, 95.

[421] Jacob M. Landau, "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3-4.

[422] Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, s. 44-49.

[423] Müslüman çocukları gayr-ı müslim öğreticilere göndermenin mekruh olduğunu söyleyen âlimler de vardır. Bkz. el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila* s. 122.

[424] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 259-265; Abdullâh Abdüddâim, s. 146; Hasan Abdülâl, s. 117.

sonra câminin sütunlarının her birine bir kişi yaslanır ve karşısına Kur'ân okuttuğu bir sabî otururdu."[425]

Yukarıda bahsi geçen bu iki tür eğitimin yanı sıra yönetici ve zengin ailelere mahsus bir eğitim usulü daha vardır. Buna göre seçkin ailelerin çocuklarına, genellikle dönemin meşhur âlimleri ailelerin kendi evinde eğitim verirlerdi. Söz konusu usule "te'dîb" adı verilirdi. Eğitimi veren âlimlere de "müeddib" denilirdi.[426] Okutulan çocukların ailelerinin zenginliğine ve eğitimi veren âlimin şöhretine göre müeddiblere ücret verilirdi.[427]

Emevî ve Abbâsî yöneticiler, çocuklarını tedîb eden âlimlere büyük önem vermişlerdir. Tâhirîler'in Irak ve Haremeyn vâlisi Muhammed b. Abdullâh b. Tâhir, çocuğunu te'dîb için görevlendirdiği Ahmed b. Yahyâ'ya sarayında bir ev tahsis etmiştir. Fâtımîler, sarayda devlet ricâlinin çocuklarını okutmak için özel bir okul kurmuşlardır.[428] Kaynaklarda geçen Abdülmelik b. Mervân'ın çocuklarının müeddibine yapmış olduğu tavsiye, yöneticilerin müddiblerden beklentileri hakkında bir fikir vermektedir: "*Onlara Kur'ân'ı öğrettiğin gibi doğruluğu öğret. Aşağılık ve sefil insanlardan onları uzak tut. Zira o sefiller insanların en takvasızı ve edepsizidirler. Onları hizmetçi ve haşiyemden de uzak tut yoksa onları ifsâd ederler. Saçlarını kısa tut boyunları kalın olur. Onlara et yedir güçlensinler. Onlara şiir öğret ki izzet ve imdat ehli olsunlar. Misvakla dişlerini iyice temizlemeyi öğret. Suyu bir dikmede değil yudumlayarak içmeyi öğret. Edebi, girip çıkanların yanında değil kimsenin olmadığı yerlerde öğret yoksa onların gözünde küçük düşerler*."[429]

Mü'eddibler ücreti yüksek olmakla beraber, halife ve zenginlerin çocuklarını terbiye ettikleri için işleri küttâb muallimlerinden daha zor oluyordu. Zira bu elit çocuklar arasında şımarık olup te'dibi zor olanlar oluyordu. Örneğin Avn b. Abdullâh b. Utbe b. Mus'ûd, Emevî Süleymân b. Abdülmelik'in oğlu Eyyûb'un muallimiydi. Muallim Avn b. Abdullâh ile şımarık bir çocuk olan Eyyûb arasında tatsızlıklar yaşanırdı. Avn b. Abdullâh, Eyyûb'un babası Süleymân b. Abdülmelik'e bir gün serzenişte bulunarak şunları söylemiştir: "*Beni öyle bir*

[425] Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y., s. 244-245; Abdullâh Abdüddâim, s. 146; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 262-265.
[426] Müeddiblik: Te'dib "terbiye etmek"ten (mu'eddib مؤدِّب): İlim ve edep öğreten, terbiye eden, bir çocuğun eğitim ve öğretimiyle özel olarak meşgul olan kimsedir. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Tükçe sözlük*, II, 2214.
[427] Kerem Hilmî, s. 32.
[428] Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, s. 59,61.
[429] İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, t.y., II, 167.

insana mahkûm ettin ki ona gel dediğim zaman yanıma gelmez, peşine düşüp bulduğum zaman kızar, bir konuda onu azarladığım zaman o da beni azarlar!"[430]

IV. (X.). asırda müeddibler, Kur'ân-ı Kerîm ve okuma yazma eğitimi dışında adâbı muaşeret dâhil bir çocuğa verilmesi gerekli her türlü ilim ve âdâbı öğretirlerdi. O döneme dâir eğitim kitaplarında çocuklara öğretilmesi gereken hususlar, çok tafsilatlı bir şekilde açıklanmıştır. Örneğin güneş tutulması namazı gibi detay konular dahi zikredilmiştir.[431]

IV. (X.). asır Dımaşk müeddiblerinden birisi meşhur kârî el-Hasan b. Süleymân Ebû Ali el-Antâkî (3 Zilhicce 399/29 Temmuz 1009), vezir Ca'fer İbnü'l-Fâzıl İbn Cenzâbe'nin evladlarına müeddiblik yapmıştır.[432] Yine Ahmed b. Saîd b. Abdullâh el-Müeddib ed-Dımaşkî, Abbâsî Halifesi el-Mu'tez-Billâh'ın oğlu Abdullâh'ın müeddibidir.[433] İbn Hâleveyh Seyfüddevle'nin çocuklarının müeddibliğini yapmıştır.[434]

IV. (X.) yüzyılda resmî ve genel bir devlet uygulaması olmaması nedeniyle mektep türleri ve ayrımları konusunda farklı bilgiler söz konusudur. Mektep türleri ve ayrımları zaman ve mekâna göre değişmektedir. İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinde konuya dâir "Çocukların eğitimi ve İslâm beldelerinin farklı eğitim metotları" adlı bir başlık açmıştır. İbn Haldûn bu başlık altında doğudaki küttâb kurumlarında yapılan eğitim hakkında bilgi vermektedir. Buna göre söz konusu kurumlarda yalnızca Kur'ân-ı Kerîm eğitimi değil Arapça'nın temel bilgileri ile hadîs gibi farklı diğer ilimler de öğretilmekteydi. [435]

Goldziher, bu ikinci türden Kur'ân-ı Kerîm ezberleten küttâbların var olduğunu ifade etmiş ve bu görüşünü temellendirmek için de deliller sıralamıştır;

1- Hz. Peygamber'in hanımlarından Ümmü Seleme'nin bir küttâb mualliminden öğrencilerinin kendisine yardım etmeleri için ricada bulunduğuna dâir rivâyet.
2- Ömer b. Meymûn'un çocuklarına küttâb usulünde eğitim verdiğine; onlara hem ezberletip hem yazdırdığına dâir rivâyet.
3- İbn Ömer ve İbn Üseyd'in bir küttâba uğradıklarında öğrencilerin dikkatini çektiklerine dâir rivâyet.

[430] İbn Habîb, *el-Muhabber,* s. 477-478.
[431] el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila* s. 109-113.
[432] İbnü'l-Adîm, V, 2375; İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 107; Zehebî, *Târîh*, VIII, 797; Muhammed bin Muhammed Şemseddin İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetu'n-Nihâye fî tabakāti'l-kurra*, Mektebetü İbn Teymiyye, ilk nşr. Bergstraessar h. 1351, I, 127.
[433] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 280; İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 143; Kerem Hilmî, s. 32.
[434] Ziriklî, II, 231.
[435] İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, I, 741-743; Abdullâh Abdüddâim, s. 147.

4- Ummü'd-Derdâ'nın, öğrencilerin tahtasına hikmetli sözleri yazdırdığına dâir rivâyet.[436]

Ahmed Şelebî, bu rivâyetlerdeki küttâbların Kur'ân-ı Kerîm ezberleme küttâbları değil okuma yazma küttâbları olduğunu, Goldziher'in sıraladığı ikinci ve dördüncü delillerde de bunun açıkça görüldüğünü söylemiştir. Zira ikinci tür küttâbların ana hedefi Kur'ân-ı Kerîm ezberletmektir. Kur'ân-ı Kerîm'in ezberlenebilmesi için hâfızlık hocalarına ihtiyaç vardır. Şelebî ilk asırda Kur'ân-ı Kerîm hâfızlarının nâdir olduğuna dâir deliller sıralamaktadır. Sıraladığı başlıca deliller şunlardır:

1.Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin (543/1148) kendinden önceki âlimlerden bahsederken âlimlerin Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemediklerini, hayatında sadece iki Kur'ân-ı Kerîm hâfızı fakîh gördüğünü aktarır.

2.Süyûtî'nin (911/1505) sahâbenin âyetlerle amel etmeye olan gayretine dâir rivâyeti. *"Sahâbe 10 âyeti ezberlediği zaman bu âyetleri tam anlayıp amel edene kadar başka âyetlere geçmezdi.*"

3.Ahmed b. Hanbel'in "*Bir kişi Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerini ezberlediği zaman gözümüzde büyürdü.*" rivâyeti. Bu deliller göz önünde bulundurulduğu takdirde Şelebî'ye göre o dönem Kur'ân-ı Kerîm ezberleyen birisi mükettib olmaktan daha önemli vazifeler yapmaktadır.[437]

2) Küttâb Öğreticileri, Eğitim Usulleri ve Gelirleri

Okuma yazma öğreticilerine mükettib, Kur'ân-ı Kerîm'i ve İslâm'ın temel prensiplerini öğretenlere Muallim ve evlerde özel eğitim veren hocalara da müeddib denildiği yukarıda ifade edilmişti. Bu başlık altında ilk eğitim aşaması olarak görülen küttâb öğreticilerinin toplumdaki durumları, maaşları ve eğitim usulleri üzerinde durulacaktır.

Muallimler tek başlarına çalışabildikleri gibi yanlarına öğrenciler arasından ihtiyaca göre bir veya birden fazla yardımcı da seçerlerdi. Seçilen bu yardımcıya (معيد) mu'îd denilmekteydi. Öğreticiler yardımcılarını talebelerin en iyileri arasından seçerdi. Yardımcı seçilme hevesi öğrenciler arasında bir rekabet oluştururdu. Bir nevi asistan diyebileceğimiz

[436] Goldziher, V, 199.
[437] Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, s. 49-51.

yardımcılar bazen öğrencilere yazı yazdırma, öğrencilerin yazısını okuma gibi eğitim faaliyetlerinde de hocalarına yardımcı olurdu.[438]

Çocuk eğitimcilerinin toplum nezdinde itibarı düşüktü. Bazı insanların bu şekilde düşünme sebepleri belki de muallimlerin çocuklardan aldıkları ücretlerdir. Ulemânın ücreti başlığı altında görüleceği gibi aynı durum yüksek ilim halkalarına ders veren ulemâ için geçerli değildi. Muallimlerin, çocukların ailelerinden talep ettikleri ücret çoğu zaman küçük miktarda ve değersiz oluyordu. Dımaşk'ın meşhur âlimlerinden Saîd b. Abdülazîz ed-Dımaşkī'nin (167/783) "geri zekâlı olmayan hiçbir müeddib görmedim" sözü gelenekte yeri olan bir husustur. Muallimler bazen ücret olarak para yerine ekmek gibi aynî şeylerde alırdı. Öğrencilerin ailesinin durumuna göre çocuğun muallimine getirdiği ekmek büyük veya küçük olurdu. Bu durum halk arasında bir şeyin farklı olduğunu ifade etmek için "muallim ekmeği gibi" sözünün yayılmasına neden olmuştur.[439]

IV. (X.) asır edebiyat çevresinin en meşhur tarihçisi diyebileceğimiz Abdülmelik b. Muhammed es-Seâlibî (429/1038), *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhü'l-hasen* adlı eserinde muallimliğin, kötü bir şey olduğuna dâir kültürden ve edebiâttan nakiller yapmıştır.[440]

Adem Mez, müslümanların muallimleri küçümsemesinin Yunan kültüründen geldiğini zira Yunan kültüründe çok sayıda, muallimleri alaya alan roman bulunduğunu söyler. Çünkü Yunanlılar'da muallimler komik şahsiyetlerden birisidir. el-Câhiz'in muallimlerin aklını kötüleyen bir risalesi bulunmaktadır. Muallimlerin bu vazifeyi cihat ve savaştan kaçmak amacıyla seçtiğine dâir bir kanaat vardır.[441] İbn Asâkir Dımaşk tarihinde Dımaşk'ta önemli gördüğü bütün şahsiyetlerden uzun bir şekilde bahsetmesine rağmen mükettib ve muallimlere yer vermemiştir. Belki de bu göz ardı edişin arkasında Saîd b. Abdülazîz'den naklettiği yukarıda aktarılan söz vardır.[442]

IV. (X.) asırda bazı muallimler, düğün ve doğum gibi bazı münasebetlerde öğrencileri düğünün olduğu yerlere gönderip kapıda "Üstadımızı unutmayın! Üstadımızı unutmayın!" diye bağırtmışlardır. Bu şekilde sevdikleri bir yemek veya bir hediye elde etmeye çalışmışlardır. Belki de bu tür davranışlarından dolayı toplum nezdindeki yerleri düşmüştür.[443]

---

[438] Kerem Hilmî, s. 31.
[439] Câhiz, bu hususta bir şiir nakletmiştir; "*Ekmeği türlü türlü, poğaçası ise ince mi ince, yanlış olur, yanlış olur, ekmeği ve hizmeti iyidir, denilince*". Bkz. Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 220.
[440] Seâlibî, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhü'l-hasen*, Dâru'l-Erkam, Beyrut t.y., s. 19.
[441] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 306-307.
[442] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 264.
[443] el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila*, s. 139.

IV. (X.) asırda ulemânın ücret alma meselesi ayrı bir başlık altında ele alınacaktır. Burada çocuk öğreticilerinin ücret alıp almadığı meselesine değinmek istiyoruz. İmâm Mâlik b. Enes gördüğü bütün âlimlerin çocuk öğreticilerinin ücret alabileceği yönünde fetva verdiklerinden bahseder. Çocuk öğreticisi ücret alma hususunda belirli bir miktar şart koşsun veya koşmasın, belirli zaman dilimi içerisinde veya süresiz bir şekilde öğretme karşılığında olsun, hüküm değişmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm veya okuma yazma öğretimine ücret alınmasında bir sakınca olmadığı yönündeki görüş ulemâ arasında genel kabul görmüştür. Kur'ân-ı Kerîm okutmaya ücret alma meselesine farklı deliller getirilmektedir. Bunlara örnek verecek olursak: Yemen'de bazı sahâbîler şifa niyetine Fâtiha Sûresini okumaları karşılığında ücret talep etmişlerdir. Bu talepte bulunurken de Hz. Peygamber'in söz konusu ücretin helal olduğu yönündeki ikrar ve sözünü delil göstermişlerdir. "Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın"[444] âyetindeki nehyin Kur'ân-ı Kerîm öğretimine işaret etmediğini, öğreticinin aldığı ücretin âyetler karşılığında değil kendi zamanını harcama ve sarf ettiği çaba karşılığında olduğunu düşünmektedirler.[445]

Döneme ait en meşhur eğitim kitabı olan *er-Risâletü'l-Mufassala*'da muallimlerin tedrisatta uyması gerekenler kurallar dikkatlice sıralanmıştır. Buna göre mualliminin öğrencilere karşı tutumunun sert olmaması, kızdığı takdirde öğrenciyi incitecek kelimeleri sarf etmemesi; öğrencinin tutum ve davranışlarını değiştirmemesi durumunda ailesiyle irtibata geçmesi, muallimin öğrenciyi tedip amacıyla cezalandırmak istediği takdirde, bu cezalandırmanın bir sınırı ve âdâbının olması gerektiği gibi konulara değinilmiştir. Ayrıca öğrencinin karnı aç ise hocanın ona derse girmeme izni vermesi gerektiği, toplu olarak oturulan mekânlarda öğrencilerin uymaları gereken âdâbı ve kız erkek ilişkilerinin sınırları da söz konusu eserde ifade edilmiştir.[446]

Dînen bilinmesi gereken hükümleri öğrenmek erkek-kadın bütün müslümanlara farzdır. Bu hüküm, İslâm'ın Şam bölgesinde yayılmaya başladığı ilk asırdan itibaren hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Dımaşk'taki ilim ehli erkek ve kadın oranları hakkında bir bilgi verip yorum yapmadan önce, cinsiyete göre eğitim aşamalarına dâir bir ayırım yapma zarureti vardır. Eğitim'in ilk aşamasıyla ikinci ve ihtisaslaşma aşamaları arasında farktan daha önce

[444] Bakara 2/41.
[445] Hangi ilimlere ücret vermenin lazım, mekruh veya mubah olduğu konusunda daha fazla bilgi için bkz. el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila,* s. 99-120.
[446] el-Kābisî, *er-Risâletü'l-mufassila,* s. 126-131.

bahsedilmişti. Küttâb yani ilk eğitim aşamasında kız erkek ayrımı yapılmadan bütün çocuklar ilk eğitimi almaktadırlar. Zira Ebû Ferec el-Esfahânî'den naklen bazı küttâbların kız erkek karma olduğu nakledilmiştir. Okuma yazma bilen kız sayısının azımsanmayacak derecede olduğu bilinmektedir. Ancak ihtisas eğitimine gelindiğinde durum değişmektedir. Daha önceki asırlarda olduğu gibi IV. (X.) asırda da ihtisas eğitiminde kızlara verilen eğitim fırsatı erkeklere nazaran daha azdır. Bayanların bir alanda mütehassıs olması nâdir görülen bir durumdu. Genellikle kızlar eğitimlerini evlerinde onlara tutulan özel hocalardan alır ya da bayanlara özel mekânlarda ders görürlerdi.[447]

Ahmed Şelebî, medreselerin henüz kurulmadığı o dönemlerde bayanlara verilen eğitim fırsatlarının daha az olmasını dönemin ilim tahsili şartlarına bağlar. Zira İslâmî anlayışta bir hak olarak eğitim ve ilim konusunda bir bayan ile erkeğin arasında hiçbir fark yoktur. Erkeklerin daha fazla fırsat bulması ve sayıca erkek âlimlerin bayanlarla kıyaslanamayacak oranda çok olması, erkeklerin o zamanki ilim tahsili zorluklarına göğüs gerebilmelerinden kaynaklanmaktadır. İlim talebesinin uzun yolculuklara çıkması gerekir. İlim tahsil ederken bazen günlerce aç kalmak bazen de câmilerin avlusunda yatmak gibi zor şartlara dayanmak gerekir. İslâm anlayışında bayanlara oldukça değer verilmektedir. Bayanların o zor şartlara maruz bırakılmasına rıza gösterilmemiştir.[448] İlim yolunda dönem âlimlerinin çok zor şartlarına IV. (X.) asır muhaddislerinden el-Ci'âbî'nin durumu bir örnek teşkil edecektir. el-Ci'âbî'nin, hadîs ilmi tahsili için Mısır'a giderken eşkıyalar tarafından soyulunca meşhur mutasavvıf ve âlim Rûzbârî, yolculuk esnasında gasba uğradığı için ona yardım etmiş o an elinde olan herşeyini Ci'âbî'ye vermiştir.[449]

Her ne kadar bayanların eğitim ve ilim öğrenme imkânı erkeklere nazaran az olsa da bu durum çok değerli bayan âlimlerin yetişmesine engel olamamıştır. Örneğin Dımaşk'ta yaşamış Ümmü'd-Derdâ[450] ve daha başka pek çok hanım âlimin isimleri zikredilir. İbn Asâkir kendi dönemine kadar kadar olan ilim erbâbını sıralarken seksen bir hanım âlim olduğundan bahseder.[451]

---

[447] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 431-432; Kerem Hilmî, s. 85-86; Kız erkek aynı yerde eğitim görmüş müdür konusu hakkında bkz. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976, s. 339-344.

[448] Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 339.

[449] Zehebî, *Siyer*, XIV, 536-537.

[450] Ümmü'd-Derdâ lakabıyla meşhur Hüceyme bint Huyey (81/701); Sahâbî Ebü'd-Derdâ'nın himayesinde yetişmiş yetim bir kızdır. Ebü'd-Derdâ ile evlenmiş Dımaşk'ta bayanlar arasında Kur'ân-ı Kerîm okutmuştur. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LXX, 150; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 269.

[451] Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 347.

Erken dönem Dımaşk ulemâsı arasında Kur'ân-ı Kerîm öğretme karşılığında ücret almayı haram görenler vardır. bunlardan birisi İsmâil b. Ubeydullâh el-Mahzûmî'dir. Abdülmelik b. Mervân, ona çocuklarımı eğit sana ücret vereceğim dediği zaman, ey mü'minlerin emîri nasıl Kur'ân-ı Kerîm öğretmeye nasıl ücret alayım Ümmü'd-Derdâ, Efendimiz'den (a.s.) "Kim Kur'ân-ı Kerîm öğretmeye karşılık bir yay bile alırsa Allah kıyâmet günü ona ateşten bir yay giydirecektir" hadîsini işittim deyince Abdülmelik b. Mervân ben sana Kur'ân-ı Kerîm öğretmenin karşılığını değil öğrettiğin nahiv iliminin karşılığını vereceğim demiştir.[452]

3) Küttâblardan Bir Üst Okullara Geçiş

Küttâblardan mezun olan bir ilim tâlibi dönemin yükseköğretim mekânları olarak tanımlanabilecek ilim halkalarına dâhil oluyordu. Aşağıda detaylı bir şekilde anlatılacağı gibi bu halkalarda dersler, ya belirli bir kaynak kitabı okuma veya herhangi bir ilmin meselelerine dâir soru-cevap şeklinde yapılıyordu. Alınan cevaplar kayıt altına alınıp daha sonra başkalarına naklediliyordu.[453]

IV. (X.) asırdaki ilim halkalarında (günümüz tabiriyle yükseköğretimde) öğrenciler, meylettiği ihtisasa yönelik dersler alıyordu. Öğrencinin okumak istediği alanı seçme konusunda kâbiliyeti olduğu sürece onu kısıtlayan hiçbir engel yoktu. Bununla beraber öğrenci de bir birikim -altyapı- aranmakta idi. Söz konusu bu birikim ve kabiliyeti tespit etme vazifesi, halkada ders veren müderrislere aitti. Müderrislerin birebir okutacağı bütün öğrencileri, kendilerinin seçme salahiyeti vardır. Müderrisler için öğrenci seçme işi hayati derecede önemli olmasına rağmen çok kolaydı. Öğrenci seçiminin bir müderris için hayatî öneminin olması o öğrencinin ilerde ilmî olarak onu temsil edecek olmasından kaynaklanıyordu. Dımaşk'ın meşhur muhaddisi Saîd b. Abdülazîz ilim kabiliyeti olmayan çocuklara ilim ve hadîs öğretenlere çok kızıyor ilim ahmak insanların eline kaldı diye tepki gösteriyordu. Zira günümüz üniversite sistemindeki kurumlara ait diploma yerine o dönem hoca ve müderrislerden alınacak icâzet ile hem bu ilim devam ediyor hem de o öğrenci bu ilimle hayatını idâme ettiriyordu. [454]

Günümüzde milyonlarca öğrenciyi aynı anda sadece birkaç sınava tâbî tuttuktan sonra ihtisas alanı seçiminde öğrencilere dar bir alan bırakılması, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. O dönemde öncelikle öğrenci hocayı seçmekte, sonrasında ise hoca mevcut öğrenciler

[452] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 271.
[453] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 306; Amayre, s. 125; Hasan Abdülâl, s. 160-161.
[454] İbn Asâkir, *Târîh*, XXI, 205; Hasan Abdülâl, s. 252-254; Kerem Hilmî, s. 33.

arasında eleme yapmakta idi. Hal böyle olunca iki taraf da ilmî çalışmalar için istekli olmaktaydı. Belki de ilim halkasında hoca-talebe usulü ile yetişen ilim adamlarının alanlarında oldukça yetkin olmalarını baştaki bu istekli tavırlarına bağlamak mümkündür.

IV. (X.) asırda yukarıda altyapı olarak nitelendirdiğimiz bütün öğrencilerin bilmesi gereken ortak bir kültür vardı. Bu ortak kültürün başında din ve dil eğitimi alanındaki temel meseleler geliyordu. Gerçekten bu ortak kültürü oluşturma meselesi, üzerinde durulmayı gerektiren önemli bir husustur. Hz. Peygamber döneminden Osmanlılara kadar İslâm tarihindeki eğitim sistemleri her zaman toplumun bütün fertlerini kapsayan ortak bir kültür seviyesini topluma kazandırmıştır. Ancak maalesef günümüz eğitim sisteminde dil konusunda belirli bir seviyeye ulaşılmakla beraber dînî bilgiler konusunda eğitim sistemine dâhil olan bütün öğrencilerin ortak bir kültüre sahip olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

IV. (X.) asır Dımaşk'taki bazı âlimlerin bir alanda değil birçok alanda yetkin oldukları görülmektedir. Fârâbî gibi üstün âlimlerin yanı sıra özellikle dînî ilimlerle uğraşan pek çok âlimin hadîs, tefsir, kırâat ve Arapça gibi birçok alanda ileri seviyelerde oldukları görülmektedir. IV. (X.) asırdaki Dımaşk ulemâsı üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde görülmüştür ki, ilim erbâbı tarafından matematik, geometri ve mühendislik gibi fen ilimlerinden ziyade, dînî ilimlere çok daha ciddî bir yönelim vardır.[455]

IV. (X.) asırda ilk eğitimden yüksek öğretime geçene kadar öğrencilere birçok terimle işaret ediliyordu; gulâm, müteeddib, müteallim, tilmîz gibi. Nâdir de olsa fakîh veya mütefakkih veya tâlib kavramları kullanılıyordu. En sık kullanılan ifade "tâlib" kavramıydı. Dersi veren öğreticilerin de birçok ismi vardı. Öğreticilere genelde muallim adı verilirken özel yerlerde, özel öğrencilere ders verenlere müeddib deniliyordu. Yüksek derecede eğitim veren hocalara en yaygın şekilde "şeyh" terimi kullanılmaktaydı. Müderris terimi dördüncü asırdan sonra, medreselerin kurulduğu dönemlerde zuhur etmiş ve yayılmış bir terimdir. Fakîh terimi ise, büyük çoğunlukla müctehidler için kullanılırdı. Ayrıca yine bu dönemde el-üstâz, er-rihle, el-imâm, el-muhakkık, el-müfîd ve el-mukrî gibi terimlerin de kullanımı söz konusuydu.[456]

İlim halkalarında tedrisatını tamamlayıp, kendinde tedris ehliyeti gören bir ilim tâlibi artık kendisi müderris olma yolunu tutuyordu. Bu ilim tâliblilerinin tedrisâtını tamamladığına dâir onay alacakları günümüzdeki yüksek öğretim kurumu gibi resmî bir kurum yoktu. Resmî

[455] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 335-336; Zehebî, *Siyer*, XV, 415; Hasan Abdülâl, s. 148, 254.
[456] Hasan Abdülâl, s. 128-129,167-167.

bir kurum olmadığı gibi tâlibin okuduğu her hocadan icâzet alma şartı da yoktu. Gayr-i resmî olarak nitelendirilebilecek bu eğitim sisteminin bir istisnası vardır. Şöyle ki; tıptan mezun olup tabiplik yapmak isteyenlerin devlet tarafından izinli olmaları gerekmektedir. Devlet tabiplik yapmak isteyenleri bir sınava tâbî tutup başarılı olanlara izin verirdi. Tabiplik yanında eczacıların ve kırık çıkık düzeltmede çalışanların da devlet tarafından düzenlenen kurallara göre çalışmaları gerekiyordu. Söz konusu meslek erbâbının çalışmaları devlet denetimi altındaydı.[457]

Tıp dışındaki ilimleri okutanlara herhangi bir sınırlama olmadığı gibi tedris yapacak kimselerin de icâzet alması gerekmiyordu. Ancak kendini tedris halkası kurmaya ehil gören birisi, o alanda ihtisas sahibi diğer âlimler tarafından münazara ve ilmî tartışmalara katılmak zorunda bırakılarak, tedrise ehil olduğunu ispatlamak durumunda kalırdı. Böylece ehil olmayanlar ilim halkası kurmaya cür'et edemezlerdi.[458]

IV. (X.) asırda ilim halkalarındaki eğitimini tamamlamış kimselerin resmî icâzet ve yetkili makamlardan izin almasına gerek olmadığından bahsedilmişti. Bu durum, ehil olmayan kimselerin çıkar amacıyla kendilerini mezun gibi gösterme ihtimallerini akla getirebilir. Bununla beraber söz konusu dönemdeki eğitimin ferdî oluşu önemli bir avantaj olarak görünmektedir. Eğitim sistemi tamamen sivil ve özgürdür. Hal böyle olunca müderrislerin devletin amaç veya gündemine uygun hareket etme gibi bir sorumluluğu söz konusu değildir. Ancak sapık olarak nitelendirilebilecek bir takım fikirlerin baş gösterdiği kimi durumlarda, devletin toplumu bu fikirlerden korumak amacıyla müdahalelerde bulunduğu görülmektedir. Müdahaleden kasıt, devletin bu fikirleri yayanlara engel olmasıdır. Emevîler döneminde kaderiyyeye mensup Gaylân ed-Dımaşkī (120/738) görüşlerini yaymaya çalıştığı için hayatına son verilmiştir. Abbâsîler döneminde ise Hallâc gibi bazı sûfîler idam edilmişlerdir. Yine Abbâsîler devrinde eş-Şenbûzî'nin şâz kırâatler okuyup okuttuğu tespit edilince, vezir Ebû Ali Muhammed b. Ali İbn Mukle'ye (328/939), kadılar ve kārî İbn Mücâhid huzurunda hatası itiraf ettirilmiş ve bir daha okumayacağına dâir tevbe kâğıdı imzalattırılmıştır.[459]

Fâtımîler Dâru'l-Hikmeyi kurarak müderris atamalarını devlet eliyle yapma yoluna gitmişlerdir. Müderris atamalarındaki asıl hedef, devletin tercih ettiği mezhebi her yere yaymaktır.[460] Daha sonraki dönemlere gelindiğinde müderris atamalarının büyük çoğunlukla

[457] Will Durant, *Kıssatü'l-hadâre*, trc. Muhammed Bedrân, Beyrut, t.y., XIII, 190.
[458] Hasan Abdülâl, s. 103.
[459] Sûlî, *Ahbâr*, s. 62; Zehebî, *Siyer*, VII, 415; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 11; Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 323.
[460] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 351; Hasan Abdülâl, s. 104-178.

devlet tarafından yapıldığı görülmektedir. Örneğin Selçuklular döneminde pek çok medrese kurulmuş, buralarda ders verecek müderrisler Sünnî devlet ricâli tarafından atanmıştır. Atamaları yapan devlet görevlileri baş müderrisler veya şeyhülislâmlardır. Bu yolla ehil kimselerin göreve getirilmesi hedeflenmiştir.

B. CÂMİ VE MESCİDLER

Hiç şüphesiz müslümanların kültürel ve sosyal hayatında câmi ve mescidlerin çok değerli bir yeri vardır. Medrese, mahkeme ve askeri karargâh gibi devlet müesseselerin henüz kurulmadığı İslâm şehirlerinde müslümanların hayatında ki siyasî ve sosyo-kültürel bütün faaliyetler şehrin Ulu Câmii'nde yapılmaktaydı. Her İslâm şehrinin merkezinde mutlaka câmi ve mescidler bulunuyordu. Makdisî, kendi zamanında ki Dımaşk mescidlerini saydığını yüz seksen mescid olduğunu nakleder. Metz, IV. (X.) asır şehirlerinde ihtiyaca binaen birden fazla câmi ve ayrıca binlerce mescidin var olduğunu söyler.[461]

Dımaşk Emevî Câmii, müslümanlar için ibadet dışında farklı amaçların gerçekleştirildiği önemli bir mekân olmuştur. Merkezden görevlendirilen kadılar göreve Dımaşk Câmii'nde başlayarak, halka ilk duyurularını buradan yapmıştır. Ayrıca câmi kimi zaman mahkeme, kimi zaman devletin resmî duyurularının yapıldığı genel bir merkez olarak kullanılmıştır. Bu ve benzeri kullanımlarının yanı sıra câmiden önemli bir ilim merkezi olarak da yararlanılmıştır. Bu bağlamda Dımaşk Câmii'nin geçirdiği değişimler ve burada yapılan ilmî çalışmaları şöyle açıklayabiliriz:

Muâviye b. Ebû Süfyân Dımaşklı hıristiyanlardan, Yuhannâ Kilisesi'nin yan tarafında müslümanlarca inşâ edilen Dımaşk Câmii'ne eklenmesini istemiş, ancak kabul etmemişlerdir. Abdülmelik b. Mervân kendi döneminde bu hususta yüklü miktarda para teklif etmesine rağmen hıristiyanlar yine kabul etmemişlerdir. Daha sonra Velîd b. Abdülmelik, hıristiyanlara aynı teklifi götürmüş ancak yine olumlu bir sonuç alamamıştır. Velîd, karşılığında çok şey vererek zorla da olsa kiliseyi yıkacağını söyleyince hıristiyanlar, "Ey mü'minlerin emîri, bu kiliseyi yıkmaya çalışana hastalık afet gelir ve iflah olmaz demişlerdir." Bunu işiten Velîd, eline balyozu alıp kendi eliyle kilisenin bazı duvarlarını yıkmış ve kiliseyi câmiye eklemiştir.[462]

Ömer b. Abdülazîz döneminde hıristiyanlar gelip bu durumu halifeye şikayet etmişler, câminin zülüm ile kendilerinden alındığını beyan etmişlerdir. Ömer b. Abdülazîz, câminin

[461] Makdisî, s. 182; Ahmet Önkal - Nebi Bozkurt , "Câmi", *DİA*, VII, 46-56; Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, II, 270.
[462] Belâzürî, I, 127.

tekrar hıristiyanlara verilmesi ve tekrar kiliseye çevrilmesi tâlimatını vermiştir. Bunu duyan Dımaşklılar çok üzülmüşlerdir. Aralarında Süleymân b. Habîb el-Muhâribî'nin de bulunduğu Dımaşk fukahâsı, hıristiyanlara gidip onlardan Gûta bölgesinde olan bütün kiliseler savaşla alındığı için bu kiliselerin yıkılmasını yeya bu kiliseler karşılığında Dımaşk Câmii'ne eklenen Yuhannâ Kilisesi'nin hakkının müslümanlara verilmesini istemişlerdir. Bu teklif karşısında hıristiyanlar o kilise karşılığında Gûta bölgesindeki bütün kiliselerin hıristiyanlara bırakılmasını kabul etmişlerdir. Bunu işiten Ömer b. Abdülazîz, memnuniyetle kabul etmiştir. Böylece hıristiyanlar, mescide eklenen o kiliseyi bir daha istememişlerdir.[463]

Böylece câmi, Velîd zamanında mütevazi bir câmi olmaktan çıkıp geniş, daha kullanışlı bir hâle gelmiştir.

IV. (X.) asrın başlarında Dımaşk'a seyahat eden Ebû Zeyd el-Belhî (322/934), Dımaşk Câmii hakkında şunları aktarmıştır:

"Dımaşk'ta İslâm diyarında daha büyük, daha geniş bir benzeri olmayan bir câmi vardır. Bu câminin duvar ve mihrap üstündeki kubbesi, Sâbiîler'in[464] *mâbedi olarak kullanılmıştır. Daha sonra Yunanlılar'ın eline geçerek yine mâbed olarak kullanılmıştır. Daha sonra yahudi ve putperestlerin mâbedi olmuştur. Ve bu dönemde Yahyâ b. Zekeriyyâ aleyhisselâm şehit edilip başı bu mescidin kapılarından biri olan Cirûn kapısı üzerine asılmıştır. Yine Hüseyn b. Ali aleyhisselâmın başları da aynı kapı üzerine asılmıştır. el-Velîd b. Abdülmelik, câmiyi inşâ etmiştir. Zeminine mermer döşemiş, duvar ve sütunlarını tamamen mermerden yaptırmıştır. Mihrabı altın ve mücevherlerle süslenmiş, tavan ve duvarlarına altın işlenmiştir. Beş yıllık Şam haracının tamamının bu câmiye harcandığı söylenir. Çatısı kurşundan, tavanı altın süslemeli ahşaptandır. Câmiyi yıkamak istedikleri zaman bir yerden su fışkırır, câminin her köşesine dağılırdı."*[465]

el-Mühellebî (380/990) Emeviyye Câmii hakkında şunları aktarmıştır:

"*Dımaşk Câmii yerinde Yunanlılar'a ait bir mâbed vardı. O mâbedin üzerindeki bir kitâbede bu mâbedin Dımaşkyus tarafından Azis tanrıçasına yaptırıldığı yazıyordu. Azis kelimesi Jüpiter anlamına gelmektedir. Sâbiîler, bu tapınağın yedi gezegen adına yaptırılmış yedi mâbedden biri olduğunu söylerler. Onlar bu mâbede hac amacıyla geliyorlardı. Daha*

[463] Belâzürî, I, 128.
[464] Sâbiîlik: Güney Mezopotamya'da yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu din. Bkz. Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *DİA*, XXXV, 341-344.
[465] İbiş, I, 139-140.

sonra Yunanlı putperestlerin eline geçmiştir. Yunanlılar hıristiyanlaşınca bu mâbed kiliseye çevrilmiştir. İslâm gelince üç asır önceden câmi inşâ edilmiştir."[466]

el-Mühellebî, Fâtımî halifesine takdim edeceği eserinde, Emeviyye Câmii'nin yapılışından ve tarihinden bahsettikten sonra câminin bânisi Emevî halife Velîd b. Abdülmelik (hilâfeti 86-96/705-715) ile alakalı garip eleştirilerde bulunmuştur. Velîd'in câmide cariyeleriyle birlikte içki içip kırk gece sabahladığını, sonra da "Ben bu evin temizliğini aldım, insanlara kirini bıraktım" dediğini aktarmıştır. Ayrıca câminin kıble duvarında altın suyu ve mozayik ile Kur'ân-ı Kerîm'den bazı sûreler yazdığını nakletmiştir. Bu sûrelerden birisi de Gâşiye sûresidir. "Çalışmış, boşa yorulmuşlardır. Kızgın ateşe girerler."[467] âyetlerinin, tam imâmın ön tarafında denk geldiğini ifade etmiştir.[468]

el-Mühellebî'ye (380/990) Dımaşk Câmii ile ilgili câminin tam kıbleye değil doğuya doğru olduğuduğu hatasına da değinir. Câmi tavanında yılan, akrep, örümcek kırlangıç ve karga gibi hayvanlara tılsım yapıldığı için bu hayvanların mescide giremediğini kaydetmiştir.[469]

1) Dımaşk Câmii ve İlim Halkaları

Medreseler kurulmadan önce IV. (X.) asır Dımaşk'ında diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi ilmî faaliyetler ve mahkemeler Dımaşk Câmii'nde yapılmaktaydı. Dımaşk Câmii üniversite benzeri bir mekândı. Onlarca âlimin burada ders vermekteydi.[470] Dımaşk Câmii İslâm fethi sonrası inşâ edildiği ilk günden itibaren çok sayıda talebenin okuduğu bir ilim yuvası haline gelmiştir. Dımaşk Câmii'ni ilim merkezi haline getirme çabalarını veren âlimlerin ilkleri arasında yukarıda detaylı bir şekilde anlatıldığı üzere Ebü'd-Derdâ vardır.[471]

IV. (X.) asra gelindiğinde ve özellikle ilk yarısında Dımaşk Câmii İslâm âleminin önemli ilim merkezlerinden birisi konumundaydı. Kuzey Afrika'dan gelen ilim erbâbının bu câmide onlara has ilim halkaları vardı. Makdisî (380/990), câmiyi uzun uzun anlatmış; câminin bazı köşelerinde ilim meclisleri ve ders halkalarının olduğundan ve bazı köşelerinde de verrâkların kitap istinsah ettiğinden bahsetmiştir. Dımaşk fakîhleri, Emeviyye Câmii de dâhil Dımaşk'ın muhtelif câmilerinde iki namaz arasında -özellikle akşam ve yatsı namazları arasında- başta Kur'ân-ı Kerîm kırâati olmak üzere, farklı İslâmî ilimlerle iştigal etmişlerdir.

[466] Müneccid, "Kıtatun min kitabin mefkûd el-mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", s. 62-63.
[467] 88/Gaşiye, 3-4.
[468] Mühellebî, s. 93.
[469] Mühellebî, s. 64,65.
[470] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 328.
[471] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 327-328.

Yine Makdîsî, IV. (X.) asrın ikinci yarısında, Dımaşk'ta kurrânın câmilerde meclisleri olduğunu nakletmiştir. Fıkıh okumalarıysa soru-cevap şeklinde olmaktaydı. Alınan cevapları soruyu soran talebe kayıt altına alır, daha sonra da başkalarına naklederdi.[472]

IV. (X.) asırda Dımaşk ilim halkalarının en meşhurları Dımaşk Câmii'nde idi. Dımaşk Câmii kırâat, hadîs ve fıkıh gibi pek çok İslâmî ilmin tedrisine ev sahipliği yapıyordu. Bu câmide sadece Kur'ân-ı Kerîm kırâati okutan yetmiş üç kārî'nin olduğundan bahsedilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm kırâatinden sonra Evzâî geleneğinden gelen Dımaşklılar için ikinci en önemli ilim hadîsti. Hadîs eğitimi ve fıkıh gibi diğer önemli İslâmi ilimlerin eğitimi için de ders halkaları mevcuttu.[473] George Makdisi, kuttap başlığı altında Dımaşk Emeviyye Câmii'nin Bağdat'takinden farklı olarak burada bulunan ilim müsseselerinden bahsetmektedir.[474]

Bu dönemde devlet, Dımaşk'a atadığı yetkilileri Dımaşk Câmii'nden ilan edip halka duyurur, kadılar davalarını burada görürlerdi. Ayrıca beytülmâl de câmi avlusunda yer almaktaydı. İşte bu âmiller göz önüne alındığında Dımaşk Câmii'nin önemli bir siyasî ve iktisadî konumu olduğu söylenebilir. Hal böyle olunca burada ders verme konusunda en öncelikli kişiler câmi imâmları olmuştur. Zira kaynaklarda Dımaşk Câmii imâmlarının da ilim halkaları olduğu zikredilmektedir. Yine kaynaklarda Dımaşk Hatipliği konusundan bahsedilirken okunan hutbelerde halifenin adının zikredilmesiyle Dımaşk'ın tâbî olduğu devlet ilan ediliyordu.[475] Bu kadar önemli konumu olan Dımaşk Câmii'ne imâm olarak atanacak kişilerin hâkim olan otoritenin isteği dışında birisinin olması da imkânsız gibi görünmektedir. Bu câmide imâm olarak görevlendirilenlerin ders vermelerine herhalde yöneticiler itiraz etmeyeceklerdir. Burada ders halkaları olan câmi imâmları arasında Ali b. Dâvûd ed-Dârânî ve Ahmed b. Ali es-Sukkerî'yi İbn Asâkir *Târîh*'inde zikretmiştir.[476]

Ebü'l-Hasan Hayseme b. Süleymân b. Haydara'nın (343/955) Dımaşk Câmii'nde hadîs meclisi bulunuyordu. Bu meclise insanlar hadîs dinlemek için çocuklarıyla beraber giderlerdi.[477] Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhim'in (358/969) Dımaşk Emeviyye Câmii'nde

[472] Makdisî, s. 182; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 306; Kerem Hilmî, s. 55; Amayre, s. 125.
[473] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 306; Kerem Hilmî, s. 55; Amayre, s. 125.
[474] George Makdisi, *The Rise of colleges: institutions of learning in Islam and the West*, Edinburgh University, Edinburgh 1981, s. 19.
[475] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 470-471-V, 82; Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendi, *Subhu'l-a'şâ fî sınaati'l-inşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, III, 274.
[476] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 470-471-V, 82; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, III, 274.
[477] Hadîsi İbn Asâkir rivâyet etmiştir. Hadîsin bu lafzına yakın başka bir rivâyeti sahih kaynaklarda rivâyet edilmiştir.

hadîs imla meclisi olduğu aktarılmıştır. Meşhur rahhâl İbn Mende el-Abdî el-İsfehânî (395/1005) kendisinden hadîs rivâyet etmiştir.[478]

Ebû Bekr Muhammed b. Hâtim b. Zencûye (359/970)'in Dımaşk Emeviyye Câmii'nde fıkıh ve ferâiz ilmi meclisi olduğu aktarılmıştır. Ayrıca bu âlim hadîs ilminde imâm kabul edilmektedir.[479]

Dımaşk tarihçisi *Târîhü mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* adlı eserin sahibi er-Rabaî Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa İbn Zebr'in (379/989) Dımaşk Câmii'nde ders halkası ve imla meclisi bulunuyordu.[480]

Şâfiî fakîh Kenîz b. Abdullâh (280/893), Bağdat ve Mısır'da türlü zorluklardan sonra Dımaşk'a gelip burada Emeviyye Câmii'nde bir ilim halkası kurmuştur. Emeviyye Câmii'nde Şâfiî mezhebini okutmuştur. [481] IV. (X.) yüzyıl muhaddislerinden el-F3adıl b. Ca'fer Dımaşk Câmii'nde ilim halkası olan âlimlerden birisidir.[482]

Dımaşk Câmii'ndeki ilim halkaları şehrin fethinden günümüze kadar devam etmiştir. V. (XI.) asrın ortasında tam olarak 456/1064 yılında el-Hatîb el-Bağdâdî'nin (463/1071) Dımaşk Câmii'nde çok büyük bir ders halkası olduğu bilinmektedir. Hicrî VII. asır başlarında İbn Cübeyr (614/1217) Dımaşk Emeviyye Câmii'ni tavsif ederken Kur'ân-ı Kerîm ders halkalarında okutan ve okuyanlara vakfedilmiş ücretlerden bahsetmektedir. Mâlikîler'in câminin batı tarafında fıkıh tedrisi halkası olduğunu, orada İşbîliye'den gelen Malikî fakîh el-Murâdî'yi gördüğünü nakletmiştir.[483]

Nuaymî (927/1521) kendi dönemindeki Dımaşk Câmii ilim halkalarından detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Anlattıklarından öyle anlaşılıyor ki ilim halkası geleneği İbn Cübeyr'in yaşadığı VII. yüzyıldan, Nuaymî'nin yaşamış olduğu X. yüzyıla kadar devam etmiştir. Müellif o dönemde Tâceddîn Abdurrahmân b. Sibâ' eş-Şâfiî gibi fakîhlerin bulunduğu fıkıh ve hadîs meclislerinden bahseder. Birisi Yahyâ Aleyhisselâm'ın kabr-i şerîfi yanında olan üç hadîs

[478] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 218; Zehebî, *Târîh*, VII, 354;
[479] Kettânî, *Zeyl*, s. 91; İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 241.
[480] Hibetullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hibetullâh ed-Dımaşkî, *Zeylü zeyli târîhi mevli'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh b. Ahmed, Dâru'l-Âsıme, Riyad 1409; İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 318; Ziriklî, VI, 225; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 265.
[481] İbn Asâkir, *Târîh*, L, 262.
[482] İbn Asâkir, *Târîh*, XLVIII, 310; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 265.3
[483] İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s. 244-245; Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 101; Ali Tantâvî, *el-Câmiu'l-Ümevî fi Dımaşk*, Dâru'l-Menâre, Cidde 1990, s. 59.

halkasını, câmi içinde; üçü Hanefî, biri Mâlikî, ikisi Şâfiî ve ikisi Hanbelî olmak üzere sekiz fıkıh ders halkasını zikreder ve sayılarının toplamda 11 olduğunu ifade eder.[484]

2) Eğitim Mekânı Olarak Mescidler

IV. (X.) yüzyılda ilim halkaları sadece Dımaşk Emeviyye Câmii'nde değil diğer mescidlerde de mevcuttu. Dımaşk mescidlerinden olan Kāssâbîn mescidinde o dönemde bir hadîs ders halkası vardı. Burada hadîs eğitimini Ebû Ali Muhammed b. Muhammed b. Abdülhamîd b. Hâlid b. İshâk el-Fezârî (3 Cemâziyelâhir 357/5 Mayıs 968) vermekteydi. [485] Fezârî'den "*Kādı el-Mufaddal Yahyâ b. Ali'den o da Abdülazîz b. Ahmed'den Abdülvehhâb el-Meydânî'nin Ebû Ali Muhammed b. Muhammed b. Abdülhamîd'den 357 yılında kendi mescidi olan Kassâbîn Mescidi'nde "قراءة عليه وأنا أسمع" rivâyet ettiği hadîsler kendisine okunurken işittim.*" Şeklinde rivâyet edilen sözünden de hadîs tedrisi yaptığı anlaşılmaktadır.[486]

Kırâat ilminin okunduğu bir başka mescid Muâviye Mescidi'dir. Çok talebe yetiştirmiş Dımaşk kārîsi İbnü'l-Ahram burada Kur'ân-ı Kerîm okutmuştur. Muhammed b. Ali es-Sülemî bir gece uyanmış, Kur'ân dersini vermek için erkenden İbnü'l-Ahram'ın okuttuğu Muâviye mescidine gitmiştir. Hocasının yanında otuz kişinin beklediğini görmüş, ona sıra ancak ikindi vaktinde gelebilmiştir.[487] Söz konusu rivâyetten öyle anlaşılıyor ki İbnü'l-Ahram'a oldukça yoğun bir talep vardır.

3) İlim Halkalarında Eğitim-Öğretim Aşamaları

Dımaşk'ta ilmî anlamda pek çok çalışmanın yapıldığı, halk üzerindeki etkisi oldukça güçlü âlimler yetiştirildiği tarihi kaynaklardan açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu şehrin böylesine birikimli âlimlerin yetiştirmeyi başarmasının belki de en önemli sebebi ilim halkalarının beslendiği kaynaktır. Zira söz konusu ilim halkalarının oluşumunda sahâbey-i kirâmın büyük rolü olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki ilim şehri Dımaşk'a, Hz. Peygamber'i gören on bin gözün girdiği rivâyet edilmiştir. Bu sahâbîlerin önde gelenlerinden birisi, Hz. Ömer döneminde Dımaşk vâlisi olmayı reddedip onlara dinlerini öğretmeyi tercih eden Ebü'd-Derdâ'dır (r.a.).

Ebü'd-Derdâ (r.a.) Resûlullâh'ın (s.a.s.) şöyle buyurduğunu rivâyet eder:

---

[484] Nuaymî, *ed-Dâris fî tarihi'l-medâris*, I, 411-412; İbn Cübeyr, *el-Câmiu'l-Ümevî bi-Dımaşk,* thk. Muhammed Mutî' Hâfız, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1985, s. 151; George Makdisi, s. 20.
[485] İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 182-183; Zehebî, *Târîh*, VIII, 120-121.
[486] Ebû Zer Hz. Peygamber'e hangi amelin üstün olduğunu sordu, Efendimiz a. s. "Allah'a İman ve cihat" dedi. Hadîsin devamı için bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LV, 182-183.
[487] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 123.

"*Kim ilim öğrenmek için yola çıkarsa, ona cennette bir yol açılır. Melekler ona kanatlarını gerer. Göklerin melekleri ve denizlerin balıkları ona dua eder. Âlim bir zâtın bir âbit kişiye üstünlüğü dolun ayın en küçük yıldıza üstünlüğü gibidir. Âlimler enbiyânın vârisleridirler. Nebîler altın veya gümüş mirası bırakmamışlar ilimi miras bırakmışlardır. Kim bu ilmi alırsa şansıyla almıştır. Âlimin ölümü telafisi olmayan bir musibettir. Bir daha kapanmayacak bir yaradır. O silinen bir yıldızdır. Bir kabilenin tamamının ölümü bir âlimin ölümünden daha kolaydır*".[488]

İbn Asâkir'in aktardığı şu bilgi, bu büyük sahâbînin, Dımaşk'ta Kur'ân ve İslâm ilimlerinin yayılmasındaki gayretleri hakkında önemli bir fikir vermektedir: "Müslim b. Mikşem, Hz. Ebü'd-Derdâ'nın kendisinden Kur'ân-ı Kerîm okuyan talebelerin adedini bilmek istiyorum" dedi. Müslim b. Mişkem: "Ben de etrafımızdaki okumak için gelen talebeleri saydım bin altı yüzden fazla kişi vardı. On kişilik halkalar hâlinde okuyorlardı. Her halkanın başında onların hatasını düzelten birisi vardı. Ebü'd-Derdâ (r.a.) ayakta durup sorumlularının mahreç sorularına cevap veriyordu. O halkalardan birisi okumasını düzeltip tamamlayınca Ebü'd-Derdâ'ya (r.a.) geliyor kendisinden okumaya başlıyordu. Ebü'd-Derdâ (r.a.) her gün sabah namazını kılıp bir cüz Kur'ân-ı Kerîm okuyordu. Halka sorumluları dikkatli bir şekilde onu dinliyorlardı. Okuması bittiği zaman herkes topluluklar içindeki yerini alıyor, etrafına on kişi toplanıyordu. İbn Âmir bu okuyanların içinde en iyi olandı."[489]

Dımaşk'ta IV. (X.) yüzyılda ilim öğretiminde bugün bilinen şekliyle; ilkokul, orta, lise, lisans ve lisansüstü gibi çok aşamalı bir sistem söz konusu değildi. Ancak yine de bir talebenin üç farklı aşamadan geçtiğini söylemek mümkündür. Yukarıda bahsi geçen küttâbları bitiren öğrenci önce en yakınındaki bir câmi veya mescidde ders halkalarına katılırdı. Bu halkalarda daha fazla derinleşmek istediği alanları seçer ve halkasında okumak istediği bir âlimin yanına giderdi. Halkadaki eğitiminin ardından hocasından icâzet alırdı. Dımaşk Câmii'nde küttâblarda olduğu gibi orta seviye ve bu seviyenin hemen üstü olan yüksek derece olarak nitelendirilecek derslerin okutulduğu halkalar vardı. Yüksek halkalar fıkıh mezheplerine göre de birbirlerinden ayrılırlardı.[490]

Bu dönemde eğitim ve ilim faaliyetleri daha çok câmi ve mescidlerde kurulan ders halkaları içerisinde yürütülüyordu. Bazı âlimler sadece bir ilim okutuyordu. Talebeler

[488] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVIII, 318; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 253.
[489] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 327-328.
[490] İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s. 244-245; Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 389-390.

vakitlerini verimli kullanmak için farklı hocalardan gördükleri dersleri kendilerine göre planlıyordu.[491] Aynı anda birçok ilim halkasına gidip birçok âlimden ders gören kimseler vardı. Bunlardan birisi IV. (X.) asrın önemli âlimlerinden birisi olan, Dımaşk'a defalarca rıhle yapan Abdürahman İbn Ebû Hâtim'dir. Çok yoğun şekilde geçirdiği ilim tahsili günlerinden şu şekilde bahsetmektedir: "Biz Mısır'daydık. Orada yedi ay kaldık. Bir gün bile pişmiş yemek yemedik. Sabahları bazı hocaların derslerine katılır, öğlen bir başka meclise, ikindi başka bir ilim meclisine giderdik. Geceleri yazdıklarımızı istinsah eder ve karşılaştırırdık. Yanımda Horasanlı bir arkadaşım vardı. Ben onun yazdıklarını işitir tashih ederdim; O da benimkini işitir, tashih ederdi. Bir gün, hadîs meclisinden bir arkadaşım hasta olduğu için dersten biraz erken dönüyorduk. Çarşıda büyük bir balık gördük. Çok hoşumuza gitti onu alıp, eve getirdik. Dersimiz olduğu için balığı pişiremedik. Öylece bırakıp derse gittik. Balığı almamızın üzerinden tam üç gün geçmesine rağmen hala o balığı pişirememiştik. Derhal yemezsek bozulacağından korkacağımız için çiğ yemeye karar verdik. Balığı birisine verip pişirtmeye bile vaktimiz yoktu." İbn Ebû Hâtim, bir ilim talibi rahatlığını bozmadan ilim sahibi olmasının mümkün olmadığını düşünmektedir.[492]

İlk eğitimden sonra yüksek eğitime geçildiğinde bir müderris için zengin ve fakir talebeler arasında hiçbir fark yoktu. İlim halkasına rağbet eden herkes gelip burada eğitim alabiliyordu. Söz konusu durum Dımaşk'ta IV. (X.) asırda böyle olduğu gibi daha sonraları da aynı şekilde devam etmiştir.[493]

Dımaşk'ın Eyyûbî hükümdarlarından el-Melikü'l-Muazzam Îsâ Dımaşk kalesindeki sarayından gelip tevazu içinde hocasının meclisine oturarak derslere katılmıştır. Zengin talebelerin bir ayrıcalığı olmadığı gibi müderrisler fakir talebelere elinde bulunan vakıf imkânlarından yardım etmeye çalışmışlardır.[494]

4) İlim Halkasında Ders İşleyiş Usûlü

Başlarda daha çok soru ve cevap şeklinde olan ilim halkalarının IV. (X.) asra gelindiğinde farklılaştığı görülmektedir. İlim halkalarında dersler muhtelif şekillerde işlenirdi. Bazen belirli bir mezhebin kitapları okutulurdu.[495] Bazen âlimin uzmanlık alanına göre bir kitap belirleyerek, bu kitabı her gün veya haftanın belirli günleri okuması şeklinde dersler yapılırdı.

[491] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 266.
[492] İbn Manzûr, *Muhtasar*, XV, 21-22.
[493] Çelebi, *İslâm'da eğitim-öğretim tarihi*, s. 297-301.
[494] Çelebi, *İslâm'da eğitim-öğretim tarihi*, s. 297-301.
[495] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 306; Amayre, s. 125; Hasan Abdülâl, s. 160-161.

İlim erbâbı sadece birkaç kitap değil, alanındaki tüm kitapları ve meseleleri kolaydan zora gidecek şekilde sırasıyla okuturdu. Müderris gerekli gördüğü yerlerde bazı konu, ibare ve kelimeleri açıklar, öğrenciler not alırdı. Halkada ders dinleyen talebelerden birisinin aklına soru gelse sorma hakkı vardı. Ancak soru sormanın âdâbı vardı. Bunların bazılarını sıralayacak olursak; sorulan soru bilgi edinme amaçlı olmalı yoksa alt etme, alaya alma gibi şeylerden uzak olmalı; müderrisin bilgisini ölçme, ona ve ilmine karşı bir edepsizlik içermemesi lazımdı. Soruyu soran talebenin dikkat etmesi gereken bir diğer husus da sorunun zamanlamasıydı. Hocası meseleyi açıklarken veya herhangi bir şey söylerken hocasının sözünü kesmemeye özen göstermeliydi. Yine başka bir talebe soru sorarken müdahale etmemesi gerekirdi. Hocalar talebeleri, ufuk açıcı derin tartışmalara götüren sorular sormaya teşvik ederdi. Önemsiz sorular gülüşmelere sebep olup alay konusu da olabiliyordu.[496]

Halka usulünde talebelerin hocalarının okuyacağı yerleri derse gelmeden mütalaa etmeleri, dersten sonra ise müderrisin okuduğu meseleleri kendi aralarında müzakere etmeleri gerekmektedir. Örneğin Ebû Muhammed Saîd b. Abdülazîz et-Tenûhî ed-Dımaşkī (167/783), bir ilimin devam etmesi ve derinleşmesi için o ilmin talebeleri tarafından müzâkere edilmesinin elzem olduğunu düşünmekte ve bu yüzden Evzâî fıkhı talebelerine "Size ne oluyor da hiç toplanmıyorsunuz! Size ne oluyor da hiç fıkhınızı müzâkere etmiyorsunuz!" diyerek okudukları ilmi muhafaza etmeleri için ikazda bulunmuştur.[497]

Ebû Amr el-Kelbî, Dımaşk Câmii'ne girmiş ve oradaki her sütunun yanında bir âlimin oturarak insanlara ilim öğrettiklerini gördüğünden bahsetmiştir.[498] Dımaşk'ta ilim halkası olan pek çok âlim sıralamak mümkündür. Bunlardan bazıları şunlardır:

Abdülazîz et-Taberî, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'den kelâm okumuş; ayrıca Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den (310/923) tefsir dinlemiştir. Dımaşk'ta kelâm ilmiyle Taberî tefsirini okuttuğunu nakletmiştir.[499] Şâfiî mezhebinin Dımaşk'ta yaygınlaşmasında etkin âlimlerden birisi olan el-Hasan b. Habîb el-Hasâirî, Dımaşk'ta Şâfiî fıkhını okutmuştur. İmâm Şâfiî'nin *Kitâbü'l-Ümm* adlı eserini ezbere okuttuğu bir ilim halkası bulunmaktaydı.[500]

---

[496] Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 386; Kerem Hilmî, s. 36.
[497] Ebû Zür'a, s. 158; Muhammed es-Sâlih, *Rihletun maş-Şâmî el-murâbıt*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 2009, s. 243.
[498] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 328.
[499] Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şafiî İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1979, s. 195.
[500] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 52; Ebü'l-Kāsım Kemâleddin Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm, V, 2312; Zehebî, *Siyer*, XV, 383.

Muhammed b. Muhammed b. Zekeriyyâ el-Belhî, Dımaşk'a cihad niyetiyle gelmiş, ilim halkalarında bulunmuş, hadîs de rivâyet etmiştir.[501]

5) Hadîs İmlâ Meclisleri

Dımaşk'ta ilim halkalarından daha genel daha geniş ilim meclisleri de bulunmaktaydı. Daha çok İslâm genel kültürüne yönelik diyebileceğimiz bu meclislere ilim talebelerinin yanı sıra tefsîr, hadîs ve şiire meraklı olan herkes katılabiliyordu. Ebû Ali el-Hasan b. Habîb b. Abdülmelik el-Hasâirî'nin fıkıh meclisi[502] ile Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhim'in (358/969) Dımaşk Emeviyye Câmii'ndeki hadîs imla meclisi Dımaşk'taki meşhur ilim meclislerine örnek olarak verilebilir. İlmî rıhle amacıyla Dımaşk'a gelen âlimler bu meclislerde yer alırlardı. Meşhur rahhâl muhaddis İbn Mende el-Abdî el-İsfahânî (395/1005) Muhammed b. İbrâhim'den bu meclislerinden birinde işittiği hadîsleri rivâyet etmiştir.[503]

Dönemin bir diğer önemli hadîs meclisi Dımaşk'ta kadılık yapan Muhammed b. Abdullâh'a ait meclistir.[504] Döneminin Dımaşk şeyhu'l-kurrâsı Muhammed b. Nadr b. Mürr Ebü'l-Hasan İbnü'l-Ahram (341/952), kırâat, tefsîr ve Arapça'nın konuşulup tartışıldığı geniş ve kalabalık bir meclise sahipti. Talebesi Abdullâh b. Atiyye'nin de tefsîr meclisi olduğu bilinmektedir.[505]

Örneklerden de görüldüğü üzere Dımaşk'ta farklı ilimlere ait meclisler vardır. Başta hadîs ve kırâat ilimleri olmak üzere fıkıh, tefsir, münâzara, şiir, fetva ve vaaz meclisleri de bulunmaktaydı.[506]

Birçok tabakāt kitabının hadîsçiliğiyle öne çıkmış âlimler tarafından kaleme alınması ister istemez hadîs alanındaki ilim meclislerine vukufiyetimizi arttırmaktadır. Hadîs imlâ meclislerinin çalışma şeklinden bahsedecek olursak:

Büyük imlâ meclislerinde müderrisin yardımcısı müstemlî (مستملي) müderrisin verdiği bilgiyi etrafına duyurmak için yüksek bir yerde oturur, herkesin duyabileceği şekilde tekrarlardı. Müderris, meclisine hamdele ve salvele ile başlardı. Daha sonra güzel sesli birisi aşır okurdu. Müderris Kur'ân-ı Kerîm tilâvetinden sonra bulunduğu memlekete ve meclisteki

[501] İbn Asâkir, *Târîh*, XIX, 59.
[502] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 52. Zehebî, *Siyer*, XV, 383.
[503] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 218; Zehebî, *Târîh*, VII, 354.
[504] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 315-318.
[505] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120.
[506] Kerem Hilmî, s. 35-41.

oturanlara duâ ederek devam ederdi. Müstemlî oturanların susmalarını temin ettikten sonra besmele çekip salavât getirirdi.[507]

Sonra müderrise dönerek "Allah'ın rahmeti üzerinize olsun kimden iktibas yaptınız" derdi. Mecliste dinleyicilerden birisinin aklına soru geldiği takdirde rahatça sorusunu sorabiliyordu. Hadîs nakletme meclisinin o dönem muhaddisler nazarında ciddî bir önemi vardı. Bazıları yetmiş yaşına kadar hadîs okutmaktan çekinirlerdi. Ayrıca hadîs meclisini bir ibadet olarak görürlerdi. Meclise oturmadan önce abdest alırlar, saçlarını, sakallarını tarar ve güzel kokular sürerlerdi. Dik ve vakur bir şekilde meclise oturur, kimsenin sesini yükseltmesine izin vermezlerdi. Meclisteki herkese nazik ve eşit davranırlardı.[508]

Hadîs imla meclisleri dönemin insanlarına hadîslerin öğretilmesi faydasını sağladığı gibi mecliste okunan hadîslerin kitap haline getirilmesine vesile olmasıyla da oldukça önemli bir işleve sahipti.[509] Bu kitaplara emâlî kitapları adı verilmiş ve farklı bir litaratür oluşmuştur. Bir çok emâlî kitabı günümüzde basılmış olup bazıları hâlâ yazma halindedir. Hem muhaddis olan hem de emâlî türü bir eser bırakan, IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ta hadîs imlâ meclisi düzenleyen, Dımaşk'ın önemli hadîsçilerinden birisi kabul edilen Yûsuf b. el-Kāsım b. Yûsuf el-Meyâncî (375/985) bu bağlamda zikredilebilecek bir âlimdir. el-Meyâncî aynı zamanda Dımaşk kadılığı da yapmıştır.[510] el-Meyâncî, ilim için uzun yolculuklara çıkmış ve ilmî eserler kaleme almıştır. Hakkında yapılan araştırma neticesinde iki adet hadîs içerikli yazma eserine ulaşılmıştır. Bu iki eserden birisi *el-Emâlî* olup, Dımaşk'ta Zâhiriyye Kütüphanesi'ndedir. Bu kitabı 363 (974) yılında Dımaşk'ta tertip ettiği imlâ meclislerinde okuyup talebelerine yazdırdığı hadîslerden meydana gelmektedir. İkinci yazma eser ise Muhammed b. Türkî kütüphanesinde 2309 numarada kayıtlıdır.[511]

Dımaşk'ta hadîs imlâ meclisi bulunan bir diğer Dımaşklı muhaddis İbrâhim b. Abdurrahmân b. Abdülmelik b. Mervân el-Kureşî ed-Dımaşkī'nin oğlu Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhim'dir (358/969). Dımaşk Emeviyye Câmii'nde hadîs imlâ meclisi vardı. Meşhur rahhâl İbn Mende el-Abdî el-İsfahânî (395/1005) bu meclisten istifade etmiş, kendisinden hadîs rivâyet etmiştir.[512] IV. (X.) asırda Dımaşk Emeviyye Câmii'nde imlâ meclisi

[507] Adam Mez, *onuncu tüzyılda İslâm medeniyeti*, 215-216; Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 383-384.
[508] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 300-301; Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 348.
[509] Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 384.
[510] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 254; Tacüddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafî es-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Tanahi ve Abdülfettah el-Hulv, Kahire Matbaatu Îsâ el-Babî el-Halebî, III, 488.
[511] Zehebî, *Siyer*, XII, 358; Ziriklî, VIII, 245.
[512] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 218; Zehebî, *Târîh*, VII, 354.

olan bir diğer muhaddis, er-Rabaî, Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr'dir (379/990).[513]

Dımaşk'taki imlâ meclisleri Dımaşk ulemâsına has olmayıp Dımaşk'a rıhle yapan önemli muhaddislerin de farklı mekânlarda imlâ meclisleri tertip ettiği vâkîdir. Nitekim Dımaşk ulemâsı ve halkının, Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhim el-İsferâyînî Ebû Avâne'nin (316/929) imlâ meclisine büyük ilgi gösterdiğinden bahsedilmektedir. Dımaşk muhaddislerinden Ebû Muhammed b. Saîd el-Hâfız, 301 senesinin Şâban ayında (Mart 914) Ebû Avâne Dımaşk'a gelince kendisine Sehl Hanı'nda bir hadîs imlâ meclisi tertip ettiklerini, halkın büyük teveccüh göstererek toplandığını aktarmıştır.[514]

C. ÖZEL MEKÂNLAR

Medreselerin hala kurulmadığı IV. (X.) asırda Dımaşk Emevî Câmii başta olmak üzere Dımaşk'ın diğer câmi ve mescidler gibi umûmî mekânlarda ilim halkaları ve ilim meclisleri ve halkaları olduğu gibi ev verrâk dükkanı gibi özel mekânlarda da ilim tahsili yapılmaktaydı. Aşağıda bu özel mekânlar hakkında bilgi verilecektir.

1) Evler

İslâmî kültürde evler, insanların huzur ve sükûnet bulduğu mekânlardır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in evine izinsiz girilmemesi, yapılan ikramdan sonra hemen çıkılması gerektiği, kalınıp orada olan bitene veya sohbete şahit olunmaması bir usul olarak öğretilir.[515] Dolayısıyla ilim halkalarındaki hararetli tartışmalar, huzur ve sükûnet mekânı sayılan ev ortamına uygun olmayabilir. Bu sebeple ilim halkalarının mescid gibi umumî bir mahalde icrâ edilmesi daha uygun görülmüştür. Elbette belirli şartlar ve zamanlarda âlimler kendi evlerinde ilim halkaları oluşturmuşlardır.[516]

Âlimler kendi evlerinde ders verdikleri gibi önemli ailelerin çocuklarına, oturdukları yerlere giderek de ders vermekteydiler. Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî (321/933) Dımaşk'taki evinde hadîs dersleri okutmuştur. Bu derslerin bazılarına katılan Ahmed el-Kettânî

[513] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 318.
[514] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 145-146.
[515] "*Ey iman edenler! Yemek için çağrılmaksızın ve yemeğin pişmesini beklemeksizin (vakitli vakitsiz) Peygamber'in evlerine girmeyin, çağrıldığınız zaman girin. Yemeği yiyince de hemen dağılın. Sohbet için beklemeyin. Çünkü bu davranışınız Peygamber'i rahatsız etmekte, fakat o sizden de çekinmektedir. Allah ise gerçeği söylemekten çekinmez*." 33/Ahzâb-53.
[516] Ahmed Çelebi (Şelebî), *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, 2. Baskı, Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, Kahire 1960, s. 67.

hocasından (kırâaten aleyh=kendisine okuyarak) icâzet almıştır. Daha sonra bu hadîsleri kendi aldığı rivâyet şekliyle talebelerine aktarmıştır.[517]

IV. (X.) asırda Dımaşklı âlimlerin kendi evlerinde ders vermelerinin yaygın bir alışkanlık olduğu söylenebilir. Ahmed b. Muhammed b. Selâme dışında bunun pek çok örneğine rastlamak mümkündür:

Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer el-Kazvînî (315/927) Dımaşk ve Remle kadılığı yapmış Şâfiî âlimdir. Her ne kadar ilerleyen yaşlarında hâfıza problemi yaşamış olması sebebiyle güvenilirliğini kaybetmiş, öğrencileri tarafından terkedilmiş olsa da sağlıklı olduğu dönemde uzun yıllar hadîs hocalığı yapmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla pek çok kereler kendi evinde de hadîs dersleri vermiştir.[518] Dımaşk'ta Evzâî mezhebi müderrisliği yapmış son Evzâî mezhebi kadısı olarak bilinen Ahmed b. Süleymân b. Hazlem el-Esedî'nin (347/958), vefat edene kadar Dımaşk'taki evinde Cuma günleri Evzâî fıkhı dersleri verdiği bilinmektedir.[519]

Kaynaklarda Arapça dersleri ile şiir okumalarının evlerde yapıldığına dâir bilgilere daha sık rastlanmaktadır. Örneğin Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ebü'l-Hüseyn es-Siteytî, Arap edebiyatına dâir geniş ilmî müktesebatıyla tanınan bir âlimdir. Dımaşk'taki evinde dersler vermiştir. Talebelerinden Abdülazîz el-Kettânî, es-Siteytî'nin Dımaşk'taki evinde dersler yaptıklarından bahsetmektedir.[520] Evlerde ders yapıldığına bir başka örnek olarak da Ebû Saîd el-Hasan b. Abdullâh b. el-Hasan b. Saîd İbnü'd-Dakīkī'nin, 350 (961) yılında Dımaşk'ta kendi evinde, Abbâsî halifesi olan Abdullâh b. el-Mu'tez'den okuduğu şiirleri nakletmesi zikredilebilir.[521]

Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Ubeyd (384/994) Dımaşk kadılığı yaptığı dönemde kendi evine ilim tahsil etmek için gelen misafir talebeleri ağırlamak amacıyla elli adet yorgan ve yatak bulundurmaktaydı.[522] IV. (X.) asır muhaddislerinden el-Hüseyn b. Yahyâ b. el-Hüseyn b. Cezlân (341/952), naklettiği bir hadîsin senedinde, hadîsi el-Hasan b. Ali b. Muhammed b. er-Rızâ el-Antâkî'nin Dımaşk Sâgûr bölgesindeki evinde işittiğinden bahsetmektedir.[523]

---

[517] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 371.
[518] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 169.
[519] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI,150; Zehebî, *Târîh*, VIII, 848.
[520] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 372.
[521] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 122-123; Sermed Cübûrî, *et-Terbiyetü ve't-ta'lîm fi'l-karneyn es-sâlis ve'r-râbi' min hilâli te'rîhi İbn Asâkir*, Diyâle Üniversitesi SBE Eğitim Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, s. 147.
[522] Zehebî, *Târîh*, VIII, 564.
[523] Kettânî, *Zeyl*, s. 72; İbn Asâkir, *Târîh*, XIV, 353.

2) Yönetici Meclisleri (Edebiyat Mekânları)

Hulefâ-yi Râşidîn kendi dönemlerinde ilmî meseleler dâhil bütün konuları mescidde, ehil olan sahâbîlerle istişare ederdi. Emevîler'le birlikte artık halife, kendi seçtiği şâir ve edebiyatçı gibi hâşiyesini[524] istediği zaman sarayda huzurunda toplardı. Hâşiye toplandıktan sonra halife konuşmadan kimse konuşmaya başlayamazdı. Halife dilediği zamanda oturumu bitirirdi. Örneğin, Muâviye b. Ebû Süfyân "zehebe'l-leyl" (gece geçti) cümlesini söylediği anda herkes kalkardı.[525] Muâviye b. Ebû Süfyân, şâir ve edebiyatçıların yanı sıra Arap, Rum ve Fars tarihine, imparatorlarına ve yönetimine dâir bilgiler veren tarihçileri de davet ediyordu.[526]

Abbâsîler döneminde yönetici meclisleri daha özel ilim mekânları hâline gelmiştir. Sarayda ilim halkaları kurulur, muhtelif ilimlerde mütehassıs kimseler halife ve yöneticilerin etrafında münâzaralar yaparlardı. Abbâsî halifeleri özellikle fukahânın kendi huzurlarında yaptıkları münâzaralara çok önem verirlerdi. Bu münâzaralar için özel yerler tahsis etmişlerdi. Abbâsî halifelerinin fukahâya olan ilgisini Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb* adlı kitabında şu şekilde anlatmaktadır: "Halife el-Me'mûn, ziyafet faslından sonra fukahâyı huzurunda toplardı. Âlimler arasında münâzaralar yaptırır, kendisi de bu ilmî münakaşalarda hazır bulunurdu."[527]

III.-IV. (IX.-X.) asırlarda halife ve yöneticiler etrafında üdebâ diye isimlendirebileceğimiz farklı bir ilim tabakası oluşmuştur. Bu insanlar her ne kadar tüm ilmî meselelere vâkıf olmasalar da muhtelif ilmî konularda konuşup tartışabilecek mâlûmata sahiplerdi. İşte bu yüzden dönemin ulemâsı kendilerini söz konusu tabakadan farklı görmüşlerdir. Şöyle ki İbn Kuteybe, âlim olmak isteyen birisinin sadece bir alana yönelmesi, edip olmak isteyenin ise ilgi alanını geniş tutması gerektiğini düşünmektedir. Bu sebeple her alandan edinilen kısmî bilgilerle âlim olunamayacağı görüşünü savunmuştur.[528]

IV. (X.) asırda halife ve yöneticilerin etrafında ilmî münâzaraların yapılması devlet erbâbının ilme oldukça önem verdiklerini göstermektedir. Nitekim kimi âlimler yazdıkları eserlerini yöneticilere ithaf ve takdim ederlerdi. Örneğin IV. (X.) asrın meşhur coğrafyacısı İbn Havkal (367/977), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitabını Seyfüddevle el-Hamdânî'ye (367/ 978)

---

[524] Haşiye: Kişinin (idarecenin) etrafında meclisinde bulunan has adamları. Bkz. Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2011, s. 293.

[525] Her halife belirli bir kelime söyleyerek meclisi dağıtıyordu. el-Velîd b. Abdülmelik'in haşiyeyi dağıtma parolası "selâmün aleyküm" ifadesiydi. Halifelerin meclisleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Şelebî, *et-Târîh el-İslâmî ve'l-hadâre'l-İslâmiyye*, Mektebetü'n-Nahda, Kāhire 1967, s. 72-73.

[526] Ahmed Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, s. 76-77.

[527] Mes'ûdî, *Mürûc*, IV, 19.

[528] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 319.

takdim etmiştir. Söz konusu kitabın bir sonraki nüshasını eş-Şerîf el-Hasan b. el-Fazl el-İsfahânî'ye takdim etmiştir.[529]

Halife olma vasfı taşımayan kimi yöneticiler de ilme teşvik edip pek çok âlimi etraflarında toplamışlardır. İhşîd, Kafûr ve Seyfüddevle bu anlamda zikredilecek isimlerdir. Her alanın en meşhur ilim erbâbını etrafına toplayarak tartışmalar yaptıran emîr Seyfüddevle el-Hamdânî (356/967), söz konusu tartışmalara oldukça önem verirdi. Meclisinde Araplar'ın ve Arapça'nın en yetkin şâirlerinden el-Mütenebbî, yeğeni Ebû Firâs el-Hamdânî ve el-Ve'vâ ed-Dımaşkī gibi meşhur şâirler bulunurdu. Meşhur filozof el-Fârâbî, tanınmış edebiyat tarihçisi Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, İbn Hâleveyh, Ebü't-Tayyib el-Lugavî ve Ebû Ali el-Fârisî gibi dil ve belâgat uzmanları da yine bu meclise iştirak etmiş olanlar arasındadır. Ayrıca kaynaklarda Nâmî, Bebbegā, Hâlidiyyân, Hüseyn b. Keşkerâyâ, Ebü'l-Kāsım er-Rakkī, İbn Havkal, Küşâcim, İbn Nübâte el-Hatîb gibi âlimlerin isimleri de zikredilmektedir. Seyfüddevle el-Hamdânî'nin dönemi, ilmî açıdan altın çağ olarak nitelendirilir.[530]

Yöneticiler bazen ilim meclislerinde farklı görüşlere sahip meşhur iki âlime münâzara yaptırırdı. Bu münazaralardan birisi Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billâh Ca'fer (320/932) tarafından tertip edilip yönetilmiştir. Seyfüddevle el-Hamdânî'nin huzurunda el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî (377/987) ile el-Mütenebbî arasında münâzara gerçekleşmiştir.[531]

Fâtımî meclislerinde de ilim halkaları vardı. Ancak saray ve çevresindeki ilmî meclislerin amacı daha çok devletin resmî mezhebi olan İsmâilî mezhebini korumak ve yaymaktı. 10 Cemâziyelâhir 395/24 Mart 1005 tarihinde halife el-Hâkim, Dâru'l-hikme olarak faaliyet gösterecek Dâru'l-ilm'i Kahire'de kurdu. el-Hâkim'in burayı oldukça ihtişamlı bir müessese olarak tesis etmesindeki asıl hedef, Abbâsîler'in kurduğu Beytü'l-hikme'yi geride bırakmasını sağlamaktı. Fâtımîler döneminde her alanda ilim meclisleri tertip edilmiştir. Fakîhler bu ilim meclislerinde oturur, ilmî çalışmalar yapar ve dersler verirlerdi. Ayrıca yine kurrâlar, müneccimler (astronomi âlimleri) Arap dili ve edebiyatçıları ile tabipler, aritmetik ve mantıkla uğraşanlar da bu meclislerde ilmî çalışmalar yaparlardı. Söz konusu meclislerde

[529] İbn Havkal, s. 1; Îbiş, I, 224.
[530] Ahmed Şelebî, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye,* V, 103-104; Abdülkerim Özaydın, "Seyfüddevle el-Hamdânî", *DİA*, XXXVII, 36.
[531] Kerem Hilmî, s. 35-41-153.

oturan her âlimin maaşı el-Hâkim tarafından temin edilmekteydi. Tüm bu alanlarda mütehassıs olan âlimler el-Hâkim'in huzurunda pek çok kere münâzaralar yapmışlardır.[532]

Fâtımîler başkent Kahire'de kurdukları Dâru'l-Hikme'nin küçük çapta da olsa benzerini Dımaşk ve diğer şehirlerde de kurmuştur.[533]

3) Bîmâristanlar

Bîmâristanlar ilk kuruldukları dönemlerde biyolojik ve psikolojik bütün hastalıkların tedavi edildiği hastanelerdir. Bîmâristanlarda aynı zamanda tıp eğitimi de verilmekteydi. Tıp meraklısı olan talebeler bu müesseselerde görev yapan tabiplere giderek onlardan hem pratik hem teorik tıp ilmini öğrenirlerdi. Dımaşklı birçok tabip Bağdat'taki bîmâristanlarda tıp öğrendikten sonra farklı yerlerde tıp öğretmenliği de yapmışlardır. Eğitimi kolaylaştırmak amacıyla bîmâristanlarda tıp ilmi farklı bölümler altında öğretilmiştir. Tıp eğitiminde gerekli olan araç gereçlerin bîmâristanlarda öğrencilerin kullanımına sunulduğu da bilinmektedir.[534]

Tecrübeli tabipler bîmâristanlarda öğrencilere eğitimi özel meclislerde verirlerdi. Tıp eğitiminin yanında eczacılıkla ilgili bilgiler de öğretilirdi. Özellikle büyük bîmâristanlarda günümüz tabiriyle ezcahane diyebileceğiz (خزانة الشراب) şuruphaneler bulunurdu. Bu şuruphanelerde her türlü içecek, macun ve çok değerli hasta yiyecekleri olurdu. Şuruphane görevlilerinin doğru ilaç verip vermediği zaman zaman devlet tarafından denetlenirdi[535]

Müslümanlar tarafından ilk bîmâristan 88 (707) yılında Dımaşk'ta Velîd b. Abdülmelik (96/715) tarafından kurulmuştur. el-Velîd, bu hastanenin tabiplerine ve hasta bakıcılarına maaş bağlamıştır. Cüzzam hastalarına, körler ve fakirlere hademe tahsis etmiştir. Abbâsîler döneminde bîmâristanlar gelişmiş, sayıca artmış, kalite ve tedavi edilen hasta kapasitesi açısından çok daha ileriye gitmiştir. O dönem bîmâristanlarda her türlü hastalığa çare bulunmaya çalışılmıştır. Bunun yanı sıra akıl hastalıklarına da ayrı bîmâristanlar kurulmuştur.[536]

IV. (X.) asır sonrasındaki dönemlerde bîmâristanların sayısının daha da arttığı;[537] Dımaşk dâhil bütün İslâm âleminde tabâbetin çok ilerlediği görülmektedir. Meşhur Abbâsî

[532] Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, II, 379.
[533] Ziya Kazıcı - Halis Ayhan, "Tâlim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 515-523.
[534] Ahmed Îsâ, *Târîhu'l-bîmâristânât fi'l-İslâm*, Dâru'r-Râ'di'l-Arabî, Beyrut 1981, s. 38; Durant, XIII, 190; Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163-178.
[535] Ahmed Îsâ, *Târîhu'l-bîmâristânât fi'l-İslâm*, s. 20, 32, 42; Kerem Hilmî, s. 61.
[536] Ahmed Îsâ, *Târîhu'l-bîmâristânât fi'l-İslâm*, s. 203.
[537] Abbâsîler döneminde kurulan hastaneler hakkında detaylı bilgi için bkz. Levent Öztürk, *On ikinci yüzyıla kadar İslam dünyasında hastaneler*, İz yayıncılık, İstanbul 2007, 121-197.

Veziri Ali b. Îsâ (334/945) devletin birçok alanında olduğu gibi tıp alanında da bir kalkınma hareketi başlatmıştır. Bağdat, Mekke ve Medîne'deki yeni kurulan ve eskiden var olan bîmâristanların idaresini, Ebû Osman Saîd b. Ya'kûb ed-Dımaşkī'ye vermiştir. Abbâsîler büyük bîmâristanlar kurdurup buralara aylık büyük miktarda bütçe tahsis etmişlerdir. O dönemde Dımaşk'ta İslâm âlemindeki en büyük bîmâristanlardan birisi vardır. IV. (X.) asırda Dmaşk'ta yirmi dört tabip olduğu nakledilmektedir.[538]

Dımaşk'ta tabiplik babadan oğula geçmek suretiyle de devam ettirilmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın tabibi olan İbn Üsal öldürülünce ondan sonra onun oğlu Hakem, Dımaşk'ta meşhur bir tabip olmuştur. el-Mesîh ed-Dımaşkî lakabıyla bilinen Îsâ b. Hakem hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece uzun yaşadığı, 105 senelik ömrünün büyük kısmını Dımaşk'ta tabiplik yaparak geçirdiği bilgisi vardır. *el-Künnâşü'l-kebîr* ve *el-Künnâşü's-sagîr* adlı iki kitabı yanında tıp alanında pek çok eser bırakmıştır.[539]

Yukarıda adı geçen Saîd b. Ya'kûb Dımaşklıdır. Tıp ilmini Bağdat'ta öğrenmiştir. Yine Bağdat'ta tıp eğitimi alan bir diğer tabip IV. asırda yaşamış olan Cebrâil Ubeydullâh'tır. Cebrâil Ubeydullâh'ın ailesinde tabiplik bir tür aile geleneğidir. Bağdat'ta hem tıp ilmini öğrenmiş hem de bîmâristanda pratik bilgi edinmiştir. Dımaşk'a geldiği zaman Fâtımî Halifesi el-Azîz onu huzuruna davet etmiş; ancak Bağdat'ta işlerinin yoğun olduğunu bahane ederek bu davete icabet etmemiştir. Kaynaklardan tabiplerin çok yoğun çalıştığı, gece nöbetleri tuttukları anlaşılmaktadır.[540] Tabiplerle ilgili müstakil eseri olan İbn Ebî Usaybia da Dımaşklı tabiplerden muhtelif sebeplerle bahsetmektedir.[541]

4) Hanlar

IV. (X.) asır hanların yayılmaya başladığı asırdır. O dönem Dımaşk'ta ilim meclislerinin kurulduğu hanlar bulunmaktadır. Dımaşklı muhaddislerden Ebû Muhammed b. Saîd el-Hâfız, 301 senesinin Şâban ayında (Mart 914) Ebû Avâne, Dımaşk'a gelince kendisine Sehl Hanı'nda bir hadîs imlâ meclisi tertip ettiklerini, halkın büyük teveccüh göstererek burada toplandığını aktarmıştır.[542]

---

[538] Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163-178; Durant, XIII, 189-190.
[539] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 358; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fî tabakāti'l-atibbâ*, thk. Âmir en-Neccâr, Dârül-Maarif, Kâhire 1996,s. 400-410.
[540] İbn Ebî Usaybia, s. 209-211.
[541] İbn Ebî Usaybia, s. 353-354.
[542] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 145-146; George Makdisi, s. 20.

İbn Asâkir'in *Târîh*'inde bu hanlara ve içinde yapılan ilmî münakaşalara rastlamak mümkündür. Bu müzakerelerden birisi, Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali en-Nîsâbûrî (347/959), Dımaşklı muhaddis Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ'yı (320/932) görmek amacıyla Dımaşk'a geldiği zaman, istirahat ettiği kervansarayda ikisi arasında gerçekleşmiştir.[543]

5) Verrâk Dükkanları

Verrâk, İslâm'ın ilk dönemlerinde Mushaf'ı ve te'lif edilmiş eserleri doğru şekilde yazmaya çalışan kimselerdir.[544] Verrâklara müstensih denilmesi de mümkündür. Ancak verrâk kelimesi müstensih kelimesinden daha kapsamlı ilmî derinliği olan bir terimdir.[545] Câhiliye döneminde Araplar arasında yazı yazmayı bilen az sayıda kişi vardı. Bunlardan birisi Bişr İbn Abdülmelik'tir. Hıristiyan olduğu bilinen ancak daha sonraları müslüman olup olmadığı kesin olmayan Bişr, bir müddet Hîre'de kalmış ve burada Hîreliler'den yazı yazmayı öğrenmiştir. Daha sonra Mekke ve Taif'te birkaç kişiye yazı öğrettikten sonra Şam'a gelmiş ve burada birçok Dımaşklı'ya yazı yazmayı öğretmiştir.[546]

Dımaşk'ta Emevî Halifesi Muâviye b. ebû Süfyân, Dîvânü'r-resâil adı altında bir müessese kurmuştur. Emevîler, dîvânları Arapça'ya çevirmişler ve artık bütün yazıların Arapça olmasına önem vermişlerdir. Hz. Ömer kendi zamanında izin vermese de Emevîler'in gayr-i müslim yerli Araplar'dan kâtip edindikleri bilinmektedir. Emevîler zamanında kâtipler beş sınıftan oluşmaktaydı. Bu kâtipler; mektupçu, haraç kâtibi, ordu kâtibi, emniyet ve mahkeme kâtipleriydi. Kâtiplik müessesesi devlet merkezi teşkilatında hiyerarşik yerini aldığı gibi eyâletlerde kâtipler bulunmuştur. Abbâsîler, bu yapıyı daha da geliştirip yaygınlaştırmışlardır. Abbâsîler döneminde kâtiplik sadece halifeye has bir müessese olmaktan çıkmıştır.[547]

Kâtiplik özel zümreler arasında yaygınlaşınca ulemâ arasında kâtiplik vazifesine verrâklık adı verilmiştir. Verrâklık II. (VIII.) yüzyılda ortaya çıkmış bir meslek zümresidir. Hilâfet merkezi Bağdat'ta başlamış daha sonra diğer İslâm şehirlerine yayılmıştır. Kitap istinsâhı yapmanın yanı sıra dükkânlarında hat malzemeleri de satmışlardır. VI. (XII.) asırda verrâk kelimesi yerini hattât kelimesine bırakmıştır.[548]

---

[543] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114-115.
[544] M. Uğur Derman, "Hattat", *DİA*, XVI, 493.
[545] Verrâklığın tanımı ülemanın bu işe bakış açısı ve adapları, meşhur varrak şahsiyetler ve bu hususta kaleme alınmış eser gibi konular hakkında geniş bilgi için bkz. Ali en-Nemle, *el-Verâka ve eşherü a'lâmi'l-verrâkîn*, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad 2007, s. 21-25.
[546] Talat Koçyiğit, *Hadis tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997, s. 27-28.
[547] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49-52.
[548] Derman, "Hattât", *DİA*, XVI, 493.

IV. (X.) asırda Dımaşk'ta verrâkların vazifelerini icra ettikleri yer hakkında Makdisî'nin seyahatnamesinde bilgi verilmektedir. Makdisî, Emeviyye Câmii'ni vasfederken verrâkların Bâbü'l-Berîd revakları arasında oturduklarından bahseder. Makdisî ayrıca Dımaşk'ta kâğıt üretimi yapıldığını ve bütün Şam bölgesine kâğıdın Dımaşk'tan gittiğini de aktarır.[549]

Kaynaklarda tespit edebildiğimiz IV. (X.) asır Dımaşk'ının meşhur verrâklarını tanımak konu açısından oldukça önemlidir. Zira o dönemin verrâkları özellikle Dımaşk'ın büyük muhaddislerinin kâtipliğini yapmışlardır. Verrâkların en meşhuru Dımaşk muhaddisi Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ'nın katibi "İbn Fatîs" lakabıyla bilinen Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Saîd b. Ubeydullâh b. Ahmed'dir (Şevvâl 350/Kasım 961).[550] Ebü'l-Hasan Necâ b. Ahmed, İbn Fatîs'in oğlu Ubeyd b. Fatîs'e ait *İftâku'l-efhâm* adlı bir eser olduğunu zikretmiştir. İbn Fatîs çok yaşlı olmasına rağmen ilmi ve yazıyı bırakmamış, yaşına rağmen onlarca hadîs yazmıştır.[551] Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin verrâkı Ebû Saîd Amr b. Muhammed ed-Dîneverî 4 Rebîulevvel 341/9 Temmuz 952 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir. Aynı zamanda sika bir muhaddis olan ed-Dîneverî'den Taberî tefsir kitabını rivâyet etmiştir.[552]

Bu asrın hem muhaddis hem verrâklarından birisi Humeyd b. el-Hasan b. Abdullâh Ebü'l-Hasan el-Verrâk'tır (373/983).[553] Ebû Bekr el-Vâsılî Ahmed b. Ali b. Ca'fer b. Muhammed el-Halebî, IV. (X.) asır Dımaşk'ında güzel yazısıyla meşhur verrâklardan birisidir. Aynı zamanda müeddiblik de yapmıştır.[554]

Hatlarının güzelliğiyle meşhur İbn Fatîs ve Ebû Bekr el-Vâsılî'nin istinsâh ettikleri kitaplar, Dımaşklı ulemâ arasında çok itibar görmüştür. *Zeylü târîhi mevli'l-ulemâ ve vefeyâtihim* adlı tabakāt kitabı müellifi el-Kettânî, hocası Abdurrahmân b. Osman b. el-Kāsım'ın vefatını anlattıktan sonra geriye bıraktığı kütüphanesinde İbn Fatîs'in ve el-Halebî'nin istinsâh ettiği çok değerli yazmalar olduğunu aktarmıştır.[555]

---

[549] Makdisî, s. 158, 181; Mahâsine, *Târîhu Dımaşk,* s. 157.
[550] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 359; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 474.
[551] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 360.
[552] Kettânî, *Zeyl*, s. 73.
[553] İbn Asâkir, *Târîh*, XV, 277-278; Zehebî, *Târîh*, VIII, 388.
[554] el-Vâsılî el-Halebî'nin bir çok talebesi kendisinden müselsel bir hadîs rivâyet etmiştir. Hadîs, gözünden şikayet eden talebesine hocasının "Kur'ân'a bak gözün şifa bulsun" şeklindeki cevabından ibaret olan ve Efendimiz'in Cebrâil'e (a.s.) sorduğunu belirten bir hadîstir. el-Vâsılî hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, V, 41-42.
[555] Kettânî, *Zeyl*, s. 163.

Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh b. Karn el-Fergânî (330/942) Dımaşk'a yerleşip burada vefat etmiştir. el-Ferğânî, hem muhaddis hem verrâktır.[556]

Tanınmış bir ilim veya edebiyat erbâbı kimi zaman çaresizlikten verrâklık yapmıştır. Bir âlim veya edip maddî sıkıntı çektiği zaman verrâklık kendini ve ailesini geçindirmek için yöneldiği bir rızık kapısı olmaktaydı. Örneğin Seyfüddevle zamanında bölgenin önemli şâirlerinden ve Seyfüddevle'nin nedîmlerinden olan er-Raffâ lakabıyla meşhur es-Serî b. Ahmed el-Kindî (366/976) ile Seyfüddevle'nin meclisindeki Hâlidiyyân diye bilinen Hâşim'in iki oğlu Muhammed ve Saîd arasında tatsız sürtüşmeler ve olaylar yaşanır. Bu olaylar sebebiyle es-Serî b. Ahmed'in Seyfüddevle'yle arası açıldıktan bir süre sonra Seyfüddevle ölür. Maaşı (رسم) kesilen şâir Bağdat'a gelir ve burada bir takım talihsizlikler yaşar. Sonuçta vefatına kadar verrâklık yaparak geçimini sağlamıştır.[557]

Verrâklık yani kitap istinsâh etme ücreti verrâkın yazısına ve ilmine göre değişiyordu. Hattı güzel olup ilim sahibi bir âlimin yazdığı kitap ile herhangi bir verrâkın yazdığı kitap arasında büyük fark vardı. IV. (X.) asırda kadılık yapan es-Seyrâfî'nin takva sahibi olduğu ve kimseden yardım istemeyerek geçimini kendi el emeğiyle kazanmaya gayret ettiği zikredilmiştir. Kitap istinsâh ederek, verrâklık işiyle geçiniyordu. Haftalık masraflarını karşılamak üzere her hafta bir kürrâs[558] kâğıt istinsâh ediyordu. Seyrâfî'nin hattı güzel olduğu için bir kürrâsı 10 dirhem paraya istinsâh ediyordu.[559]

Nîsâburda elli yıl verrâklık yapan Ebû Hâtem verrâklık işinin pek makbul bir iş olmadığını şiirlerinden birinde ifade etmiştir. Ona göre istinsâh zelîl ve mezmûm bir meşgaledir; ne yaşamak için ekmek ne ölmek için kefendir:[560]

إن الوراقة حرفة مذمومة محرومة عيشي بها زمن

إن عشت عشت وليس لي خبز أو مُتّ مُتّ وليس لي كفن

Verrâkların işini düzgün yapmaması ilim erbâbı için büyük bir felaketti. Bu tehlikeye düşmek istemeyen dikkatli âlimler kendi kitaplarını kendileri istinsâh ederdi.[561]

---

[556] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 595.
[557] Zehebî, *Târîh*, VIII, 334.
[558] Kürrâs: 16 sayfadan oluşan kitap parçasıdır. Melzeme olarak da adlandırılır. Bkz. Bekr b. Abdullâh Ebû Zeyd, *Ma'rifetün-nesh vessuhuf ek-hadîsiyye*, Dârurrâye, Riyad 1992, s. 31.
[559] Zehebî, *Siyer, XVI, 248.*
[560] Verrâklık kötü bir iştir. Bu işle hayatımı mahrumuyet içinde geçirdim,
Yaşarsam ekmek parasız yaşarım. Ölürsem kefensiz öleceğim. Bkz. Hamevî, *Mucemu'l-Buldân*, IV, 463.
[561] Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 218.

Verrâk dükkanları ticaret amaçlı açılmış mekânlardır. Zamanla ilim, kültür ve edebiyat erbâbının yaptıkları sık ziyaretler sonucu bu dükkânlar, ilmî ve kültürel münasebetlerin ve münâzaraların yapıldığı mekânlar hâline gelmiştir. Abbâsîler'in ilk dönemlerinde ortaya çıkan bu mekânlar, zaman içinde bütün şehirlere yayılmış hatta her mahallede bulunur hâle gelmiştir. Tolunoğulları ve İhşîdîler döneminde bu kitapçı dükkânlarının çok yaygın olduğundan bahsedilmektedir. Bazı verrâklar mesleklerini, ilim ve kültür meraklılarıyla haşir neşir olmak amacıyla yapmıştır. IV. (X.) asırda yaşamış olan ilk fihrist müellifi İbnü'n-Nedîm bu meslek sahibi âlimlerden birisidir.[562]

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî ile Ebû Nasr ez-Zeccâc bir verrâk dükkânına gitmeyi âdet edinmişlerdi. Söz konusu verrâk dükkânında sıkça buluşuyorlardı. Ebü'l-Ferec el-İsfahânî ile şâir Ali b. Yûsuf arasında edebî bir tartışma yaşanmıştır. Dönemin meşhur iki edebiyatçısı arasında yaşanan tartışma verrâk dükkânlarında ve etrafında yapılan ilmî ve edebî tartışmalara bir delil olarak gösterilebilir.[563]

6) Kütüphaneler

Kütüphaneler İslâm medeniyetinde her zaman önemli bir yere sahip olmuşlardır. Farklı dönemlerde, İslâm medeniyetinin geliştiği farklı şehirlerde kütüphanelere rastlamak mümkündür. . IV. (X.) asırda da İslâm topraklarında müslümanların istifadesine sunulmuş pek çok kütüphane vardır. Bu anlamda Dımaşk'ı inceleyecek olursak Abbâsî ve Fâtımî halifelerinin Dımaşk'ta kütüphaneler kurduğuna dâir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bir dönem Dımaşk'a hükmetmiş Seyfüddevle el-Hamdânî Halep'te bir kütüphane kurdurmuş ve burasını Hâlidiyyân diye bilinen Hâşim'in iki oğlu Muhammed ve Saîd'e emanet etmiştir.[564]

Fâtımîler, büyük kütüphaneler kurmuş, buralarda ilim meclisleri tertip etmişlerdir. Kütüphanelerdeki ilim meclislerinde mezheplerini yaymak ve usulünü öğretmek amacına hizmet edecek âlimler tayin etmişlerdir. Bu genel kütüphanelerde âlim, müstensih, mücellid, hâzinü'l-kütüb ve bevvâb gibi memurlar bulunurdu. 395 (1005) senesinde halife el-Hâkim Dâru'l-Hikme olarak bilinen Dâru'l-İlm'de muazzam bir kütüphane kurmuş, buraya pek çok yerden kitaplar getirtmiştir.[565]

---

[562] Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 54-55.
[563] Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, s. 56.
[564] Zehebî, *Târîh*, VIII, 334.
[565] Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, II,379; Adam Mez, *onuncu tüzyılda İslâm medeniyeti*, 212-213; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196; Abdullâh Abdüddâim, s. 145; Amayre, s. 49.

Fâtımî Halifesi el-Hâkim'in Kahire'deki kütüphanesinde yeryüzünde görülmediği kadar çok kitap biriktiğinden bahsedilmektedir. Kütüphane açılmadan önce güzelce süslenmiş ve mefruşatı yapılmıştır. Bütün koridorlar ve kapılara perdeler asılmıştır. Kütüphane halka açık şekilde hizmet vermiş, dileyen herkes dilediği kitabı okumuş, dilediği kitabı istinsah etmiştir. Eğitim ve ilim tahsili için de pek çok kimse buraya gelmiştir. Ayrıca kütüphanede hokkalar, yazı kamışları, kağıt gibi istinsah malzemeleri ücretsiz verilmiştir. el-Hâkim kütüphane için geniş bütçe ayırmıştır. Öyle ki bir yıl içinde kağıda 90, kütüphanenin maaşlı çalışanlarına 48, hademeye 15, malzeme tedarikçisine 12, tamirata 12, içme suyuna 10, abadan hasırlara 10, kış için keçe halılara 5, kış için battaniyelere 4 ve kapı perdelerinin tamiri için bir dinar harcandığı kaynaklarda ifade edilmiştir.[566]

Dımaşklı âlimlerin özel kütüphanelerinin olduğu bilinmektedir. *Zeylü târîhi mevlidi'l-ulemâ* adlı eserinde el-Kettânî, hocası Abdurrahmân b. Osman b. el-Kāsım'ın vefatını anlattıktan sonra geriye bıraktığı kütüphanesinde meşhur küttâbların istinsah ettiği çok değerli yazmalar olduğunu aktarmıştır.[567]

Dönemin meşhur âlim ve ediplerinden Küşâcim'in kitap hakkında söyledikleri bu başlık altında zikretmek uygun olacaktır.[568]

وصاحبٍ مؤنسٍ إذا حضرا جالسني بالملوك والكبرا
جسمٌ مواتٌ تحيا النفوس به يجلُّ معنى وإن دنا خطرا
ملكت منه كنزا غنيت به فما أبالي ما قل أو كثرا
أظلّ منه في مجلس حفل بالناس طرا ولا أرى بشرا

Ünsiyet veren bir arkadaştır kitap o bulunduğunda sultanlar ve kübaranın meclisine götürür.

İnsanları ihya eden ölü bir cisim o güzel mânâlar açıklar ona yaklaşanları tehlikelerden uyarır.

Kitaplardan bir define elde ettim ve zengin oldum. Artık az olsun çok olsun ilgilenmiyorum.

---

[566] Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr fi zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, II,379; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 212-213; Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196; Abdullâh Abdüddâim, s. 145; Amayre, s. 49.
[567] Kettânî, *Zeyl*, s. 163.
[568] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-asr*, thk. Müfid Muhammed Kamîha, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 351.

Kitaplar, hiç kimseyi görmesem de bütün insanların bulunduğu faydalı meclislerde otururum.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA NAKLÎ VE AKLÎ İLİMLER

Müslümanlar, dünya ve âhiret saadetinin Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'e uymaktan geçtiğine inanmıştır. Bu hedefle I. (VII.) yüzyıldan itibaren İslâm'ın hâkim olduğu büyük şehirlerde Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in sünnetini takrir eden ilim meclisleri kurulmuştur. Bu halkalarda hem nasların içeriği hem dili ele alınmıştır. Dımaşk'ta Ebü'd-Derdâ ve Muâz b. Cebel gibi sahâbîlerin meclisleri daha sonraki dönemde teşekkül edecek tefsir, hadîs ve fıkıh gibi ilimlerin temelini teşkil ettiği gibi dil çalışmaları da lügat, sarf, nahiv ve belâgat gibi ilimlerin doğmasına vesile olmuştur.[569]

Abdülhamid b. Yahyâ el-Kâtib II. (VIII.) asırda kâtiplere bilmeleri gereken ilimleri sıralamıştır. Saydığı ilim dalları arasında Kur'ân-ı Kerîm ve Allah'ın kullarından istediği farzlara dâir ilimler başta olmak üzere daha sonra Arapça, hat, şiir ve tarih ilimleri yer almaktadır.[570]

Abbâsî vezir Ebü'l-Fazl el-Bahrânî'nin[571] bir meclisinde dönemin ilimleri zikredilir. el-Bahrânî'nin her bir ilim dalı hakkındaki yorumları, ilimler konusunda dönemin anlayışına dâir fikir vermektedir. el-Bahrânî'nin meclisinde söz konusu müzakere şu şekilde cereyan etmiştir:

"*Mecliste bulunanlardan biri Kur'ân ilmi dedi. el-Bahrânî, ilimlerin en yücesi ve en şereflisidir ancak âhirete yöneliktir dünyevî işlere çok az faydalıdır. Diğer birisi fıkıh dedi. el-Bahrânî; çok değerli bir ilimdir, ancak bu ilmin sahibinin riyâ ve kibirden kurtulması çok nâdirdir. Başka birisi hesap ilmi dedi. el-Bahrânî şöyle karşılık verdi: Güzel bir ilimdir ancak din erbâbının ilminden değildir. Birisi i'râb ve Arapça dedi. Bu ilimden az da olsa herkese lazımdır; fazlasına ise ihtiyaç duyulmamaktadır dedi. Şiir ise dünyada geçinmek için güzel bir yardımcıdır dedi. Nasıl dediler? el-Bahrânî: Mervân b. Muhammed'in şiir uzmanı bir âlimi*

[569] Ömer Türker, "İslâm Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi*, 3, sayı: 22, 2011, s. 535-537.
[570] Kalkaşendî, *Subhu'l-a'şâ*, I, 85; Ahmed Zeki Safvet, *Cemheretu hutebi'l-Arab*, el-Mektebe'l-İlmiyye, Beyrut, II, 508-512; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 255
[571] Abbâsî halifesi el-Mansur'un veziri şâir ve edip. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 14.

vardı; iyi şiiri kötü şiirden ayırmaktaydı. Gidip ona selâm verdim. Nerelisin dedi. Bahri duydum dedim. Niçin geldin dedi. Ben şâirim, ancak şiirim ne fazla tutulur ne de fazla eleştirilir dedim. Bana bir beyit oku dedi. Okudum; bana çok büyük bir mükâfat verdi."[572]

Bu tartışmadan da anlaşıldığı gibi ikinci ve üçüncü asırlarda ilim tasnifi tasavvuru henüz tam olarak oluşmamıştır. Bu oluşumun nasıl bir seyir takip ettiği aşağıda ele alınacaktır. Daha sonra IV. (X.) yüzyılda eğitim-öğretimin gayeleri, usulleri, müesseseleri ve şekilleri hakkında tafsilatlı bilgiler verilecektir. O yüzyılda zihinlerdeki ilim tasavvurunun nasıllığı, bir ilim insanının âlim sıfatını kazanabilmesi için bilmesi gereken alanlar, konular ve meselelerin neler olduğu sorularına verilecek isabetli cevapları yine o dönemin ilimler tasnifinde bumak mümkündür.

İslâm kültüründe ilimler tasnifi erken dönemde başlamıştır. İlimler tasnifi alanında en eski eser, II. (VIII.) asırda yaşamış kimyacı ve tabiat filozofu Ebû Mûsâ Câbir b. Hayyân b. Abdullâh el-Kûfî (200/815) tarafından yazıldığı iddia edilen *Kitâbu'l-Hudûd*'dur. *Kitâbu'l-Hudûd*'un Câbir b. Hayyân'a nisbeti hakkında iki görüş bulunmaktadır. Risâlenin Câbir b. Hayyân'a ait olmadığı görüşü daha güçlüdür. Zira risâlenin şer'î ilimleri tasnif şekli ilk defa Fârâbî'nin ortaya attığı nübüvvet teorisinden sonra zuhûr etmiştir. Bazı araştırmacılara göre ilimler tasnifi konusunu ele alan ilk risâle Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'nin (252/866) günümüze ulaşmamış olan *Kitâbu Aksâmi'l-ilmi'l-insî*'dir.[573] İlimler tasnifi konusu IV. (X.) asırda daha önce görülmemiş bir şekilde güçlenmiştir. IV. (X.) asırda ilimler tasnifi alanında birçok eser önümüze çıkmaktadır.[574] Aşağıda IV. (X.) asırda kaleme alınmış başlıca eserlerden bahsedilecektir. Fârâbî, IV. (X.) asırda Dımaşk'ta yaşayıp orada ve vefat etmiş oluğu için ona ait tasnif daha sonra tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır.

IV. (X.) asırda Basra'da biraraya gelmiş bulunan ve kendilerini İhvân-ı Safâ olarak tanımlamış olan ancak gizli kaldıkları için tam olarak kimlikleri belirlenemeyen bu topluluk, ilimler tasnifi üzerine önemli bir eser ortaya koymuşlardır. Toplam elli iki risâleden oluşan bu esere *Resâilü İhvâni's-Safâ* adını verdiler. Kitabın içeriğini şu başlıklar altında özetlemek mümkündür. **Matematik bilimleri** başlığı altında; kitâbet ve okuma ilimi, dilbilgisi ve nahiv

[572] İbn Asâkir, *Târîh*, LVII, 335-336. Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 256.
[573] Türker, a.g.m, s. 539-540.
[574] Muhammed Abdah Sıyâm, "Hütatu't-tasnîf li'l-felâsife ve'l-ulemâ el-Müslimîn: fi'l-karnir-râbi' el-hicrî ", *Mecelletü'l-Müslim el-Mu'âsır*, Lübnân Temmuz 1993, sayı LXVII-LXVIII. s. 121.

ilmi, hesap ve muâmelât ilimleri, şiir ve arûz ilimleri, zecr[575] ve fâl ilimleri, sihir, azâim,[576] kimya ve hiyel ilimleri, el sanatları ve zanaat ilimleri, alışveriş, ticaret ve çiftçilik ilimleri, siyer ve ahbâr (tarih) ilimlerine değinilir. **Şer'î ve vaz' ilimleri** başlığı altında; tenzîl (vahy) ilmi, te'vîl ilmi, rivâyetler ve ahbâr ilmi, fıkıh, sünen ve ahkâm ilmi, nasihat, vaaz, zühd ve tasavvuf ilmi, te'vîl (tâbir) ve rüya ilimleri sıralanmaktadır. Son olarak **hakîkî felsefe ilimleri** başlığı altında ise matematik, mantık, tabiiyyât ve ilâhiyyât zikredilmiştir.[577]

er-Râzî'nin tıp bilimi ağırlıklı ilimler tasnifi kısaca şu şekildedir. **Topraksal yani mineral ilaçlar**; ruhlar, taşlar, vücutlar (organlar), a'nâcât, bevârik (ışınlar), tuzlar, bitkisel ilaçlar, hayvansal ilaçlar ve türetilen ilaçlardan oluşmaktadır.[578]

Ebü'l-Hasan el-Âmirî'nin (381/992) ilimler tasnifi şu şekildedir. el-Âmirî ilimleri, duygusal ve aklî olmak üzere iki açıdan ele alır. Hem dînî hem felsefî ilimleri duygusal, aklî ve dugusal-aklî olmak üzere üç kısma ayırır. Buna göre dînî ilimler (el-milliyye) üçtür; muhaddislerin sanatı duygusal, mütekellimînin sanatı aklî, fukahânın sanatı ise hem dugusal hem aklîliğin karışımıdır. Bu üç sanatın âleti dil sanatıdır. el-Hikemî (felsefî) ilimlerde de; duygusal tabiatçılar, aklî ilahiyatçılar (metafizikçiler) ve her ikisinin karışımı matematikçileri ele alır. Bu üç sanatın aracı ise mantık sanatıdır.[579]

Mefâtîhu'l-ulûm adlı eserinde Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî'nin (387/997) ilimler tasnifi şu şekildedir. **Dinî ilimleri ve bunlarla ilişkili Arabî ilimler** başlığı altında fıkıh, fıkıh usulü, kelâm, nahiv, kitâbet, şiir-aruz ve ahbâr (tarih) ilimleri ele alınmaktadır. Arap olmayan Grekler (Yunan) ve diğer milletlerden alınan ilimler (ulûmü'l-acem) başlığı altında felsefe, mantık, tıp, sayılar, geometri, nücûm (astronomi), müzik, hiyel ve kimya ilimleri yer almaktadır. Ancak el-Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-ulûm* adlı bu eseri, Fârâbî'nin eseri kadar sistematik ve İbnü'n-Nedîm'inki kadar kapsamlı değildir.[580]

Ölümü V. (XI.) asrın başlarında olan Ebû Hayyân Ali b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî'nin (414/1023) ilimler tasnifi şu şekilde özetlenebilir. Tevhîdî, ilimleri fıkıh, sünnet,

[575] Uğursuz olduğuna inanılan bazı olayları yorumlamak.
[576] Cinleri ve şeytanları itaat altına almayı öğrettiği ileri sürülen bir ilim.
[577] Sıyâm, a.g.m, s. 129.
[578] Sıyâm, a.g.m, s. 129.
[579] Türker, *a.g.m.*, s. 5542-543; Sıyâm, a.g.m, s. 130.
[580] Türker, *a.g.m.*, s. 547; İlhan Kutluer, "Hârizmî Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XVI, 222-224; Sıyâm, *a.g.m.*, s. 130.

kıyas, kelâm, nahiv, dil, mantık, nücûm, hesap, geometri, belâgat ve tasavvuf başlıkları altında zikretmiştir.[581]

Yukarıda bahsi geçen Dımaşk'ta yaşayıp, vefat etmiş meşhur filozof Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî'nin (339/950) ilimler tasnifi alanında *İhsâü'l-ulûm* adlı eseri bulunmaktadır.[582] Onun Dımaşk'ta yaşamış âlimlerden olması araştırma konusu şehrin ilim tasavvuru ve ilim tasnifine ışık tutması açısından önemli gözükse de Fârâbî'nin, IV. (X.) asırda Dımaşk'taki ilim tasavvurunu temsil ettiğini söylemek yerinde bir tespit olmayacaktır. Zira Fârâbî'nin ölümü her ne kadar Dımaşk'ta olsa da burada yetişmemiştir ve şehre geldiğinde Seyfüddevle'nin kendisine tahsis ettiği günlük dört dirhem ile uzlet hâlinde eserlerini kaleme almaya devam etmiş, daha sonra da vefat etmiştir.[583]

İhsâü'l-ulûm Fârâbî'nin en önemli kitapları arasında yer almaktadır. Fârâbî eserinde, kendi zamanına kadar gelişip var olan ilimleri tasnif ederek, bütün bu ilimler hakkında değerli bilgiler vermektedir.[584] el-Fârâbî'nin bu eseri ilk sistemli ilimler tasnifi kitabı olarak kabul edilmektedir.[585]

Fârâbî'nin *İhsâü'l-ulûm* kitabını telif ederken kimi takip ettiği sorusuna Aristo cevabını vermek mümkündür. Nitekim Aristo, ilimleri tasnif yoluna giderek, nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Nazarî olan bölümü tabiat, riyâziyât ve ilâhiyâttan oluşmaktadır. Amelî bölüm ise ahlâk, siyaset ve sanattan oluşmaktadır. İlimler tasnifi alanında Aristo ve Fârâbî arasında bir farka değinecek olursak Aristo, mantığı bir âlet ilmi olarak görmektedir. Fârâbî ise mantığı müstakil bir ilim olarak görmüş, tasnif ettiği ilimler arasında zikretmiştir.[586] Burada değinilecek önemli bir diğer nokta ise her ne kadar Fârâbî'nin, ilimler tasnifinde Aristo'dan etkilenmiş olsa da kendine has bir taksimat yapmış olduğudur. Bununla beraber yalnızca Aristo'nun yöntemini takip ettiğini söylemek de doğru olmayacaktır. Zira medenî ilimler kapsamındaki fıkıh ile kelâmı, teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırarak Ebû

[581] Sıyâm, *a.g.m.*, s. 130-131.
[582] Mahmut Kaya, "Fârâbî", *DİA*, XII, 146.
[583] Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebû Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1994, V, 156; Hasan Abdülâl, s. 177.
[584] İhsa'ul-ulûm'un ilk ilmî neşrini Osman Emîn yapmıştır (Kahire 1350/1931). Eser daha sonra birçok defa basılmıştır. Latince, İbrânîce, Almanca, Fransızca, İngilizce ve İspanyolca'dan başka Ahmet Ateş tarafından "*İlimlerin sayımı*" adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1955). Bkz. Kaya, "Fârâbî", *DİA*, XII, 157.
[585] Türker, a.g.m, s. 541.
[586] Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî, *İhsâ'ü'l-ulûm*, nşr. Ali Bû Mülhim, Dâru'l-Hilâl, Beyrut 1996, s. 6-7.

Hanîfe'nin yaklaşımını devam ettirmiştir.[587] Fârâbî, bu eserinde vahyi aklî bilgilere ilişkilendiren nübüvvet teorisini ortaya atmıştır. Bu teoriyle vahiy dâhil bütün bilgi formlarını aklî bilgiye bağlamıştır.[588] Fârâbî bu eserinde, dönemindeki bütün ilimleri sayıp tek tek tanıtmıştır. Eserin İslâmî ilimler ile alakalı beşinci kısmı "fi'l-ilmi'l-medenî ve ilmi'l-fıkh ve ilmi'l-kelâm" birçok kütüphanede müstakil bir kitap olarak kaydedilmiştir.[589]

Fârâbî *İhsâü'l-ulûm*'un beşinci kısmında üç ilme değinmiştir.

Birinci ilim, ahlâk ve siyasetten oluşan medenî dediği ilimlerdir: Fârâbî'ye göre ahlâk ilmi, hayır ve şerri birbirinden ayırt edici olduğu gibi gerçek ve maznun (zanni) olan saadeti de birbirinden ayırt etmenin yolunu gösterir. Siyaset ilmi ise şehir toplumunu ve devleti oluşturan diğer toplumları, bu toplumun nasıl birleştiğini, Medînetü'l-fâzıla "fazıl şehir"in yaşayanlarının nasıl düşünmesi gerektiğini, câhil şehirlerin nasıl inandıklarını, Medînetü'l-fâzıla'nın reisinin hangi sıfatları hâiz olduğunu söyler. İkinci ilim fıkıh ilmidir: Fârâbî'ye göre fıkıh ilmi nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Nazarî olan bölüm Allah, yüce sıfatları ve O'nun dünyanın yaratıcısı olmasıyla alakalı konuları içerir. Amelî olan bölümü ise ibadetler; namaz, oruç, hac, zekât, alışveriş, evlilik ve hibe gibi konulardır. Üçüncü ilim ise kelâm ilmidir: Kelâm ilmini de nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayırır. Kelâm ayrımı, fıkıhtaki nazarî ve amelî ayrımından farklıdır. Zira kelâmcı fakîhin temel olarak aldığı şeyleri savunur, zira temel sarsılsa ondan başka bir şey istinat etmez.[590]

İhsâü'l-ulûm, her ne kadar IV. (X.) asır ilimlerini ele alma noktasında oldukça önemli bir yere sahip olsa da Fârâbî'nin muasırı sayılabilecek İbnü'n-Nedîm gibi, döneminde var olan her alandaki bütün kitapları zikretmemiştir. İbnü'n-Nedîm (385/995) *el-Fihrist'*teki ilimler tasnifinde ilimleri zikredip tanıtması yanında her alanda kendi dönemine kadar kaleme alınmış bütün kitapları da saymıştır.[591] Bu anlamda İbnü'n-Nedîm'in eserinden tamamlayıcı olarak istifade edilmesi önemlidir.

[587] Kaya, "Fârâbî", *DİA,* XII, 147.
[588] Türker, a.g.m, s. 555.
[589] Bu 5. Kısım, Muhsin Mehdî tarafından *Kitâbü'l-Mille* ile birlikte yayımlamıştır. Bkz. Kaya, "Fârâbî", *DİA*, XII, 157.
[590] Fârâbî, *İhsa'ul-ulûm,* s. 79-87.
[591] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist,* s. 3-5.

Aşağıda önce Fârâbî ile İbnü'n-Nedîm'in kitaplarının mukaddimelerinde ele aldıkları bilgiler değerlendirilecek daha sonra da hangi kitaptan hangi alanlarda ne derecede istifade edilebileceği aktarılacaktır.

Fârâbî *İhsâü'l-ulûm*'un mukaddimesinde kitabı yazma gayesinin, kendi döneminde meşhur olan bütün ilimleri tek tek saymak (ihsâ) ve genel olarak bütün ilimlerin kapsadığı konulara ve ilimlerin cüzlerinin ihtiva ettiği mevzulara vâkıf olmak olduğunu söyler.[592]

Fârâbî tasnifinde ilimleri beş başlık altında zikretmiştir. Bu ilimlerin birincisi lisan ilmi ve cüzleridir. İkinci ilim mantık ilmi ve onun cüzleridir. Üçüncü ilim ta'lim (matematik) ilmidir. Ta'lim ilmi; sayıları, geometriyi, menâzırı (optik ilmi), mûsikîyi, sıklet (ağırlık) ve hiyel ilimlerini içermektedir. Dördüncü başlık tabiî ilim (fizik) ve cüzleri, ilahî ilim (metafizik) ve cüzleridir. Beşinci başlık yukarıda üzerinde durulan "fi'l-ilmi'l-medenî ve ilmi'l-fıkh ve ilmi'l-kelâm" yani ahlâk-siyaset ilmi ve cüzleri yanında fıkıh ve kelâm ilimlerini içermektedir.[593]

Fârâbî'ye göre bu tasniften elde edilecek faydalar şunlardır:

Bir insan bir ilim öğrenmek ve içeriğine muttalî olmak isterse bu kitap ona neye gittiğini neye baktığını, baktığı bu ilimden nasıl istifade edeceğini gösterir. Zira insanın bir ilimden elde edeceği faydayı bilerek bu ilme yönelmesi, bilgisiz ve bilinçsiz bir şekilde körü körüne bir ilme dalmaktan onu korur. Tasnif kitapları sayesinde insan ilimler arasında bir karşılaştırma yapabilir. Ayrıca bu ilimlerden birisini tahsil ettiğini iddia eden kimseye mevzu bahis olan ilimdeki konular sorularak iddiasının doğruluğu veya yanlışlığı ortaya çıkarılabilir. Yine bir ilmi öğrenen birisinin ilme olan hâkimiyeti de bu kitap vesilesiyle anlaşılabilir.[594]

İhsâü'l-ulûm nâşiri Ali Bû Mulhim, Fârâbî'nin *el-Fihrist*'e muttalî olup olmadığını bilmediğini çünkü Fârâbî'nin bu konuya uzaktan ve yakından değinmediğini söylemiştir. Nâşirin bu varsayımı imkânsız bir iddiadır. Çünkü Fârâbî'nin vefatı 339/950, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist'*i kaleme alış tarihiyse 377/987 yılıdır. Bu durumun tam tersi ise vâkîdir. Çünkü İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist'*te, Fârâbî'nin kitaplarını sıralarken *Merâtibü'l-ülûm* (*İhsâü'l-ulûm*) adlı kitabını ilk eser olarak vermektedir. Diğer felsefe ve mantık kitaplarına daha sonra

[592] Fârâbî, *İhsa'ul-ulûm,* s. 17.
[593] Fârâbî, *İhsa'ul-ulûm,* s. 15-16.
[594] Fârâbî, *İhsa'ul-ulûm,* s. 17.

değinmektedir. Bu durum İbnü'n-Nedîm'in Fârâbî'nin *İhsâü'l-ulûm* kitabına vakıf olduğuna ve bu eserden istifade ettiğine bir delilidir.[595]

İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist'*in girişinde eserinin on bölümden (makale) oluştuğunu, alt başlıkları "fen" olarak ayırdığını söylemektedir. Bu bölümleri şu şekilde sıralamaktadır:

Birinci makale, üç "fen" yani sanattan oluşmaktadır: Arap ve acemler dâhil farklı ümmetlerin dilleri, yazıları ve yazı şekilleri, mukaddes kitaplar, Kur'ân-ı Kerîm, kurrâlar ve şâz kırâatlerdir. İkinci makale üç sanattan oluşmaktadır ki bunlar dilcilere dâir olup, nahvin ne zaman başladığı ve Basra okulu hakkındaki bilgiler, Kûfe okulu, Basra ve Kûfeliler'in görüşlerinin ikisini benimseyenler hakkındaki bilgileri içerir. Üçüncü makale üç sanattan ibarettir. Bu sanatlar; ahbâr (tarih), ensâb, siyer ilimleri, bu ilimlerle alakalı kitaplar ve müellifleri, nedîmler,[596] devlet büyükleri etrafında toplananlar, yine halifenin etrafında toplanan palyaço ve komik kişiler hakkında bilgiler içerir.

Dördüncü makale şiir ve şâirleri içerir. Burada Câhiliye dönemi şâirleri ve dîvânları; İslâm dönemi şâirleri (IV. asır dâhil) ele alınır. Beşinci makale beş sanattan oluşmaktadır ve kelâma dâirdir. Bu kısımda kelâmın zuhuru, Mu'tezile, Mürci'e, Şîa, İmâmiyye ve Zeydiyye ile aşırı olarak nitelendirilen mezhepler (Cebriyye gibi), Hâricîler; zâhidler, âbidler ve mutasavvıflardan bahsedilir. Altıncı makale sekiz tane sanattan oluşur; fıkıh ilminden ve fıkıh mezheplerinden bahseder. Bu kısımda ise İmâm Mâlik ve tâbiileri, İmâm A'zâm Ebû Hanîfe ve ashâbı, İmâm Şâfii ve ashâbı, Dâvûdu Zâhirî ve ashâbı, Şîa ve fakîhler, Hadîs ve muhaddisler, Taberî ve ashâbı, fakîhlere yer verilir.

Yedinci makale üç sanattan oluşmaktadır ve felsefeye dâirdir. Bu kısımda, tabiatçı filozoflar ve mantıkçılar, mühendisler, mûsikişinas ve müneccimler, tıp ve tıpçılar zikredilir. Sekizinci makale sihirciler ve hurafecilere dâirdir ve üç sanat içerir. Dokuzuncu makale mezhepler ve inançlar ile alakalıdır. Bu kısım, Harrânîler, Kaldeliler ve Sâbiîler gibi eski din, mezhep ve kültürleri içerir. Onuncu makale de kimyacılarla ilgili çalışmaları içermektedir.[597]

---

[595] Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978, s. 368.
[596] Nedîm tâbiri, "büyük bir zâtı hoş sözler, fıkralar ve hikâyelerle eğlendiren kimse, musahip" anlamına gelir. Bkz. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Tükçe sözlük*, Kubbealtı Lugatı 2008, II, 2350.
[597] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 3-5; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü'n-Nedîm", *DİA*, XXI, 171-173.

Bu araştırmada IV. (X.) asırdaki ilimlerin tasnifi konusunda Fârâbî'nin *İhsâü'l-ulûm* ile İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'teki taksimi göz önünde bulundurulmuştur.

I. IV. (X.) YÜZYILDA DIMAŞK'TA NAKLÎ İLİMLER

Bu başlık altında IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ta varlığını sürdüren naklî ilimler inceleme konusu yapılacaktır. İslâm bilim tarihi boyunca ilimler tasnifinde Kur'ân-ı Kerîm merkezli ilim dallarına verilen önceliğe riâyet ederek burada da kırâat ilmi ile konuya başlamak uygun olacaktır.

A. KIRÂAT

Sözlükte kırâat; isim anlamıyla "sesli veya sessiz, nağmeli veya nağmesiz okuma, tilâvet etme", masdar anlamıyla "okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek" mânâsına gelmektedir. Mukrî teriminin, ilk olarak Hz. Peygamber tarafından Evs ve Hazrec kabilelerine Kur'ân öğretmek üzere görevlendirilen Mus'ab b. Umeyr için kullanıldığı nakledilmiştir. Istılâhî anlamda kırâat; Kur'ân-ı Kerîm'in okunuş keyfiyeti, kırâat âlimlerine nisbet edilen okuyuşlarla ilgili ilim dalıdır. Allah Teâlâ'nın "O halde, biz onu okuduğumuz zaman, onun okunuşuna uy"[598] emrine binâen Resûl-i Ekrem (s.a.s.), Vahiy Emîni melekten Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını okumuş ve sahâbe-i kirâma okutmuştur.[599]

Hz. Peygamber'in özenle âyet âyet, sûre sûre okuttuğu Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Ebû Bekr döneminde toplanarak mushaf hâline getirilmiştir. Iraklılar ve Şamlılar Hz. Osman zamanında Kur'ân-ı Kerîm'in okuyuş ve yazılışında ihtilâfa düşmüşlerdi. Durumdan haberdar edilen Hz. Osman, daha Hz. Ebû Bekr döneminde mushaf hâline getirilen nüshayı çoğaltıp birer kārî ile birlikte dönemin baş şehirlerine göndermiştir.[600] Kur'ân-ı Kerîm'in gönderildiği bu şehirlerde sahâbîler, Resûl-i Ekrem'den (s.a.s.) bizzat aldıkları kırâati buralarda öğretmişlerdir. Hz. Peygamber'in sahâbeye öğrettiği farklı okumalar, sahâbe-i kirâmın gittikleri yerlerde bu farklı okuyuşların yayılmasına sebep olmuştur. Mushafların noktasız ve harekesiz olması; ayrıca

[598] Kıyâme 75/18.
[599] Abdülhamit Birışık, "Kırâat", *DİA*, XXV, 426.
[600] Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakātü'l-Müfessirîn*, Semerkand Yayınları, İstanbul 2014, I, 41.

yazılış şekillerinin birden fazla kırâate imkân vermesi, farklı okumaların zuhûr etmesine sebep olmuştur.[601]

Söz konusu farklı kırâatler sahâbe-i kirâmdan tâbiîne, onlardan tebeu't-tâbiîn'e nakledilerek gelmiş ve meşhur yedi kārînin ortaya çıkışına kadar devam etmiştir.[602]

Söz konusu yedi kırâat sahipleri şunlardır:

1-Medîneli Nâfi' b. Abdurrahmân (169/785), 2-Mekkeli Abdullâh b. Kesîr (120/737), 3-Kûfeli Âsım b. Ebü'n-Nücûd (127-8/745), 4- Kûfeli Hamza b. Habîb ez-Zeyyât (156/773), 5- Kûfeli Ali b. Hamza el-Kisâî (189/805), 6- Basralı Ebû Amr b. el-Alâ (154/771), 7- Dımaşklı Abdullâh b. Âmir (118/736).[603]

Kırâat imâmlarının çoğu I. (VII.) ve II. (VIII.) yüzyıllarda yaşamış, bazıları ashâbla görüşmüştür. Mekke, Medîne, Kûfe, Basra, Şam gibi çok sayıda sahâbînin yaşadığı merkezlerde bulunmuşlardır. Kırâatleri hadîs ilmindeki tevâtür şartına uygun olarak çok sayıda râvi tarafından nakledilmiştir. Kırâatleri üzerinde neredeyse sükûtî tevâtür ve icmâ gerçekleşmiştir. Zira kırâat ile ilgili âlimlerin çoğunluğu yedi kırâatin mütevâtir olduğu kanaatindedir.[604]

Durmuş Sert, *İlm-i Kırâat Kitabiyyatı* adlı eserinde, söz konusu yedi kārînin, Hz. Peygamber'in öğretmiş olduğu yedi vecih üzere okuduklarını söylemiştir. Ona göre yedi kārî, Resûl-i Ekrem'in (s.a.s.) okuttuğu yedi vecihi[605] tespit ettikleri için, söz konusu kırâatler kendilerine nispet edilmiştir.[606] Oysaki İbnü'l-Cezerî, sahih kırâatlerin yediden çok fazla olduğunu ve Resûl-i Ekrem'e (s.a.s.) inen yedi vecih ile yedi mütevâtir kırâatin aynı olduğunun zannedildiğini söylemektedir. Bu yanlış anlamanın ise kırâat ilim tarihinde bir çığır açan İbn

[601] Durmuş Sert, *İlm-i Kırâat Kitabiyyatı: Başlangıçtan Hicrî VII. Asrın Başına Kadar*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Yüksek İslâm Enstitüsü, s. 3.
[602] Durmuş Sert, *İlm-i Kırâat Kitabiyyatı,* s. 3.
[603] Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mücâhid el-Bağdâdî, *es-Seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf, Dâru'l-Maârif, Mısır 1400, I, 53.
[604] İbn Mücâhid, I, 53; Sert, s. 6; Birışık, "Kırâat", *DİA*, XXV, 429.
[605] Resûl-i Ekrem (s.a.s.) şöyle buyurdular: "Kur'ân; yedi okuyuş şekliyle indirilmiştir. Siz bunlardan kolayınıza geleni okuyunuz." Bkz. Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'ân", 4992, VI, 184-185; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 818, I, 560.
[606] Sert, s. 6.

Mücâhid (324/936) ve *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâât* adlı eserinden kaynaklandığını söylemektedir.[607]

İbn Mücâhid IV. (X.) asrın başlarında kırâat ilmi alanında en meşhur âlimdir.[608] İbn Mücâhid'den sonra yedi kırâat imâmı ve kırâatleri ile ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır. İbn Mücâhid'den önce kırâatler hakkında yazılan ilk eserlerden birisi III. (IX.) asrın başlarında kaleme alınan Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın (224/838) *Kitâbü'l-Kıraât*'idir. Kāsım b. Sellâm'dan sonra Ahmed b. Cübeyr el-Kûfî (258/873) *el-Kırâatü'l-hamse* adlı kitabını yazmıştır. III. (IX.) asrın sonlarında Kālûn'un talebesi İsmâil b. İshâk'ın (282/896) yirmi kırâat imâmı hakkında bir eseri bulunmaktadır. IV. (X.) asrın başlarında Ebû Ca'fer et-Taberî'nin (310/923) *el-Câmi' fi'l-kırâat* adlı eseri bu sahada çok kapsamlı bir eser olarak önümüze çıkmaktadır. Bu eserde yirmi kırâatten fazla tarik ele alınmıştır. Taberî'den hemen sonra Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer ed-Decvânî (324/936), kitabında sekiz kırâati konu edinmiştir. IV. (X.) asrın ikinci yarısında Ahmed b. Nasr eş-Şezâî ve "*eş-Şâmil*" ve "*el-Gâye*" sahibi Ahmed b. Hüseyn b. Mihrân (381/991), kırâat alanında eser bırakmışlardır.[609]

IV. (X.) asır kurrâsının sahîh kırâat üzere okuma hususunda çaba sarf ettiklerini dönemin önemli kārîsi ve seyyahı Makdisî aktarmaktadır. Makdisî IV. (X.) asır kurrâsının "tecrîd"[610] üslubuna ilgi gösterdiklerine dikkat çekmiştir. Makdisî kārîlerin tecrîde olan ilgisini şu şekilde aktarmıştır: Bir şehre gittiği zaman ziyaret ettiği o şehrin kārîlerine gidip onlarla kırâat ilmi okumak istediğini söyler. O kārîlerin huzurunda İbn Âmir kırâati gibi sadece bir vecih üzere okuduğu zaman o şehirlerin kārîlerinin kendisine önem vermeyerek talebelerinden birine yönlendirdiklerini, farklı kırâatlerden vecihler seçerek okuduğu zaman ise, kārîlerin kendisine çok itibar gösterdiklerini nakletmiştir.[611]

---

[607] Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dımaşkî İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba', Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., I, 36.

[608] İbn Mücâhid'in bu alandaki bazı eserleri şunlardır: 1- *Kırâatü'n-Nebî*, 2- *Kırâatü'l-Kisâî*, 3- *Kırâatü Nâfi'*, 4- *Kırâatü İbn Kesîr*, 5- *Kırâatü İbn Âmir*, 6- *Kırâatü Hamza*, 7- *Kırâatü Âsım*, 8- *Kırâatü Ebî Amr*, 9- *el-Ha'ât* 10- *el-Yâ'ât*. Bkz. Mahmûd Ahmed Saîd Atraş, *Târîhu'l-kırâat ve'l-kurrâ ve cühûdühüm fi'l-kırâe ve't-te'lîf fi'l-kırâat ve ulûmihâ münzü'l-ahdi'n-nebevî ve hatte'l-yevm*, Dâru'l-Îmân, İskenderiye 2008, s. 191-192.

[609] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 34; Sert, s. 4-5; Birışık, "Kırâat", *DİA*, XXV, 432.

[610] Tecrîd; bütün kırâatler arasından en meşhur vechi alarak "tevfîkî" denilen bir okuma üslubudur. Bkz. Hamîtû Abdülhâdî, *Kırâatü'l-İmâm Nâfi' ınde'l-mağâribe*, I-IV, Vezâretü's-Sekâfe, Fas 1989, I, 21.

[611] Makdisî, s. 144.

Yukarıda bahsi geçen "tecrîd" kavramı ve Kur'ân-ı Kerîm'i okuma usûlü IV. (X.) asırdan sonraki asırlarda usul olarak artık kārîler arasında görülmediği gibi, kavram olarak da unutulmuştur ve artık bilinmemektedir. "Tecrîd" kavramının ne anlama geldiğine kırâat ilmiyle ilgili kitaplarda bile rastlamak zor hâle gelmiştir. "Tecrîd" usulü IV. (X.) asırda var olup hatta bu usül dışında, sadece bir tek kırâate itibar edilmemesine rağmen günümüzde bu usul unutulmuştur. "Tecrîd" usulü kırâat ilmi alanındaki araştırmacıların ele alması gereken bir konudur.

1) Dımaşk Kırâat Tarîki

Dımaşk'ta kırâat ilmini sahâbe-i kirâm başlatmıştır. Şöyle ki Dımaşk'a binlerce sahâbenin geldiği rivâyet edilir.[612] Bu sahâbîlerin en önde geleni Ebü'd-Derdâ'dır (r.a.). Ebü'd-Derdâ, Dımaşk'ta Kur'ân ve Kur'ân ilimlerinin yayılmasında büyük gayret sarf etmiştir.[613] Ayrıca Muâz b. Cebel, Ubâde b. es-Sâmit, Fudâle b. Ubeyd ve Vâsile b. el-Eska' gibi sahâbenin Dımaşk'ta Kur'ân-ı Kerîm okuttuğu bilinmektedir.[614] Bu sahâbîlerin Dımaşk'a gelişlerini Zehebî şu şekilde anlatmıştır:

"*Sahâbe-i kirâmdan Kur'ân-ı Kerîm'in tamamını ezberleyen beş kişi vardı. Bunlar; Muâz b. Cebel, Ubâde b. es-Sâmit, Ebü'd-Derdâ, Übey b. Kâ'b ve Ebû Eyyûb (r.a.) idi. Hz. Ömer döneminde Şam vâlisi Yezîd b. Ebû Süfyân, Şamlılar'ın çoğalıp şehirleri doldurduklarını, onlara Kur'ân-ı Kerîm'i öğretecek kārîlere ihtiyaçları olduğunu beyan eden bir mektup göndermişti. Hz. Ömer mektubu alınca bu beş kārî sahâbîyi çağırtıp onlara 'Din kardeşleriniz kendilerine Kur'ân-ı Kerîm'i okutacak ve dinlerini öğretecek kimseler bulma hususunda benden yardım istediler. Aranızdan üç kişi seçeyim veya içinizden üç kişi gönüllü olarak kabul etsin' dedi. Sahâbî kārîler, kurâ çekmeye imkân yok; Ebû Eyyûb yaşlı, Übey b. Kâ'b ise hastadır dediler. Böylece Muâz b. Cebel, Ubâde b. es-Sâmit ve Ebü'd-Derdâ Medîne'den ayrıldılar. Medîne'den çıkarken Hz. Ömer onlardan önce Humus'a gitmelerini oradaki farklı okumaları düzeltmelerini, daha sonra aralarından bir kişinin Dımaşk'a, bir kişinin Filistin'e gitmesini, bir kişinin de Humus'ta kalmasını istedi. Görevlendirilen üç sahâbe önce Humus'taki*

[612] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 327.
[613] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 328-329; İbn Mücâhid, I, 87.
[614] Hüseyn Atvân, *el-Kırâatü'l-Kur'âniyye fî bilâdi'ş-Şâm*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1983, s. 362.

okumaları düzelttikten sonra Ubâde b. es-Sâmit Humus'ta kaldı. Muâz b. Cebel Filistin'e gitti; Ebü'd-Derdâ ise Dımaşk'a giderek vefatına kadar orada Kur'ân okuttu."[615]

Zehebî, Ebü'd-Derdâ'yı Dımaşk imâmı ve Dımaşk kārîlerinin efendisi olarak nitelendirmektedir.[616] Leys İbn Sa'd, Dımaşk Câmii'ne girerken Ebü'd-Derdâ'nın etrafında bir sultanın etrafındaki kalabalık kadar kalabalık olduğundan bahsetmektedir. Bu kimseler ilim talebeleriydi.[617] Ayrıca Ebü'd-Derdâ'nın hanımı Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ Hüceyme (veya Cüheyme) bint Huyay da (81/700'den sonra) Dımaşk'ta kırâat ve İslâmî ilimler alanlarında meşhur olmuş, çok sayıda talebe yetiştirmiştir.[618]

Sahâbe-i kirâm döneminden sonra Dımaşk'ta meşhur olan II. (VIII.) asır tâbiîn dönemi kārîlerinin başında gelen İbn Âmir, Dımaşk okulunun kurucusu olması bakımından aşağıda tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır. Söz konusu dönemin diğer meşhur kārîleri arasında öne çıkanlar Dımaşk baş kārîsi Eyyûb b. Temîm (198/813) ve Yahyâ b. el-Hâris ez-Zimârî'dir (145/762).[619] ez-Zimârî, Kur'ân-ı Kerîm'in âyet sayıları hakkında *Adedü âyi'l-Kur'ân* ve mushaf yazısı ile alâkalı *Resmü'l-mushaf* adlı iki kitap kaleme almıştır.[620]

Eyyûb b. Temîm'den sonra Dımaşk'ın baş kārîsi Abdullâh b. Ahmed b. Beşîr b. Zekvân (242/856) olmuştur. İbn Zekvân'ın *Aksâmu'l-Kur'ân ve cevâbuhâ ve mâ yecibu alâ kāri'l-Kur'ân ında hareketi lisânih* başlıklı bir eseri vardır.[621] III. (IX.) asırda Dımaşk'ta meşhur olan kārîlerden Şureyh b. Yezîd el-Hadramî (203/818), Şâz kırâatin sahibidir. Dönemin diğer kārîleri arasında el-Velîd b. Utbe el-Eşca'î de bulunmaktadır. Hem III. (IX.) asrın ikinci yarısında Dımaşk baş kārîsi hem de IV. (X.) asır kurrasının hocası olması bakımından aşağıda detaylı anlatılacak Ahfeş ed-Dımaşkî (292/904) İbn Zekvân'ın talebesidir. Yine Hişâm b. Ammâr (245/859), Dımaşk kārîsi, müftüsü ve hatibidir. Duhaym lakabıyla meşhur Abdurrahmân b. İbrâhim b. Amr b. Meymûn ed-Dımaşkî (245/859) kırâat ilmi yanında muhaddisliği ile de bilinmektedir. *Sahîh* sahibi İmâm Buhârî, Duhaym'dan hadîs rivâyet etmiştir.[622]

---

[615]Zehebî, *Siyer*, II, 344.
[616] Zehebî, *Siyer*, II, 344.
[617] Zehebî, *Tezkire*, I, 24.
[618] İbn Asâkir, *Târîh*, LXX, 151.
[619] Atraş, s. 88.
[620] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 57.
[621] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 404-405; Kehhâle, VI, 21.
[622] Atraş, s. 169-172.

IV. (X.) asır Dımaşk kurrâlarının silsilesi el-Muğîre b. Ebû Şihâb kanalıyla (91/710) Hz. Osman ve Hz. Peygamber'e dayanır. Bu sebeple Dımaşklılar İbn Âmir kırâati için Hz. Osman kırâati ifadesini kullanmıştır. İbn Âmir'in Hz. Osman'dan doğrudan okuyup okumadığı konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır.[623]

el-Muğîre b. Ebû Şihâb, Muâviye'nin hükümdarlığı yıllarında (41-60/661-680) Dımaşk'ta Kur'ân dersleri vermiştir.[624] el-Muğîre'nin kırâat ilmindeki halifesi Abdullâh b. Âmir el-Yahsubî'dir (118/736).[625]

İbn Âmir el-Yahsubî, el-Muğîre'den başka Ebü'd-Derdâ, Muâz b. Cebel, Fudâle b. Ubeyd, Vâsile b. el-Eska' ve Muâviye b. Ebû Süfyân gibi farklı sahâbîlerden de Kur'ân dersleri almıştır.[626] Velîd b. Abdülmelik tarafından verilen Dımaşk Emevî Câmii inşâsı sorumluluğu ve Şam kadılığı gibi önemli vazifeleri üstlenen İbn Âmir, Ömer b. Abdülazîz döneminde de yaşamış, Şam şeyhu'l-kurrâsı olmuştur. İbn Âmir'in, kırâat ilmi yanında aralarında Nu'mân b. Beşîr'in de bulunduğu birçok sahâbîden hadîs rivâyetleri bulunmaktadır. Hicrî 21 yılında doğmuş, 118 senesinde vefat etmiştir.[627] İbn Âmir kırâati, yukarıda bahsi geçen yedi mütevâtir kırâatten birisidir.[628]

İbnü'l-Cezerî, İbn Âmir'in, Şam kadısı sahâbî Hz. Ebü'd-Derdâ'dan okuduğunu, o hayatta iken Dımaşk Câmii'nde kırâat derslerinde kendisine asistanlık yaptığını ve vefatından sonra onun yerini aldığını aktarmaktadır.[629]

İbn Âmir'ın yetiştiği ilmî çevre kırâat ilmi bakımından çok zengin bir çevredir. Dımaşk Câmii o dönem binlerce Kur'ân öğrencisinin yetiştiği Kur'ân halkalarına şahit olmaktadır. Aynı dönemde Humus Câmii'nde de Kur'ân halkaları vardır. İki câmi kurrâsı arasında bir yarış söz

[623] Muhammed Abdülazim Zürkānî, *Menahilü'l-irfan fî ulumi'l-Kur'ân*, Matbatu Bâbî'l-Halebî, Kahire t. y., I, 415; Makdisî, s. 143-144; İbn Asâkir, *Târîh*, XXIX, 278; Tayyar Altıkulaç, "İbn Âmir", *DİA*, XIX, 309.
[624] Altıkulaç, "İbn Âmir", *DİA*, XIX, 308.
[625] Makdisî, s. 143.
[626] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 43-44; Atvân, s. 280.
[627] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIX, 271; Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşar Ma'rûf, Müssesetü'r-Risâle, Beyrut, XV, 144; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, I, 82; Muhammed b. Halef (Vekî') el-Bağdâdî, *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülazîz el-Marâğî, el-Mektebetü't-Ticâriyye Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1947, III, 203; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 144; Altıkulaç, "İbn Âmir", *DİA*, XIX, 308-309.
[628] İbn Mücâhid, *en-Neşr*, I, 53.
[629] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 305-306/606.

konusudur. Ancak Dımaşklı kārîlerin rivâyet zincirleri ve okuyuşları bakımından Humus'lu kārîlerden çok daha üstün olduğu zikredilmektedir.[630]

Hz. Osman'dan kimsenin okumadığını ve İbn Âmir tarikinin sahâbî râvisi olmadığını iddia eden İbn Cerîr et-Taberî'ye, İmâm Şâtıbî itiraz etmiştir. Sehâvî gibi diğer âlimler de Şâtıbî'yi desteklemiş ve bu iddianın yanlış olduğunu söylemişlerdir. Sehâvî'ye göre A'meş ve başkaları da Hz. Osman'dan kırâat ilmini almışlardır; ayrıca birden fazla kişi almasa bile bu durum sadece Muğîre'nin Hz. Osman'dan tek başına kırâat ilmini rivâyet etmesine bir engel teşkil etmeyecektir.[631] İbn Âmir tarikini kendisinden nakleden râvîler de Hişâm b. Ammâr ile Abdullâh b. Zekvân'dır.[632]

VI. (X.) asır seyyâhı Makdisî (380/990), Yemen'in Zebîd şehrinde imâm olunca İbn Âmir kırâatine göre okuduğu zaman şehrin kadısının kendisini eleştirdiğini aktarmıştır. Makdisî'nin kadıya verdiği cevap, İbn Âmir kırâatinin çok güvenilir bir tarik olduğunu gözler önüne sermektedir. Makdisî, yaşadığı olayı kendi diliyle şu şekilde anlatmaktadır:

"*Zebîd'de olduğum zaman oranın kadısı akşam ve yatsı namazlarını kıldırmam için beni vekîl tayin etti. Bir gün gelip 'Şehir halkı senden çok memnun ben ise seni kınıyorum' dedi. 'Allah kadıyı muzaffer kılsın; beni kınamanızın sebebi nedir?' diye sordum. Sen fıkıhta Kûfelisin; neden kırâatte İbn Âmir'e meyl edersin, şeklinde cevap verdi. Dört şeyden dolayı, dedim. Nedir bu dört şey dediğinde şöyle cevap verdim: Birincisi, Mücâhid b. Cebr'in İbn Âmir'den üç rivâyeti bulunmasıdır. Hz. Osman'ın mushafının doğruluğunda ümmet-i Muhammed'in icmâı vardır; diğer tarîkler bu meziyetten yoksundur. Ayrıca ben Şam, Mısır ve Hicâz'daki Hz. Osman mushaflarına bizzat muttalî oldum inceledim. İbn Âmir kırâatinin bu mushafların yazılış şekliyle hiç çeliştiğini görmedim. İkinci olarak İbn Âmir kırâati bir tesḳīl veya teşkîli benimsediği zaman bunu Mushaf'ın başından sonuna kadar yapmaktadır. Diğer kırâatler bazen tesḳīl yaptıklarını bazen tahfîf yapabiliyorlar bazen (te) okuyup bazen (ye) okuyorlar. Ben fıkıh ile uğraşmış biri olarak İbn Âmir'in tarîkini benimsiyorum. Üçüncüsü İbn Âmir'in bütün kārîlerden değişik şekillerde üç ila otuz arasında rivâyeti vardır. İbn Âmir'den sadece Yahyâ rivâyet etmiştir. İhtilaf Yahyâ'dan sonra başlamıştır. Bu Yahyâ'nın yakînen İbn*

[630] Hüseyn Atvân, s. 363.
[631] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 305-306; Atvân, s. 280-281.
[632] Bilmen, I, 179.

Âmir'den aldığına bir delildir. Dördüncü olarak ise ben Şamlı birisiyim; fıkhî mezhepte Şamlılar'dan farklı bir mezhebi benimsedim. Bunun yanında bir de sıhhatinden emin olduğum kırâatte mi onlardan değişik olayım. Bunun üzerine Yemenli Kadı 'Ey Ebû Abdullâh (Makdisî) gerçekten sen bu hususta ilim ve bilgi sahibi birisisin. Doğrusu ben İbn Âmir tarîkini hiç beğenmeyen birisiydim; ama artık bu tarîk gözümde çok değerli oldu' dedi."[633]

Makdisî kitabında ayrıca İbn Âmir kırâatine yöneltilen bazı eleştirilere de temas ederek bunlara cevap vermiştir. İbn Âmir'in bazı yerlerde birbiriyle uyuşmayan okumaları olduğu eleştirisine, kırâat ilminin kıyâsî değil semâî olduğunu eğer İbn Âmir duyduğu gibi nakletmeseydi o zaman da bu kırâati hakkında şüpheye düşüleceğini söyleyerek karşılık vermiştir. Ayrıca İbn Âmir'in güvenilirliği konusundaki tenkitleri de, bu eleştirilerin Âsım ve Hamza dâhil bütün kurrâya yöneltildiğini ve ümmetin kabul ettiği imâmları, cahillerden başka kimsenin eleştirmediğini söyleyerek çürütmeye çalışmıştır.[634]

İbn Âmir'den gelen kırâat tarîkinin Dımaşk'a has olup olmadığı hususunda tartışmalar söz konusudur. Bu hususta da farklı görüşler bulunmaktadır.

Makdisî, Şam bölgesindeki kārîlerin Ebû Amr b. el-Alâ kırâatini tercih ettiklerini, ancak Dımaşklılar'ın yaygın olarak Abdullâh b. Âmir kırâatini benimsediklerini söylemiştir. İbn Âmir kırâatinden başka kırâat üzere okuyan bir imâmın Dımaşk Emevî Câmii'nde imâm olmasına izin vermediklerini aktarmıştır. Ayrıca Şam bölgesinde Kisâî kırâatinin de yayıldığını ve yedi mütevâtir kırâat üzere okuma hususunda çaba sarf ettiklerini nakletmiştir.[635]

İbn Asâkir, Makdisî'nin bu görüşünü desteklemiştir. Abdullâh b. Âmir kırâatinin Dımaşk şehrine has bir okul olduğunu birçok yerde vurgulamıştır.[636] Ancak IV. (X.) asrın başlarında kaleme aldığı *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâ'at* adlı eserin sahibi Ebû Bekr b. Mücâhid el-Bağdâdî (324/935), bu okulun Şam bölgesinin tamamı yanında Şam ile Irak arasındaki Cezîre'nin de kırâati olduğunu belirtir. Mısır'da çok az sayıda kārînin Nâfi' kırâatine göre okuduğunu, Şam diyarında ise hâkim olanın İbn Âmir kırâati olduğunu söylemiştir.[637]

[633] Makdisî, s. 143-144; Kerem Hilmî, s. 143.
[634] Makdisî, s. 144.
[635] Makdisî, s. 142-180.
[636] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 155.
[637] Bağdâdî, *Kitabü's-seb'a*, I, 87.

Kaynaklara genel olarak baktığımızda IV. (X.) asır ve öncesinde Dımaşk'ın şeyhu'l-kurrâları başta olmak üzere bütün meşhur kārîlerinin, İbn Âmir kırâatine göre okuduklarını ve bu hususta kırâat âlimleri arasında ittifak olduğunu görmekteyiz. el-Ahfeş ed-Dımaşkî,[638] Muhammed b. en-Nadr el-Ahram[639] ve el-Hasan b. Habîb el-Hasâirî de bu kārîler arasında yer almaktadır. Ancak İbn Mücâhid'in bahsettiği üzere, İbn Âmir kırâatinin sınırlı ölçüde Dımaşk dışındaki bölgelerde de var olduğunu söylemek mümkündür.[640]

IV. (X.) asırda Dımaşk'ta, Kur'ân-ı Kerîm kırâatinin hem pratikte hem teoride ileri derecede olduğunu söylemek mümkündür. Önde gelen kārîlerin kırâat ilmini yaymak için gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır. Emevî Câmii başta olmak üzere birçok mekân ve mescidde kırâat usulüne dâir eserler okutulmaktadır. Ayrıca Dımaşk'ta İslâm âleminde yetişmiş kurrā ve kırâat ilmi hakkında kapsayıcı eserler yazıldığına şahit olmaktayız.

Mütevâtir ve meşhur kırâatler yanında kārîler, bulundukları bölge ve tarîkleri hakkında yazılan eserlerden birisi Ebû İshâk İbrâhim b. Abdürrezzâk b. el-Hasan el-Antâkî'nin (339/951) *el-Kırāâtü's-semâniye*'sidir.[641] IV. (X.) asırda Şam bölgesinde kapsayıcı eser telif eden başka kārîler de vardır. Bunlardan bazıları ve bilinen eserleri şunlardır: Muhammed b. Ahmed b. Ömer er-Remlî ed-Decvânî (324/936), Ahmed b. Ya'kûb et-Tâib (340/952), *el-Hücce* adlı eseri olan Ahmed b. es-Sakr el-Menbicî (366/977),[642] *Kırâatü Hamza* müellifi el-Heysem b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî,[643] *el-Hücce fî ıleli'l-kırâat* eserini kaleme alan el-Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Fârisî (377/987), *el-İntisâr li eimmeti'l-emsâr fi'l-kırâat* ve e*l-Hücce fi'l-kırâat* adlı eserlerin müellifi el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî (377/987).[644]

2) Dımaşk'ta Farklı Kırâatler

Yukarıda Makdisî'ye dayanarak, Şam bölgesinde husûsen Ebû Amr b. el-A'lâ et-Temîmî (154/771) kırâatinin tercih edildiğini, Dımaşk'ta ise İbn Âmir kırâatinin tercih edildiğini ve bu sebeple de Dımaşk Emevî Câmii imâmının İbn Âmir kırâati üzere okuması

[638] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIII, 332.
[639] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120.
[640] Bağdâdî, *Kitabü's-seb'a*, I, 87.
[641] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 40; Zehebî, *Siyer*, XV, 384.
[642] Kerem Hilmî, s. 142.
[643] Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 211.
[644] Kerem Hilmî, s. 153.

gerektiğini aktarmıştık. Ayrıca Şamlılar'ın yedi mütevâtir kırâat üzere okuma hususunda çaba sarf ettiklerini nakletmiştik.[645]

İbn Âmir tarîki Dımaşk'ta beşinci asrın sonuna kadar devam etmiş; bu tarihten sonra ise Dımaşk'ta, Şam bölgesinde o tarihe kadar varlığını devam ettirmekte olan Basralı Ebû Amr b. el-A'lâ kırâati okunmaya başlamıştır. Dımaşk'ta Ebû Amr b. el-A'lâ kırâati, ed-Dûrî tarîkıyle devam etmiştir. Ebû Amr kırâatini Dımaşk'ta yaymaya çalışanlardan bir diğeri âmâ olan kārî Sübey' b. el-Müslim'dir (508/1114-5).[646] Sübey' b. el-Müslim'in Şam reîsü'l-kurrâsı olduğu, Emevî Câmii'nde azimle uzun yıllar Ku'ân-ı Kerîm okuttuğu, gecenin son üçte biri vaktinden öğle vaktine kadar her gün aynı abdest ile oturup burada ed-Dûrî'nin kırâatini öğretmeye çalıştığı nakledilmiştir.[647]

Ebû Amr b. el-A'lâ kırâatinin Dımaşk'ta yaygınlaşmasında Bağdat kurrâsının Dımaşk'a yerleşmesinin büyük etkisi olmuştur. Bu kārîlerden birisi "Gulâmü's-Sebbâk" lakabıyla meşhur Bağdatlı Ahmed b. Osman er-Rib'î el-Bağdâdî'dir (345/957). er-Rib'î, ed-Dûrî'nin birçok talebesinden kırâat ilmini almış olup ed-Dûrî ile arasında sadece bir tabaka bulunmaktadır. ed-Dûrî'nin bu talebeleri Ebû Ali el-Hasan b. el-Hüseyn es-Savvâf ile Ebû Ali el-Hasan b. el-Habbâb ed-Dakkâk'tır. er-Rib'î'yi Dımaşk'a yerleşerek burada kırâat ilmini aktarmış âlimlerin başında zikretmek mümkündür. Zira er-Rib'î, IV. (X.) yüzyıl Dımaşk'ının önde gelen kārîlerini yetiştirmiştir. Okuttuğu kārîler arasında Ali b. Dâvûd ed-Dârânî, Muhammed b. Ebû Nasr ve Temmâm b. Muhammed er-Râzî bulunmaktadır.[648]

Dımaşk'ta Ebû Amr b. el-A'lâ kırâatini yaymaya çalışan bir diğer Bağdatlı kārî Dımaşk Câmii imâmı İbn Tâvûs adıyla meşhur Hibetullâh b. Ahmed el-Bağdâdî'dir (536/1141).[649] Yine Dımaşk'a ilim yolculuğu yapmış âlimlerden birisi Bağdatlı kārî Ebû Sehl el-Bağdâdî'dir (345/956). el-Bağdâdî, Dımaşk'ta daha sonraları meşhur olan Abdülmün'ım b. Ğalbûn ve Ali b. Dâvûd ed-Dârânî gibi talebeleri yetiştirmiştir.[650]

---

[645] Makdisî, s. 142-180.
[646] Atraş, s. 172; Muhammed Muhaysin, *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân abre't-târîh*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992, II, 166.
[647] İbn Asâkir, *Târîh*, XX, 139.
[648] İbn Asâkir, *Târîh*,V, 9-10.
[649] Zehebî, *Siyer*, XX, 98.
[650] Kerem Hilmî, s. 148.

IV. (X.) asırda Dımaşk'a gelen kārîler sadece Bağdatlılar'la sınırlı değildir. Tam aksine farklı İslâm şehirlerinden gelip buraya yerleşen birçok kırâat âlimi bulunmaktadır. Dımaşk'a yerleşen âlimlerin burada önemli kurrâları yetiştirdiğini görmekteyiz. Abdülbâkī b. el-Hasan b. Ahmed el-Horasânî, Dımaşk'a yerleşip, kırâat ilminde imâmlık dercesine ulaşmış bir âlimdir. İbnü'l-Cezerî, Abdülbâkī b. el-Hasan'ın aslen Horasanlı olup Dımaşk'ta doğduğunu söylemektedir.[651]

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hasan Ebû Ali el-İsfahânî (22 Rebîulâhir 393/28 Şubat 1003), Dımaşk'a yerleşip Dımaşk kurrâsından ilim tahsil ederek döneminin şeyhu'l-kurrâsı olmuştur. Âlim ve fâzıl bir kişi olduğu nakledilmiştir. Kırâat ilmine dâir eserleri vardır.[652] Ancak bu eserlerden hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Ahmed b. Muhammed'in Kur'ân-ı Kerîm okuma âdâbı hakkında şu sözü nakledilmektedir:

"Kur'ân-ı Kerîm hakkıyla okunmalıdır. Güzel ses Allah'ın (c.c.) bir nimetidir. İnsan fıtraten güzel yüzü sevdiği gibi güzel sesi de sever. Kur'ân-ı Kerîm'in hakkı verilerek okunması; sesin güzel olması ve tilâvet esnasında sallanılmasıyla olur."[653]

İbn Âmir kırâatinin hangi tarihte Dımaşk kārîleri tarafından terk edildiği hususu, Evzâî mezhebinin terkedilmesi gibi, bu dönemin ulemâsı hakkında yapılan bu araştırmada önemle üzerinde durulması gereken bir tespit olmaktadır.

Dönemin kaynakları incelendiğinde Makdisî'nin, İbn Âmir'in fazla şöhret bulmamış meçhul bir kārî olup kırâatinin de şâz bir kırâat olduğu eleştirisine cevap verdiği görülmektedir. Makdisî bu durumun, İbn Âmir'in gelip gidenlerden uzak durmasından kaynaklandığını söylemekte ve İbn Âmir'in Hicaz veya Irak'ta yaşamış olsaydı tanınmış bir şahsiyet olacağını ve kırâatinin de şâz eleştirilerine mâruz kalmayacağını zikretmektedir. Ona göre İbn Âmir gibi, önemli mezhep imâmı Evzâî de, ilim merkezlerinden uzakta olmasından dolayı yeterince tanınmamış ve mezhebi unutulmuştur; eğer hac yolunda bir yerde ikâmet ediyor olsaydı mezhebi İslâm âleminin doğusuna ve batısına yayılmış olacaktı.[654] Makdisî'nin bu tesbiti, İslâm

[651] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 86-87.
[652] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 188; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 484; Zehebî, *Târîh*, VIII, 722; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr*, s. 209.
[653] Hısnî, II, 461-62.
[654] Makdisî, s. 144.

dünyasında ilim adamlarının ve eserleri ile görüşlerinin yaygınlık kazanması noktasında dikkate değer bir yaklaşım olarak kabul edilebilir.

IV. (X.) asrın sonlarına doğru Dımaşk'ta yayılan bir başka kırâatin İmâm Nâfi' b. Abdurrahmân kırâati olduğu görülmektedir. Dönemin Dımaşk kārîlerinden el-Hasan b. Süleymân Ebû Ali el-Antakî (3 Zilhicce 399/ 29 Temmuz 1009), en-Nafi'î lakabıyla meşhurdur. Bu nispet kendisine İmâm Nâfi' kırâatini yayması sebebiyle verilmiştir. Osman b. Saîd ed-Dânî, Ebû Ali el-Hasan el-Antâkî'nin, yaşadığı asır içinde kırâat ile garîb ve şâz rivâyetleri en iyi bilen kişi olduğunu söylemiştir. Bunun yanında tefsir, meânî, i'râb, ilel ve fıkıh gibi alanlarda derin bir ilme, akıcı ve güzel bir üsluba sahiptir. Dil ve i'râb hataları yapmadığı söylenmektedir. Kırâat ilminde kendine has, talebeleri tarafından bilinen işaretleri vardı. Kesr, feth, med, vakıf gibi tecvid kurallarının tamamına ait ayrı ayrı işaretlere sahipti.[655]

Ebû İshâk İbrâhim b. Abdürrezzâk b. el-Hasan b. Abdürrezzâk el-Ezdî el-Antâkî'nin (339/951) hocası Osman b. Hurrezâd'ın Dımaşk'ta Kâlûn[656] rivâyetiyle Kur'ân-ı Kerîm okuduğu aktarılmıştır.[657] Ayrıca Abdullâh b. Ahmed b. Dîzeveyhi'nin (ديزيويه ويقال دبزويه) (330/942'den sonra) Kisâî kırâatini okuttuğu nakledilmektedir.[658]

İbn Ebü'l-Akab adıyla meşhur Ali b. Ya'kūb b. İbrâhim b. Şâkir b. Zâmil Ebü'l-Kāsım el-Hemedânî ed-Dımaşkī (353/964), Hafs kırâatini okuyan kārîlerdendir. Hafs kırâatini Ahmed b. Nasr b. Şâkir'den, el-Hüseyn el-Ucelî'den ve Yahyâ b. Âdem üç kârîden icâzeten okumuştur. Hafs kırâatini kendisinden Muzaffer b. Ahmed ed-Dîneverî okumuştur. Kırâat ilmi yanında Dımaşk muhaddislerinden birisidir. Ebû Zür'a ed-Dımaşkī ve Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerden hadîs rivâyet etmiştir. Aynı zamanda şâir, hattat ve verrâk olan İbn Ebü'l-Akab'dan Temmâm er-Râzî gibi muşhur muhaddisler hadîs okumuştur.[659]

---

[655] İbnü'l-Adîm, V, 2375; İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 107. Zehebî, *Târîh*, VIII, 797. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 127.
[656] Kâlûn, Ebû Mûsâ Îsâ b. Mînâ' b. Verdân el-Medenî (220/835), kırâat-i seb'a imâmlarından Nâfi' b. Abdurrahmân kırâatinin meşhur iki râvisinden biridir. Bkz. Tayyar Altıkulaç, "Kâlûn", *DİA*, XXIV, 268.
[657] İbn Asâkir, *Târîh*,VII, 40; Zehebî, *Siyer*, XV, 384.
[658] İbn Asâkir, *Târîh*,XXVII, 20.
[659] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 286-289; Zehebî, *Târîh*, VIII, 59; Zehebî, *Siyer*, XII, 148; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, XXII, 202.

3) Kırâat İlminde Rivâyet

İslâm ilim geleneğinde bir talebenin hangi hocadan ilim aldığı, bu hocanın ilim, kırâat ve icâzet itibariyle yetkinliği ve mezûniyeti son derece önemlidir. Bu tarîk ve icâzet Kur'ân-ı Kerîm okunuşu ile alakalı olunca daha fazla ehemmiyet kazanmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm okuma tarîki sayıca ne kadar az (âlî) ve ne kadar güvenilir olursa o kadar değer kazanmaktadır.

Diğer taraftan âlî bir kırâat rivâyeti veya hadîs rivâyeti için çok uzun mesafeler kat edildiğini görmekteyiz. Nitekim yukarıda bahsi geçen Dımaşk kārîlerinden el-Antâkî, o dönemin ünlü kārîlerinden Muhammed b. Ali'ye giderek Kur'ân'ı hatmetmiş ve icâzet almıştır. el-Antâkî, Muhammed b. Ali'ye, Kur'ân'ı hatmettikten sonra bu icâzeti almasının tek sebebinin, İbn Ali'deki senedi almak olduğunu, yoksa ilmî kaygıyla okumadığını söylemiştir. Ebû Ali el-Antâkî, eş-Şenbûz'den aldığı rivâyeti, eş-Şenbûz hayatta olduğu sürece rivâyet etmemiştir. eş-Şenbûz'un vefatından sonra okumuş olduğu kırâati rivâyet etmeye başlamıştır.[660]

Yukarıda Dımaşk'a yerleştikten sonra kırâat ilminde imâmlık dercesine ulaştığı söylenen Abdülbâkī el-Horasânî, Dımaşk'ta Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed ed-Deybülî'den ilim tahsil etmiştir. Her bölgenin kırâatini o bölgeye giderek oradaki erbâbından okuduğunu söylemiştir. Fâris b. Ahmed el-Hımsî gibi talebeler yetiştirmiştir. Ayrıca bir kārînin tilâvet ettiği zaman dikkat etmesi gereken hususlar, zorluklar, araştırması gereken konular hakkında bir eser kaleme almıştır. Bu eseri kendisinden Dımaşk kadısı ve Dımaşk Câmii imâmı Ali b. Dâvûd rivâyet etmiştir.[661]

IV. (X.) asırda Dımaşk'ta yaşıyor olup İslâm dünyasında da meşhur olmuş kurrâlar bulunmaktadır. Bu meşhur kārîler bütün İslâm âleminde itibar görmektedir. Örneğin Muhammed b. Ahmed ed-Decvânî (324/936) Irak'a gittiği zaman Bağdat kārîsi İbn Mücâhid, ed-Decvânî'ye iltifatlar edip talebelerine ed-Decvânî'den okumalarını emretmiştir.[662] ed-Decvânî'den kırâat ilmini alanlar arasında Muhammed b. Cerîr et-Taberî de bulunmaktadır.[663]

[660] İbnü'l-Adîm, V, 2375.
[661] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 8-9; Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik*, VII, 86-87.
[662] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 95.
[663] İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn*, I, 222.

Bağdat kārîsi İbn Mücâhid, Ahfeş'in talebesi olduğunu hatırlatarak aynı sözleri Muhammed b. en-Nadr el-Ahram (342/953) hakkında da söylemiştir.[664]

İbnü'l-Ahram'ın pek çok talebesi ve geniş bir ilim halkası olduğu nakledilmiştir. Muhammed b. Ali es-Sülemî bir gece uyanıp Kur'ân dersini vermek için erkenden İbnü'l-Ahram'ın okuttuğu Muâviye Mescidi'ne gittiği halde hocasının yanında otuz kişinin beklediğini görmüştür. Ona sıra ancak ikindi vaktinde gelebilmiştir.[665]

İbnü'l-Ahram'ın dersini sabah namazından ikindi namazına kadar halkada bekleyen kārî öğrencilerin bulunması örneğinden yola çıkarak kırâat ilmine son derece ehemmiyet verildiğini söylemek mümkündür. O dönemde kırâat ilmi ve sahîh kırâate verilen önemi, IV. (X.) yüzyılın sonlarına doğru Dımaşk Câmii'ne yeni imâmın atanışında da görmekteyiz. Şöyle ki Dımaşk Câmii'nin imâmı vefat edince Dımaşk kadısı, yanına Dımaşk'ın ileri gelen zevâtını alarak Dâreyyâ'ya gider. Bunun sebebi Dareyya Câmii imâmı Ali b. Dâvûd'un Dımaşk Câmii'nde imâmete tayin edilmiş olması; ancak Dareyya ahalisinin imâmlarını vermek istemeyerek ve sert bir şekilde karşı çıkarak kılıçlarını çekmeleridir. Dımaşk kadısı:

"Ey Dareyya halkı! İmâmınızın Dımaşk Câmii imâmı olmasını istemez misiniz? Bu sizin için onurdur. Dımaşk'ta bu mihraba geçecek bir imâm bulunamamış, bu yüzden size gelinmiştir. Bu durumu herkesin duymasını, bilmesini istemez misiniz?" Halk sonunda kabul etmiştir. İbn Dâvûd, Dımaşk Câmii'ne imâm olarak kendisinin seçilmesine oldukça şaşırmıştır. Zira babası Hıristiyan'dır. Bu durumu kadıya aktarınca kadı, Dımaşk halkının kendisini istediğini İbn Dâvûd'a söylemiştir.[666]

IV. (X.) asırda öne çıkan kārîleri, kırâat ilmine katkıları açısından ayrıca tanıtmak faydalı olacaktır:

el-Ahfeş ed-Dımaşkî:

IV. (X.) asırda kırâat ilminin gelişimi ve kurrâ eğitimi mevzu bahis olduğu takdirde, söz konusu asırda en çok talebe yetiştiren ilim adamının el-Ahfeş ed-Dımaşkî lakabı ile anılan

[664] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120; Zehebî, *Siyer*, XV, 564.
[665] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 123.
[666] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 470-471.

Hârûn b. Musâ b. Şerîk Ebû Abdullâh et-Tağlibî (292/904-5) olduğu açıktır. Döneminde Şam şeyhu'l-kurrâları dâhil, kendisinden en çok icâzet alınan kişidir. el-Ahfeş ed-Dımaşkî, İbn Zekvân'dan kırâat ilmini tahsil etmiştir. Vücûh yani mütevâtir ve meşhur on kırâati ise Hişâm b. Ammâr'dan almıştır. Meşhur talebelerinin bazıları şunlardır: Ca'fer b. Ebû Dâvûd, İbrâhim b. Abdürrezzâk, Muhammed b. en-Nadr el-Ahram, el-Hasan b. Habîb el-Hasâirî, Ebü'l-Hasan İbn Şennebûz, Abdullâh b. Ahmed b. İbrâhim el-Belhî, Muhammed b. Nusayr b. Ca'fer b. Ebû Hamza ve Muhammed b. Süleymân b. Zekvân el- Ba'lebekî.

İbn Asâkir, el-Ahfeş'in kırâat ilmi ve Arapça'ya dâir birçok kitap yazdığını nakletmiştir. Ebû Ali el-İsfahânî, İbn Zekvân kırâatinde tek imâmın el-Ahfeş olduğunu aktarmıştır.[667]

Muhammed b. Nusayr b. Ca'fer b. Ebû Hamza, el-Ahfeş'in ilk talebelerinden olup kendisinden sonra Şam kurrâ reisi olmuştur. Uzun süre Babü'l-Câbiye Câmii imâmlığı yapmıştır. Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed ed-Deybülî'nin yetiştirdiği talebelerden birisidir.[668]

Muhammed b. en-Nadr el-Ahram (342/953):

el-Ahfeş ve Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ahmed b. Kerrâz'dan İbn Âmir kırâatini almış, zamanının reîsü'l-kurrâsı olmuştur. Kırâat alanında birçok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan bazıları ed-Dârânî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Abdullâh el-Cübnî, Selâme b. er-Rabi' el-Matrazî ve meşhur müfessir Abdullâh b. Atiyye b. Habîb ve Ebü'l-Hasan Ali b. Züheyr b. Abdullâh b. Abdüssamed el-Bağdâdî olarak sayılabilir.[669]

İbn Asâkir, el-Ahram'ın uzun yaşadığını, kırâat ilmiyle meşhur olduğunu ve kırâat rivâyetlerinin illetlerini bilme noktasında tek mercî kabul edildiğini nakletmiştir. el-Ahram'ın talebelerinden birisi olan Ahmed b. el-Hüseyn b. Mihran el-İsfahânî, hocası el-Ahram'ın kırâat tarîk silsilesi hakkında şu bilgiyi vermektedir: "Ben Dımaşk'ta Kur'ân-ı Kerîm'i başından sonuna kadar Muhammed b. en-Nadr el-Ahram'dan okudum, el-Ahram da, el-Ahfeş'ten aynı şekilde okumuştur. el-Ahfeş de yine aynı şekilde Abdullâh b. Ahmed b. Beşîr İbn Zekvân'dan okumuştur. İbn Zekvân ise Eyyûb b. Temîm'den, o da Yahyâ b. el-Hâris el-Zimârî'den, o da

[667] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIII, 332.
[668] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 119.
[669] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120.

Abdullâh b. Âmir el-Yahsubî'den okumuştur. İbn Âmir, el-Muğîre b. Ebû Şihâb el-Mahzûmî'den ve el-Muğîre de Osman b. Affân'dan okumuştur."[670]

Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed ed-Deybülî:

Dımaşk'ın meşhur kurrâlarından birisidir. 341/952 yılında Muhammed b. Ahmed es-Selemî'nin *Kırâetü Ebî Amr İbnü'l-A'lâ* kitabını okumuştur. Kur'ân ilmini Muhammed b. Nusayr ve Ca'fer b. Hamdan'dan (el-Ahfeş'in iki talebesi) tahsil etmiştir.[671]

IV. (X.) asrın diğer meşhur kārileri arasında Dımaşk Câmii kārii ve imâmı Ali b. Dâvûd b. Abdullâh Ebü'l-Hasan ed-Dârânî el-Kāttân'ı özellikle saymak gerekir.[672] Ebû Ali el-Hasan b. Habîb b. Abdülmelik el-Hasâirî,[673] Ca'fer b. Ebû Dâvûd ve Ebü'l-Hasan İbn Şennebûz, yine Dımaşk'ta kırâat tedrisinde bulunan kurrâlardandır.[674]

IV. (X.) asırda Kur'ân ile ilgili ilimleri konu edinen âlimler ve eserleri hakkında kitap telif edenler arasında ise Ebû Ali el-Fârisî (377/987) özel bir öneme sahiptir. Ebû Ali el-Fârisî'nin Arap dili ve edebiyatına dâir birçok kitabı yanında *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a* adlı bir kitabı da bulunmaktadır. Büveyhî hükümdarı Adüdüddevle (hilâfeti 340-951/373-983) adına kaleme aldığı bu eserini, hocası İbn Mücâhid'in *es-Seb'a fî menâzili'l-kurrâ* adlı kitabına dayanarak yazmıştır.[675]

B. TEFSİR

İlk dönemde "açıklamak beyan etmek" anlamında Tefsir denildiğinde, Hz. Peygamber ve tefsir yönleri ile meşhur olan ashâbın nakil ve rivâyetleri akla gelmektedir.[676] Sahâbe-i Kirâm, Allah'ın kelâmını kendi akıllarına göre yorumlamaya sıcak bakmamıştır. Hz. Ebû Bekr'in, "*Kur'ân-ı Kerîm'i kendi görüşümle tefsire kalkarsam, beni hangi yer taşır, hangi gök gölgeler*"[677] ifadesi, tefsir ilminde bir bakış açısı geliştirmiş ve bu hususta meşhur olmuştur.

[670] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120; Zehebî, *Siyer*, XV, 564.
[671] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 349-350.
[672] İbn Asâkir, *Târîh*, 469.
[673] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 52. Zehebî, *Siyer*, XV, 383.
[674] Üç kārî hakkında daha fazla bilgi verilecek.
[675] el-Hücce'nin iki ayrı neşri yapılmıştır. Bkz. Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", *DİA*, X, 88-90.
[676] İsmâil Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996, I, 159; Abdülhamit Birışık, "Tefsir", *DİA*, XL, 281-290.
[677] İbn Asâkir, *Târîh*, XXX, 326.

Tefsir bakımından meşhur olmuş sahâbîler, onlardan rivâyette bulunanlar ve yetiştirdikleri talebeler ile tefsir okulları meydana gelmiştir. Bu tefsir okulları üçtür: İbn Abbâs'a dayanan Mekke okulu, Übey b. Kâ'b'a dayanan Medîne ve Abdullâh b. Mes'ûd'a dayanan Irak tefsir okulları.[678] Bu okulların oluşumundaki temel unsur, tefsir ilmini bilmek ve bildiklerini talebelerine aktarmaktır. Söz konusu aktarımı ise tefsirde meşhur sahâbîler yapmışlardır.[679]

Tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn dönemi tefsir ilmi açısından önemlidir. Bu dönemde tefsir ilmi rivâyetlerin tasnifi ve dil çalışmalarının zenginleşmesi vesilesiyle çok ilerlemiştir. Bu dönem dirâyet tefsirinin daha fazla gelişme gösterdiği bir zaman dilimi olmuştur. Ayrıca lugavî (filolojik) tefsir de hareketlilik kazanmıştır.[680]

İlk tefsir yazıları Resûl-i Ekrem'in sözlerini ve uygulamalarını toplamaya çalışan ilk hadîs kitapları içinde yer almıştır. Peygamber Efendimiz ve sahâbeden aktarılan tefsirle ilgili rivâyetler II. (VIII.) yüzyılda Şu'be b. Haccâc, Abd b. Humeyd, Vekî' b. Cerrâh gibi muhaddisler tarafından nakledilerek hadîs kitaplarında yer almıştır. Yine II. (VIII.) yüzyılda tefsir ilminde müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır.[681] Tefsir literatürünün gelişiminde önemli aşamalardan biri de, II. (VIII.) yüzyılın sonlarına doğru *Garîbü'l-Kur'ân* gibi Kur'ân-ı Kerîm'i dil merkezli yorumlara tâbî tutan eserlerin ortaya çıkmasıdır. Tefsir literatürünün gelişiminde diğer önemli bir safha ise III. (IX.) yüzyılın sonlarıdır. Buna göre Taberî *Câmi'u'l-beyân* adlı eserinde, Kur'ân'ı başından sonuna kadar tefsir etmiş ve bu alanda bir çığır açmıştır.[682]

Dört halife döneminde, fetihlerin sebep olmuş olduğu İslâm âlemindeki demografik değişimler Araplar'ın tefsir ilmi de dâhil olmak üzere birçok ilim dalıyla meşgul olmayı bırakmalarına sebep olmuştur. Söz konusu ilimlerle uğraşma işi Araplar'ın "Mevâlî" olarak niteledikleri diğer kavimlere geçmiştir. Özellikle Emevîler devrinde Arap milliyetçiliği zuhur etmiş ve Araplar kendilerini idareci olarak gördüklerinden, ilimle meşguliyeti artık zillet

[678] Cerrahoğlu, I, 26; Birışık, "Tefsir", *DİA*, XL, 281-290.
[679] Tefsir konusunda meşhur olmuş sahâbîler ondur. Bunlar; dört halife, Abdullâh b. Mes'ûd, Abdullâh b. Abbâs, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Abdullâh b. Zübeyir'dir. Bkz. Celaleddin Abdurrahmân es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, el-Hey'e el-Mısriyye li'l-Kitab, Kahire 1974, IV, 233.
[680] Birışık, "Tefsir", *DİA*, XL, 285.
[681] Cerrahoğlu, I, 159.
[682] Mehmet Suat Mertoğlu, "Tefsir", *DİA*, XL, 290-294.

addeder duruma gelmişlerdir. Kureyşli bir kimsenin, Sîbeveyh'in *Kitâb'*ını okuyan bir gence: "*Yazıklar olsun size, ilmi ihtiyaç ve zilletle tahsil etmek, onunla geçinmek istiyorsunuz*" sözü durumu açıkça ortaya koymaktadır.[683]

Şüphesiz ki tâbiîn döneminde Mevâlî'nin ilimle meşhur oldukları bir gerçektir. Mevâlî'nin toplumda kendilerini ispatlamak amacıyla da ilme daha fazla önem verdiklerini söylemek mümkündür. Ancak o dönem bütün Araplar'ın ilimle uğraşmayı zillet olarak gördüğü çok genelleme bir hüküm olacaktır. Nitekim o dönem meşhur olmuş Yahyâ b. el-Hâris ez-Zimârî (145/762) ve Eyyûb b. Temîm (198/813) gibi Arap âlimler de bulunmaktadır.

Dımaşk'a tefsir ilmi, topluluklar halinde Dımaşk'a gelen sahâbe-i kirâmla girmiştir. Dımaşk'a yerleşen ilk sahâbî Dımaşk'ı fetheden ordunun kumandanı Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'tır.[684] Ebü'd-Derdâ, Hz. Ömer döneminde Dımaşk'a kadı olarak atandığı zaman Dımaşklılar'a dinlerini ve Kur'ân-ı Kerîm'i öğretme görevini de üstlenmiştir.[685] Ebü'd-Derdâ ve Muâz b. Cebel gibi çok sayıda sahâbî Dımaşklılar'a tefsir dâhil, dinleriyle alakalı bütün bildiklerini aktarmışlardır.[686]

Mekke, Medîne ve Irak tefsir okullarının tabiîn döneminde Dımaşk'ta bir benzeri bulunmamaktadır. Bu durumun temel sebebi ise tefsir bilgisine sahip sahâbenin burada bulunmayışıdır. Bununla beraber Dımaşk'ın bu tarihlerde Emevîler'in başkenti olması ve insanların ilim yerine siyasetle uğraşmayı daha üstün görmeleri, söz konusu okulların bir benzerinin Dımaşk'ta varlık bulamamış olmasına bir başka sebep olarak gösterilebilir. Nitekim Dımaşk'ta da II. (VIII.) asırda hadîs rivâyeti ve tefsir alanında şöhret bulan Mekhûl ed-Dımaşkî'nin (113/731), dönemin diğer âlimleri gibi mevâlîden olduğu görülmektedir.[687]

1) Tefsir Metodları

Klasik dönemde tefsir metodu rivâyet (nakillere dayalı tefsir) ve dirâyet (dil, bilgi ve içtihada dayalı) olmak üzere ikidir. Ancak bu iki metoddan birisi üzere yazılan bir tefsir diğer metoddan tamamen hâlî değildir. [688] IV. (X.) asır Dımaşk'ında hadîs ve rivâyetlere bağlı kalan

[683] Cerrahoğlu, I, 103-104.
[684] Müsâid Müslim Abdullâh, *Gelişme Döneminde Tefsir*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006, s. 131.
[685] İbn Asâkir, *Târîh*, XLII, 94.
[686] Cerrahoğlu, I, 128.
[687] Cerrahoğlu, I, 104.
[688] Mertoğlu, "Tefsir", *DİA*, XL, 290-294.

ulemâ, tefsir alanında da rivâyetlere bağlı kalmıştır. Bu metod, aşağıda tafsilatlı bir şekilde zikredilecek İbn Atıyye gibi müfessirlerin eserleri incelendiğinde çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.[689]

IV. (X.) asrın önemli müfessir ve muhaddislerinden biri olan Abdurrahmân b. Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs et-Temîmî (327/939), Dımaşk'a gelip buradaki ilim halkalarına katılmıştır. İbn Ebû Hâtim'in günümüze kadar gelen *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm* adlı eseri dönemin en meşhur rivâyet tefsirlerinden birisidir. Zehebî, bu kitabın eşi benzeri çok nâdir görülen dört büyük ciltlik bir eser olduğunu söylemiştir.[690]

İbn Ebû Hâtim'in söz konusu eseri rivâyet tefsirinin en önemli örneklerinden birisidir. Şöyle ki eser sadece tefsire dâir hadîs-i şerîfleri, sahâbe ve tâbiînin görüşlerini senedleriyle beraber nakletmekle kalmamış, bu rivâyetlerin en sahîh olanlarını toplamıştır. Bu eserde başka tefsirlerde bulunmayan rivâyetler de vardır. Süyûtî ve İbn Kesîr bu rivâyetleri sadece İbn Ebû Hâtim'e nispet etmişlerdir. Ayrıca İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*'i Saîd b. Cübeyr ve Mukātil gibi tefsirleri kaybolmuş müfessirlerin görüşlerini korumuştur. Bu tefsirden sonra yazılan rivâyet tefsirlerinin çoğunun alıntı yaptıkları kaynak hâline gelmiştir.[691]

Dımaşk'ta ilim tahsilinde bulunmuş IV. (X.) asır müfessirlerinden birisi de Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb eş-Şâmî et-Taberânî'dir (360/971).[692] et-Taberânî'ye nispet edilen altı ciltlik bir tefsir bulunmaktadır. Bu eser günümüze kadar gelmiş ve 2008 yılında Ürdün'de basılmıştır.[693]

IV. (X.) asrın başlarında Dımaşk'ta farklı bir tefsir metodu olarak ahkâm âyetleri tefsirleri karşımıza çıkmaktadır. Bu metodun ileri gelenlerinden birisi meşhur Hanefî fakîh Ebû Ca'fer et-Tahâvî'dir (321/933). Tam ismi Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî olan et-Tahâvî, Dımaşk'a gidip Tolunoğlu Ahmed'e biat etmiştir. Ayrıca Dımaşk kadısı Ebû

---

689 İbn Asâkir, *Târîh*, XXXI, 27.
690 İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 357; Zehebî, *Târîh*, VII, 533.
691 Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm müsneden an Resûlillâh ve's-sahâbe ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, I-X, Mektebetü'n-Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke 1997/1417, I, 10.
692 İbn Asâkir, *Târîh*, XXII, 163.
693 Kitap *et-Tefsîru'l-kebîr* başlığı altında Hişâm el-Bedrânî tarafından Ürdün Dâru'l-Ktâb es-Sekâfî'de altı cilt hâlinde basılmıştır 2008. Ancak bu tefsirin et-Taberânî'ye nisbetinin yanlış olduğu savunulmaktadır. Bkz. İbrâhim Bâcis Abdülmecîd, "Tefsîru't-Taberânî em tefsîru'l-Gaznevî", *Mecelletü Âlemi'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, Kahire 1418, cilt II, sayı I.

Hâzim'den fıkıh ilmi tahsil etmiştir. Fakîhliği ve muhaddisliği yanında büyük bir müfessir olan et-Tahâvî'nin, *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eseri, bu dönemde yazılmış olup fıkıh ile ilgili âyetlerin te'vîline has bir tefsir türüdür.[694]

Adem Mez IV. (X.) asırda Kur'ân'ın tefsir edilmesine karşı çıkan güçlü bir akım olduğunu söyler ve Asma'î'nin Kur'ân ve hadîsi tefsir etmekten çekindiğine dâir Suyûtî'nin sözünü aktarır. Tefsir sahibi er-Râzî'nin naklî tefsir hakkındaki sözlerini bir orta yol bulma çabası olarak değerlendirmektedir.[695]

2) Müfessirler

Dımaşk'ın IV. (X.) asırda isimleri öne çıkan önemli müfessirlerinden birisi 334/946 yılında Dımaşk'ta vefat etmiş olan Ömer b. Hüseyn b. Abdullâh b. Ahmed el-Hırakī'dir. el-Hırakī, Hanbelî fakîhi olduğu gibi aynı zamanda müffessirliğiyle de meşhurdur. *Tefsîru'l-Hırakî* adlı bir tefsir kitabı bulunmaktadır. İmâm Süyûtî *el-İtkān* kitabında el-Hırakī tefsirinden alıntılar yapmıştır.[696]

Ahmed b. Muhammed İbn Ebû Atâ Ebû Bekr el-Kureşî (325/937), Hz. Osman'ın mevâlîsindendir. İbn Asâkir, tefsir ilminde derin bilgi sahibi olduğunu nakletmektedir. İbn Darîre olarak da meşhurdur. Dımaşk'ta (325/937) senesinde vefat etmişitr.[697]

Abdullâh b. Muhammed b. Abdullâh b. en-Nâsıh b. Şüca' Ebû Muhammed, İbnü'l-Müfessir adıyla meşhurdur. Aynı zamanda da Şâfiî fakîhi ve muhaddistir. 14 Receb 365/18 Mart 976'da vefat etmiştir. Dımaşklı'dır; ancak farklı İslâm coğrafyalarına yolculukları olmuş; mevcut bilgiye göre Mısır'a da gitmiş ve orada ikāmet etmiştir.[698] Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (385/995) ve Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Ali el-Beyhakī (458/1066) gibi meşhur muhaddisler, İbnü'l-Müfessir'den rivâyette bulunmuş ve eserlerinde kendisinden

[694] Bilmen, I, 463-464. Eser hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ezdî Hacrî Mısrî Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Sadettin Ünal, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995.
[695] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 324.
[696] Edirnevî, I, 70.
[697] Kettânî, *Zeyl*, s. 111; İbn Asâkir, *Târîh*, V, 454.
[698] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 223.

rivâyet etmiş oldukları hadîsleri zikretmişlerdir. İbnü'l-Müfessir'in tefsir metodunun anlaşılır ve anlatım üslubunun çok güzel olduğu bilinmektedir.[699]

Ebû Muhammed Abdullâh b. Atıyye b. Abdullâh b. Habîb ed-Dımaşkī (24 Şevval 383/22 Kasım 993), Dımaşklı müfessir ve kadıdır. Ebû Ali el-Hasâirî, Ebü'l-Hasan İbn Cevsâ ve Ebü'l-Hasan İbnü'l-Ahram gibi Dımaşk'ın meşhur âlimlerinden ders almış, rivâyetlerde bulunmuştur. Hadîs ilminde sika kabul edilir. Dımaşk'ta Babü'l-Câbiye imâmlığı da yapmıştır. Kettânî, İbn Atiyye'den bahsederken, Kur'ân tefsiriyle ilgili 50.000 beyti ezberlemiş olduğunu zikreder.[700]

Endülüslü müfessirlerden olan diğer İbn Atıyye'den (541/1147) ayırt edilebilmesi için kendisine İbn Atıyye el-Kadîm denildiği bilinmektedir. İbn Atıyye'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir.[701] Brockelmann, bu eserin Süleymâniye (Âşir Efendi, nr. 35) ve Ahmediyye (Halep) kütüphanelerinde birer nüshasının bulunduğunu zikrediyorsa da Süleymâniye Kütüphane'nin eski kataloğunda kaydedilen tefsirin şu anda mevcut olmadığı aktarılmıştır. Fuat Sezgin de Ahmediyye nüshasını bulamadığını belirtmektedir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında, Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ında ve Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *el-Bahrü'l-muhît*'inde İbn Atıyye'nin bu eserinden iktibas edilmiş bölümler bulunduğu ileri sürülmüştür.[702]

Muhammed b. Abdullâh b. Süleymân Ebû Süleymân es-Sa'dî (325/937), Dımaşk'ın amelde Şâfiî, îtikadda Eş'arî önemli müfessirlerinden birisidir. Pek çok tefsir kitabı bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

-*Müctenâ et-tefsîr*: Bu kitabında *es-Sağîr*, *el-Kebîr* ve *el-Kalîl* adlı kitapları toplamıştır.

-*el-Câmiu's-sagîr fî muhtasar ilmi't-tefsîr*.

[699] Nâyif el-Mansûrî, *el-Mu'cemü'l-muğnî li-şüyûhi'l-İmâm Ebü'l-Hasan Dârekutnî*, Dâru'l-Kiyan, Riyad 2007, I, 260; Mahmûd Abdülfettâh en-Nahhâl, *İthâfu'l-murtakî bi-terâcimi şüyûhi'l-Beyhakî*, Dâru'l-Miymân 2008, I, 320.
[700] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXI, 27; Sezgin, I, 104; Edirnevî, I, 74.
[701] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad 1941, I, 439.
[702] Bedrettin Çetiner, "İbn Atıyye ed-Dımaşkî", *DİA*, XIX, 338.

-el-Mühezzeb fi't-tefsîr.[703]

es-Sa'dî'nin (325/937), ilim yolculuğu esnasında dönemin Şiî şâirlerden İbn Tabâtabâ'yla aralarında anlaşmazlıklar yaşandığı nakledilmiştir. es-Sa'dî'ye İbn Tabâtabâ sorulunca şu anlamda bir şiirle cevap vermiştir:[704]

"*İniltilerini gizlediği hasta kalp sahibi ve haset, sebebini bildiğim sıkıntılar içinde yaşamaktadır. Erbâbından topladığım, ezberlediğim ve telif ettiğim ilim uğrunda yaptığım seyahatlerimi kınamaktadır. Benim konuşmalarımı ve onun suskunluğunu görenler benim hareketlerimin onun bîçareleğini kahrettiğini de görürler. İlmin zenginliği getirmediğini iddia eder ve kötü cahilliğine hüsnüzan besler. Ey benim kendimi değerli görmemi kınayan kişi bundan vazgeç; çünkü her insanın kıymeti meziyetlerine göredir*."[705]

Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ, Bekkâr b. Kuteybe'den rivâyetlerde bulunmuştur. Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. Cüneyd Ebü'l-Hüseyn er-Râzî (347/958-9), kendisinden tefsir ilmi tahsil etmiştir.[706]

Muhammed b. Nadr b. Mürr Ebü'l-Hasan İbnü'l-Ahram (341/952), döneminin Dımaşk şeyhu'l-kurrâsı olmuştur. Kırâatteki derin ilmi yanında tefsir ve Arapça'da oldukça yetkindir. Uzun bir ömür sürmüştür; güzel ahlâkıyla herkes tarafından tanınmış bir âlimdir. Yukarıda bahsi geçen Abdullâh b. Atıyye tefsir ilmini, pek çok talebesi ve geniş bir ilim halkası olduğu nakledilen İbnü'l-Ahram'dan okumuştur.[707]

İbnü'l-Ahram, Bağdat'a gittiği zaman İbn Mücâhid'in ilim halkasına dâhil olmuştur. İbn Mücâhid'in onun hakkında: "İşte bu el-Ahfeş ed-Dımaşkî'nin talebesidir. Ondan kırâat

---

[703] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 350; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXII, 274; Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire 1976, s. 103.

[704] حسودٌ مريضُ القلب يُخفي أَنينه ... ويُضحي كئيبَ البالِ عندي حزينه
يلومُ على أن رُحت في العلم طالباً ... أجمع من عند الرواة فنونه
وأنظم أبكار الكلام وعونه ... وأحفظ مما أستفيد عيونه
إذا ما رأى الراؤون نطقي وصمته ... رأوا حركاتي قد قهرن سكونه
ويزعم أن العلم لا يجلب الغنى ... ويحسن بالجهل الذميم ظنونه
فيما لائمي دعني أغالي بقيمتي ... فقيمة كل الناس ما يحسنونه

[705] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 350; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXII, 274.

[706] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 454; Zehebî, *Târîh*, VII, 505; Süyûtî, *Tabakāt*, I, 33.

[707] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120.

ilmini alınız." dediği nakledilmiştir. Bağdat'ta kendisinden ders alan talebelerden birisi Ebü'l-Feth İbn Bethen'dir.[708]

eş-Şenbûzî şöyle der: "Ben Ebü'l-Hasan İbnü'l-Ahram'dan Kur'ân ilmini aldım. Kur'ân ilimleri hususunda ondan daha iyi ve ezber hususunda ondan daha kuvvetli olan birisini görmedim. Pek çok tefsir vecihlerini bilirdi ve derin mânâlara vâkıftı. Kendisi bana Kur'ân'ı telkin etti."[709]

Abdülbâkī İbnü'l-Hasan, İbnü'l-Ahram'ın şu ifadelerini nakletmiştir: "Ben Kur'ân'ı Şeyhu'l-kurrâ el-Ahfeş'ten okudum. Kendisi evimize gelip benden Kur'ân ezberimi dinlerdi." Abdülbâkī de bu sözler üzerine şu açıklamayı yapmıştır: "İbnü'l-Ahram'ın babası, oğlunun hocası olan el-Ahfeş'in yıllık erzakını sultandan temin ediyordu."[710]

İbnü'l-Ahram'ın talebeleri tarafından verilen bilgiye göre cenaze namazı bir yaz günü öğlen vakti kılınmış; o sırada gökyüzünde bir bulut belirerek cenaze defnedilene kadar cenazeyi gölgelemeye devam etmiştir.[711]

IV. (X.) asır Dımaşk müfessirlerinden bir diğeri ise el-Hasan b. Süleymân Ebû Ali el-Antâkî'dir (3 Zilhicce 399/ 29 Temmuz 1009). Osman b. Saîd ed-Dânî, Ebû Ali el-Hasan el-Antâkî'nin, yaşadığı asırda tesfir ilmi yanında kırâat ile garîb ve şâz rivâyetleri en iyi bilen kişi olduğunu söylemiştir. Bunun yanında meânî, i'râb, ilel ve ihtilâfü'n-nâs gibi alanlarda derin bir ilme sahiptir. Akıcı ve güzel bir üsluba sahip oluşu; ayrıca dil ve i'râb hataları yapmayışı sahip olduğu hususiyetler arasında sayılmaktadır.[712]

C. HADÎS

Hadîs ve rıhle başlığı altında öncelikle Dımaşk'ta hadîs ilminin gelişimi ve burada hadîs alanında ilmî faaliyetlerde bulunmuş âlimler üzerinde durulacaktır. Daha sonra ise ayrı başlıklar altında ilk olarak Dımaşk'ta hadîs tedvininden bahsedilecek sonrasında ise IV. (X.) yüzyıldaki

[708] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXIII, 282; Zehebî, *Târîh*, VII, 773; Edirnevî, I, 74.
[709] Hatîb, *Târîh*, II, 91; İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 11.
[710] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120.
[711] Edirnevî, II, 264.
[712] İbnü'l-Adîm, V, 2375; İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 107. Zehebî, *Târîh*, VIII, 797. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 127; Muhammed b. Ali Şemsüddin ed-Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., I, 137.

Dımaşk muhaddisleri hakkında bilgi verilecektir. Üçüncü başlıkta ise IV. (X.) yüzyılda Dımaşk hadîs okulu değerlendirilecek ve diğer hadîs okulları ile mukayesesi yapılacaktır. Son olarak da farklı bölgelerdeki hadîs âlimlerinin rıhle amacıyla Dımaşk'a yaptıkları ilmî ziyaretlerinden bahsedilecektir.

Şam'ın fethiyle birlikte gelip buraya yerleşenlere ve yeni müslüman olanlara dîni, Kur'ân-ı Kerîm'i ve Peygamber Efendimiz'in hadîslerini öğretmek amacıyla Şam'a hicret eden binlerce sahâbî olduğu bilinmektedir. İbn Sa'd (230/845) *Tabakātü'l-kübrâ*'da Şam'a gelen sahâbîlerin meşhurlarından yüz elli, Ebû Hâtim İbn Hibbân ise *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr* adlı eserinde en meşhurlarından elli beş sahâbînin adını nakletmiştir.[713] Dımaşk'ta hadîs rivâyet eden sahâbîlerin bazıları şunlardır: Muâz b. Cebel (157 hadîs), Bilâl b. Rebâh el-Habeşî (44 hadîs), Ubâde İbnü's-Sâmit (181 hadîs), Hz. Peygamber'in hizmetkârı Sevbân (127 hadîs), Ebû Ümâme el-Bâhilî (250 hadîs), Avf b. Mâlik el-Eşca'î (67 hadîs), en-Nu'mân b. Beşîr (114 hadîs), Amr b. Anbese (38 hadîs) ve Abdullâh b. Büsr (50 hadîs).[714]

Dımaşk'ta Kur'ân-ı Kerîm okutma hususunda daha meşhur olan Hz. Ebü'd-Derdâ'nın (32/652) şehre gelişi ve binlerce talebe yetiştirdiği kırâat bölümünde anlatılmıştır. Hz. Ebü'd-Derdâ'nın sadece kırâat ilmini öğretmediği, bildiği hadîsleri (179 hadîs)[715] Dımaşklılar'a aktardığı da bilinmektedir.[716] Ebü'd-Derdâ'nın hadîs rivâyet etmek hususunda çok ihtiyatlı davrandığı, hadîs-i şerifi rivâyet ettikten sonra "Resûl-i Ekrem Efendimiz bunun gibi veya benzerini" buyurmuştur diyerek Hz. Peygamber'e yanlış söz isnâd etmekten çok çekindiği aktarılmıştır.[717]

Tabiîn döneminde Dımaşk'ın en meşhur muhaddisi Dımaşk kadısı Ebû İdrîs Âizullâh b. Abdullâh b. Amr el-Havlânî'dir (80/699). el-Havlânî, Hz. Ömer, Ebü'd-Derdâ, Ubâde b. Sâmit gibi Dımaşk'a gelen yüzlerce sahâbîden hadîs öğrenmiştir.[718] II. (VIII.) yüzyılda Dımaşk'ta Ebû Abdullâh Mekhûl b. Ebû Müslim Şehrâb b. Şâzel eş-Şâmî ed-Dımaşkī

[713] İbn Sa'd, VII, 384-439; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhim, Dâru'l-Vefâ el-Mansûra, Mısır 1991, s. 84-92.
[714] Ekrem Ziyâ Ömerî, *Bakī b. Mahled el-Kurtubī ve mukaddimetu müsnedih*, Medîne 1984, s. 81-91.
[715] Ekrem Ziyâ Ömerî, s. 81.
[716] Zehebî, *Siyer*, II, 344; İbn Hibbân, *Meşahiru ulemâi'l-emsar*, s. 84.
[717] Seyyid Abdülmâcid Gûrî, "Medresetü'l-hadîs fî bilâdiş-Şâm fi'l-karneyn el-evvel ve's-sânî", *el-Hadîs: Mecelletün İlmiyye muhakkeme nısf seneviyye*, sayı: 7, s. 100.
[718] Ali Yardım, "Ebû İdrîs el-Havlânî", *DİA*, X, 168.

bulunmaktadır (112/730). Mekhûl, Enes b. Mâlik, Vâsile b. Eska' ve Ebû Hind ed-Dârî gibi sahâbîlerden hadîs rivâyet etmiştir.[719] Hadîs rivâyeti hususunda sika (güvenilir) olduğunu söyleyen âlimler vardır. İmâm Müslim sahîhinde Mekhûl'den hadîs rivâyet etmiştir. Mekhûl'ün *Sünen* adlı bir eseri olduğu bilinmektedir.[720] Maamafih Mekhûl'ün müdellis[721] ve rivâyetinin zayıf olduğunu söyleyen muhaddisler de olmuştur.[722] el-Velîd b. Süleymân b. Ebû es-Sâib ed-Dımaşkī Mekhûl'dan hadîs rivâyet eden dönemin muhaddislerinden birisidir.[723] el-Eşdak lakabıyla meşhur Süleymân b. Mûsâ da bu dönem muhaddislerindendir (115/733).[724] II. (VIII.) yüzyılda Dımaşk'ın önemli bir diğer muhaddisi Recâ b. Hayve b. Cendel el-Kindî'dir (112/730). Recâ b. Hayve, Emevî Devleti'nde etkin rol oynamış; Emevîler'le yakın alâka kurmuştur. Bu alâka Abdülmelik b. Mervân'la başlamış oğulları Velîd ve Süleymân ile devam etmiş, daha sonra damadı Ömer b. Abdülazîz ile taçlanmıştır. Ömer b. Abdülazîz'in veliaht olup halife olması onun aracılığıyla gerçekleşmiştir.[725]

Tebeu't-tâbiîn döneminde Dımaşk'ta en meşhur muhaddis Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî'dir (157/774).[726] Hicaz ehl-i hadîs okulu ve Irak ehl-i rey okulları ve temsilcileri İmâm Ebû Hanîfe ve İmâm Mâlik çok şöhret bulmalarına rağmen Dımaşk hadîs okulu ve öncüsü Evzâî daha sonra gelen ulemâ nezdinde hak ettiği değeri elde edememiştir. Oysaki Evzâî müstakil mezhep sahibi olup hem fakîh hem muhaddistir. Fıkhı hadîsle bütünleştiren müctehid bir imâmdır. Evzâî, bilgi kaynağı olarak değeri bağlamında bütün hadîsleri, Hz. Peygamber'e Cebrâil (a.s.) aracılığıyla Allah'tan gelen vahiy olarak görmüştür.[727]

---

[719] Eyyüp Said Kaya, "Mekhûl b. Ebû Müslim", *DİA*, XXVIII, 552.
[720] Bu eseri hakkında bkz. Sami Önler, "Sünen Edebiyatı ve Mehkül ed Dımeşki'nin Sünen'i", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt: XVI, sayı: 27, s. 227-247.
[721] Tedlîs: Bir râvinin, hadîs naklettiği hocadan duymadığı halde o hadîsi ondan duymuş gibi nakletmesi anlamında kullanılan bir terimdir. Bkz Bünyamin Erul, "Tedlîs" (*DİA*), XL, 262-264.
[722] İbn Sa'd, VII, 454; Zehebî, *Târîh*, III, 320.
[723] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-II, Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmânî, Beyrut 1952, IX, 6.
[724] Gûrî, s. 111.
[725] Fatih Erkoçoğlu, Recâ b. Hayve el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri), *C.Ü. İlâhiyat Dergisi* XI/2-2007, 365-403.
[726] Salim Öğüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546-548.
[727] Nevzat Aydın, "H. II. Asırdaki "Sünnetin Neliği" Sorunu Bağlamında İmâm Evzâî'nin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, cilt: IX, sayı: 1, s. 254-255; Öğüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546-548.

Yahyâ b. Maîn, İbn Sa‘d ve İmâm Nesâî gibi muhaddisleri ve rivâyetleri değerlendiren ulemâ, Evzâî'nin güvenilirliği konusunda ittifak etmiştir. Rivâyette bulunduğu hocalar hususunda çok titiz davranmıştır. Hadîs âlimleri, bölgelerin en sahîh ve en zayıf rivâyetlerini belirtmişlerdir.[728] Evzâî'nin rivâyetleri bütün muhaddisler tarafından sadece Dımaşk değil Şam bölgesinin tamamında en sahîh rivâyet olarak kabul edilmektedir. Söz konusu rivâyet Evzâî'nin Hassân b. Atıyye'den (120/738) ve Hassân b. Atıyye'nin de sahâbîlerden naklettiği rivâyettir.[729] Evzâî, hadîs ve fıkıh alanında birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerden hadîs alanında *el-Müsned* ve *es-Sünen fi'l-fıkh* adlı eserleri vardır. Günümüze sadece fıkha dâir *Kitâbü Siyeri'l-Evzâî* adlı eseri gelmiştir. Bu eser, İmâm Şâfiî tarafından *el-Üm* adlı eseri içinde nakledilmiştir.[730]

III. (IX.) yüzyılda Dımaşk'ın önemli muhaddislerinden birisi Hişâm b. Ammâr b. Nusayr es-Sülemî'dir (245/859). es-Sülemî'nin Dımaşk'ta hadîs halkaları olduğu nakledilmiştir. *el-Fevâid* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bu asırda Dımaşk'ta muhaddis olarak tanınan bir diğer ilim adamı ise Duhaym b. el-Yetîm lakabıyla meşhur Abdürrahman b. İbrâhim b. Amr'dır (245/859). Irak'a sık sık rıhleler gerçekleştiren Duhaym b. el-Yetîm Emevî taraftarı olsa da, hadîs alanındaki üstünlüğünden dolayı Irak muhaddislerinin onun hadîs meclisine geldiği aktarılmıştır. el-Hasan b. Ali b. Bahir, Duhaym b. el-Yetîm 212/827 yılında Bağdat'a geldiği zaman, babası Ali b. Bahir, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Ma'în'in çocuk gibi Duhaym b. el-Yetîm'in karşısına oturduklarını söylemiştir. Duhaym'in Dımaşk Zâhiriyye Kütüphanesi'nde yazma *el-Emâlî* adlı bir eseri bulunmaktadır.[731]

1) Hadîs Tedvîni ve Dımaşk

"Hadîs" kelimesi lügatta (eski)'nin zıddı (yeni) mânâsına gelmektedir. Aynı zamanda haber mânâsına gelir ve bu kelimeden müştak bazı fiiller, haber vermek, tebliğ ve nakletmek gibi mânâlarda kullanılır. Istılahta ise, Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirleri anlamına gelmektedir.[732] Resûl-i Ekrem'in (s.a.s.) Kur'ân-ı Kerîm'e karışma endişesiyle hadîs yazmayı

[728] Dımaşk'ın en zayıf rivât silsilesi; Muhammed b. Saîd el-Maslûb Ubeydullâh b. Zahr'dan, onun da İbn Yezîd'den gelen rivâyetlerdir. Muhammed b. Saîd el-Maslûb'un binlerce hadîs uydurduğu ve zındıklık suçuyla Abbâsî Halifesi el-Mansûr tarafından çarmıha gerildiği aktarılmıştır. Bkz. Zehebî, *Târîh*, III, 961; Gûrî, s. 125.
[729] Gûrî, s. 123-124.
[730] Zehebî, *Târîh*, III, 775; Gûrî, s. 112-114; Öğüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546-548.
[731] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 163; Gûrî, s. 156.
[732] Koçyiğit, s. 9.

menettiği bilinmektedir.[733] Bu tehlikenin ortadan kalkmasından sonra Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Abdullâh b. Amr gibi bazı sahâbîlere hadîs yazmaları hususunda izin verdiği zikredilmektedir.[734]

Resûl-i Ekrem (s.a.s.) ve sahâbîler devrinde hadîs tedvini hususunda ilk olarak sahifeler adıyla bilinen Efendimiz'in sözleri,[735] antlaşma, vasiyet ve emân mektuplarının kayda geçirildiğini görüyoruz. Bu kayıtlar arasında Bizans, Acem, Mısır ve Habeşistan liderlerine yazdığı mektuplar meşhurdur.[736] Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in kendi hilâfetlerinde sahifeler yazdırdıkları ancak sahifelere sahâbe tarafından itirâz edilince bu sahifeleri imha ettikleri aktarılmıştır.[737] İlk asırda hadîsin Kur'ân'a karışması endişesiyle Hz. Peygamber hadîslerin yazılmamasını emretmiştir. Bu emir Dımaşk'taki âlimlerin de hadîs yazma konusunda çekimser olmasına yol açmıştır. Örneğin yukarıda bahsi geçen Ebû İdrîs Âizullâh b. Abdullâh b. Amr el-Havlânî (80/699), bir tabesinin kendisinden işittiği hadîsleri yazdığını öğrenince yazdıklarını kendisine getirmesini istemiş, getirince yakmıştır.[738] Ebû Muhammed Saîd b. Abdülazîz et-Tenûhî ed-Dımaşkī (167/783) kendi ilim tahsili sırasında hadîs yazmamasına rağmen talebelerine hadîs yazma izni vermiştir.[739]

Dımaşk'ta ilk dönemlerde hadîs yazma konusunda çekimser âlimler olmasına rağmen yazma izni veren âlimler de vardır. Daha sonraki dönemlerde konu artık tartışma konusu bile değildir. Emevî Devleti kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Muğîre b. Şu'be'den bazı hadîsleri istediği zaman Muğîre'nin hadîsleri yazıp ona gönderdiği nakledilmiştir.[740]

Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in (101/720) döneminde, sahih hadîslerin korunması ve uydurma hadîslerin ayırt edilmesi için ulemâ tarafından hadîslerin yazılma vaktinin geldiği kanaatine varılmıştır. Dımaşk'ta ikamet eden Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz hadîslerin

[733] Bu men konusu ile alakalı olarak sahîh hadîs kitaplarında rivâyetler vardır. Bu rivâyetlerden birisi şudur: "*Benden (bir şey) yazmayınız. Kim benden Kur'ân'dan başka bir şey yazdı ise onu imha etsin. Benden rivâyet ediniz, bir beis yoktur. Kim benim üzerime kasden yalan söylerse cehennemdeki yerine hazırlansın.*" Bkz. Müslim, IV, 2298.
[734] Koçyiğit, s. 29-31; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 30.
[735] Abdullâh b. Amr b. Âs'a (r.a.) ait *es-Sahîfetü's-Sâdika*'da 1000 civarında hadîs bulunmaktadır. Bkz. Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 30.
[736] Koçyiğit, s. 33; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 30.
[737] Koçyiğit, s. 41-42.
[738] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 369; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 279.
[739] Ebû Zür'a, s. 158; İbn Asâkir, *Târîh*, XXI, 153; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 279.
[740] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 255280; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 31.

derlenmesini istemiştir. Medîneli İbn Şihâb ez-Zührî (124/742) tarafından toplanan hadîsleri Ömer b. Abdülazîz çoğaltıp farklı beldelere göndermiştir.[741]

Havâric, Kaderiyye ve Müşebbihe gibi mezheplerin ortaya çıkması ve mezheplerini savunmak için sahih hadîsleri inkâr etmeleri, lehte mevzu hadîs uydurmaları gibi sebepler I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren muhaddislerin daha temkinli olmalarına sebep olmuş ve hadîs tedvinini hızlandırmıştır. Bu dönemde hadîs rivâyet edenlere isnâd sorulmaya başlanmıştır. Örneğin Abdullâh b. Abbâs'ın (68/687-88) hadîste isnâd zikretmeyenlerin hadîsine kulak vermediği nakledilmiştir. Hadîslerin isnâdı konusunda çok hassas davranan âlimlerden biri Medîneli İbn Şihâb ez-Zührî'dir. İbn Şihâb ez-Zührî, Dımaşk'a gelmiş ve buradaki muhaddisleri isnâd zikretme hususunda uyarmıştır. el-Velîd İbn Müslim'in (195/810) naklettiği habere göre İbn Şihâb ez-Zührî, Şamlı muhaddislerin isnâd zikretmeden "Resûlullâh (s.a.s.) şöyle buyurdu" şeklinde hadîs rivâyet ettiklerini görünce "Yâ ehle'ş-Şâm! Ne oluyor ki hadîslerinizi ipsiz ve halkasız görüyorum?" diyerek uyarıda bulunmuştur. İbn Şihâb ez-Zührî'nin bu uyarısından sonra Dımaşk'ta herkes isnâd zikretmeye başlamıştır.[742]

Ehl-i sünnet'e göre muteber olup günümüze kadar gelen hadîs kaynaklarının tasnifi II. (VIII.) asrın sonundan itibaren İmâm Mâlik b. Enes'in *Muvattâ*'ı ile başlamıştır. III. (IX.) asır Kütüb-i sitte[743] ve çoğu hadîs kaynağının yazıldığı asırdır. Bu asrın başlarında "musannef" ve "müsned" gibi hadîs yazma metotları zuhur etmiştir. Bu metotlarda bir sahâbînin rivâyet ettiği bütün hadîsler sahih veya zayıf olduğu gözetilmeden aktarılır. Söz konusu asrın ilerleyen dönemlerinde İmâm Buhârî, Müslim ve diğer sünen sahipleri sahihleri derecelerine göre kitaplaştırmışlardır.[744]

Mekhûl (112/730), Yezîd b. Abdurrahmân el-Hemdânî (130/748) ve Evzâî'nin (157/774) Dımaşk'ta hadîs ile ilgili ilk eserleri kaleme aldıkları nakledilmiştir.[745] el-Velîd b. Müslim (195/810) Dımaşk'ta hadîsi fıkıh baplarına göre ayırarak sünen kitabı yazanlardan

[741] Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 32; Koçyiğit, s. 178.
[742] Koçyiğit, s. 180.
[743] M. Yaşar Kandemir, "Kütüb-i Sitte", *DİA*, XXVII, 6-8.
[744] Ebû Zehv, s. 423; Abdülmün'im Necm, *Tevînü's-sünne ve menziletuhâ*, el-Câmi'l-İslâmiyye, Medîne 1399, s. 46-47.
[745] Gûrî, s. 154.

birisidir. el-Velîd b. Müslim, Evzâî'nin en önemli talebelerinden olmuştur. 70 eseri olduğu belirtilmiştir. *es-Sünen* ve *el-Meğâzî* bu kitaplardandır.[746]

Yukarıda adı geçen muhaddislerin rivâyetleri Dımaşk'ta ilmî çevrelerde büyük itibar görüyordu. el-Velîd b. Müslim'in geriye bıraktığı hadîs kültürüne hâkim olunduktan sonra hadîste başka bir kimseye ihtiyaç olunmayacağı kanaati vardı. el-Velîd İbn Utbe, Dımaşkta Emevî Câmii'nde hocası el-Velîd b. Müslim'in hadîslerini okutmuştur.[747]

Hârûnürreşîd, insanları şerrinden kurtaracağım diyerek bir zındıkın boynunun vurulmasını emreder. Zındık öldürülmediği takdirde Hz. Peygamber'e isnâd ettiği ve içinde hiçbir doğru kelime olmayan bin yalan hadîsin gerçek hadîslere kıraşacağını söyler. Hârûnürreşîd; "Ey Allah'ın düşmanı! Ebû İshâk el-Fezârî ile Abdullâh b. el-Mübârek'in, hadîsleri eleyip senin yalanlarını harf harf ortaya çıkaracaklarını bilmez misin" der.[748]

IV. (X.) asırdaki muhaddisler, daha önce yazılan ansiklopedik hadîs kitaplarını farklı şekillerde tasnif etmişlerdir. Bu tasnif, farklı kitaplardan bir konunun birleştirilmesi, yeni bir düzenleme yapılması veya isnâdları silerek kısaltma şeklinde olmuştur. Hadîs çalışmaları daha önce sadece hadîsin râviden işitilip aktarılması şeklinde devam ederken, IV. (X.) asırda yazıya dayalı hadîs çalışmaları ortaya çıkmıştır. Ancak IV. (X.) asırda da *kebîr*, *evsat* ve *sağîr* olmak üzere, üç *Mu'cem* sahibi Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (360/971) gibi eski usûl hadîs tedvinine devam eden muhaddisler de bulunmaktadır.[749]

IV. (X.) yüzyıl, hadîs ilmi açısından gerçekten önemli adımların atıldığı bir asırdır. Hadîs ilmi tarihinde çok önemli bir gelişme olan hadîsleri (sahihler, hasenler ve zayıflar) üç büyük katagoriye ayırma yoluna giden âlimler IV. (X.) asırda yaşamıştır. Bu katagorileri ilk defa el-Hattâbî'nin (388/998) ayırdığı söylenir. Dârekutnî bu üçlüye senedsiz hadîs anlamına gelen ta'lîk kavramını eklemiştir. Cerh ve tadîl de, ricâlin değerlendirme katagorileri de IV. (X.) asırda İbn Ebû Hâtem tarafından yapılmıştır.[750]

---

[746] İbn Sa'd, VII, 470; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXVI, 355; Ziriklî, VIII, 122; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 32-33; Koçyiğit, s. 206.
[747] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 2293-294.
[748] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 127.
[749] Ebû Zehv, s. 428.
[750] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 321.

2) Dımaşk Hadîs Okulu

Dımaşk'a yerleşen sahâbîler ve Evzâî mezhebinin de etkisiyle Dımaşk'ın hadîs ve muhaddislerle bütünleşmiş bir şehir olduğunu söylemek mümkündür. Dımaşklı bir âlimin ihtisası ne olursa olsun mutlaka hadîs rivâyet ettiğini görüyoruz. Ancak Dımaşk hadîs okulunun, Irak ve Medîne okulları ile karşılaştırıldığı takdirde, bu hadîs merkezleri kadar güçlü olmadığı görülmektedir. Özellikle tâbiîn döneminde Dımşak'ta muhaddis olarak meşhur olan âlimler, Medîne ve Irak'a nispeten çok azdır. Medîne'de Saîd b. el-Müseyyeb (94/713), Urve b. ez-Zübeyr (94/713) ve İbn Ömer'in oğlu Sâlim ve mevâlîsinden Nâfi' gibi meşhur muhaddisler vardır. Aynı şekilde Irak'ta Şa'bî, İbrâhîm en-Neha'î, A'meş ve el-Hasan el-Basrî (110/728) gibi hadîs alanında çok etkili isimler varken, bu neviden güçlü ilim adamları Dımaşklı muhaddislerin arasında nâdiren bulunmaktadır. Dımaşk'a hicret eden çok sayıda sahâbî olmasına rağmen Şam okulunun zayıf kalma sebepleri arasında şunları sıralamak mümkündür:

-Şam'a gelen sahabîlerin çoğu erken vefat etmiştir. Örneğin Muâz b. Cebel 17/638 yılında, Ebû Ubeyde Âmir b. Abdullâh b. el-Cerrâh 18/639 ve Bilâl b. Rebâh 20/641 yılında vefat etmişlerdir. Ebü'd-Derdâ uzun yaşamıştır; ancak kırâat bölümünde belirttiğimiz üzere hadîs rivâyeti konusunda çekimser davranmış, Kur'ân bilgisi ile meşhur olmuştur.

- Dımaşk'ın umumî ortamının da bu konuda etkin olduğu söylenebilir. Uzun yıllar Şam vâliliği yapan Muâviye b. Ebû Süfyân'ın başkenti Dımaşk olan bir devlet kurmuş olması sebebiyle bu şehir ilim ile değil siyaset ile meşhur olmuştur. Ubâde İbnü's-Sâmit, Muâviye'ye emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münkerde bulunmuş ve bundan dolayı iki sahâbî arasında ciddî anlaşmazlık meydana gelmiştir. Hz. Ömer döneminde Ubâde İbnü's-Sâmit, Muâviye'ye "Senin olduğun bir yerde durmam" diyerek Medîne'ye gitmiştir.[751] Hz. Osman döneminde Muâviye tarafından Ubâde İbnü's-Sâmit'in Dımaşk'tan Medîne'ye sürgün edilmesi, bu sahâbînin Dımaşk'ta hadîs aktarmasına mânî olmuştur.[752] Dımaşk'ın Emevîler'in başkenti olması Dımaşklılar'ın Emevî ailesi taraftarı olmaları, ara ara baş gösteren ayaklanmalar, Abbâsî Devleti tarafından bu bölgenin baskı altında tutulmasına sebep olmuştur. Yapılan baskılar

[751] Hz. Ömer, Ubâde İbnü's-Sâmit'i Medîne'de görünce neden geldiğini sormuştur. Sebebini anlatınca Dımaşk'a geri dönmesini, onun ve onun gibilerin olmadığı bir beldenin ne kötü bir belde olduğunu ve Ubâde İbnü's-Sâmit'in Muâviye'ye itaat etme zorunluluğu olmadığını söylemiştir. bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XXVI, 196.
[752] İbn Asâkir, *Târîh*, XXVI, 195-201.

buradaki ilmî çalışmaları olumsuz etkilemiştir. Nitekim Evzâî ile Abbâsî iktidarı arasında yaşanan olumsuzluklar[753] iki tarafın birbirine olan güvensizliğini ortaya koymaktadır. Muhammed b. Osman Ebû Zür'a (302/914) ve Dımaşk'ın diğer meşhur iki muhaddisinin Abbâsîler'e karşı İhşîdîler'in safında yer almaları da Abbâsîler'e olan olumsuz bakışı açık bir şekilde göstermektedir.

Dımaşk'ta hadîs alanında mehur olmuş bazı isimler vardır. Şehirde rivâyet edilen, elden ele dolaşan kitaplardaki rivâyetler ve Dımaşk'a nisbet edilen hadîsler Zührî, Evzâî ve Velîd b. Müslim yoluyla gelen hadîslerdir.[754]

IV. (X.) asırda Dımaşk'ta Evzâî mezhebinden Şâfiî mezhebine geçilmesi Dımaşk'ın hadîsle olan irtibatını koparmamıştır. Muhaddislerin imlâ meclisleri ve kendi aralarındaki rivâyet ve telif çalışmaları devam etmiştir. Ancak yukarıda ilk asırlar için yaptığımız Irak ve Medîne mukâyeseleri dikkate alındığında Dımaşk'ın bu şehirler kadar meşhur âlimleri bulunmamaktadır. IV. (X.) asırda Bağdat'ta hadîs ilminin bütün dalları ve meseleleri hakkında eserler kaleme alındığı bilinmektedir.[755] Örneğin efrâd, el-mü'telif ve'l-muhtelif ve sahâbîleri anlatan hadîs eserleri Irâk âlimleri tarafından yazılmışken Dımaşk'ta bu eserler kabilinden kaleme alınan kitaplar bulunmamaktadır.[756] Bağdat'ta Dârekutnî ve Ömer b. Ahmed b. Osman b. Şâhin el-Bağdâdî (385/995) gibi "cerh ve ta'dîl (muhaddislerin güvenilir olup olmadığı hususunda ilmî faaliyetlerde bulunan)" imâmları varken, Dımaşk'ta sadece sözü muteber olan, III. (IX.) yüzyılın sonlarına doğru vefat eden Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr'dan (281/894) bahsedilir.[757] Bir de kendisi tedlîs ile itham edilen İbn Cevsâ'nın (320/932) cerh ve ta'dîl konularını ele aldığı nakledilmiştir.[758] IV. (X.) asırda Dımaşk'a rıhle yapan Abdurrahmân b. Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs'in (327/939) *el-Cerh ve't-ta'dîl* adlı eseri bu alanda kaleme alınan ve günümüze kadar ulaşan en muteber kitaplardan birisidir.[759]

[753] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 219.
[754] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 293.
[755] Kerem Hilmî, s. 201.
[756] Kerem Hilmî, s. 209-210.
[757] İbn Zebr, II, 604; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 141.
[758] Ziriklî, I, 189.
[759] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* I, 1.

Dımaşk'a hadîs ilmi için rıhle yapan Ömer b. Ahmed b. Osman b. Şâhin el-Bağdâdî'nin[760] *el-Efrâd* adlı bir eseri bulunmaktadır. Bir râvîye veya bir şehre has hadîslere "ferd hadîsler" deniliyor veya bölgeye nispet edilerek zikrediliyordu. İşte bu hadîs usûlü kâidesine binaen, bir hadîs sadece Şam'a hicret eden bir sahâbî tarafından rivâyet edilirse, o hadîs sadece Şamlılar tarafından bilineceği için hadîse "Şâm ehli hadîsi" "حديث الشاميين" deniliyordu.[761] Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî'nin (360/971), bu tür hadîslerin yer almış olduğu *Müsnedü'ş-şâmiyyîn* adlı dört ciltlik bir eseri bulunmaktadır. Taberânî, bu eserde Şamlı 89 râvîden 3637 hadîs rivâyet etmiştir.[762] Ayrıca İbn Ca'd (230/844) *müsnedinde* Dımaşk hadîslerinden 64 tane rivâyet etmiş ve yine Ahmed b. Hanbel (241/855) de *müsnedinde* pek çok Dımaşk hadîsi rivâyet etmiştir.[763] Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî İbnü'l-Kattân, Dımaşk hadîslerinin hâsseten Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr'dan sorulduğunu nakletmiştir.[764] Ayrıca hiçbir muhaddisin Ebû Zür'a'nın, Dımaşk hadîsleri ile ilgili yazdığı eserler kadar eser yazmadığı aktarılmıştır.[765]

IV. (X.) asırda Dımaşklı muhaddisler sadece sahih hadîsleri içeren kitaplar kaleme almışlardır. Bunlardan birisi Ebû Abdullâh Muhammed b. Ya'kûb b. Yûsuf eş-Şeybânî, İbnü'l-Ahram'dır (344/955). Yine Ebû Ali el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Mâsercisî (365/975) bu isimler arasında sayılır.[766] Ebû Mes'ûd İbrâhîm b. Muhammed b. Ubeyd el-Hâfız ed-Dımaşkī'nin (400/1000), *Etrâfus-sahîhayn* adlı bir eseri bulunmaktadır. Hadîs merkezi sayılan birçok şehre rıhle yapan Ebû Mes'ûd sahih hadîslere daha fazla önem vermiştir.[767]

3) IV. (X.) Asır Dımaşk Muhaddisleri

IV. (X.) asır Dımaşk muhaddislerine, III. (IX.) asrın sonlarına doğru vefat eden ve IV. (X.) asra çok sayıda talebe bırakan Dımaşk muhaddisi Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr (281/894) ile başlamak uygun olacaktır. Ebû Zür'a'nın oğlu Amr (293/905) ve torunu Ahmed

[760] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 53.
[761] Koçyiğit, s. 98.
[762] Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *Müsnedü'ş-şâmiyyîn*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefi, Müessesetü'r-Risâle Beyrut 1989.
[763] Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî İbn Ca'd, *Müsnedü İbni Ca'd*, I-II, Müessesetü Nâdir, Beyrut 1990, s. 489; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed,* thk. Şuayb Arnaut, 2001, XXV, 385.
[764] el-Mizzî, *Tehzibul-kemâl*, XVII, 304.
[765] İbn Ebû Ya'la, I, 205.
[766] Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe,* thk. Muhammed el-Muntasır, Dâru'l-Beşâir el-İslâmiyye, Beyrut 2000, s. 29.
[767] Zehebî, *Siyer*, XIII, 33; Kerem Hilmî, s. 199.

b. Muhammed b. Amr da Dımaşk'ta hadîs ilmiyle iştiğal etmişlerdir. İbn Asâkir, Ebû Zür'a'nın, yaşadığı dönemde Dımaşk'ın hadîs şeyhi (شيخ الحديث) olduğunu söylemiştir. Ebû Zür'a'nın Muhammed b. Hureym ve el-Hüseyn b. Cezlân gibi Dımaşk'ın meşhur muhaddisleri arasında yer alan talebeleri bulunmaktadır.[768] Şemsüddîn es-Sehâvî (902/1497), muhaddislerin güvenilir olup olmadığı hususunda (nakdü'r-ricâl) Ebû Zür'a'nın sözünün muteber olduğunu söylemiştir. Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'ye ait muhtelif alanlarda yirmi beş eser bulunmaktadır.[769]

IV. (X.) asrın muhaddislerinden bu asrın ilk yıllarında vefat eden Ebû Zür'a Muhammed b. Osman b. İbrâhim b. Zür'a (302/914), Dımaşk'ın hem muhaddisi hem kadısı olma özelliğiyle bilinmektedir.[770] Yine aynı senenin Safer ayında, Dımaşk'ın bir diğer muhaddisi İbn Duhaym lakabıyla meşhur Ebû İshâk İbrâhim b. Abdurrahmân b. İbrâhim (302/914) vefat etmiştir.[771] Muhammed b. el-Abbâs b. el-Velîd b. Muhammed b. Ömer b. ed-Derfis ed-Dımaşkī (303/915) Dımaşk'ta hadîs ilmiyle meşhur âlimlerden birisidir. Muhammed b. el-Abbâs ed-Derfis'in iki oğlu Dımaşk'ta hadîs okumuş ve okutmuşlardır. Bunlardan birisi Ebû İshâk Abdurahman b. Muhammed b. el-Abbâs'tır (325/937).[772] Bir diğeri el-Velîd b. Muhammed b. el-Abbâs'tır (326/938).[773]

Dımaşklı muhaddis ve tüccâr İbnü'r-Revvâs lakabıyla meşhur Ca'fer b. Ahmed b. Âsım ed-Dımaşkī (307/919), hem Dımaşk hem Bağdat'ta hadîs rivâyet etmiştir. ed-Dârekutnî'ye İbnü'r-Revvâs'ın hadîs rivâyetinde güvenilirliği sorulduğunda sika/güvenilir olduğunu söylemiştir. Hatîb el-Bağdâdî İbnü'r-Revvâs'ın vefatının Dımaşk'ta olduğunu kaydetmiştir.[774] Muhammed b. Hureym b. Muhammed b. Abdülmelik b. Mervân Ebû Bekr el-Ukaylî ed-Dımaşkī (316/928), dönemin meşhur muhaddislerinden birisidir. Ebû Süleymân b. Zebr gibi Dımaşk'ın önemli isimleri kendisinden hadîs rivâyet etmiştir.[775]

Saîd b. Abdülazîz b. Mervân Ebû Osmân el-Halebî (318/930), IV. (X.) asırda Dımaşk ulemâsı arasında adı geçen muhaddis mutasavvıflardan birisidir. el-Halebî, Dımaşk'ın tasavvuf

[768] İbn Zebr, II, 604; İbn Hibbân, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 267; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 141.
[769] Ebû Zür'a, s. 3; İbn Zebr, II, 604; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 141; Hâfız, II, 336-338.
[770] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.
[771] İbn Zebr, II, 633; İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 21; Zehebî, *Târîh*, VI, 912.
[772] İbn Zebr, II, 656; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 369.
[773] Zehebî, *Târîh*, VII, 527.
[774] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VIII, 1103; İbn Asâkir, *Târîh*, LXXII, 102-103; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 190; Zehebî, *Târîh*, VII, 116.
[775] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 396; Zehebî, *Târîh*, VII, 313; Zehebî, *Siyer*, XIV, 428.

büyükleriyle tasavvuf meclislerinde bulunmuştur. Aynı zamanda Ebû Zür'a, er-Râzî gibi dönemin meşhur muhaddislerinden hadîs rivâyet etmiştir.[776]

Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr (329/940)[777] ve oğlu Muhammed b. Abdullâh (379/990), kadılık görevleri yanında hadîs rivâyetleri ile meşhur olmuşlardır.[778]

Ebû İshâk İbrâhim b. Abdurrahmân b. Abdülmelik b. Mervân el-Kureşî ed-Dımaşkī'nin (319/931) Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın sülâlesinden veya mevâlîsinden olduğu aktarılmaktadır. İbrâhim b. Abdurrahmân, Dımaşk ve Mısır'da hadîs okumuştur. Oğlu Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhim, Süleymân b. Zebr, Humeyd b. el-Hasan el-Verrâk (373/983), Ebû Bekr b. el-Mukrî gibi Dımaşk'ın önemli muhaddisleri kendisinden hadîs rivâyet etmiştir. Çok fazla eser bıraktığından bahsedilmektedir.[779]

Tâhir b. Muhammed b. el-Hakem Ebü'l-Abbâs et-Temîmî el-Bezzâr (319/931), Dımaşk'ta Pazar Câmii imâmlığıyla tanınmaktadır. Zâhiriyye Kütüphanesi'nde hadîs ilmine dâir bir yazması vardır.[780] el-Hasan b. Muhammed b. Ahmed b. Hişâm Ebü'l-Kāsım b. Berğûs es-Sülemî (324/936),[781] el-Hüseyn b. Yahyâ b. el-Hüseyn b. Cezlân (341/952)[782] ve Ebü'd-Dahdâh Ahmed b. Muhammed b. İsmâil b. Yahyâ et-Temîmî ed-Dımaşkī'nin (328/940) bu dönemde tanınmış Dımaşk muhaddisleri arasında isimleri geçmektedir. Bir ilim ailesinden gelen Ebü'd-Dahdâh, babası ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkī gibi birçok muhaddisden hadîs rivâyet etmiştir. Ebû Süleymân Muhammed b. Abdullâh b. Zebr (379/990), Bündâr er-Reb'î ed-Dımaşkī (374/984) ve Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî (360/971) gibi meşhur muhaddisler kendisinden hadîs rivâyet etmiştir. Dımaşk'ta oturduğu bölge ed-Dahdâh ismiyle anılmıştır ki orada bulunan kabristan da günümüze kadar ed-Dahdâh adıyla bilinmektedir.[783]

[776] İbn Asâkir, *Târîh*, XXI, 192-193; Zehebî, *Târîh*, VII, 340.
[777] İbn Asâkir, *Târîh*, XXVII, 23.
[778] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 315-318; Ziriklî, VI, 225.
[779] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 25-26; Zehebî, *Târîh*, VII, 351-352; Kehhâle, I, 45.
[780] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIV, 455; Zehebî, *Târîh*, VII, 354; Ziriklî, III, 223.
[781] İbn Zebr, II, 654. İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 352.
[782] Kettânî, *Zeyl*, s. 72; İbn Asâkir, *Târîh*, XIV, 353.
[783] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 218-220; Zehebî, *Siyer*, XI, 486.

Ebû Zer Abdurrab b. Muhammed b. Abdullâh b. Ebû Müshir (330/942), Dımaşklı hadîs âlimi yetiştirmekle bilinen bir aileden gelmektedir.[784] Babası Muhammed b. Abdullâh b. Ebû Müshir muhaddistir. Dedesi Abdullâh b. Ebû Müshir Abdula'lâ b. Müshir el-Gassânî, döneminin Dımaşklı muhaddislerindendir.[785] Abdullâh b. Ebû Müshir III. (IX.) yüzyılın başlarında hadîs ilmi yanında tarih ve megâzî ilmiyle de meşhur olmuştur. Buhârî ve diğer muhaddisler kendisinden rivâyet nakletmişlerdir. İmâm Ahmed b. Hanbel, Abdullâh b. Ebû Müshir'in kendi döneminde Dımaşk'ın en güvenilir muhaddisi olduğunu söylemiştir. Başka muhaddislerin güvenilirliği konusunda kedisine müracaat edildiği nakledilmiştir. Ona nispet edilen bir hadîs kitabının yazmaları bulunmaktadır.[786]

Ebü'l-Meymûn Abdurrahmân b. Abdullâh b. Ömer b. Râşid el-Becelî (347/958), Dımaşk muhaddisi Ebû Zür'a er-Râzî'den *et-Târîh*, *el-Beyân* ve *Ilel* kitaplarını rivâyet etmiştir. Dımaşk'ta Temmâm b. Muhammed b. Abdullâh er-Râzî gibi önemli muhaddis talebeleri olmuştur. Dımaşk'ın ulemâ kabristanı olan Bâbü's-Sağîr kabristanına defnedilmiştir.[787]

Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. Cüneyd Ebü'l-Hüseyn er-Râzî (347/958), Rey'den gelip Dımaşk'a yerleşmiştir. Şâfiî mezhebine müntesip er-Râzî, birçok eser kaleme almıştır.[788] er-Râzî'nin oğlu Temmâm b. Muhammed (414/1023), babasının hadîs ve ilim geleneğini devam ettirmiştir. İkisi de Dımaşk'ın sika muhaddislerindendir. Temmâm b. Muhammed etkin ilim adamlarından birisi olup IV. (X.) asır Dımaşk'taki bütün meşhur muhaddislerden hadîs nakletmiştir. *Zeylü târîhi mevli'l-ulemâ ve vefeyâtihim*'de el-Kettânî, Şamlılar'ın Temmâm b. Muhammed'den daha fazla bilgi ve ilim sahibi bir muhaddis görmediklerini söylemiştir.[789]

Ahmed b. el-Kāsım b. Ma'rûf b. Ebü'n-Nasr b. Habîb Ebû Bekr et-Temîmî (348/959), memleketi Irak/Sâmerrâ'da doğmuş; babasıyla ve kardeşi Muhammed ile birlikte Dımaşk'a yerleşmişlerdir. Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'den üç yüz hadîs rivâyet etmiştir.[790] Kardeşi

[784] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 114.
[785] İbn Asâkir, *Târîh*, LVIII, 178-180.
[786] Yazmaların birisi Dımaşk Zâhiriyye Kütüphanesi'nde, bir diğeri Kahire Dâru'l-Kütüb'de bulunmaktadır. Bkz. Gûrî, s. 155.
[787] Kettânî, *Zeyl*, s. 78-79; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 59.
[788] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 335-336; Zehebî, *Târîh*, VII, 857; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn,* I, 263.
[789] Kettânî, *Zeyl*, s. 145; İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 43; Zehebî, *Târîh*, IX, 232.
[790] Kettânî, *Zeyl*, s. 81; İbn Asâkir, *Târîh*, V, 174-175; Zehebî, *Târîh*, VII, 861.

Muhammed b. el-Kāsım b. Ma‘rûf’un *el-Fevâid* adlı bir eseri bulunmaktadır.[791] ez-Zeccâc lakabıyla meşhur Yahyâ b. Abdullâh b. el-Hâris Ebû Bekr el-Abderî (340-350/951-961) Dımaşk’ın bu dönem muhaddislerindendir. Zekeriyyâ Hayyât es-Sünne ve Enes b. es-Selem’den okumuş; İbn Mende, Temmâm ve Abdurrahmân b. Muhammed b. Yâsir gibi muhaddisler kendisinden hadîs rivâyet etmiştir.[792]

İbrâhim b. Muhammed b. Sâlih b. Sinân b. Yahyâ b. Argun Ebû İshâk ed-Dımaşkī’nin (349/960) dedesi Argun, papaz iken Dımaşk fethi esnasında Hz. Halid b. Velîd vesilesiyle müslüman olmuştur. Ebû İshâk ed-Dımaşkī, Dımaşk muhaddislerinden hadîs rivâyet etmiştir.[793] İbn Ebü’l-Akab adıyla meşhur Ali b. Ya’kūb b. İbrâhim b. Şâkir b. Zâmil Ebü’l-Kāsım el-Hemedânî ed-Dımaşkī (353/964), Ebû Zür‘a ed-Dımaşkī ve Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerden hadîs işitmiştir. İbn Ebü’l-Akab’dan Temmâm er-Râzî gibi muşhur muhaddisler hadîs okumuştur.[794] Ebû Ömer Muhammed b. el-Abbâs b. Közek (Kuzek, Kûdek)(358/968), İbn Duhaym ve İbnü’r-Ravvâs’tan hadîs rivâyet etmiştir.[795]

Ebü’l-Hasan Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ (320/932) ki Dımaşk’ta döneminin hadîs şeyhidir. Ebü’l-Hasan İbn Cevsâ, hadîs rivâyeti için Kûfe ve Bağdat gibi birçok ilim merkezine rıhle yapmıştır. Bağdatlı muhaddislerden Ebû Mes‘ûd ed-Dımaşkī, Dımaşk’a gelip İbn Cevsâ ile görüşmüştür. Ebû Mes‘ûd ed-Dımaşkī ile İbn Cevsâ arasında, İbn Cevsâ’nın hadîs alanındaki ilmî seviyesini gösteren bir ilmî tartışma olmuştur. İbn Cevsâ, Bağdatlı bir muhaddisin naklettiği bütün rivâyetleri bilmiş, muhaddise ikramlarda bulunmuştur.[796]

İbn Cevsâ dönemin başkenti Bağdat’a yapmış olduğu ilmî rıhlelerinden birisinde, muhaddislerin hadîs müzâkere ettiklerini görür ve onlara yönelerek Cünâde’nin Ubâde’den ne rivâyet ettiğini sorar; ancak Bağdatlılar cevabı bilemezler. Bunun üzerine Amr b. Amr el-Ahmûsî’nin rivâyet ettiği hadîsleri bilip bilmediklerini sorar; Bağdatlılar yine cevap veremezler. Iraklı bir muhaddis, İbn Cevsâ’yı Dımaşk’ın İbn Ukdesi olarak nitelemiştir ki Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (385/995), Kûfe’nin Abdullâh b. Mes‘ûd’dan sonra Ebü’l-

[791] Kerem Hilmî, s. 209.
[792] İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 296; Zehebî, *Târîh*, VII, 917.
[793] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 139-140.
[794] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 286-289; Zehebî, *Târîh*, VIII, 59; Zehebî, *Siyer*, XII, 148; Safedî, *el-Vâfî bi’l-vefayât*, XXII, 202.
[795] Kettânî, *Zeyl*, s. 90.
[796] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114.

Abbâs İbn Ukde Ahmed b. Saîd (332/944) gibi hadîs hâfızı ve allâmesi görmediğini söylemiştir.[797]

Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali en-Neysâbûrî (347/959), IV. (X.) yüzyılın ilk yarısında vefât eden Dımaşklı muhaddis Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ'yı (320/932) görmek amacıyla Dımaşk'a gelmiştir. Bir kervansarayda saatlerce hadîs müzâkere etmişlerdir. İbn Cevsâ, Ebû Ali'den Abdullâh b. Dînâr'ın hadîslerini yazılı olarak toplayıp toplamadığını sormuştur. Ebû Ali de yazdığını söylemiş ve kitabı İbn Cevsâ'ya vermiştir. İbn Cevsâ, kitabı inceledikten sonra gitmiş ve ertesi gün en-Neysâbûrî'yi evinde ağırlamıştır. İbn Cevsâ, o kitabı Ebû Ali'yle okumuştur. Ebû Ali, rivâyetlerini onunla müzâkere etmiştir. Kendisinde olmayan bazı hadîsleri Ebû Ali'den rivâyet etmek için söz konusu hadîslerin üzerinde titizlikle durmuştur. Meclis dağılıp Ebû Ali kervansaraya dönünce orada aralarında Zübeyr b. Abdulvâhid el-Esedâbâdî'nin de (347/958) olduğu bir muhaddis topluluğu, Ebû Ali'ye İbn Cevsâ'yı eleştirmiştir. Ebû Ali, bunu yapmamalarını, İbn Cevsâ'nın İslâm âlemindeki hadîs imâmlarından birisi olup hadîsinin kabul gördüğünü söylemiştir. Ancak Zübeyr b. Abdulvâhid, İbn Cevsâ'nın bilinen meşhur rivâyetlere o rivâyetleri sahih göstermek amacıyla müdahalelerde bulunduğunu iddia etmiştir. Örneğin Amr b. Dînâr'dan Verkâ'nın tek başına rivâyet ettiği hadîse sika râvî İbn Sevbân'ı eklediğini söylemiştir. Bunun üzerine Ebû Ali, o hadîslerin Amr b. Dînâr'dan Verkâ tarafından rivâyet edildiğini, İbn Sevbân'ın râviler arasında olmadığını belirterek İbn Cevsâ'nın hata ettiğini kabul etmiştir.[798]

Zübeyr b. Abdulvâhid'e göre İbn Cevsâ, İslâm âleminin meşhur hadîs âlimlerinden Ebû Ali en-Neysâbûrî'den çekinmektedir. Ebû Ali ile Zübeyr b. Abdulvâhid arasında kendisi hakkında geçen konuşmaları duymuştur. İbn Cevsâ üç gün sonra Ebû Ali'ye 20 altın para göndermiş ve Ebû Ali'nin Dımaşk'ı terk etmesi gerektiğini, zira yanında bulunan Fârisî bir genç yüzünden sultanın kendisini arattırdığını haber vermiştir. Ebû Ali en-Neysâbûrî, Dımaşk'tan korku içinde ayrılmıştır. Zübeyr b. Abulvâhid, Ebû Ali en-Neysâbûrî'nin İbn Cevsâ'dan hadîs rivâyet etmesini Ebû Ali'nin bir eksiği olduğunu, İbn Cevsâ'nın parasını alıp Dımaşk'tan ayrıldığını söylemiştir.[799]

[797] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114.
[798] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114.
[799] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114-115.

Zübeyr'in bu sözlerini, Zübeyr'in kendi hattıyla, bir mektup şeklinde Ebû Ali en-Neysâbûrî'ye ulaştırdığı zaman Ebû Ali, Zübeyr'in söylediklerine itibar edilmemesi gerektiğini; zira onun çok ses çıkaran boş bir davuldan başka bir şey olmadığını söylemiştir.[800]

Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, İbn Cevsâ'nın güçlü bir râvî olmadığını, kendisinden başka hiçkimsenin rivâyet etmediği bazı rivâyetleri bulunduğunu aktarmıştır. Zehebî, İbn Cevsâ'nın bir rivâyetinde fazla bir râvî zikretmesinin İbn Cevsâ'nın güvenilirliğine (sika) halel getirmeyeceğini savunmuştur. Da'lec b. Ahmed, Dımaşk'a geldiğini burada kendisine İbn Cevsâ'nın rivâyetlerden oluşan bir cüz yazıldığını; ancak kendisinin bu hadîsleri rivâyet etmeyeceğini zira İbn Cevsâ'nın evini ziyaret ettiği zaman evinde köpek beslediğini gördüğünü söylemiştir. Zira İbn Cevsâ, Hz. Peygamber'in yasaklamış olduğu evlerde köpek beslememe emrini çiğnemiştir. Buhârî ve Müslim, İbn Cevsâ'nın rivâyetlerini sahihlerine almamışlardır.[801]

Ahmed b. Umeyr İbn Cevsâ'nın oğlu el-Hasan b. Ahmed (345-350/957-962) Dımaşk'ta babasından, Ahmed b. Enes b. Mâlik ve Hârûn el-Ahfeş'ten hadîs rivâyet etmiştir.[802] Zehebî'nin Şam muhaddisi olduğunu söylediği bir başka Dımaşk muhaddisi Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Musâ b. el-Hüseyn ed-Dımaşkī'dir (363/974). Hâfızasının çok güçlü olduğu, kantarlar dolusu kitapları ezbere bildiği nakledilmiştir.[803]

el-Fâzıl b. Ca'fer b. Muhammed b. Ebû Âsım, (373/983) Abdurrahmân el-Fazıl b. Ca'fer, Abdurrahmân İbnü'r-Ravvâs'ın en son vefât eden talebesidir.[804] Bu asrın hem muhaddis hem verrâklarından birisi de Humeyd b. el-Hasan b. Abdullâh Ebü'l-Hasan el-Verrâk'tır (373/983).[805] Bündâr lakabıyla meşhur Ebû Bekr Muhammed b. Süleymân b. Yûsuf b. Ya'kûb er-Reb'î ed-Dımaşkī (374/984), Dımaşk muhaddislerindendir. Haber ve kıssalar içeren bir eserinin yazması Dımaşk Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[806]

[800] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 115.
[801] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 116; Zehebî, *Târîh*, VII, 366.
[802] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 19; Zehebî, *Târîh*, VII, 906.
[803] Zehebî, *Tezkire*, III, 127-128.
[804] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 326; Zehebî, *Siyer*, XVI, 338.
[805] İbn Asâkir, *Târîh*, XV, 277-278; Zehebî, *Târîh*, VIII, 388.
[806] Zehebî, *Siyer*, XVI, 226. Zehebî, *Târîh*, XII, 343; Ziriklî, VI, 149.

Abdulvahhâb b. el-Hasan b. el-Velîd b. Mûsâ el-Kilâbî Ebü'l-Hüseyn ed-Dımaşkī (Rebîulevvel 396/Aralık 1005), döneminin Dımaşk müsnidi (bölgenin en fazla hadîs bilen, en meşhur hadîs âlimi) olarak bilinmektedir.[807]

Hadîs âlimleri arasında bir râvînin rivâyetini kabul etme hususunda râvinin güvenilir (sika) olmasının yanı sıra bid'at ehlinden olmaması[808] şartı da bulunmaktadır. Bu şart, hadîs usûlü âlimleri arasında ihtilâflı bir meseledir.[809] Hadîs âlimleri arasındaki bu tarz ihtilaflar râvi tercihinde de etkili olmuştur. Nitekim bazı muhaddisler nezdinde kabul görmeyen bir râvînin diğer bazı muhaddisler tarafından kabul gördüğü tespit edilmiştir.

Hadîs âlimlerinin çoğunluğuna göre bir râvi Şiîlik ve Kelâm ilminden uzak[810] durmalıdır. Nitekim IV. (X.) asır hadîs ulemâsı üzerinde yapılan bu araştırmada Şiîlik ve Kelâm ilmine karşı oldukça temkinli yaklaştıkları tespit edilmiştir. Örneğin meşhur muhaddis sünen sahibi Dârekutnî Ali b. Ömer b. Ahmed Ebü'l-Hasan'ın (385/995) da kelâm ilmini sevmediği

---

[807] Kettânî, *Zeyl*, s. 124; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVII, 314; Zehebî, *Târîh*, VIII, 765.

[808] Dımaşk hadîs ulemâsı arasında hadîs rivâyeti red sebeplerinden birisinin kişinin devlete isyanı olduğuna rastlamaktayız örneğin Muhammed b. Hureyim Ebû Kahtam el-Murrî, Ebü'l-Umeytır lakabıyla bilinen Ebul-Hasan Ali b. Abdullâh b. Halid'den (198/813) çok hadîs rivâyet etmiştir. Ebü'l-Umeytır Abbâsîler'e karşı isyan için beyat toplamaya başlıdığını işitince b. Hureym bir elçi gönderir ve elçi Ebü'l-Umeytır'e: "Sana kadeşin Muhammed b. Hureym'in selâmını getirdim. Senden çok ilim aldıklarını yaşının ilerlediğini söylüyor. Gel ahir hayatında kendini ifsâd etme. çağrısında bulunuyor" sözü karşısında Ebü'l-Umeytır susmuştur. Meclisinde bulunan Kelb kabilesinden Muhammed b. M'yûf atlayıp elçiye: "Git seni gönderene söyle Ali b. Abdullâh halifedir. Hilâfet şartlarını yerine getirmiştir. İnsanlar kendisine biyat etmiştir. Seni gönderen gelip beyat etsin onu ilgilendirmeyen işlere karışmasın" demiştir. Elçi b. Hureym'e gelip olanları anlatınca "innalillâhi veinnaileyhi raciun" diyerek Ebü'l-Umeytır Ali b. Abdullâh'tan yazmış olduğu bir kıtmır dolusu kitabın yakılmasını emretmiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 399.

[809] Hadîs usulüne göre bid'at sahibi râvîlerin rivâyetleri bid'atlarına göre; küfre götüren ve götürmeyen olarak ikiye ayrılır. Bid'atı küfre götüren râvîlerin rivâyetleri cumhûra göre hiç kabul edilmez. Bir diğer görüşe göre ise kabul edilir. Bid'atı küfre götürmeyen râvîlerin rivâyeti ise ihtilaflı olmakla beraber eğer mezhebini savunmak için yalan söylemeyi caiz görüyorsa kabul edilmez. Mezhebini savunma uğruna yalan söylemeyi caiz görmüyorsa kabul edilir. Bir diğer görüşe göre ise eğer bid'atına davet ediyorsa kabul edilmez davet etmiyorsa kabul edilir. Bkz. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser*, thk. Abdullâh b. Dayfullâh er-Rahîlî, Matbaatü Sefîr, Riyad 1422, s. 126.

[810] Muhaddislerin o dönem kelâm ilimdeki bazı şeylere karşı çıkmışlardır. Abdullâh İbn Ebû Zeyd Sa'dî, Kayravan'a geldiğinde ona kelâm meclislerinde bulunup bulunmadığı sorulmuş. Sa'dî de iki kez bulunduğunu ancak daha sonra kelâm meclislerine hiç katılmadığını beyan etmiştir. Kelâm meclislerinden uzak durmasının sebebi sorulduğunda ise durumu şöyle açıklamıştır: "Kelâm meclisine gittiğimde Sünnî, bid'atçı, kâfir, mecûsî, yahudi ve hıristiyan gibi her fırksadan insanın toplandığını görmüştüm. Her fırkanın adına konuşan ve kendi mezhebini savunan bir reisi bulunmaktaydı. Hangi fırkaya ait olursa olsun, o reislerden birisi meclise girince herkes ayağa kalkıyordu. Reis oturana kadar da oturmuyordu. Müslüman birisi konuşsa, kâfirlerden birisi itiraz ederek oraya münazara amaçlı geldiklerini, kimsenin peygamberini ve kitabını delil olarak getirmesinin doğru olmadığını söylüyorlardı. Çünkü birbirlerinin kitaplarına inanmıyorlardı. O mecliste akıl ve kıyas ile münazara ediliyordu. Bu meclisi böyle görünce oradan çıktım, sonra başka bir meclise daha gittim. Bu mecliste diğerinin aynısı idi." İbn Ebû Zeyd ikinci meclisinde aynı şekilde olduğunu görmüş ve şaşkınlık içerisinde kalmış: "Eyvahlar olsun, hakiki ulemâ gitmiş, ilim ve İslâm'ın hürmeti kalmamış." diye feryat etmiştir.bkz Zehebî, *Târîh*, VIII, 347.

rivâyet edilmiştir. Zehebî'nin nakline göre Dârekutnî şöyle söylemiştir: "Yeryüzünde kelâmdan daha fazla nefret ettiğim bir şey yoktur".[811]

Hadîs âlimlerinin bazıları kelâm ilmini sevmedikleri gibi bu ilimle uğraşanları da kınadıkları ve rivâyetlerini reddettikleri vâkî bir durumdur. Şöyle ki:

Musul kadılığı yapmış Muhammed b. Ömer b. Muhammed b. Selem Ebû Bekr İbnü'l-Ci'abî'nin (355/965) bazı kelâm âlimleriyle görüştüğü ve onlarla ders müzakerelerinde bulunduğu nakledilmiştir. Bu durum sebebiyle pek çok ehl-i hadîs tarafından kınanmıştır. Söz konusu muhaddislere göre rivâyetlerinin bir değeri kalmamıştır. Tabakāt kitaplarından el-Ci'abî'nin sadece kelâm ilmiyle uğraşmadığı ayrıca Şiî olduğu ancak Şiîliğini gizlediği anlaşılmaktadır. Ancak her ne kadar gizlemiş olsa da Ci'abî'nin Şiî olmasıyla ilgili olarak hakkında şöyle bir şiir kaleme alınmıştır.[812]

"Bir Şiî'ye duymak istediğini söyler, velâyetin Ehl-i beyt'te olduğunu savunur,
O kişiden uzaklaştığı zaman ise velâyetin sahâbede olduğunu söylerdi." [813]

el-Ci'abî, Mısır'a giderek İhşîdîler ile görüşmüştür. Daha sonra Mısır'dan Dımaşk'a gelmiş, buradaki hadîs erbâbıyla görüşmüş ancak beklediği değeri görememiştir. Dımaşklılar görüşlerini öğrendiklerinde el-Ci'abî'yi Dımaşk'tan kovmuşlardır. O da korku içerisinde buradan kaçmıştır.[814]

el-Ci'abî'nin hadîs ilminde çok güçlü bir ezber sahibi olduğu, dört yüz bin hadîsi ezbere bildiği, altı yüz bin hadîsi müzakere edecek kadar ezber ve ilim sahibi olduğu aktarılmaktadır. Ancak tercih ettiği bazı ravîlerin Şiî olması sebebiyle hayatının sonunda güvenilirliğini kaybettiğini söyleyenler de olmuştur. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Burkânî'den el-Ci'abî'yi sorduğunda, Burkânî'den el-Ci'abî hakkında olumsuz bir şey işitmediği cevabını almıştır. es-Sülemî, Dârekutnî'ye el-Ci'abî hakkındaki eleştirilerin tercih etmiş olduğu mezhepten kaynaklı

[811] Zehebî, *Târîh*, VIII, 579.
[812] Zehebî, *Târîh*, VIII, 85-88.
[813] يعطي الإماميّ ما اشْتَهاه ... ويثبت الأمرَ في القرابة
حتى إذا غاب عنه أنْحى ... يثبت الأمر في الصحابة
[814] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 429.

olup olmadığını sorduğu zaman, Dârekutnî, el-Ci'abî'nin hayatının sonunda hâfızasında sorun olduğu için eleştirilere maruz kaldığını ifade etmiştir.[815]

IV. (X.) asırdaki hadîs usûlüne göre şer'î hükümlerin herhangi birine muhalefet edildiğinde muhaddisin rivâyetinin kabul edilmediği kuralına uyulduğu görülmektedir. Yukarıda zikredildiği gibi İbn Cevsâ'nın, evinde köpek beslediği için tenkit edilmesi bu konuda bir örnek teşkil etmektedir.[816]

Muhaddislerin -ömürlerinin son döneminde olsa dahi- hâfızalarında sorun yaşadıklarının bilinmesi diğer ulemâ indinde muteber olmalarını engellemektedir. Bu durumun Dımaşk'taki bir örneği Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer el-Kazvînî'dir (315/927). el-Kazvînî, Dımaşk ve Remle kadılığı yapmış Şâfiî bir âlimdir. Kendi evinde hadîs okumuş ve yazdırmış, saygın âlimler onun meclisinde toplanmışlardır. İlerleyen yaşlarında hâfıza problemi yaşamaya başlamış ve hadîsleri farklı senedlerle rivâyet etmiştir. Hadîs vaz' etmeye bile başlamıştır. Bu sebeple talebeleri nazarında güvenilirliğini kaybetmiştir. Öyle ki hâfızasının güçlü olduğu dönemde kendisinden alınıp yazılarak kitap hâline getirilmiş hadîs rivâyetleri dahi yakılmıştır. Hatta talebeleri bu kitapları hocalarının gözlerinin önünde yakmışlar ve onun ilim meclisini terk etmişlerdir. Bu olaylardan kısa bir süre sonra el-Kazvînî vefat etmiştir.[817]

Şemsüddîn es-Sehâvî, istikrar dönemlerinde Dımaşk'ta ilmin geliştiğini, IV. (X.) asırda olduğu gibi karmaşaların yaşandığı dönemlerde ilmin azaldığını ancak bununla beraber her zaman Dımaşk'ta muhaddisler olduğunu aktarmıştır.[818] IV. (X.) asırda Dımaşk'ın Şam bölgesinin baş şehri olması bakımından bu bölgedeki küçük şehirlerde yetişen âlimlerin diğer alanlarda olduğu gibi hadîs ilmi için de Dımaşk'a geldikleri görülmektedir.

4) Dımaşk'ta Hadîs Usûlü

Hadîs ilminin intikali, hoca ile talebe arasında birçok usul ve değişik üslupla yapılmaktaydı. Bunlar aşağıda sıralanacaktır:

[815] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, IV, 42.
[816] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 116; Zehebî, *Târîh*, VII, 366.
[817] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 169.
[818] Sehâvî, *el-İ'lân,* s. 295-296.

Söz konusu usullerin ilki semâ "hadîsi râvîden işiterek öğrenme" usulüdür. Ulemâ özellikle ilk dönemlerde hadîs naklini daha çok bu yöntemle yapmıştır. Zira söz konusu yöntem öğrencinin işittiği hadîsi hem mânâ hem lafız olarak kavramasına imkân vermektedir. Bazı âlimler ise bu metodu ilk sıraya koymazlar. Sebebi ise hadîslerin sadece işitilerek tam anlamıyla kavranmasını mümkün görmemeleridir. İşitilen hadîslerin aynı zamanda kaydedilmesi de gerekir. Kayıt altına alınan hadîsler, her türlü hatadan berî olacaktır. Dımaşk'ta ilk asırlarda olduğu gibi IV. (X.) asırda da hadîslerin sema yoluyla aktarılması en fazla kullanılan yöntemlerden birisidir.[819]

Bir başka usul de arz usulüdür. Talebenin hocasının önünde yazdığı hadîsleri okuması veya hocanın öğrencisinin kendinden yazdığı hadîsleri tekrar gözden geçirmesi usulüdür. İcâze usulü ise muhaddisin başka bir kişiye kendi rivâyetlerini aktarma izni vermesidir. Hadîs hocası bazen belirli hadîslere veya bütün okuttuğu hadîslere icâzet yoluyla rivâyet etme izni verir. İlmî değer olarak icâze ilk iki usulden daha aşağıdadır.

IV. (X.) asır Dımaşk'ında ilimle iştigal etmenin bir gelenek oluşturduğu ailelerde babadan oğula rivâyet ve icâzetler olduğu görülmektedir. Bu hususta özel kitaplar kaleme alınmıştır. İcâzet bazen yazılı olduğu gibi bazen de sözlü olarak verilmekteydi. Örneğin Zekeriyyâ b. Ahmed (330/941), muhaddis olan baba ve dedesinden hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Ayrıca bir muhaddisin hadîs kitaplarından bazılarını veya tamamını başka bir âlime vererek rivâyet etmesi için izin vermesi olan münâvele; muhaddisin belirli hadîsleri veya bir kitabı başka bir şahsa gönderip kendisinden rivâyet etmesine izin vermesi olan mürâsele; bir muhaddisin kitabını bulan kişinin hadîsleri o kitaptan rivâyet olarak aktarması olan vicâde gibi usuller de söz konusudur.[820]

Özellikle Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs rivâyetlerinde daha fazla değer verilen "âlî isnâd" kavramı bir hocanın kırâatinin dayandığı sahâbî ile hoca arasındaki râvîlerin az, meşhur ve güvenilir âlimler olması demektir. Kārî ile rivâyetini naklettiği sahâbî arasındaki kişilerin az olması o rivâyete hata girme ihtimalinin daha az olması anlamına gelmektedir. Dımaşklılar kırâat hususunda Hz. Osman'a dayandırdıkları İbn Âmir kırâatinin âlî isnâd olduğunu söylemektedirler. Şöyle ki IV. (X.) asır Dımaşk kurrâlarının silsilesi, Hz. Osman'ın Şam

[819] Abdullah Aydınlı, "Semâ", *DİA*, XXXVI, 457; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 285-87.
[820] İbn Asâkir, *Târîh*, XIX, 58-59; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 285-87.

mushafı ile Şam'a gönderdiği el-Muğîre b. Ebû Şihâb'a (91/710) dayanır. el-Muğîre b. Ebû Şihâb, Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Osman'dan öğrenmiştir. Dolayısıyla Dımaşk kırâati Resûl-i Ekrem'e (s.a.s.) Hz. Osman aracılığıyla ulaşmaktadır.[821]

İşte bu sebeple İbn Asâkir, İbn Âmir kırâati için "el-kırâatü'l-Osmâniyye (Hz. Osmân kırâati)"[822] ifadesini kullanmıştır. Makdisî, İbn Âmir'in kırâatini doğrudan Hz. Osman'dan okuduğu, çocukluğunda Hz. Osman'dan işittiği, doğrudan Hz. Osman'dan değil ondan okuyanlardan okuduğu şeklinde üç farklı rivâyetin bulunduğundan bahsetmektedir. Ayrıca bu üç şekildeki rivâyetin, başka bir tarîkte bulunmadığını aktarmaktadır. Hatta diğer kārîlerin Hz. Ali, Hz. Übeyy b. Kâ'b, Hz. Abdullâh ve Hz. İbn Abbâs ile aralarında iki veya üç kārî bulunduğunu söylemiştir.[823]

IV. (X.) asırda kārîlerin âli isnâda verdikleri öneme bir başka örnek dönemin kārîlerinden el-Antâkî'nin, o dönemin ünlü Dımaşk kārîlerinden Muhammed b. Ali'ye giderek Kur'ân'ı hatmetmiş ve icâzet almış olmasıdır. el-Antâkî, Muhammed b. Ali'ye, Kur'ân'ı hatmettikten sonra bu icâzeti almasının tek sebebinin, İbn Ali'deki senedi öğrenmek olduğunu, yoksa ilmî kaygıyla okumadığını söylemiştir. Ebû Ali el-Antâkî, eş-Şenbûz'den aldığı rivâyeti, eş-Şenbûz hayatta olduğu sürece rivâyet etmemiştir. eş-Şenbûz'un vefatından sonra okumuş olduğu kırâati rivâyet etmeye başlamıştır.[824]

Dımaşk'ta âli isnâdın önemli olduğu bir diğer alan fıkıhtır. Dımaşklılar'ın hadîslere dayalı bir fıkıh anlayışına sahip olmaları onların fıkıh alanında da âli isnâda önem vermelerine sebep olmuştur. İmâm Şâfiî'nin Evzâî hakkında "Fıkhı, hadîsine bu kadar benzeyen başka birini görmedim" sözü Evzâî'nin ve Dımaşklılar'ın fıkha tamamen senede dayalı naklî bir bakış açısıyla baktıklarını gözler önüne sermektedir.[825]

Dımaşk'ın ilim ve hadîs anlayışında âli isnâdın önemini gösteren ve vurgulayan Evzâî ile Ebû Hanîfe arasında geçen bir münazara söz konusudur. Münâzara da Evzâî, Ebû Hanîfe'ye neden namazdaki bütün tekbirlerde ellerini kaldırmadıklarını sorar. Ebû Hanîfe, bu hususta tek ve sahih bir hadîs olmadığından söz edince Evzâî, olduğunu söyler ve Zührî'den naklen Sâlim

[821] Zürkānî, *Menahilü'l-irfan*, I, 415.
[822] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIX, 278; Altıkulaç, "İbn Âmir", *DİA*, XIX, 309.
[823] Makdisî, s. 143-144
[824] İbnü'l-Adîm, V, 2375.
[825] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 183; Zehebî, *Siyer*, VII, 114; Öğüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546.

b. Abdullâh'ın Abdullâh b. Ömer'den aktardığı "*Efendimiz sallallâhü aleyhi ve alâ âlihî ve sellem iftitâh tekbiri alırken, rükûya eğildiğinde ve rükûdan kalkışta ellerini omuzlarına kadar kaldırırdı*" hadîsini rivâyet eder. Ebû Hanîfe ise Hammâd, İbrâhim en-Neha'î ve Alkame b. Mes'ûd'dan "*Efendimiz ellerini sadece iftitâh tekbirinde kaldırırdı*" hadîsini rivâyet eder. Bunun üzerine Evzâî "Ben sana Sâlim b. Abdullâh aracılığıyla Abdullâh b. Ömer'den hadîs aktarıyorum; sen ise bana Hammâd ve İbrâhim en-Neha'î'den bahsediyorsun!" şeklinde tepki gösterir. Ebû Hanîfe ise hadîs âlimleri arasında tanınmayan; ancak fıkıh bilgileriyle meşhur hocalarına işaret ederek; Hammâd'ın, Zührî'den, İbrâhim'in Sâlim'den daha bilgili birer fakîh olduklarını; Alkame'nin de İbn Ömer'den aşağı derecede bir fakîh olmadığını söyler. el-Kemâl İbnü'l-Hümâm bu konuda, Ebû Hanîfe'nin râvîlerin fakîh oluşuna önem verirken Evzâî'nin âlî senede itibar ettiğini aktarmıştır.[826]

Dımaşklılar küçük yaştaki çocuklarını bile, çok yaşlı, değerli hadîs râvîlerinin meclislerine âli isnâdı almaları gayesiyle götürmüşlerdir. Ahmed b. Muhammed b. Selâme (328-417/940-1026) çocuk yaştayken babası onu Dımaşk'ın meşhur muhaddislerinden Hayseme b. Süleymân'ın Emevî Câmii'ndeki hadîs meclisine götürmüş; o da etkilendiği bu anısını talebeleriyle paylaşmıştır: "*Hayseme b. Süleymân hadîs rivâyet ederken ben hadîs meclisinde uyuyordum; babam beni dürtüp uyandırıyordu. Gözümü açınca Hayseme b. Süleymân'a bakıyordum. Çok uzun boylu, kulakları ve burnu çok büyüktü.*" Ahmed b. Muhammed b. Selâme, Hayseme b. Süleymân'dan çok sayıda âli isnâdlı hadîs rivâyet etmiştir.[827]

Dımaşk'ta hadîs alanında kaleme alınan eserler; tabakāt, emâlî ve tarih şeklini almıştır. İbn Zebr'in (379/990) *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* isimli eseri IV. (X.) asırda kaleme alınmış tabakāt kitaplarına örnek olarak verilebilir. Tarih kitaplarına örnek olarak bu alanda çok önemli bir kitap olan III. (IX.) asrın ikinci yarısında kaleme alınan Abdurrahmân b. Amr b. Abdullâh Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkī* adlı eseri zikredilebilir. IV.

[826] Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, Dâru'l-Fikr, t.y., I, 311; Mervân eş-Şeâr, *el-Evzâî İmâmü's-Selef*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1992, s. 50-51.
[827] Kettânî, *Zeyl*, s. 155.

(X.) asırda ise İbn Ebü'l-Acğiz *Târîhu Dımaşk* adlı kitabı telif etmiştir. İki tarih kitabının ortak özelliği isimleri harf sırasına göre vermiş olmalarıdır.[828]

Dımaşk'ta hadîs ve kırâat ilimlerine duyulan ilgiden dolayı burada bu ilimlerde derin bilgiye sahip âlimlerin yetişmesine vesile olmuştur. IV. (X.) asır Dımaşk'ında ılelü'l-hadîs gibi yüksek bir hadîs ricali ilmi gerektiren mevzularda âlimler vardır. Bu âlimlerin birisi Dımaşk'ta döneminin hadîs şeyhi sayılan Ahmed b. Umeyr b. Yûsuf b. Cevsâ'dır (320/932). Ilelü'l-hadîs konusunda derin bilgi sahibiydi.[829] Yine aynı şekilde kırâat ilminde de isnâdlardaki illetlere vâkıf âlimler vardı. İbn Asâkir, el-Ahram'ın kırâat rivâyetlerindeki illetleri bilme noktasında tek merci olduğunu nakletmiştir.[830]

Hadîs usûlüne dâir ilk eser IV. (X.) yüzyılda Râmhürmüzî (360/971) tarafından kaleme alınmıştır. Râmhürmüzî'den sonra bu alanda zikredilen eser Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* adlı eseridir.[831] Dımaşk'ta IV. (X.) asır muhaddisleri hakkında yapılan bu araştırmada hadîs usûlüne dâir bir eser tespit edilememiştir.

IV. (X.) asır Dımaşk'ında cerh ve ta'dîl alanında Abdurrahmân b. Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs'in (327/939) *el-Cerh vet-ta'dîl* adlı eseri bulunmaktadır. Bu eser alanda kaleme alınan ve günümüze kadar ulaşan en muteber kitaplardan birisidir. İbn Ebû Hâtem'in ayrıca ed-Du'afâ adında zayıf ravilerin zikrediliği bir eseri daha bulunmaktadır.[832]

D. FIKIH

Dımaşk'ta fıkıh ilminin temeli, diğer ilimlerde olduğu gibi, Dımaşk'ı fethetmek üzere şehre gelen sahâbe-i kiram vasıtasıyla atılmıştır. İbn Asâkir'in naklettiği, Dımaşk'lı meşhur muhaddis el-Velîd b. Müslim'in (195/810) şu sözü bu durumu açıklar mâhiyettedir: "Şam'a Peygamberimiz'i gören on bin göz girmiştir." İmâm Nesâî (303/916), *Tesmiyetü'l-fukahâ* adlı eserinde Dımaşk'ta bulunmuş fakîhler arasında iki sahâbîyi zikretmiştir. Bu sahâbîler Muaz b. Cebel ve Ebü'd-Derdâ'dır. İmâm Nesâî sahâbîlerden sonra Mekhûl b. Abdullâh eş-Şamî

[828] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 336; Zehebî, *Târîh*, VII, 857; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn,* I, 204; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 296; Selahaddin Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn ed-Dımaşkıyyîn ve âsâruhum el-mahtûta ve'l-matbû'a*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1978, s. 16.
[829] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 114.
[830] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 120; Zehebî, *Siyer*, XV, 564.
[831] Mehmet Görmez, "Ulûmü'l-Hadîs", *DİA*, XLI, 131.
[832] İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* I, 1; Kerem Hilmî, s. 216.

(116/734), Süleymân b. Musâ (119/737), Abdurrahmân Evzâî (157/774) ve Saîd b. Abdülazîz'in (167/783) isimlerini sayar.[833] İbnü'n-Nedîm, Dımaşklı âlimler arasında Mekhûl b. Abdullâh eş-Şamî ve Abdurrahmân Evzâî'yi saymış ve Evzâî'nin fıkıh alanında *Kitâbü's-Sünen fi'l-fikh* ve *Kitâbü'l-Mesâil fi'l-fikh* adlı iki eserinden bahsetmiştir.[834]

Şam vâlisi Yezîd b. Ebû Süfyân, Hz. Ömer'den İslâm'ı öğretmesi için sahâbî görevlendirmesini talep edince, bu amaçla Şam'a gelen ilk sahâbîlerin Hazrecli Ensârî Muâz b. Cebel (17/638), Hazrecli Ensârî Ebü'd-Derdâ (32/652 [?]) ve Hazrecli Ensârî Ubâde b. es-Sâmit (34/654) (r.anhüm) olduklarını daha önceki bölümlerde aktarmıştık.[835] Bu üç sahâbîden başka Adnânîler'den Gıfâr kabilesine mensup Ebû Zer el-Gıfârî (32/653), Suriye ve Filistin fakîhi diye tanınan Muâz b. Cebel'in öğrencisi Yemenli Abdurrahmân b. Ganm (78/697) ve Evsli Ensârî Fedâle b. Ubeyd (53/673), Dımaşk'ta ilmin ve fıkhın öncüleri olmuşlardır.[836] Onlarla başlayan fıkıh öğretimi daha sonra Şam'a hicret eden sahâbîlerle devam etmiştir. Sahâbe, ilim halkalarında ve mescidlerde fıkhî hükümleri halka öğretmiştir. Sahâbeden sonra âlimu'ş-Şam, fakîhu'ş-Şam, şeyhu'ş-Şam lakablı Mekhûl ed-Dımaşkī gibi âlimler yetişmiştir. Abdurrahmân Evzâî gibi âlimler ile birlikte Dımaşk'ta fıkıh ilmi gelişme göstermiştir.[837] Dımaşk'ta tâbiînin sahâbeden ilim öğrenmesi konusunda, el-Velîd b. Müslim'in Mekhûl ed-Dımaşkî'den aktardığı şu örneği dile getirmek uygun olacaktır. Rivâyete göre Mekhûl şöyle demiştir:

"*Bir gün cenâze namazını kıldıktan sonra Enes b. Mâlik'i Dımaşk Câmii'nde gördüm. Kendi kendime 'Efendimiz'in bir sahâbîsini görüyorum; nasıl kendisine selâm vermeden, ilim sormadan geçerim' dedim. Gidip selâm verdim ve 'Cenâze namazı kılmaktan veya defin merâsiminde bulunmaktan dolayı abdest bozulur mu' diye sordum. Namazdan çıkıp namaza geldik abdeste ne lüzum var dedi?*"[838]

Dımaşk'ta sahâbe-i kirâm döneminden itibaren IV. (X.) asra kadar hadîs merkezli bir fıkıh anlayışının hâkim olduğunu söylemek mümkündür. İmâm Evzâî kaynaklı fıkıh okulunun

[833] Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Tesmiyetü'l-fukahâi'l-emsâr*, thk. Mahmûd Zâid, Dâru'l-Va'y, Halep 1369, s. 129.
[834] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 279.
[835] Zehebî, *Siyer*, II, 344.
[836] Tomar, "Suriye", *DİA*, XXXVII, 555-557.
[837] İbn Tolun, *Kudat-ı Dımaşk*, s. 2; Mennâ' el-Kattân, *Târîhü't-teşrî' el-İslâmî*, Mektebetü Vehbe, Kâhire 2001, s. 277; Amayre, s. 147.
[838] İbn Sa'd, VII, 453.

IV. (X.) asra kadar kesintisiz bir şekilde burada hâkim oluşu bu hususta en büyük delildir. Mekhûl ed-Dımaşkî'ye ictihad ve görüş gerektiren meseleler sorulduğunda çoğu zaman bilmediğini ifade ederken, kendi görüşüne dayalı bir fetva vermesi durumunda da önce "*Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh; bu bir rey ve görüştür. Görüşün doğru olduğu kadar hatalı olma ihtimali de vardır*" dedikten sonra cevabını vermiştir.[839] Ayrıca Evzâî'nin en önemli talebelerinden birisi olan el-Velîd b. Müslim de, Dımaşk'ta hadîsleri fıkıh bablarına göre ayırarak sünen kitabı[840] yazmıştır.[841]

Evzâî mezhebi ve anlayışı II. (VIII.) asırdan itibaren Dımaşk fıkhını ve fıkıh anlayışını Irak'taki "medresetü'r-re'y" ve Medîne merkezli "medresetü'l-hadîs"ten ayrıştıran özelliklere sahiptir. Schacht, Evzâî'nin Şam bölgesinde bu okulun tek temsilcisi olduğunu dile getirerek onun, Hz. Peygamber'den gelen hadîslere sâdık kalınması hususunda büyük hassasiyet gösterdiğini ve bu hususstaki hassasiyetinin Kur'ân-ı Kerîm'de Resûlullâh'ın (s.a.s.) üsve-i hasene olarak tanımlanmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Evzâî'nin, re'y ve görüşe dayalı hüküm vermekten kaçınmasını, konuyla ilgili hadîslere ve Ömer b. Abdülazîz'den nakledilen; Kur'ân üzerine görüş belirtmeyi yasaklayan bir rivâyete dayandırdığını aktarmıştır.[842]

Dımaşk'ın fıkıh anlayışı İbn Şihâb ez-Zührî gibi hadîs âlimlerinin de etkisi ile re'y değil nakil usulü üzeredir. Ancak Mekhûl ed-Dımaşkî gibi re'y akımına mensup âlimler de vardır. Evzâî'nin güçlü ve hadîse çok benzeyen fıkıh anlayışı ile birlikte re'y görüşlü fakîhlerden bahsetmek mümkün değildir.[843]

[839] İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXV, 227; Zehebî, *Siyer*, V, 161.
[840] el-Velîd b. Müslim'e ait onlarca eserden sadece bir adet yazma eseri Zâhiriyye kütüphanesinde bulunmaktadır. Bkz. Kehhâle, XIII, 171-172.
[841] İbn Sa'd, VII, 470; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXVI, 355.
[842] Joseph Schacht, *Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1950, s. 34, 119.
[843] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 297-306.

IV. (X.) asır seyyâhı Makdisî, bu asırda Sevâd-ı A'zam'ı (Ehl-i Sünnet'i) teşkil eden müslümanları bölgeler itibariyle dört mezhebe ayırdığı zaman[844] Şam'da (Dımaşk) Hadîs[845] erbâbının bulunduğunu söylemiştir.[846]

IV. (X.) asrın başlarından itibaren gitgide Dımaşk fıkıh geleneğine hâkim olan nakil ağırlıklı Şafiîlik'in burada hızla yayılmasını Dımaşk fukahâsının hadîs merkezli fıkıh anlayışına dayandırmak mümkündür.

Şöyle ki; bir mezhebin devlet tarafından desteklenmesi o mezhebin yayılmasına sebep olacağı gibi, bir mezhebin usul ve anlayışının, yayıldığı bölgenin kültürel ve sosyal yapısına uygun olmasının da, mezhebin yayılmasında etken bir âmil olduğu bir gerçektir.[847]

İbn Haldûn, *Mukaddime*'sinde bu hususu destekler mâhiyette, Endülüs ulemâsının ve halkının Mâlikîlik'i tercih etmelerine sosyal bir gerekçe göstermektedir. İbn Haldûn'a göre bedevîliğe yakın olan Endülüs ulemâsının ve halkının bedevîliğe yakın unsurlar taşıyan Mâlikîlik'i tercih etme sebepleri arasında o toplumun sosyal yapısı oldukça önemli bir sâiktir.[848]

Dımaşk'ta fıkıh tedrisinin belirli mekânlarda yürütüldüğü görülmektedir. Medreselerin henüz kurulmadığı IV. (X.) asırda fıkıh eğitimi, ev gibi özel mekânlar yanı sıra câmi ve mescidler gibi umûmî mekânlarda da verilmekteydi. Dımaşk Câmii'nde yapılan fıkıh okumaları, soru-cevap şeklinde icrâ ediliyordu. Soruyu soran talebe, verilen cevapları kayıt altına alır ve daha sonra da başkalarına naklederdi.[849]

Dımaşk'ta fıkıh ilminin geçirdiği safhaları ve fakîhleri ele alırken, konuya mezhepler açısından da bakmak yararlı olacaktır. Bilindiği üzere mezheplerin teşekkül zamanı, yeri ve aşamaları hakkında farklı bakış açıları bulunmaktadır. Meşhur olan birinci görüş; belli bir fakîhe mezhep izâfe edilmesinin, fıkıh muhtasarlarının yazılmasının, mezhep kurucularının temel kitaplara şerhler yazmalarının, fıkıh usulüne dâir kitaplar yazılmasının, mezhep imâmları

[844] Bu mezhepler şu şekildedir: Doğuda (Irak) İmâm Ebû Hanîfe ashâbı, batı (Mağrib ve Endülüs) da İmâm Mâlik ashâbı, Şâş ve Nişâbur'da İmâm Şâfiî ashâbı ve Dımaşk'ta hadîs ashâbı. Bkz. Makdisî, s. 39.
[845] Evzâî Mezhebi'nin hadîse yakınlığı meselesi Evzâî mezhebi başlığı altında detaylı bir şekilde ele alınacaktır.
[846] Makdisî, s. 39. Görüldüğü üzere Makdisî, Hanbelî mezhebini müstakil bir mezhep olarak saymayıp, Hanbelîler'i hadîs erbâbı addetmektedir. Bu konu Hanbelî mezhebi kısmında ele alınmıştır.
[847] Koca, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 539.
[848] İbn Haldûn, *Mukaddime*, s. 266; Cübûrî, *el-İmâmü'l-Evzâî*, s. 243.
[849] Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 306; Amayre, s. 125.

ve talebelerinin fıkhî görüşlerinin yeni meselelere uygulanmasının IV. (X.) yüzyıl civarında başlamış olduğudur.[850] İkinci görüş ise Makrîzî'ye dayandırılan ve mezheplerin VII. (XIII.) asrın sonlarında belirginleştiği tezidir.[851]

Mezheplerin teşekkülü açısından IV. (X.) asır Dımaşk'ına bakıldığında, II. (VIII.) asırda Dımaşk'ta tesis edilen Evzâî mezhebinin bölgede etkin olduğu görülür. Öyle ki, bu mezhebe müntesip olmayan hiçbir imâm ve hatîbi hazmedemeyen bir gelenek oluşmuştur. Ancak Evzâî mezhebi, mezhebi kalıcı ve daimî kılacak etkenleri elde edemediğinden dolayı III. (IX.) asrın sonları ve IV. (X.) asrın başlarından itibaren Dımaşk'ta Şâfiî mezhebi yerleşmeye başlamıştır. Evzâî mezhebinden Şafiî mezhebine dönüşümdeki âmiller Evzâî mezhebi başlığı altında tafsilatlı bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca Şafiîlik'in Dımaşk'ta hâkim mezhep oluşu Şafiî mezhebi başlığı altında işlenecektir.

IV. (X.) asrın ikinci yarısında Fâtımîler'in Dımaşk'a hâkimiyeti sürecinde, Şafiî mezhebi dâhil bütün Sünnî mezhepler baskıya mâruz kalmıştır. Ancak Şâfiîler'in bir asra yakın bir süredir çok güçlü bir şekilde Dımaşk'ta yayılıp yerleşmeleri, şehrin fıkıh geleneğindeki etkinliklerini devam ettirmiştir. Buna en bâriz örnek olarak IV. (X.) asrın sonları ve V. (XI.) asrın başlarında Dımaşk'ın önemli hadîs ulemâsından biri olan Temmâm b. Muhammed b. Abdullâh (414/1024) gösterilebilir. Babası *Ahbâru'ş-Şâfiî ve ahvâluhû* adlı eserin sahibi olan Şâfiî âlim Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. el-Cüneyd er-Râzî'dir (347/958). Temmâm, Fâtımîler'e rağmen babasının Şafiîlik yolunu devam ettirmiştir.[852]

Fıkıh ilminin hadîs ilminden ayrışıp müstakil bir ilim, hatta İslâmî ilimler arasında en önemli alan hâline geldiği dönem IV. (X.) asrın ortalarıdır. Fıkıh, fıkıh usulü, hilâf ve cedel gibi terimlerin kullanılmaya başlandığı zaman da IV. (X.) asırdır. George Makdisi IV. (X.) asırda fıkıh ilminin gelişmesinde ta'lîkaların (eleştiri yazılarının) önemli bir rol üstlendiğini aktarmaktadır.[853]

IV. (X.) asırda âlimlerin fıkha bakış açısına ışık tutacak bir benzetme, o dönemin önemli Hanefî fıkıhçılarından Ebû Ca'fer et-Tahâvî (321/933) ile Dımaşk'ın önemli muhaddis ve

[850] Koca, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 539.
[851] George Makdisi, s. 2.
[852] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 43; İbn Kādî Şühbe, I, 133; İbnü's-Salah, *Tabakāt*, I, 183.
[853] George Makdisi, s. 147-148.

tarihçisi Ebû Süleymân Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed er-Rabaî İbn Zebr (379/990) arasında geçen bir konuşmada beyan edilmiştir. Bu benzetme, o dönem hadîs ve fıkıh arasındaki bağı açıklaması açısından da önemlidir. Buna göre et-Tahâvî, hadîs ile fıkhın birbirlerine olan ihtiyaçlarını vurgulamak için Ebû Süleymân İbn Zebr'e şöyle söylemiştir "*Daha önce sizin eserlerinizi gördüm ve hepsini sayfa sayfa inceledim. Ey Ebû Süleymân; siz hadîs âlimleri gerçekten birer eczacı, biz fıkıh âlimleri ise tabîbiz*".[854]

Fıkıh literatürü bakımından IV. (X.) asır, mezheplerin teşekkülü sürecinde oldukça önemli eserlerin kaleme alınmasına şahit olmuş bir asırdır. Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Hanefî fıkhının el kitabı mesabesindeki *el-Muhtasar*'ı, "Küçük Mâlik" lakabıyla meşhur İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî (386/996), Mâlikî fıkhını özetlediği *er-Risâle*'yi ve Ebû Bekr el-Hallâl (311/ 923), Hanbelî fıkhının ilk büyük hukuk müdevvenâtı kabul edilen *Kitâbü'l-Câmi' adlı* eseri IV. (X.) asırda kaleme almışlardır.[855]

Dımaşk fukahâsının bir kısmının kadılık görevinde bulunduğunu, bir kısmının ise kadılık yapmadığını görüyoruz. Ebû Zür'a (302/914), kadılık yapmış bir fakîh olarak ismi öne çıkan bir ilim adamıdır. Ebû Zür'a'nın tam ismi Muhammed b. Osman b. İbrâhim b. Zür'a'dır. Tolunoğulları'ndan Hârûn b. Humâreveyh tarafından Şam'a kadı olarak atanmıştır.[856]

Fâtımîler, Dımaşk'a hâkim oldukları zaman İsmâilî Şiî mezhebine uygun olmayan kuşluk ve terâvîh namazı kılınması gibi bazı Sünnî mezhep uygulamalarını yasaklamışlardır. Ancak toplumun karşı çıkması sonucu bu uygulamalar tekrar serbest bırakılmıştır.[857]

Aşağıdaki başlık altında Dımaşk'ta mevcut oldukları bilinen fıkhî mezhepler, ortaya çıkış ve yayılma süreçleri itibariyle kronolojik olarak incelenecektir. Hanefî, Evzâî, Mâlikî, Şafiî ve Hanbelî mezhepleri ele alındıktan sonra Zâhirî mezhebi gibi Dımaşk'ta sık rastlanmayan mezheplere de değinilecektir.

---

[854] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 315.
[855] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 250; Ahmet Özel, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 15, 17, 19; Christopher Melchert, *The Formation of the sunni schools of law 9th-10th centuries C.E.*, E.J. Brill, Leiden 1997, s. 116.
[856] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 190.
[857] Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *İttiâzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, Kahire 1996, II, 78-79; Koca, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 540.

1) Evzâî Mezhebi

II. (VIII.) asırdan IV. (X.) asra kadar Dımaşk'ta hâkim olup şehrin ilim ve fıkıh tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip olan Evzâiyye mezhebinin kurucusu Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî'dir (157/774). eş-Şîrâzî, *Tabakātü'l-fukahâ*'da el-Evzâî'nin Dımaşk asıllı olmayıp Yemenli olduğunu, on üç yaşında fetva vermeye başladığını, Hakl b. Ziyâd'dan naklen yetmiş bin meselede görüş belirttiğini aktarmıştır.[858]

Evzâî Mezhebi kurulduğundan IV. (X.) asır ortalarına kadar Dımaşk'ta uygulanmış, okunup okutulmuş bir mezheptir. IV. (X.) asır ortalarında Emeviyye Câmii'nde Evzâî mezhebine ait bir Evzâî fıkhı halkası olduğu bilinmektedir.[859] Evzâîlik'in hadîsleri esas alıp onları uygulayan bir mezhep olması şehre seyahat eden seyyahların burada halkın Evzâî Mezhebine müntesip olduğunu söylemek yerine halkın "hadîsleri uyguluyor" sözünü söylemesine sebep olmuştur. Dönemin önemli seyyâhlarından Makdisî, Şam bölgesinde kadıların Hanefî mezhebine mensup olduklarını, ancak halkın "hadîs râvîlerine" yani Evzâî Mezhebi âlimlerine uyduğunu aktarmıştır. Fukahâ arasında ise Şâfiîler'in bulunduğunu; ancak Makdisî'nin kitabı kaleme aldığı IV. (X.) asrın ikinci yarısında Dımaşk dâhil Fâtımîler'in hâkim olduğu bölgelerde Fâtımîler'in resmî mezhebi olan İsmâiliyye mezhebinin diğer mezheplere karşı baskın olduğu da aktarılmıştır.[860]

Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî (771/1370), Ebû Mansûr el-Bağdâdî'den naklen III. (IX.) asrın sonlarında Şâfiî mezhebinin Dımaşk'ta yayılmasına kadar Evzâî mezhebine bağlı olmayan hiçbir kadı, imâm ve hatibin bulunmadığını söylemektedir.[861]

Abbâsî halifeleri el-Mansûr ve el-Mehdî tarafından görevlendirilen, Evzâî mezhebine bağlı Yahyâ b. Hamza'nın[862] Dımaşk'ta (154-183/771-800) yılları arasında kadılık yaptığı bilinmektedir.[863] Yahyâ b. Hamza'nın vefatından sonra oğlu Muhammed b. Yahyâ b. Hamza

[858] Şîrâzî, *Tabakātü'l-fukaha*, I, 76.
[859] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI,151; XIV, 286.
[860] Makdisî, s. 179-180.
[861] İbnü's-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, I, 316; Dayf, s. 103.
[862] Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (153/770) yılının başlarında Dımaşk'a geldiği zaman, Yahyâ b. Hamza'ya hitaben "ey genç âlim Dımaşk halkı senin kadılığın hususunda mutabıktır. Şimdi bu görevini hakkıyla ifa et huzursuzluk çıkarmaktan da kaçın" demiştir. Yahyâ b. Hamza vefatı senesi olan (183/ 800) yılına kadar kadılık yapmıştır. İ'tikatta Kaderî olmakla itham edilmiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 131.
[863] Ebû Zür'a, s. 51; İbn Asâkir, *Târîh*, LXIV, 125; Dayf, s. 102.

(231/845), Dımaşk'ta kadılık yapmıştır.[864] (محدِّثُ دمشق) ünvanıyla bilinen Dımaşk'ın en meşhur muhaddislerinden birisi ve kadısı Duhaym lakabıyla meşhur Abdurrahmân b. İbrâhim b. Amr, Evzâî mezhebine mensup bir fakîh olarak bilinmektedir. Duhaym'ın Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil tarafından Dımaşk ve Filistin kadılığına getirildiği, daha sonra ise kadılığına tayin edildiği Mısır'a giderken yolda (245/859) vefat ettiği bilinmektedir.[865] Abdurrahmân Duhaym'ın sülelesi Dımaşk'ta IV. (X.) asrın sonuna kadar devam eden ilim ve kadılıkla meşhurdur. [866]

Yukarıda Dımaşk fukahâsının hadîs merkezli fıkıh anlayışına dikkat çekmiştik. İşte bu anlayışın yerleşmesinde el-Evzâî, ciddî bir rol üstlenmektedir. el-Evzâî'nin fıkıh usûlünde, hadîsçiler kadar hadîsler dikkate alınmaktadır ve hatta fıkhı hadîse benzeten bir anlayış söz konusudur. Bu hususta Murâdî'nin, Şâfiî'den naklettiği şu söz Şâfiî'nin Evzâî'ye olan takdirini de göstermektedir: "Fıkhı, hadîsine bu kadar benzeyen başka birini görmedim."[867]

Evzâî ile Ebû Hanîfe arasında geçen münazara, Evzâî'nin fıkhî meselelere tamamen senede dayalı naklî bir bakış açısıyla baktığını gözler önüne sermektedir. Münâzara Mekke'de Dâru'l-Hannâtîn'de cereyan etmiştir. Evzâî, Ebû Hanîfe'ye neden namazdaki bütün tekbirlerde ellerini kaldırmadıklarını sorar. Ebû Hanîfe, bu hususta tek ve sahih bir hadîs olmadığından söz edince Evzâî, olduğunu söyler ve kendisinin Zührî'den Sâlim b. Abdullâh aracılığıyla Abdullâh b. Ömer'den "*Efendimiz sallallâhü aleyhi ve alâ âlihî ve sellem iftitâh tekbiri alırken, rükûya eğildiğinde ve rükûdan kalkışta ellerini omuzlarına kadar kaldırırdı*" hadîsini rivâyet eder. Ebû Hanîfe ise Hammâd, İbrâhim en-Nehaî ve Alkame b. Mes'ûd'dan "*Efendimiz ellerini sadece iftitâh tekbirinde kaldırırdı*" hadîsini rivâyet eder. Bunun üzerine Evzâî "Ben sana Sâlim b. Abdullâh aracılığıyla Abdullâh b. Ömer'den hadîs aktarıyorum; sen ise bana Hammâd ve İbrâhim en-Nehaî'den bahsediyorsun!" şeklinde tepki göstermiştir. Ebû Hanîfe ise hadîs âlimleri arasında tanınmayan; ancak fıkıh bilgileriyle meşhur hocalarına işâret ederek; Hammâd'ın, Zührî'den, İbrâhim'in Sâlim'den daha bilgili birer fakîh olduklarını; Alkame'nin de İbn Ömer'den aşağı derecede bir fakîh olmadığını öne sürmüştür. el-Kemâl İbnü'l-Hümâm

[864] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIII, 267-268.
[865] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 202-203; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 163.
[866] İbn Zebr, II, 633; İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 21-XXXV, 146-147; Zehebî, *Târîh*, VI, 912.
[867] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 183; Zehebî, *Siyer*, VII, 114; Öğüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546.

bu konuda, Ebû Hanîfe'nin râvîlerin fakîh oluşuna önem verirken Evzâî'nin âlî senede itibar ettiğini aktarmıştır.[868]

IV. (X.) asrın ilk yarısında Dımaşk'ta vefat eden bazı âlimlerin, İmâm Evzâî'den bazı fıkhî meseleleri ve rivâyetleri nakletmeye devam ettiklerine dâir kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Bu âlimlerden birisi olan Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Eş'as (328/940), İmâm Evzâî'den ekmeğin taneyle satılmasının, ağırlığında bazı değişiklik olmasına rağmen, ekmek satıcısının niyetinin ekmeği daha küçük satarak fazladan kâr elde etme amacı gütmemesi şartıyla, câiz olduğunu rivâyet etmiştir.[869] Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Gazvan Ebü'l-Hüseyn de (320/932 civarı), İmâm Evzâî'den deniz suyuyla ilgili münker bir hadîs rivâyet etmiştir.[870]

IV. (X.) asrın ortalarına kadar Dımaşk'ta Evzâî mezhebi kadısı bulunuyordu. Şam'da bu mezhebin son kadısı Ahmed b. Süleymân b. Hazlem'dir[871] ve 347/958 yılında vefatına kadar Dımaşk Emevî Câmii'nde Evzâî mezhebinin son müderrisliğini yapmıştır.[872] Tâcüddin İbnü's-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, adlı eserinde Şafiî Dımaşk kadısı Ebû Zür'a Muhammed b. Osman'dan sonra Dımaşk'a kadı olup Şafiî olmayan tek kadının İbn Hazlem olduğunu söylemiştir. Ebû Zür'a'dan naklen Şafiî kadı atamalarının Mısır ve Dımaşk'ta I. el-Melikü'z-Zâhir Baybars (676/1277) döneminde 664/1289 senesine kadar devam ettiğini aktarmıştır.[873]

Yukarıda, özellikle İmâm Ebû Yûsuf'un kādı'l-kudât olduğu dönemde Abbâsî Devleti tarafından atanan kadıların Hanefî olduğunu nakletmiştik. IV. (X.) asrın başlarına kadar Evzâî mezhebinin ve kadılığının devam ettiği bilgisi de nakledilmiştir. Bu durumu değerlendiren Şevkî Dayf, Dımaşk'ta bir Hanefî ve bir Evzâî kadısının aynı anda görev yaptıklarını söylemiştir.[874]

[868] İbnü'l-Hümâm, I, 311; Mervân eş-Şeâr, s. 50-51.
[869] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 383.
[870] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 109.
[871] Ahmed b. Süleymân b. Eyyûb b. Hazlem, Dımaşk'ta 258/872 yılında doğmuştur. Bağdat ve Sâmerrâ'ya gidip orada uzun ikametten sonra Dımaşk'a tekrar dönüp burada hayatının sonuna tedrise devam etmiştir.Sezgin, III, 245.
[872] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI,150; Zehebî, *Târîh*, VIII, 848.
[873] İbnü's-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, III, 196.
[874] Dayf, s. 102.

IV. (X.) asır kadıları üzerine yapılan çalışmalarda farklı mezheplere müntesip iki kadının aynı anda Dımaşk'ta görev yaptığı bilgisine rastlanmamıştır. Bağdat'tan atanan kadıların bazılarının bilfiil kadılık yapmadıkları, Şam ulemâsından vekil tayin ettikleri görülmüştür. Bu vekiller bazen iki kişi olabilmekteydi. Bağdat'tan atanan farklı mezhep mensubu kadıların, Dımaşk'lı Evzâî mezhebine bağlı fukahâyı vekil tayin ettiğini söylemek mümkündür. Örneğin Dımaşk'a 333/945 yılında kadı olarak atanan Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed, yerine Evzâî mezhebinin son kadı temsilcisi Ebû Tâhir Ahmed b. Süleymân b. Hazlem'i (347/958) vekil tayin etmiştir. Ebû Tâhir İbn Hazlem bu görevde vefatına kadar bulunmuştur.[875]

Ebû Zür'a Muhammed b. Osman b. İbrâhim es-Sekafî (302/914), koyu bir Şafiî olup Şam kadılığı yapmıştır. Dımaşk'ta hâkim olan mezhep Evzâîlik iken burada Şâfiî mezhebini yayan ilk kişinin Ebû Zür'a olduğu bilgisi yukarıda aktarılmıştı. Oldukça zengin olan ve Şam civarında geniş arazi ve köylere sahip Ebû Zür'a, Şafiîlik'in temel kitabı olan *Muhtasaru'l-müzenî'*yi[876] ezberleyene teşvik amaçlı 100 dinar (altın) veriyordu. İbn Zûlâk, *Târîhu kudâti Mısır* adlı kitabında Ebû Zür'a'nın Mısır vâlisiyken 284/897-8 yılında Mısır kadılığı da yaptığını, Şâfiî mezhebine bağlı olduğunu, mezhebini burada da yaymaya çalıştığını söylemiştir.[877] Ebû Zür'a'nın Dımaşklılar'ı Evzâîlik'ten uzaklaştırma ve Şâfiî mezhebine davet faaliyeti vefatından sonra da talebeleri aracılığıyla devam etmiştir. Söz gelimi talebelerinden birisi, yine Dımaşk kadısı olan oğlu el-Hüseyn b. Muhammed b. Osman'dır. el-Hüseyn b. Muhammed, Abbâsî Halifesi Râdî-Billâh ve daha sonra İhşîdîler tarafından Dımaşk ve Mısır kadılığına atanmıştır.[878]

Tabakāt ve tarih kaynaklarında bir âlimin, kendi mezhebini bulunduğu şehirde yaymaya çalıştığı fikrine birçok yerde rastlanmaktadır. Yukarıda adı geçen Ebû Zür'a'nın yanı sıra meşhur hadîs *Müsned'*i sahibi Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhim b. Yezîd Ebû Avane en-Neysâbûrî'nin Şâfiî mezhebini, Nîşâbur ve Cürcân arasında bulunan İsferâyin'e getiren isim

[875] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI,151; XIV, 286.
[876] *el-Muhtasar* (*el-İhtisâr*). İmâm Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eseriyle birlikte Şâfiî mezhebinin temel kaynakları arasında yer alan ve ders kitabı olarak okutulan bir kitaptır. Bu eser Şâfiî'nin öğrencileri tarafından onun mezhebine dâir yazılan ilk kitaptır. Bkz. Ebû İbrâhim İsmâil b. Yahyâ b. İsmâil eş-Şafii Müzeni, *Muhtasarü'l-Müzeni fî furui'ş-Şafiiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998; Şükrü Özen, "Müzenî", *DİA*, XXXII, 248.
[877] İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 190; Zehebî, *Târîh*, VII, 56-57; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şafiîyyîn*, I, 232. Zehebî, *Siyer*, XIV, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 131; İbn Tolun, s. 22.
[878] İbnAsâkir, *Târîh*, XIV, 317-318.

olduğu aktarılmıştır. Ebû Avâne, pek çok kez Şam'a ziyaretlerde bulunmuştur.[879] Ancak George Makdisi gibi günümüz araştırmacıları arasında, bir mezhebin bir kişi tarafından bir bölgede âniden yayıldığı veya yok olduğu fikrine itiraz edenler vardır. Mezheplerin ortaya çıkışına dâir bir hükme varılamayacağı gibi bir mezhebin kaldırılmasına dâir de bir hüküm vermenin mümkün olamayacağı kanaatindedirler. Mezhepler birer görüş, yön ve nazariyat olup bir nazariyat birçok kişi tarafından benimsenip savunulmadığı sürece o mezhep var olma imkânı bulamayacaktır. Mezheplerin bir insan gibi âniden ölmesi söz konusu olmayıp; ancak savunucularını kaybederek bir süreç içerisinde yok olurlar.[880] Aşağıda görüleceği gibi Dımaşk'ta Evzâî mezhebine mensup talebeler, mezhebi müzakere ve tedris etmeyi bırakmıştır. Bu tavırlarından dolayı dönemin âlimlerinden Saîd b. Abdülazîz et-Tenûhî ed-Dımaşkī, (167/783) talebelerine serzenişte bulunmaktadır.[881]

IV. (X.) asır seyyâhı Makdisî, Dımaşk fakîhi Evzâî ile Dımaşk kārîsi olan İbn Âmir'in şöhret bulmamalarının, çok sayıda talebe akışının olduğu şehir ve mekânlardan uzak durmalarından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Eğer Evzâî Hicaz, Irak veya hac yolunda bir yerde ikâmet ediyor olsaydı, mezhebinin de İslâm âleminin hem doğusuna hem batısına yayılmış olacağını söylemektedir.[882] Makdisî'nin Evzâî hakkındaki ilim çevrelerinden uzak olması tespiti bir gerçektir. Şöyle ki; Evzâî hayatının en verimli uzun yıllarını ilmî çevrelerden uzak, cihat niyetiyle haçlılara cephe olan Beyrut'ta geçirmiştir. Bazı batılı araştırmacılar da Makdisî'nin bu görüşünü desteklemişlerdir.[883] Ancak Evzâî'nin, canlı ilim merkezlerinden uzak oluşu, en azından IV. (X.) asra kadar mezhebinin yok olmasına yol açmamıştır. Görüşleri ve bu görüşlerini benimseyen âlimler iki asra yakın süre devam etmiştir.[884] İbn Kesîr, Evzâîlik'in 220 yıl kadar bir süre Dımaşk ve civarında hüküm sürdüğü kanaatindedir.[885] Dolayısıyla Evzâî mezhebinin kalesi diyebileceğimiz Dımaşk'ta bu mezhebin yok olmasının en önemli sebeplerinden birincisi yukarıda belirtildiği gibi ilmî canlılığın hâkim olduğu ve talebe hareketinin devamlılık gösterdiği merkezlerden uzak bir yerde olmasıdır.

[879] İbnAsâkir, *Târîh*, LXXIV, 145; Zehebî, *Târîh*, VII, 315.
[880] George Makdisi, s. 4-5.
[881] Ebû Zür'a, s. 158; Muhammed es-Sâlih, *Rihle*, s. 243.
[882] Makdisî, s. 144.
[883] George Makdisi, s. 4.
[884] İbn Hazlem'in vefatı 347/958 yılıdır.
[885] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, X, 115; Muhammed es-Sâlih, *Rihlet*, s. 58.

Evzâî mezhebinin uzun soluklu olamamasının bir diğer önemli sebebi ise İmâm Şâfiî'nin tâbiriyle, talebelerinin bu mezhep mensubu hocalarının yolunu devam ettirmemeleridir. Talebelerinin Evzâî mezhebini ihmâl etmesi, mezhebi tarihten silinmeye mahkûm etmiştir. Bu ihmal Evzâî'nin vefatından hemen sonra başlamıştır. Dımaşk'ın âlimleri arasında ismi geçen Ebû Muhammed Saîd b. Abdülazîz et-Tenûhî ed-Dımaşkī'nin (167/783), Evzâî'den sonra onun talebelerine hitaben "*Size ne oluyor da hiç toplanmıyorsunuz! Size ne oluyor da hiç fıkhınızı müzâkere etmiyorsunuz!*" diyerek ikazda bulunduğu nakledilmiştir.[886] Şüphesiz bir mezhebin ilmî olarak güçlü âlimler ve siyasîler tarafından benimsenmesi o mezhebin yayılmasına vesîle olmuştur. Nitekim Şâfiî'nin, el-Leys b. Sa'd fıkhından bahsederken "*Leys fıkıhta Mâlik'ten daha üstündür. Ancak talebeleri onun fıkhını yüceltmemiş, mezhebi koruyacak çaba ve gayret göstermemişlerdir*"[887] dediği nakledilmiştir. Evzâî'nin görüş ve fetvaları kitap hâline getirilmemiştir. Dört meşhur mezhep fakîhleri birbirlerine karşı kendi mezheplerini savunurken karşıt görüşleri sıralamışlar; ancak Evzâî mezhebi görüşlerine pek fazla değinmemişlerdir. Evzâîlik dört mezhebe muhalif bir mezhep olarak diğer mezheplerin gördüğü itina ve ilgiyi görmemiştir. Diğer meşhur mezhep sahiplerinin aksine Evzâî'nin görüşleri günümüze tefsir, hadîs, fıkıh gibi farklı alanlardaki kaynaklarda dağınık bir şekilde gelmiştir.[888]

Evzâî mezhebinin yok olmasında üçüncü önemli sebep, Şâfiî mezhebinin Dımaşk'a hem usul ve öğreti hem de uygulama açısından çok güçlü bir şekilde girmesidir. Şâfiî mezhebinin teoride ve pratikte Dımaşk'a güçlü girişini biraz daha açacak olursak; bilindiği üzere Şâfiî mezhebi, İmâm Şâfiî'nin *el-Üm* kitabıyla ortaya konan ve mezhep mensuplarının devam ettirdiği yeni ve güçlü usullere sahiptir. Şâfiîlik, Evzâîlik'le hadîslere dayalı zemine dayanan usul, kural ve kaideleriyle ayrıca muhtasar ve mutavvel kanaklara sahip çok güçlü bir mezhepken usul ve kaidelerle irtibatı olmayan düzenli metin ve kitapları olmayan Evzâîlik'in Şâfiîlik karşısında tutunması mümkün değildir. Diğer taraftan uygulamada iki mezhebin hadîslere bağlılık noktasında müşterek bir zeminde birbirlerine yakınlığı Evzâîlik'in, Şâfiîlik'e zemin oluşturmasına sebep olmuştur. Şâfiîlik'in uygulama alanında Dımaşk'ta köklenmesinin

[886] Ebû Zür'a, s. 158; Muhammed es-Sâlih, *Rihle*, s. 243.
[887] İbn Asâkir, *Târîh*, L, 358; George Makdisi, s. 4.
[888] Öğüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546.

bir başka sebebi de yukarıda bahsedildiği gibi Ebû Zür'a gibi siyasî ve sosyal açıdan çok güçlü ve zengin âlimler tarafından Dımaşk'ta benimsenip yayılmasıdır.

Şâfiîlik'in Dımaşk'ta yerleşmesinde rol alan çok güçlü Şâfiî âlimlerden bir diğeri Muhammed b. el-Hasan b. Abdullâh b. Ali b. Muhammed b. Adülmelik b. Ebü'ş-Şevârib el-Kureşî'dir (347/958). Kadılık ve muhtesiblik yönü ile meşhur bir aileden gelen İbn Ebü'ş-Şevârib, senelerce kādı'l-kudâtlık ve Bağdat kadılığı yapmıştır. Bağdat kadısıyken bile Mısır ve Şam bölgelerinin kadısını tayin etme nüfuzuna sahipti. Dımaşk kadılığında da bulunmuştur. İbn Ebü'ş-Şevârib'in, Şâfiî mezhebinde görüş sahibi olduğu ve hadîs ilminde ileri düzeyde bilgisi bulunduğu nakledilmiştir. Bazı kaynaklarda kadılık yaptığı yerlerde halka rahatsızlık verdiği ve rüşvet aldığına dâir haberler de mevcuttur.[889]

Evzâî mezhebini Endülüs'e taşıyan kişi de Sa'sa'a b. Selâm adlı bir Dımaşklı'dır. Endülüs'e ilk girenler arasında yer alan İbn Selâm, Hişâm b. Abdurrahmân döneminde (180/796) vefat etmiştir.[890] Evzâîlik'in Endülüs'e girişinde Sa'sa'a b. Selâm'in güçlü bir âlim oluşu yanında Endülüs Emevî Devleti'nin desteği de etkili olmuştur.[891] Evzâî mezhebi Dımaşk'ta yerini Şâfiîlik'e bırakırken Endülüs'te ise bu mezhebin yerini Mâlikîlik almıştır. Mezhebin daha erken dönemlerde yani ikinci asırdan sonra Şam ve Endülüs'te yok olduğunu savunan görüş sahipleri de mevcuttur.[892]

Goldziher gibi bazı müsteşrikler Evzâîlik'in ve İslâm hukukunun Roma hukukundan çok etkilendiğini ve Roma hukukunun İslâm hukukunun temel kaynaklarından birisi olduğunu iddia etmişlerdir. İddiaya göre İslâm fetihleri zamanında Roma hukukunu öğreten okullar vardır. Evzâî, Beyrut'ta Roma hukukunu bu okullardan birisinde okumuştur. Bu görüşe göre eğer Evzâî fıkhı günümüze kadar ulaşmış olsaydı, Roma hukukunun izlerine daha fazla rastlanacaktı. Bu iddiaların tarihî ve aklî olarak mümkün olmayacak delillerle ispat edilmeye çalışıldığı görülmektedir.[893]

---

[889] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 601; Zehebî, *Târîh*, VII, 857.
[890] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIV, 76. Vefat edene kadar Endülüs'te kalmıştır. İbn Selâm, o dönem Endülüs'ün, Ulu Câmii'nde Cuma ve bayram namazlarını kıldırıp hutbelerini okuyan önemli âlimlerindendir. Evzâî mezhebinde câiz olup Malikîler'e göre mekruh olan, Ulu Câmi'ye ağaçlar diktirmiştir.
[891] Cübûrî, *el-İmâmü'l-Evzâî*, s. 240.
[892] Ahmed Teymur Paşa, s. 21; Öğüt, "Evzâî", *DİA*, XI, 546.
[893] Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1969, s. 246-248; Cübûrî, *el-İmâmü'l-Evzâî*, s. 248-252.

2) Hanefî Mezhebi

Dımaşk'ın Mâlikî ve Hanefî mezhepleri ile tanışması Dımaşklı bazı âlimlerin Mısır ve Hicaz'a ilim talebesi olarak gitmesiyle başlamıştır. Daha sonra Hanefîliğin Şam dâhil birçok bölgede tanınmaya başlamasının en önemli sebeplerinden birisi Abbâsîler'in desteğidir. Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd (hilâfeti 170-193/786-809), Hanefî Mezhebi'nin Ebû Hanîfe ve Muhammed eş-Şeybânî yanında üç kurucu imâmından birisi olan Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî'yi (182/798) kādı'l-kudât olarak atamıştır.[894] Böylece Abbâsî sınırları içinde atanacak her kadının, Kādı'l-kudât Ebû Yûsuf'un onayını alması gerekiyordu. Böylece Hanefî mezhebi Mâverâünnehir'den Horasan, Irak ve Mısır'a; Şam'dan Afrika ortalarına kadar olan coğrafyada tanınmıştır. Bazı kaynaklarda Kādı'l-kudât Ebû Yûsuf'un atadığı kadılar aracılığıyla Hanefîlik'in bütün bu coğrafyada yayıldığı iddiası en azından Dımaşk'ta doğru değildir. Mezhebin bu bölgelerde duyulmuş ve tanınmış olduğunu söylemek daha doğru ve isabetli olacaktır.[895]

Dımaşk'ın Hanefî mezhebiyle tanışmasında İmâm Ebû Yûsuf tarafından Bağdat'tan atanan Hanefî kadıların rolü olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü Hanefî mezhebinde derin bilgiye sahip olup Dımaşk'ta kadılık yaparken mezheplerini savunan, temel kitaplarını okutan, hatta Şâfiîlik'e reddiye yazan önemli isimler mevcuttur. Bu önemli isimlerden birisi Dımaşk'ta kadılık yapan Abdülhamîd b. Abdülazîz Ebû Hâzim'dir (292/904). Ebû Hâzim Dımaşk'ta Hanefî mezhebi çerçevesinde fıkıh dersleri vermiştir. Ebû Hâzim'in Dımaşk'ta yetiştirdiği en önemli talebelerinden birisi Mısırlı fakîh Ebû Ca'fer et-Tahâvî'dir (321/933).[896] Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Dımaşk'a Hanefî fıkhını tahsil için gelmesi, bir taraftan Ebû Hâzim'in bu mezhepteki yerini gösterirken diğer taraftan talebelerin fıkıh ilmini almak için Mısır'dan Dımaşk'a rıhle gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Hanefîlik'te çok önemli bir yere sahip olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin Hanefî fıkhı tahsilinde Iraklı bir hocadan Dımaşk'ta ders alması hem Hanefîlik'in yayılması hem de ilmin intikali açısından önemlidir.

---

[894] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 252.

[895] Dayf, s. 103; Ahmed Teymur Paşa, *Nazratün târîhiyye fî husûli'l-mezâhibi'l-fıkhıyyeti'l-erbaa el-Hanefî-el-Mâlikî-eş-Şâfiî-el-Hanbelî ve'ntişâruhâ ında cumhûri'l-müslimîn*, takdim Muhammed Ebû Zehre, Dâru'l-Beyarık, Beyrut 1995/1416, s. 20; Ebyaz, *et-Terbiye*, s. 297.

[896] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 257; Muhammed b. el-Hasan es-Seâlibî el-Fâsî, *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut 1995, III,108; Melchert, s. 185.

III. (IX.) asrın sonlarında yaşayan Yezid b. Yezid (288/901) re'y görüşlü bir fakîhti. Dımaşk'a kadı olarak atanan bir diğer Hanefî âlim ise İbn Kâs lakabıyla meşhur Ali b. Muhammed b. el-Hasan Ebü'l-Kāsım el-Kûfî'dir (324/935).[897] Dımaşk'ta ve Remle gibi Şam'ın diğer şehirlerinde kadılık yapmıştır. Kûfe'li ve Hanefî fıkhı imâmlarından birisi olduğu aktarılmıştır. Fıkıhtaki ilmî derinliğinin yanı sıra, ferâiz ve kırâat ilimlerindeki vukûfiyeti ile de bilinmektedir. İbn Kâs, İmâm Şâfiî'yi sert bir şekilde eleştiren bir kitap telif etmiştir. Şâfiî fakîh Nasr el-Makdisî (490/1096)[898] de, İbn Kâs'ın bu kitabına bir reddiye yazmıştır.[899]

Yine Bağdat'tan atanıp, Dımaşk'ta kadılık yapan ve buraya yerleşen Hanefî kadılardan birisi, er-Rabaî Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid b. Abdurrahmân b. Zebr'dir (329/940-41).[900] İlk tayini 310/922 senesinde olmuştur. İki sene sonra yerine meşhur kadı Ebû Zür'a'nın oğlu el-Hüseyn b. Muhammed b. Osman getirilmiştir. İbn Asâkir, İbn Zebr'in defaatle Dımaşk'ta ve Mısır'da göreve atandığını, en son Mısır kadılığı yaparken vefat ettiğini nakletmektedir.[901] İbn Zebr ve oğlu Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed, Dımaşk'ta hadîs ve ilim mütehassısı bir aile olarak yaşamışlardır. İbn Zebr'in oğlu Muhammed de[902] Dımaşk'ta kadılık yapmıştır.[903] Kadılık görevleri yanında hadîs rivâyetleri ile de meşhur olmuşlardır.[904]

İbn Zebr ve oğlu gibi birçok Hanefi fakîhi Dımaşk'a yerleşmiştir. Yine Abbâsîler tarafından atanan bir kadının, İmâm Ebû Yûsuf'un oğlu Yûsuf b. Ya'kûb'un *Kitabü'l-İlm* adlı eserini okuttuğu nakledilmiştir. Hanefî kadıların sarf etmiş olduğu çabalar, Dımaşk'ta yaygın olmayan Hanefîlik'in Dımaşklılar tarafından tanınmasına ve bu konuda fikir alışverişinde bulunulmasına vesile olmuştur; ancak halkın Hanefîleşmesinde etkin bir rol oynamamıştır. Nitekim Makdisî (380/990), Dımaşk'ta Hanefî olmadığını aktarır.[905] VI. (XII.) asırda bile

[897] İbn Kâs, el-Eşter en-Neha'î'nin (37/657) neslindendir. 324/935 yılında aşura günü Bağdat'ta suda boğularak vefat etmiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 159; Zehebî, *Târîh*, VII, 498-499.
[898] Ebü'l-Feth Nasr b. İbrâhim en-Nablusî el-Makdisî ed-Dımaşkī'dir (377-490/987-1096). Dönemin Dımaşk Şâfiî fakîhi ve hadîsçisidir. Hamdi Döndüren, "Makdisî, Nasr b. İbrâhim", *DİA*, XXVI, 434.
[899] İbn Tolun, s. 27; İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 159; Zehebî, *Târîh*, VII, 498.
[900] Hanefî Kadı ve fakîh Ebû Hâzim Abdülhamîd b. Abdilazîz es-Sekûnî (292/905) nin talebesidir. Bkz. Kasım Kırbıyık, "Ebû Hâzim el-Kādî", *DİA*, X, 158.
[901] İbn Asâkir, *Târîh*, XXVII, 23.
[902] İbn Zebr'in *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* adlı eseri hakkında girişte bilgi verilmiştir.
[903] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 315-318.
[904] Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid ibn Abdirrahman b. Zebr şu eserleri bırakmıştır: 1-*Ahbârul-esmâî* 2-*Teşrîfu'l-fakri ala'l-ğinâ* 3- *Ahbaru'd-devleteyn*. Bkz. Ziriklî, VI, 66. Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa oğlu Muhammed b. Abdullâh'ın eserleri:1-*Târîhü mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* 2-*Ahbaru İbn Ebî zi'b* 3-*Vasaya el-ulemâ* a. g. e. VI, 225.
[905] Makdisî, s. 179.

Hanefîlik'in hâlâ Irak mezhebi olarak ifade edilebilmesi gerçekten Dımaşk'ın Hanefî mezhebini benimsemediğinin bir başka delilidir. İbn Asâkir (571/1176), Hanefî mezhebine müntesip olup Dımaşk'ta kadılık yapan Abdülhamîd b. Abdülazîz Ebû Hâzim'den (292/904) bahsederken Ebû Hazim'in Hanefî oluşunu – عراقي المذهب Irâkıyyü'l-mezhep- tâbirini kullanarak ifâde etmiştir ki; bu da VI. (XII.) asırda İbn Asâkir'in dahi Hanefîlik'i Irak mezhebi olarak tanımladığını gösterir.[906]

Irak'tan gelip Hanefîlik'i Dımaşk'ta yayanlardan bir başka kadı Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh b. Nasr b. Buceyr Ebû Tâhir ez-Zühelî'dir (367/977). Dımaşk'ta Hanefîler'in teşehhüd hadîsi rivâyetini okuttuğu nakledilmiştir.[907]

Fâtımîler tarafından Dımaşk'a atanmış Hanefî kadı Ebü'l-Mehâsin Mufaddal b. Muhammed el-Ma'arrî et-Tenûhî (442/1050), kadılığı sırasında Emevî Câmii'ne Hanefî imâm atayınca Dımaşklılar câmiyi kapatmış ve kadının görevini yapmasına mânî olmuşlardır. Böylelikle kadı azledilip yerine Şafiî bir kadı getirilmiştir.[908]

Belirli bir mezhebe müntesip bir kadının, başka mezhebe müntesip bir belde halkını kendi mezhebine çevirme imkânı, üzerinde durulması gereken bir husustur. Yapılan bu araştırmada IV. (X.) asır Dımaşk'ı özelindeki durumda Hanefî kadıların Dımaşklılar'ı Hanefîleştirme gibi bir hedefi olsun veya olmasın, sonuç olarak halkın Hanefî mezhebini benimsemesi şeklinde bir eğilim gözlenmemiştir. Diğer taraftan IV. (X.) asırda Bağdat'tan Dımaşk'a atanan kadıların sadece Hanefî mezhebinden olmayıp dört mezhebin herhangi birine mensup olabildikleri görülmüştür. Dolayısıyla Abbâsîler'in Dımaşk'ı Hanefîleştirme gibi bir faaliyetlerine rastlanmadığını da belirtmek gerekir.

Şevkî Dayf, Haleb ve Antakya gibi şehirlerin Dımaşk'ın Hanefîlik'e karşı gösterdiği mukāvemeti göstermediğini ve Hanefîleştiğini aktarmaktadır.[909] Kadıların şehrin halkına etkisinin, o kadıların şahsiyetlerine ve ilmî yeterliliklerine göre değişmesi de tanıklık edilen durumlardandır. Şâfiîlik'in Dımaşk'ta yayılmasında önemli rol oynayan Ebû Zür'a Muhammed

[906] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 78. Bu tür ibarelerden yola çıkarak IV. yüzyılda Irakta yaygın fıkhın Hanefî fıkhı olduğunu söylemek mümkündür.
[907] İbn Asâkir, *Târîh,* LI, 62-63; Hanefî Kadı ve fakîh Ebû Hâzim Abdülhamîd b. Abdülazîz es-Sekûnî'nin (292/905) talebesidir. Bkz. Kırbıyık, "Ebû Hâzim el-Kādî", *DİA*, X, 158.
[908] et-Tenûhî aynı zamanda Şiî ve Mu'tezilî'dir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 91; Dayf, s. 103.
[909] Dayf, s. 103.

b. Osman[910] gibi güçlü bir kadı ve âlim ile,[911] İbn Uhti Velîd (369/980) gibi[912] halktan uzak bir kadı bu konuda belirgin örnekler arasında zikredilebilir.[913]

Bazı âlimler ve kadılar, ilmî birikimlerini aktarmak için kitap okutmak, metin ezberletmek, ilmî meclis kurmak, hatta teşvik amaçlı nakdî destek vermek şeklinde girişimlerde bulunmuşlardır. Bütün bu faaliyetler meşru bir zeminde ve kurallar dâiresinde hayata geçirilmekteydi. Ancak mezhep taassubuna kapılarak İslâm'ın yasakladığı yollara tevessül eden âlim ve kadılar da maalesef bulunmaktadır. IV. (X.) asırda fıkhî mezhebini savunmak için yalan hadîs uydurma yoluna gidecek kadar taassup sahibi âlimler olabilmiştir. Bu şekilde uydurma hadîs rivâyet edenlerden birisi Muhammed b. Saîd b. Muhammed el-Mervezî'dir (318/930). Bağdat ve Nişabur'da hadîs rivâyet etmiştir. Zehebî onun yalan hadîs rivâyetinde bulunduğunu söylemektedir En meşhur yalan rivâyeti ise Ebû Hüreyre tarîkiyle Hz. Peygamber'e isnâd ettiği şu sözdür: "Ümmetimden ismi Ebû Hanîfe olan bir kimse gelecektir ki; o benim ümmetimin ışığıdır. Ve yine benim ümmetimden öyle bir kimse gelecektir ki; ismi Muhammed b. İdrîs'tir. Onun fitnesi İblis'in fitnesinden daha büyüktür." Hatîb el-Bağdâdî, Muhammed el-Mervezî'nin yalan hadîs hususunda çok cüretkâr olduğunu ifade etmiştir.[914]

Basralı Kadı Muhammed b. el-Abbâs el-Cumahî'ye[915] vekâleten Dımaşk'ta kadılık yapmış Şâfiî âlimlerinden Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer Ebü'l-Kāsım el-Kazvînî, Şam bölgesinde Taberiyye gibi birçok yerde vekâleten kadılık yapmıştır. *Sünenü'ş-Şâfiî* adlı bir eser telif etmiştir. İbn Asâkir, Dımaşk muhtesibi Abdullâh b. Hasan'ın İmâm Dârekutnî'den naklen bu kitapta Şâfiî'ye 200 uydurma hadîs isnâd ettiğini belirtmiştir. Dârekutnî, Şâfiî'nin bu hadîsleri rivâyet etmediğini söylemiş, Kazvînî'nin hadîste kezzâb[916] olduğunu belirtmiştir.[917]

---

[910] İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 190; Zehebî, *Târîh*, VII, 56-57.
[911] Bir başka örnek olarak Irak'ın Şâfiî mezhebini yaymaya çalışan âlimlerden Ahmed b. Ömer b. Süreyc'i (306/918) göstermek mümkündür. İbn Süreyc, IV. (X.) asrın başlarında vefat eden Irak'ta yaşamış vedûd Şâfii âlimlerindendir. Pek çok şerh ve haşiye kaleme almıştır. Şâfii mezhebine muhâlif olan kimselere reddiyeler yazmış ve Şâfii âlimler yetiştirmiştir. 400 yakın Şâfii mezhebine dâir telifte bulunmuştur. Bkz. Zehebî, *Târîh*, VII, 100.
[912] İbn Uhti Velîd hakkında ileride bilgi verilecektir.
[913] Zehebî, *Siyer*, XVI, 226; Zehebî, *Târîh*, VIII, 303.
[914] Zehebî, *Târîh*, VII, 346-347.
[915] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 303.
[916] Tacüddin İbnü's-Sübkî, Kazvînî'nin İmâm Şâfiî'ye 200 uydurma hadîs isnâd ettiğini nakletmiştir. Bunun yanında Kazvînî'nin Şafî fıkhında iki meselede faydalı görüş sahibi olduğunu da eklemiştir. Bkz. *Tabakātü'ş-Şâfi'ıyyeti'l-kübrâ*, III, 321.
[917] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 169; Zehebî, *Târîh*, VII, 294; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfıyyîn,* I, 204.

Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Mısrî et-Tahâvî (321/932) Dımaşk kadısı Ebû Hâzim ve diğer Şam ulemâsından fıkıh okumuştur. Başta Şâfiî mezhebi mensubu iken Müzenî'nin "ortaya bir şey koyamadın" eleştirisi üzerine Hanefî mezhebine intisap edip Hanefî mezhebinde görüş sahibi derecesine yükselmiştir. Şam'da Hanefî mezhebini okumuştur.[918]

3) Mâlikî Mezhebi

Dımaşk'ın Mâlikî mezhebi ile tanışması Dımaşklı bazı âlimlerin Mısır ve Hicaz'a ilim talebesi olarak gitmeleriyle başlamıştır. Utbe b. Hammad es-Dımaşkî Medîne de *Muvatta*'ı okumuştur.

Mâlikî mezhebi IV. (X.) asrın başlarından itibaren mezhep mensupları arası dayanışmaların artması gibi önemli gelişmelere şahit olmuştur. İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî (386/996), bu dayanışma ve gelişmelerin öncülüğünü yapmıştır. Söz konusu bu dayanışma mezhebin hem birikim hem tedvin açısından ileriye dönük adımlar atmasına vesile olmuştur. Bu asırda Mâlikî fıkhına dâir kaleme alınmış en değerli eser, İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât alâ mâ fi'l-müdevvene min gayrihâ mine'l-ümmehât* adlı eseridir.[919]

Ebü'l-Fazl Müslim b. Ali ed-Dmaşkî, IV. (X.) asrın ikinci yarısında yaşamıştır. O dönem Mâlikî mezhebinin yayılmasına büyük katkıda bulunmuş Muhammed b. Abdullâh b. Sâlih b. Ömer e-Ebherî (375/985) ile kadı Abdülvehhâb b. Ali b. Nasr el-Bağdâdî'den (397/1006) fıkıh okumuştur. Müslim ed-Dmaşkî, Mâlikî mezhebi içinde furûk alanının ilk eserlerden birini vermiştir.[920]

IV. (X.) asır Dımaşk'ında Evzâîler'in ve Şâfiîler'in bulunduğu; hatta IV. (X.) asrın ikinci yarısında Fâtımîler'in baskısıyla İsmâilî mezhebinin revaç bulduğu fakat Mâlikî ve Zâhirî mezheplerine mensup bir kimsenin bulunmadığı bilgisi aktarılmıştır.[921] Dönemin fakîhleri üzerinde yapılan bu araştırmada Dımaşk'taki Mâlikî fakîhlerin genellikle kadılık gibi görevlerle Dımaşk'a dışarıdan gelenler olduğu görülmektedir.

---

[918] Ebû İshâk Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yûsuf Şîrâzî, *Tabakātü'l-fukaha*, Dâru'r-Raidi'l-Arabî, Beyrut 1970, I, 142; İbn Asâkir, *Târîh*, V, 367; Zehebî, *Târîh*, VII, 440.
[919] Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *DİA*, XXVII, 520-521, 530.
[920] Ebü'l-Fazl Müslim b. Ali ed-Dımaşkî, *el-Furûku'l-fikhiyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân, Dâru'l-Hikme, Libya 2007, s. 29-37.
[921] Makdisî, s. 179-180.

Mâlikî mezhebine mensup Dımaşk kadılığı yapmış âlimlerden birisi 306/918 yılında Dımaşk'a gelen Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Sehl el-Bürkânî'dir (310/922). İmâm Mâlik'in fezâili ve haberleri hakkında hacimli bir kitabı ve *Fîmâ sü'ile anhu el-kādî İsmâil* başlıklı iki eseri bulunmaktadır.[922] Dımaşk'ta kadılık yapmış bir diğer Mâlikî âlim ise Hâkim b. Muhammed b. Fazl el-Mâlikî'dir (350/961).[923]

Dımaşk'a gelip burada yerleşen Mâlikî âlimlerden bir diğeri Abdülbâkî b. el-Hasan b. Ahmed el-Horasânî'dir (380/990-91). Fakîh olması yanında kārî de olan Abdülbâkî el-Horasânî, Dımaşk'ta Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed ed-Deybülî'den İbn Âmir kırâatini okumuş ve kırâat ilminde imâmlık derecesine ulaşmıştır. İbnü'l-Cezerî, aslen Horasanlı olup Dımaşk'ta doğduğunu söylemiştir.[924] Fıkıhta Mâlikî fakîhi ve hadîs âlimi Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed et-Temîmî el-Ebherî'nin[925] (375/986) talebesidir. Mâlikî fıkhını ve el-Ebherî'nin şerhlerini Bağdat'ta kendisinden okumuştur. Fâris b. Ahmed el-Hımsî gibi talebeler yetiştirmiştir. Hem Dımaşk kadısı hem Dımaşk Câmii imâmı Ali b. Dâvûd, kırâat ilmi hakkındaki bir eserini kendisinden rivâyet etmiştir.[926]

IV. (X.) asırda Dımaşk'ta Mâlikî ve Şâfiî fukaha arasında şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar sadece ulemâ arasında yapılan ilmî bir tartışma olma boyutunu aşmış, Dımaşk halkı arasında fitne olma aşamasına kadar gelmiştir. Mâlikî fakîh Abdülbâkî el-Horasânî bu sebepten Dımaşk'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Kādî İyâz bu ihtilafı şu şekilde anlatmıştır:

"*Abdülbâkî el-Horasânî ile Dımaşk ulemâsı arasında yaşanan ihtilaf yüzünden Dımaşk halkının bazıları diğer ulemâ safında, bazıları ise Abdülbâkî el-Horasânî safında yer*

---

[922] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 46; Zehebî, *Târîh*, VII, 159-160; Kāsım Ali Sa'd, *Cemheretu teracimi'l-fukahai'l-Malikiyye: el-halkatü'l-ula ricalü'l-Malikiyye min Kitâbu Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesalik li-ma'rifeti a'lami mezhebi Malik li'l-Kadi Ebî'l-Fazl İyaz b. Mûsâ el-Yahsubî es-Sebtî*, Dâru'l-Buhûs li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-Türâs, Dubai 2002, II, 995.
[923] Zehebî, *Târîh*, VII, 890.
[924] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 356.
[925] Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Ebherî (375/986), Irak Malikîleri'nin imâmıdır. İslâm âleminde Mâlikî mezhebini öğrenmek isteyenler o dönemde ona giderlerdi. Şîrâzî, onun hakkında şöyle söylemiştir: "Kırâat ilmini, hadîs ilmi ve fıkhı kendisinde toplamış bir zâttır." Mâlikî mezhebinin yayılmasında etkili olmuştur. Bkz. Zehebî, *Târîh*, VIII, 419-420.
[926] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 8-9.

almışlardır. Daha fazla ihtilafa mahal vermemek için Abdülbâkî el-Horasânî, Mısır'ın İskenderiyye şehrine gitmiştir. Mısır halkı nezdinde büyük itibar görmüştür."[927]

Yukarıda zikredilen tartışmalardan Dımaşk'ta hem Mâlikî hem de Şâfiî mezhebinin halk nezdinde yeri olduğu sonucu çıkarılabilir. Şâfiîler'in hâkim duruma gelerek Mâlikî bir âlimi Dımaşk'tan çıkmaya zorlamaları Dımaşk ulemâsının fıkhî mezhepler hususunda zamanla Dımaşk'a hâkim oldukları iddiasını desteklemektedir.

Şâfiî ile Mâlikî kadılar arasında yaşanmış bir başka hâdise şu şekilde cereyan etmiştir: Dımaşk kadısı Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Hasîbî'den (348/959) sonra bu göreve Mâlikî kadılardan Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdullâh tayin edilmiştir. Abdullâh b. Muhammed el-Hasîbî ve oğlu, Ebû Tâhir'i ziyarete gitmişler fakat kendisiyle görüşememişlerdir. Ebû Tâhir de bu ziyaretlerine mukabil iki kadıya iâde-i ziyarette bulunmayınca aralarında bir husûmet meydana gelmiştir. el-Hasîbî'nin de desteğiyle Dımaşk halkı Ebû Tâhir'i şikayet eden bir mektup yazıp; ayrıca Ebû Tâhir'i Kâfûr el-İhşîdî'nin meclisinde kötüleyecek bir heyetle birlikte göndermişlerdir. Bunun üzerine Ebû Tâhir azledilip Şam kadılığı Mısır kadısı el-Hasîbî'ye devredilmiştir.[928]

IV. (X.) asırda fıkhî mezhepler arası tartışmalar yaşandığına ve reddiyeler yazıldığına şahit olmaktayız. Örneğin Bekr b. Muhammed b. el-Alâ Ebü'l-Fazl el-Kuşeyrî (344/955), Irak'ta Mâlikî kadılığı yapmıştır ve Mâlikî mezhebi hakkında pek çok eseri bulunmaktadır. *Ahkâm*'da Müzenî'ye reddiye, *Kitabü'l-Eşribe* isimli eserinde Mısır ve Dımaşk âlimlerinden et-Tahâvî'ye reddiyeler yazmıştır. *Usûl, er-Red ale'ş-Şâfiıyye, er-Red ale'l-Kaderiyye* isimli eserleri de vardır. Mısır'da vefat etmiştir.[929]

Şam bölgesinde Mâlikî mezhebinin önde gelen âlimlerinden birisi Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Sehl b. Nasr er-Remlî İbnü'n-Nablusî eş-Şehîd'dir.[930] eş-Şehîd, Fâtımîler'e karşı tavrından dolayı Fâtımî Dımaşk vâlisi tarafından yakalanıp Mısır'a gönderilmiştir. Mısır'da şehit edilmiştir (363/973).[931]

---

[927] Kadi İyaz, *Tertibü'l-medarik*, VII, 86-87.
[928] Zehebî, *Târîh*, VII, 864-865.
[929] Zehebî, *Târîh*, VII, 799.
[930] İbnü'n-Nablusî eş-Şehîd hakkında daha fazla bilgi için bkz. s. 66.
[931] Kādî İyâz, *Tertibü'l-medarik*, V, 284.

4) Şâfiî Mezhebi

İbn Asâkir ve Zehebî, Dımaşk'ta Şâfiî mezhebini yayan ilk kişinin Ebû Zür'a olduğunu söylemişlerdir. Ebû Zür'a Muhammed b. Osman b. İbrâhim es-Sekafî (302/914), Dımaşk'ta Şâfiî mezhebinin temsilcisi ve savunucusudur. Şam kadılığı yapmıştır. Evzâî mezhebi başlığı altında, güçlü ve zengin Dımaşk kadısı Ebû Zür'a'nın, mezhebi yayma niyetiyle *Muhtasaru'l-Müzenî'*yi[932] ezberleyene maddî mükâfat verdiğini aktarmıştık. İbn Zûlâk, *Târîh-i Kudât-ı Mısır* adlı kitabında Ebû Zür'a'nın Mısır vâlisiyken (284/897) yılında Mısır kadılığı da yaptığını, Şâfiî mezhebine bağlı olduğunu, mezhebini burada yaymaya çalıştığını söylemiştir.[933] Dımaşk kadısı Ebû Zür'a, her ne kadar el-Müzenî'nin *Muhtasar*'ını ezberleyenleri mükâfatlandırsa da, kendisine el-Müzenî'nin İmâm Şâfiî'ye ve mezhebine büyük hizmetinden bahseden Muhammed b. Yûsuf el-Herevî'ye, el-Müzenî'nin İmâm Şâfiî'ye çok zulmü olduğunu ileri sürmüştür.[934]

Ebû Zür'a'dan önce Dımaşk'ta Şâfiî kadı Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer el-Kazvînî'nin, Muhammed el-Cümahî'ye vekâleten kadılık yaptığı bilinmektedir. Ebû Zür'a'nın Dımaşk'taki Şâfiî geleneğini sürdüren çok talebesi vardır. Talebelerinden birisi de, oğlu el-Hüseyn b. Muhammed b. Osman'dır. Abbâsî Halifesi er-Râdî, tarafından Dımaşk kadılığına atanmıştır.[935] Ebû Zür'a'nın bir diğer talebesi ise Şâfiî fakîh Muhammed b. Yûsuf b. Bişr el-Herevî'dir.[936]

Ebû Zür'a'nın yanı sıra meşhur hadîs kitaplarından *Müsned'*in sahibi Ebû Avâne Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhim b. Yezîd en-Nîsâbûrî'yi yukarıda zikretmiş ve pek çok kez Şam'a ziyaretlerde bulunan Ebû Avâne'nin, Şâfiî mezhebini İsferâyin'e getiren isim olduğunu söylemiştik.[937]

---

[932] el-Muhtasar (el-İhtisâr). İmâm Şâfiî'nin el-Üm adlı eseriyle birlikte Şâfiî mezhebinin temel kaynakları arasında yer alan ve ders kitabı olarak okutulan bir kitaptır. Bu eser Şâfiî'nin öğrencileri tarafından onun mezhebine dâir yazılan ilk kitaptır. Bkz. Müzeni, *Muhtasar*, s. 7; Şükrü Özen, "Müzenî", *DİA*, XXXII, 248.

[933] İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 190; Zehebî, *Târîh*, VII, 56-57; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn,* I, 232; Zehebî, *Siyer*, XIV, 231; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 131; İbn Tolun, s. 22.

[934] Ebü'l-Fazl Şehâbüddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'ü'l-isr an kudâti Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1998, I, 390-391.

[935] İbn Asâkir, *Târîh*, XIV, 317-318.

[936] İbn Asâkir, *Târîh*, LVI, 305.

[937] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 145; Zehebî, *Târîh*, VII, 315.

Zekeriyyâ b. Ahmed b. Yahyâ el-Belhî (330/941), Dımaşk'ta kadılık yapmıştır. İbn Asâkir'e göre, Zekeriyyâ b. Ahmed Dımaşk'ta Şâfiîler'in sayılı âlimlerinden biridir ve adı Dımaşk'ta Şâfiîler'in şeyhi olarak geçmektedir. Belh şehrinde bir ilim ailesine müntesip olan Zekeriyyâ b. Ahmed'in, muhaddis olan baba ve dedesinden hadîs rivâyetinde bulunduğu nakledilmiştir. 330 (941) senesinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.[938] Sübkî, Belhî'nin büyük bir kadı ve âlim olduğunu aktarmıştır.[939] Zehebî, Belhî'nin görüşlerinin Şâfiî mezhebi içerisinde bir vecih (görüş) addedildiğini ifade etmektedir.[940]

Tabakātüş-Şâfıyye müellifi İbn Kādî Şühbe, el-Belhî'nin büyük bir Şâfiî fakîhi olduğunu, fıkıh ilmi için evini, diyarını terk ederek dünyanın en uzak şehirlerine gittiğini söylemiştir. Derin fıkıh ilmi yanında ilmî münazaralarda tatlı dili, güzel ifade ve üslubu ile dikkat çektiğini zikretmiştir. Rafi'î, el-Belhî'nin namaz, zekat, oruç ve nikah ile ilgili meselelerde kendine has görüşleri olduğunu ifade etmektedir.[941]

VI. (X.) asırda Dımaşk'ta kadılık yapıp Şâfiî fıkhında derin bilgi sahibi âlimlerden bir başkası ise Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed el-Hasîbî'dir (348/959). İbn Asâkir, el-Hasîbî'nin *el-Mecâlisü'l-fıkhıyye*[942] adlı bir eserine vâkıf olduğunu ve bu eserinden Şâfiî fıkhındaki üstünlüğünün anlaşıldığını söylemektedir.[943] 340'da (951) Mısır kadılığında bulunmuş; Mısır'da yine Dımaşk kadılığı yapmış Ebû Tâhir ile arasında çekişmeler yaşayınca Dımaşk'a dönüp burada vefat etmiştir.[944]

Şâfiî mezhebinin Dımaşk'ta yaygınlaşmasında etkin âlimlerden birisi de el-Hasan b. Habîb el-Hasâirî'dir. Kaynaklarda Şâfiî mezhebi fakîhi olduğu kaydedilmiştir. Şâfiî mezhebi kitaplarını Dımaşk'ta okuttuğu ve İmâm Şâfiî'nin *Kitâbü'l-Ümm*'ünü ezbere okuttuğu aktarılmaktadır.[945]

---

[938] İbn Asâkir, *Târîh*, XIX, 58-59.
[939] İbnü's-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, III, 298.
[940] Ebü't-Tayyib Nayif b. Salâh el-Mansûrî, *İrşad'l-kasî ved-dânî ila terâcimi şüyûhi't-Taberânî*, Dâru'l-Keyân, Riyad t.y., I, 312.
[941] İbn Kādî Şühbe, I, 110.
[942] Bu eserin adı Şemseddîn b. Tolun'un *Kudâtu Dımaşk'*ında (s. 28) *eş-Şemâilü'l-mecâlisiyye* olarak aktarılmıştır. Asıl olan ise İbn Asâkir ve Zehebî'nin aktardığı şekilde *el-Mecâlisü'l-Fıkhıyye'dir. Bkz.* İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 176; Zehebî, *Târîh*, VII, 864.
[943] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 176.
[944] İbn Kādî Şühbe, I, 129.
[945] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 52; İbnü'l-Adîm, V, 2312; Zehebî, *Siyer*, XV, 383.

Dımaşklı Şâfiî âlim ve fakîh Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. Cüneyd er-Râzî (347/958), *Ahbâru'ş-Şâfiî ve ahvâluhû* başlıklı bir eser kaleme almıştır. İbn Sâiğ, bu eserin oldukça geniş bilgi içerdiğini nakletmiştir. Dımaşk'ta IV. (X.) asrın ortalarında İmâm Şâfiî'ye dâir bu kadar kapsamlı bir kitabın yazılıp neşrolmasının, Şâfiîlik'in buradaki ulemâ arasında yayılmasında da etkin rol oynadığını söylemek mümkündür.[946] Ebü'l-Hüseyn er-Râzî'nin oğlu Temmâm b. Muhammed de bu ilim geleneğini babasından sonra devam ettirmiş olup Dımaşk'ın IV. (X.) asırdaki etkin ilim adamlarından birisidir.[947]

Yûsuf b. el-Kāsım b. Yûsuf el-Meyâncî (375/985), Dımaşk'ın Şâfiî kadılarından birisidir. Aynı zamanda hadîs ilminde döneminin bu şehirdeki en yetkin âlimi mânâsına gelen "Dımaşk muhaddisi"dir.[948] Fâtımîler'in başkadısı Ebü'l-Hasan Ali b. el-Kadî'ye vekâleten Dımaşk kadılığı yapmıştır. Meyâncî, ilim için uzun yolculuklara çıkmıştır. Kaynaklarda eserleri olduğu bildirilmektedir.[949]

Muhammed b. Abdullâh b. Süleymân es-Sa'dî'nin (325/937) usulde Eş'arî, fürûda Şâfiî mezhebi üzere meşhur bir âlim olduğu bilinmektedir.[950]

Irak asıllı Şâfiî fakîh Kenîz b. Abdullâh (280/893), Bağdad'dan Mısır'a gelmiş, orada Mâlikî fakîhlerini zor durumda bırakan fıkhî tartışmalar yapmıştır. Malikîler onunla baş edemeyeceklerini anlayınca iftira atarak Ahmed b. Tolun'a şikayet etmişlerdir. Tolunoğlu Ahmed onu necis bir yerde hapse atmıştır. Kenîz b. Abdullâh'ı hapse attıran Mâlikî âlim, Abdülbâkî el-Horasânî'dir. Yukarıda Mâlikî Mezhebi başlığı altında, Dımaşk'ta bulunduğu sırada Abdülbâkî el-Horasânî ile Şâfiî âlimler arasında yaşanan tartışmalar sonunda el-Horasânî'nin Mısır İskenderiyye'ye gittiğini ve orada halk nezdinde itibara kavuştuğunu aktarmıştık. Kenîz b. Abdullâh, Tolunoğlu'nun ölümüne kadar yedi yıl hapiste yatmıştır. Daha sonra Dımaşk'a gelip burada Emeviyye Câmii'nde bir ilim halkası kurup, Şâfiî mezhebini okutmuştur.[951] Bu durum ise Dımaşk'ın üçüncü asır sonlarında Şâfiîlik'e açık olduğunu göstermektedir.

---

[946] İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfıyyîn*, I, 263.
[947] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 43.
[948] İbnü's-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfıyyeti'l-kübrâ*, III, 488.
[949] Zehebî, *Siyer*, XII, 358; Ziriklî, VIII, 245.
[950] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 349-351; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXII, 274; Süyûtî, *Tabakāt*, s. 103.
[951] İbn Asâkir, *Târîh*, L, 262.

Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İshâk b. Bahr el-Fârisî (335/947) Dımaşk'ın IV. (X.) asır Şâfiî fakîhlerinden birisidir. Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'den hadîs rivâyet etmiştir.[952]

Dımaşk Câmii'nde Şâfiî ilim halkası olan, sûfî âlim İbrâhim b. Ahmed b. Muhammed er-Rakkî (342/953), fıkıh ve alet ilimlerinden vaz' ilmini öğretmiştir.[953]

IV. (X.) yüzyılda Şâfiîlik'in kalesi Mısır'dır. Şam diyarından gidip Mısır'da eğitim gören Abülmun'im b. Ubeydullâh b. Ğalbûn (389/1000), Dımaşk'a yerleşip Şâfiî mezhebini burada yaymaya çalışmıştır.[954]

IV. (X.) asır Dımaşk Şâfiî fakîhlerinden el-Hüseyn b. el-Feth b. Nasr Ebû Ali en-Neysabûrî, döneminde Ebü'l-Hasan İbn Cevsâ gibi Dımaşk'ın hadîs ve fıkıh âlimlerinden okumuştur. Ebü'l-Feth Abdulvâhid b. Muhammed b. Mesrûr el-Belhî gibi meşhur âlimler kendisinden Dımaşk'ta ders dinlemiştir.[955]

IV. (X.) asrın başlarından itibaren Şâfiî mezhebini yaymaya çalışan hem ilmî hem maddî açıdan güçlü âlimlerin olduğunu görmek mümkündür. Bu durum, çalışmaların meyve vermesine yol açmıştır. Ancak Makdisî (380/990-91), Dımaşk hâriç Şam bölgesinde Şâfiî mezhebinin kendi vefatına yakın dönemlerde halk nezdinde pek bilinmediğini söylemiştir. Hem İsmâilîlik'te var olup hem Şâfiîlik'in gereği olmakla birlikte cehrî besmele ve sabah namazında kunût duası okunmadığını; hatta Taberiyye vâlisi cehrî besmeleyi emrettiği zaman halkın Kâfur el-İhşîdî'ye şikayette bulunduğunu aktarır.[956] Makdisî'nin sözü Dımaşk özelinde değil Taberiyye gibi Şam bölgesinin diğer şehirleri için de geçerli olan bir tespittir. Taberiyye vâlisinin cehrî besmeleyi emretmesi,[957] Şâfiî mezhebinin bu bölgede yaygınlaştığına bir delildir. Ayrıca Makdisî'nin Dımaşk'a geldiği dönem Fâtımîler'in yönetimde oldukları ve burada hüküm sürdükleri bir dönemdir ki bu siyasî yönetim altında Şâfiî mezhebi dâhil bütün Sünnî mezhepler baskı altındadır.[958]

[952] İbnü'l-İmâd, *Şezerât,* IV, 359.
[953] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 270.
[954] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVII, 178.
[955] İbn Asâkir, *Târîh*, XIV, 288.
[956] Makdisî, s. 179-180.
[957] İbn Asâkir, *Târîh*, XIV, 288.
[958] Makdisî, s. 179-180; Koca, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 540.

Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdullâh b. Muhammed el-Cürcânî'nin (365/975), Şafiî mezhebi temel kitaplarından Müzenî'nin *Muhtasar*'ı üzerine *el-İntisâr* adlı bir şerhi bulunmaktadır. Ayrıca meşhur tabakāt kitabı *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl* başlıklı eserin müellifidir.[959]

5) Hanbelî Mezhebi

Hanbelî mezhebinin kurucusu, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî'dir (241/855). Mezhebin kuruluşunu, Ahmed b. Hanbel'in vefat yılı (241/855) ile Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirme yılı olan (334/945) yılları arasında tamamlamıştır.[960] IV. (X.) asrın başlarında Bağdat'ta güçlenmiştir. O dönemde liderleri olan el-Berbehârî (339/950), Şiîler gibi farklı topluluklar arasında fitneye sebep olduğu için Abbâsî Halifesi el-Kāhir-Billâh (hilâfeti 320-322/932-934), veziri İbn Mukle'ye onu tutuklamasını emretmiştir. Hakkındaki tutuklama kararından haberdar olan Berbehârî gizlenmiştir. Mezhebin ve Berbehârî'nin etrafındaki büyük ve önemli talebeler tutuklanıp Basra'ya sürülmüştür. Daha sonra er-Râzî-Billâh (hilâfeti 322-329/934-940) döneminde tekrar faaliyete geçen Hanbelîler hakkında bir başka hüküm verilmiş ve iki Hanbelî'nin bir araya gelmesi yasaklanmıştır.[961]

IV. (X.) asırda İslâm âlemine seyahat edip o dönem mezheplerini tasnif eden Makdisî, Hanbelî mezhebini fıkhî mezhepler arasına almamış; onun yerine Zâhirî mezhebini zikretmiştir. Makdisî, Hanbelî mezhebinin isnâd edildiği İmâm Ahmed b. Hanbel'in büyük bir muhaddis oluşu ve hadîsçiliğinin öne çıkması sebebiyle kendisini Hadîs ehli olarak görmüştür.[962] İbnü'n-Nedîm (337/987) ve Makdisî, Ahmed b. Hanbel, Evzâî ve Sevrî'nin talebelerini hadîs geleneği içindeki fukahâ olarak nitelendirmiştir. Şafiî olan Sübkî'ye göre IV. (X.) asrın başlarında var olan fıkıh mezhepleri Şafiî, Mâlikî, Sevrî, Hanefî ve Zâhirî mezhepleridir.[963] Ahmed b. Hanbel'i bir fakîh değil de muhaddis olarak gören âlimlerden birisi de İbn Cerîr et-Taberî'dir.

[959] Hamza b. Yûsuf el-Cürcânî, *Târîhu Cürcân*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1987, s. 266; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXI, 5-7; Zehebî, *Siyer*, XVI,154; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn*, I, 283; Ziriklî, IV, 102-103.
[960] Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 25; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 75.
[961] Taberî, *Târîh*, XI, 278; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, XII, 90.
[962] Makdisî, s. 37.
[963] George Makdisi, s. 3-4.

–Taberî bu görüşü yüzünden Hanbelîler tarafından Bağdat'ta ders vermekten menedilmiş, Şiîlik gibi farklı ithamlara maruz kalmıştır.[964]

Tabakātü'l-Hanâbile sahibi İbn Ebû Ya'la, Dımaşk'ın önemli muhaddislerinden IV. (X.) asra çok sayıda talebe bırakan Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr'ı (281/894) Hanbelîler'in ilk tabakası içinde zikretmiştir.[965]

Dımaşk'ta Hanbelî mezhebi mensuplarının daha çok Dımaşk'a göç eden âlimlerden ibaret olduğu görülmektedir. Dımaşk'a yerleşen en önemli Hanbelî âlimlerinden birisi, *Muhtasar* müellifi Ebü'l-Kāsım Ömer b. el-Hüseyn b. Abdullâh el-Bağdâdî el-Hırakî'dir (334/946).[966] IV. (X.) asrın ilk yarısında Bağdat'ta özellikle Büveyhîler'in hâkimiyetleriyle ateşlenen Şiî fanatiklerin sahâbenin aleyhinde sarf ettikleri ağır sözlere dayanamayarak kitaplarını bir arkadaşına emanet edip, Dımaşk'a göç etmiştir.[967] Hatîb el-Bağdâdî, el-Hırakî'nin, Hanbelî mezhebinin temel kitaplarından sayılan *Muhtasar'*ın yanında daha birçok eserinin olduğunu, ancak kitaplarını emanet bıraktığı evin yanması sonucu günümüze ulaşmadıklarını bildirmektedir.[968]

el-Hırakî'nin talebelerinden Dımaşk'a ilmî rıhleler yapan bir diğer Hanbelî âlim *el-İbânetü'l-kübrâ* sahibi "İbn Batta" lakabıyla meşhur Ubeydullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdân el-Ukburî'dir (387/997).[969]

Muhammed b. İbrâhim b. Ali b. Âsım b. Razan da (381/992), Isfahanlı hadîs âlimlerindendir. Şam**,** Mısır ve Irak'a rıhleler yapmış, elli şehirde hadîs rivâyetleri dinlemiştir. Usulde mezhebinin Ahmed b. Hanbel ve Ebû Zür'a mezbebi olduğunu aktarmıştır.[970]

---

[964] Zehebî, *Siyer*, XIV, 272-273.
[965] İbn Ebû Ya'la, I, 205.
[966] Hırakî, Dımaşk'ta vefat etmiştir. Kabri ulemâ kabristanı Babu's-Sağîr'dedir. Hatîb, kabrini ziyaret ettiğini aktarmış, babasının da Hanbelî âlimlerinden olduğunu söylemiştir. bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 87; Zehebî, *Târîh*, VII, 682; Ziriklî, V, 44.
[967] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 563.
[968] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 87; Zehebî, *Siyer*, XI, 542.
[969] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 100; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVIII, 105; Zehebî, *Târîh*, VIII, 612; Zehebî, *Siyer*, XII, 464.
[970] İbn Asâkir, *Târîh*, XVII, 23.

6) Zâhirî Mezhebi

Zâhirîlik, tâbiûn döneminde ehl-i hadîs görüşünün içinde var olan bir akımın Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî (270/884) tarafından, III. (VIII.) asrın ikinci yarısında bir fıkıh mezhebi hâline getirilmesiyle ortaya çıkan bir anlayıştır. Zâhirîlik hiçbir zaman yaygın bir mezhep olmayıp tarihte marjinal bir mezhep olarak kalmıştır. Kādî İyâz gibi Mağrib ulemâsı, Zâhirîlik'in II. (VIII.) asırdan sonra ortaya çıkmış bir bid'at olduğunu aktarmışlardır.[971]

IV. (X.) asır Dımaşk'ında Zâhirî mezhebinin savunucuları bulunmaktaydı. Bu âlimlerden birisi Dımaşk kadısı İbn Uhti Velîd'dir (369/980); ki tam ismi Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Râşid b. Şuayb'dır. Zehebî, allame olduğunu, çok eser bıraktığını söylemiştir. Ancak hiçbir eseri günümüze ulaşmamıştır. Dımaşk ve Mısır'da kadılık yapan İbn Uhti Velîd'in bu göreve gelmek için rüşvet verdiğini aktarılır. Kadılık görevini ihmal ederek ticaret ile uğraştığı, görevinde rüşvet aldığı, güvenilir olmayan şahısları yardımcı tayin ettiği ona isnâd edilen eleştirilerden bazılarıdır.[972]

Dımaşk'ta IV. (X.) asır ortalarında fıkhî mezhep açısından dönemin sahipleri diyebileceğimiz Şâfiîler'e Zâhirîlik'e karşı reddiye yazma ihtiyacını hissettirecek kadar bu mezhebin var olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere Şâfiî mezhebinde ileri derecede ilim sahibi olan Dımaşk kadılarından Abdullâh b. Muhammed el-Hasîbî (348/959), Dâvûd ez-Zâhirî'ye reddiyye kitabı yazmıştır.[973] Nitekim Makdisî'nin de, dört fıkıh mezhebinden bahsederken, Hanbelîler'i ehl-i hadîs addederek, Zâhirîlik'e fıkhî mezhepler içine yer verdiği yukarıda aktarılmıştı.[974]

E. KELÂM

Dımaşk şehri ulemâsı genel olarak Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat (Sevâd-ı A'zam) olmalarına rağmen, tarihî süreç içerisinde birçok alanda farklı fikir ve mezheplerin ortaya çıktığı bir şehir olmuştur. Bu fikrî oluşumlara bir örnek vermek gerekirse Kaderiyye mezhebini

[971] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 267; H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *DİA*, XLIV, 93-95.
[972] Ebü's-Safa Selahaddin Halil b. Aybek b. Abdullâh Safedî, *el-Vafi bi'l-vefeyât*, thk. Dorothea Krawulsky, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1991, XVII, 13; Zehebî, *Siyer*, XVI, 226; Zehebî, *Târîh*, VIII, 303-524; Melchert, s. 185.
[973] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXII, 176. Abdullâh b. Muhammed el-Hasîbî'nin ayrıca birçok eseri bulunmaktadır. O eserler arasında Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî'ye (310/923) bir reddiyesi bulunmaktadır. Bkz. Zehebî, *Târîh*, VII, 865.
[974] Makdisî, s. 39.

göstermek mümkündür. Gaylân ed-Dımaşkī, Kaderiyye mezhebini Dımaşk'ta sınırlı da olsa yayma imkânı bulmuştur. Ancak Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik, Gaylân'ı İmâm Evzâî'yle ilmî tartışma yaptırarak mağlup olmasını sağlamış böylece Kaderiyye eğilimi ortadan kaldırmıştır. Dımaşk'ta Emevîler'den IV. (X.) asıra kadarki süreçte farklı inanç ve mezheplere rastlanmamıştır.

İslâm âleminde Sevâd-ı A'zamı temsil eden genel çizgi için belki de Hz. Peygamber'in yoluna uymaya çalıştıkları için "Sünnet Ehli" kavramının kullanıldığını görüyoruz. Bu şekilde sünnet üzere yaşayan âlimler her dönem var olmuştur. Her bölgede bazı âlimlerin etrafında toplanıldığına ve fikir önderi hâline geldiklerine şahit oluyoruz. II. (VIII.) asrın ikinci yarısında Dımaşk'ta bu şekilde başı çeken âlimler arasında Evzâî ve Ebû İshâk el-Fezârî eş-Şâmî vardır. Basra'nın önemli muhaddislerinden birisi olan Abdurrahmân b. Mehdî (198/814) şöyle söylerdi:

"*İnsanlar ilimde birbirlerinden üstün olabilirler. Her insanın farklı bir görüşü de olabilir. Ancak ben Basra'da sünneti bilme hususunda Hammâd b. Zeyd'den daha bilgili kimseyi görmedim. Eğer Basra'da Hammâd b. Zeyd'i bilen bir kimse görürsen bil ki o insan sünnet üzeredir. Kûfe'de Zâide ve Mâlik b. Moğul'u seven birisini görürsen bil ki o da sünnet üzeredir. Şam'da Evzâî ve Ebû İshâk el-Fezârî'yi seven birisini görürsen o sünnet üzeredir. Hicâz'da Mâlik b. Enes'i seven bir kişiyi görürsen o da sünnet üzeredir.*"[975]

IV. (X.) asır birçok itikâdî mezhep kurucusu ile bu mezheplere mensup bazı meşhur âlimlerin yaşadığı asırdır. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (324/935-36), Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944) ve Cübbâî el-Mu'tezilî (303/916) bu isimlerden birkaçıdır. Söz konusu yüzyılda Fâtımî Devleti, Şiîlik'in bâtınî fırkalarından İsmâiliyye mezhebini resmî mezhep olarak benimsemiştir. Fâtımîler'in İsmâiliyye mezhebini benimsemesi IV. (X.) asrın sonlarına doğru Dımaşk'ta mezhep açısından büyük değişikliklere sebep olmuştur. Ancak Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (380/990) *Ahsenü't-tekāsîm fî ma'rifeti'l-ekālîm* adlı eserinde, Şam'da farklı sapık fikirlerin olmadığını, Şam fakîhlerinin kelâm ilmiyle uğraşmadıklarını aktarmıştır.[976] Yine Şam'da Mecûsî ve Sâbiîler'in olmadığını, Şamlılar'ın

[975] İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 127-128.
[976] Makdisî, s. 142.

mezheplerinin *Ehl-i sünnet ve'l-cemâat* olduğunu aktarmıştır.[977] Makdisî[978] ayrıca Amman gibi Şam'ın bazı şehirlerinde Şiîlik'in yaygın olduğunu, Mu'tezilîler'e ise bu bölgede rastlanmadığını, var olsalar da kendilerini belli etmediklerini söylemiştir.[979]

Bu itikâdî mezhepler yanında Makdisî'ye göre IV. (X.) asırda Sevâd-ı A'zamı teşkil eden müslümanlar bölgeler itibariyle önemli dört mezhebe ayrılmıştır. Bu dört mezhebi şu şekilde sıralamıştır: Doğuda İmâm Ebû Hanîfe ashâbı, batıda İmâm Mâlik ashâbı, Şâş ve Nîşâbur'da İmâm Şâfiî ashâbı ve Şam'da Hadîs[980] erbâbı.[981]

IV. (X.) yüzyılın meşhur seyyâh âlimlerinden birisi Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Mende el-İsfehânî (395/1005)[982] ve oğlu Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk bir ilim ailesi temsilcilerindendir. Abdurrahmân ve babasının, bid'at ehline ve Allah'ın (c.c.) sıfatları hususunda sapıklığa düşenlere karşı sert reddiyeleri olduğundan bahsedilmektedir. Talebelerinden birisi olan Yahyâ b. Abdülvehhâb, İbn Mende'nin bid'at ehline karşı bir kılıç gibi keskin olduğunu söylemiştir.[983] Abdurrahmân İbn Mende'nin o dönem mevcut farklı mezhep mensuplarının tavırlarını şu şekilde aktarmaktadır:

" *Yakınımda olanlar ve uzaktakiler ile aramızda yaşanan hallerden dolayı hayret içinde kalıyorum. Çıktığım rıhlelerde görüştüğüm âlimlerin çoğu, sağlam fikir sahibi olsun veya muhâlif fikre sahip olsun söylediği sözde mutlaka kendisini tasdik edip yardım etmemi ve yaptıklarına gönüllü olarak şâhit olmamı istemiştir. Söylediğini doğruladığım takdirde beni kendisine muvâfık, sözüne veya yaptığına katılmayıp görüş belirtmek istemediğim takdirde beni*

---

977 Makdisî, IV. (X.) yüzyılda "Ehlü's-sünnet ve'l-cemâat" terimini "Ehlü Cemâat ve Sünnet" şeklinde kullanmıştır. Bkz. Makdisî, s. 179.

978 IV. (X.) asır seyyahlarından olan el-Makdisî, mezhep ve bölege gibi kitap konularını dört ayırma metodunu uygulamıştır. el-Makdisî, ayrıca Kerrâmiyye'den bir gurubun görüşü olarak aktardığı Hz. Peygamber'in "Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak…" hadîsini "biri hâriç diğerleri cehennemliktir" rivâyeti yerine "biri hâriç diğerleri kurtulmuştur" rivâyetine dayanak olarak aldıklarını söylemiştir. Makdisî, bu görüşlerine katıldığını belirterek "biri hâriç diğerleri cehennemliktir" rivâyetinin daha meşhur olduğunu ancak "biri hâriç hepsi kurtulmuştur" rivâyetinin daha sahih olduğunu savunmuştur. "Biri hâriç hepsi kurtulmuştur" rivâyetinin sahih olduğu kabul edilecek olursa bu cehennemlik fırkanın Bâtınıyye olacağını belirtmiştir. Diğer rivâyetin sahih olduğu kabul edilecek olur ise bu durumda kurtuluşa erecek olan fırkanın Sevâd-ı A'zam yani müslümanların çoğunluğunu temsil eden fırkanın olacağını söylemiştir.

979 Makdisî, s. 179.

980 Evzâî Mezhebi'nin hadîse yakınlığı bu sözün nedeni olabilir. Nitekim İmâm Şâfiî'den Evzâî hakkında "Fıkhı hadîsine daha fazla benzeyen kimse görmedim" dediği nakledilmiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 183.

981 Makdisî, s. 39. Görüldüğü üzere Makdisî, Hanbelî mezhebini mezhep olarak görmeyip hadîs erbâbı addetmektedir. Bu mesele amelî mezhepler kısmında ele alınacaktır.

982 İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 29-34.

983 Zehebî, *Tezkire*, III, 238.

kendisine muhâlif ilân etmiştir. Söylediği veya yaptığına muhâlif olarak Ku'ân veya hadîsten bir delil zikrettiğim takdirde bana hâricî demiştir. Tevhîd ile alâkalı bir hadîs zikredersem Müşebbihe'den olduğumu, rü'yet ile ilgili hadîs nakledersem ise Sâlimî olduğumu söylemiştir. Ben Kitap ve sünnete sarılıyor, Teşbîh, Zıt, Cisim, uzular ve âlât'tan Allah'a sığındığım gibi bana nispet edilen bu tür iftiralardan da Allah'a sığınıyorum."[984]

1) Eş'ariyye

Dımaşk'ta itikādî mezhepler mevzu-i bahis olduğunda Eş'arîlik ile başlamak uygun olacaktır. Zira IV. (X.) asrın başlarında kurulan Eş'arîlik'in Dımaşk'a gelmesi fazla zaman almamıştır. Şöyle ki İmâm Eş'arî'nin önemli talebelerinden bir olan Ebü'l-Hasan Abdülazîz b. Muhammed b. İshâk et-Taberî (361/971-72) Dımaşk'a gelip burada Eş'arîlik anlayışını yaymıştır. ed-Demil lakabıyla meşhur Abdülazîz et-Taberî hakkında şunlar aktarılmıştır: "*Dımaşk'a gelip burada ikāmet etmiştir. Dımaşk'ta Ehl-i sünnet mezhebini yaymıştır*". Ayrıca Abdülazîz et-Taberî'nin Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'den kelâm ilmini okuduğunu ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'den (310/923) tefsirini dinlediğini[985] ve Dımaşk'ta okuttuğunu nakletmiştir. *Riyâzetü'l-mübtedî* ve *basîratü'l-mustehdî fi'r-reddi ala'l-mulhıdeti ve men dahâhe mine'l-mübtedi'âti* ve *er-Reddü alâ Ca'fer b. Harb (236/850-51)*[986] gibi eserleri mevcuttur. İbn Asâkir, Abdülazîz ed-Demil et-Taberî'nin kitaplarına bizzat muttali olduğunu ve bu eserlerinden derin bilgi sahibi olduğu anlaşıldığını belirtmektedir.[987]

Eş'ariyye'nin imâmı Ebü'l-Hasan Ali b. İsmâil b. Ebû Bişr İshâk b. Sâlim el-Eş'arî el-Basrî'dir (324/935-36).[988] Dımaşk tarihçisi İbn Asâkir, Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakkında *Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî* adlı eserini yazmıştır. İbn Asâkir, Eş'arî'nin *el-İbâne an usûli'd-diyâne'*sini okuyan kimsenin el-Eş'arî'nin kelâm ilmindeki derinliğini görmemesinin imkânsız olduğunu söylemiştir.[989]

---

[984] Zehebî, *Tezkire*, III, 238.
[985] İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 195.
[986] Tam ismi: Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Harb el-Hemedânî'dir (236/850-51). Bağdat Mu'tezilesi'ne bağlı kelâm ve fıkıh âlimidir. Ca'fer b. Harb daha çok kelâmcı ve mezhepler tarihçisi olarak tanınır. el-Allâf, es-Sülemî ve Hişâm b. Hakem gibi belli başlı kelâmcıların görüşlerini eserlerinde nakletmiştir. Ancak Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve Şehristânî gibi mezhep tarihçileri onun yaptığı bazı rivâyetlerin hatalı olduğuna dikkat çekmişlerdir. bkz. Cihat Tunç, "Ca'fer b. Harb", *DİA*, VI, 549-551.
[987] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVI, 339; İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 195.
[988] İbnü'l-Esîr, VII, 112.
[989] İbn Asâkir, *Tebyîn*, s. 28.

Zehebî, Mu‘tezile’nin öncülerinden Cübbâî’nin (303/916) on kadar talebesinden naklen şu sözünü kaydeder: *“Hadîs ilmi Ahmed b. Hanbel’in, fıkıh ilmi Ebû Hanîfe ashâbının, kelâm ilmi Mu‘tezile’nin, yalan ise Râfizîlerindir*”. Daha önceleri Cübbâî’nin en üstün talebelerinden biri olan Ebü’l-Hasan el-Eş‘arî, IV. (X.) yüzyılda kelâm ilminin adeta lideri durumundaki Mu‘tezile’den ayrıldıktan sonra Mu‘tezilîler ile girdiği bütün ilmî tartışmalarda galip gelmiştir.[990]

IV. (X.) asırda İmâm Eş‘arî’nin bizzat kendisinin yetiştirmiş olduğu talebelerinden birisini Dımaşk’a göndermesinin tabii bir sonucu olarak Dımaşk’ta Eş‘arî âlimler ile karşılaşmaktayız. Ebû Süleymân Muhammed b. Abdullâh b. Süleymân es-Sa’dî ed-Dımaşkī bunlardan birisidir. Usulde Eş‘arî, fürûda Şâfiî mezhebi üzere meşhur bir âlim olarak bilinmektedir.[991] Ebû Süleymân ed-Dımaşkī’nin, İbrâhim b. Ahmed b. Ömer b. Şaklâ el-Hanbelî ile yapmış olduğu münazara tabakāt kitaplarında yer almıştır. Eş‘arî’nin görüşlerini savunan ed-Dımaşkī, el-Hanbelî’ye Allâh’ın (c.c.) müteşâbih sıfatlarının zâhir mânâları dışında mânâları olduğunu söylemiştir.[992] Hanbelî tabakāt kitaplarında ikili arasında geçen münazara şu şekilde anlatılmıştır:

el-Hanbelî, ed-Dımaşkī’ye “…Allâh, elini omuzlarım (keff) arasına koydu, parmaklarının serinliğini göğsümde hissettim.”[993] hadîsini ed-Dımaşkī’nin rivâyet ettiğini işittiğini söyleyince, ed-Dımaşkī, bu rivâyeti kendisine sorulduğu için zikrettiğini, burada kastedilenin bir inanç ve bir niyet olduğunu, kendisinin bu hadîsin zâhir mânâsından başka bir mânâsını bildiğini söylemiştir. Bunun üzerine el-Hanbelî, “*Ey İblis, iki elimle yarattığıma*”[994] âyeti için de aynısını mı söyleyeceğini sorunca, ed-Dımaşkī: “Evet Allâh (c.c.), beşer gibi hiçbir şeye dokunmaz” cevabını vermiştir. el-Hanbelî de, Hz. Âdem’in Rabbi tarafından kendi eliyle yaratılma faziletini yok ettin, diyerek kanaatini belirtmiştir. el-Hanbelî, ed-Dımaşkī’ye diğer sıfatlar (parmaklar, bacak, ayak, işitme ve görme vb.) hakkındaki düşüncesini sormuş, ed-Dımaşkī ise Ricl (ayak) hadîsinin râvileri arasında Yahyâ b. Maîn’in Râfizî olarak tanımladığı Abdürrezzak olduğunu söylemiştir. el-Hanbelî de, Yahyâ b. Maîn’in Abdürrezzak hakkında

[990] Zehebî, *Târîh*, VII, 70-71.
[991] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 349-351; Süyûtî, *Tabakāt*, I, 102-103.
[992] IV. (X.) asırda müteşâbih âyetlerin te’vîli, lafızlar bazında olup henüz sistematik bir hâle gelmemişti. V. (XI.) yüzyıl başlarından itibaren İbn Fûrek (406/1015) ile ilk defa sistematik olarak ele alınmıştır.
[993] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, V, 243.
[994] Sâd 38/75.

sadece Şîa taraftarlığı yaptığı (يتشيّع) ifadesini kullandığını, Râfizî olduğunu söylemediğini nakletmiştir.[995]

el-Hanbelî, sıfat bildiren hadîslerin sabit olduğunu, ulemânın şimdiye kadar bu hadîsleri kabul ettiğini söylemiştir. Ona göre zâhiri dışında başka bir mânâ içerseydi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) onu açıklaması gerekirdi. Sahâbe-yi kirâm nasıl bu hadîsleri kabul edip itiraz etmemişlerse, bizim de bu hadîsleri kabul etmemizin doğru olduğunu söylemiştir. ed-Dımaşkī "*Mü'minin kalbi Rahmân'ın iki parmağı arasındadır*"[996] hadîsindeki iki parmağı ise iki nimet olarak te'vîl edince, el-Hanbelî, ed-Dımaşkī dışında bu hadîsi bu şekilde te'vîl edenin Abdullâh b. Saîd b. Küllâb[997] el-Kattân (240/854) olduğunu ve ed-Dımaşkī'nin de bu yorumu ondan aldığını ileri sürmüştür.

Münazara sırasında Ebû Süleymân ed-Dımaşkī, el-Hanbelî'nin Müşebbihe'den olduğunu söylemiş, buna karşılık el-Hanbelî, kendisinin Allah'ı tenzîh ettiğini, halbuki Müşebbihe'nin Allah'ın kendi yüzü gibi yüzü ve eli gibi eli olduğuna inandıklarını ifade etmiştir. el-Hanbelî, Allah'ın kendi nefsine nispet ettiği yüzü ve eli kendisine nispet ederiz, şeklinde görüşünü açıklamıştır. el-Hanbelî ise, ed-Dımaşkī'nin Allah kelâmının ne emir ne yasak ne müteşâbih ne nâsih ne mensûh içerdiğini ne de işitildiğini iddia ettiğini söylemiştir. Çünkü ed-Dımaşkī'ye göre, Allah ses ile konuşmaz. O, Hz. Mûsâ'nın (a.s.) Allah'ın (c.c.) kelâmını kulaklarıyla işitmediğine Allah'ın mânâları Hz. Mûsâ'nın kalbine kavrattırdığına inandığını söylemiştir. Bunun üzerine ed-Dımaşkī, sadece bu konuda Abdullâh b. Saîd b. Küllâb el-Kattân'dan farklı düşündüğünü beyan ederek el-Hanbelî'ye katıldığını söylemiştir. Münazaranın sonunda Ebû Süleymân ed-Dımaşkī, ahad haberlerle akıl ile teyit edilmeksizin sıfatların sabit olmayacağını söylemiştir. el-Hanbelî, bu görüşe de itiraz etmiştir.[998]

---

[995] İbn Ebû Ya'la, II, 132-135.

[996] Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-Muhtasar mine's-sünen an Resûlillâh ve ma'rifeti's-sahîh ve'l-ma'lûl ve ma aleyhi'l-amel*, thk. Beşar Avvad, "Kader, 2140", Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, IV, 16; Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, "İstiaze, 7812", thk. Hasan Şelebî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2001, VII, 203.

[997] Küllâb: Basralı kelâmcının lakabıdır. Kanca mânâsına gelen bu lakab kendisine, münazara yaptığı herkesi kendi tarafına çekip ikna ettiği için verilmiştir. Küllâb, Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'in iki imâmının savunduğu meseleleri onlardan önce savunmuştur. Makdisî, Eş'arîlik'in Küllâbiyye Mezhebi'nin yerini aldığını söylemiştir. Küllâb, Kur'ân'ın kadîm-mahluk tartışmalarında ilk defa Kur'ân'ın, Zât'ında bir sıfat olduğunu söyleyen kişidir. Mu'tezile ve Cehmiyye'ye reddiyeleri vardır. Dâvûd ez-Zâhirî'nin kelâm ilmini kendisinden aldığı ifade edilmiştir. Bkz. Zehebî, *Târîh*, V, 981-982.

[998] İbn Ebû Ya'la, II, 132-135.

IV. (X.) asır Dımaşk'ında Eş'arîlik Şâfiî mezhebi ile birlikte paralel olarak yaygınlaşmıştır. Şâfiî ulemâ Eş'arîlik'i öylesine benimsemişlerdir ki, İmâm Eş'arî'yi eleştiren İbnü'l-Cevzî, Şâfiîler'in, imâmlarının sözünü bırakıp Eş'arî'nin sözüne bağlandıklarını söylemiştir.[999] O dönemden bahseden kaynaklarda furûda Şâfiî usûlde Eş'arî âlimlere sıkça rastlanmaktadır. Bu âlimlerden birisi Muhammed b. Abdullâh b. Süleymân es-Sa'dî'dir (325/937).[1000] es-Sa'dî'nin usûlde Eş'arî, fürûda Şâfiî mezhebi üzere meşhur bir âlim ve müfessir olduğu bilinmektedir.[1001]

Kadı ve vâlilerin tayin ve azil duyurularının yapıldığı Dımaşk Câmii gibi önemli bir mescidin imâmı Ali b. Dâvûd b. Abdullâh ed-Dârânî'nin (402/1011-12), Eş'arî mezhebine bağlı olduğu aktarılmıştır. Ali b. Dâvûd Dımaşk Câmii'nde Eş'arî görüşüne muhalif Haşevîleri[1002] gördüğü zaman Sağr Kādı'l-kudâtı Ebû Bekr el-Bâkıllânî'den (403/1013) yardım istemiştir. Bunun üzerine Eş'arî kelâmcısı ve Mâlikî olan el-Bâkıllânî, Eş'arî âlim Ebû Abdullâh el-Hüseyn b. Hatem el-Ezdî'yi[1003] (431/1040) Dımaşk'a göndermiştir.[1004] el-Ezdî, Dımaşk Emeviyye Câmii'nde Ali b. Dâvûd'un halkasında Eş'arî anlayışıyla Haşevî fikirleri bertaraf etmiştir. Bu durum bize IV. (X.) asır sonlarına doğru Eş'arîlik'in ulemâ arasında ne derece benimsenen bir mezhep olduğu hakkında bir fikir vermektedir.

İbn Asâkir Eş'arî olmayı Ehl-i sünnet'e mensubiyet olarak nitelendirmiştir. Yukarıda bahsi geçen Dımaşk'a gelip burada Eş'arîlik anlayışını savunan Abdülazîz ed-Demil et-Taberî hakkında bilgi verirken "Dımaşk'ta Ehl-i sünnet mezhebini yaydığını" belirtmiş olması mutlak olarak zikredildiğinde Ehl-i sünnet ibaresinin, Eş'arîlik'i içine alacak şekilde kullanıldığını göstermektedir.[1005]

---

[999] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 155.
[1000] Müfessirler bölümünde hakkanda geniş bilgi verilmiştir. Bkz.
[1001] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 349-351; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXII, 274; Süyûtî, *Tabakāt*, s. 103.
[1002] Haşeviyye, dînî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nasların zâhirine bağlı kalmak suretiyle teşbîh ve tecsîme kadar varan telakkileri benimseyen topluluğa verilen addır. Bkz. Metin Yurdagür, "Haşviyye", *DİA*, XVI, 427. Haşviyye hakkında ileride müstakil bir başlık altında bilgi verilecektir.
[1003] el-Ezerî olarak da zikredilmiştir. Dımaşk'tan sonra Kayravan'a geçip orada Eş'arî mezhebini yaymaya devam eden el-Ezdî'nin, talebesinden maddî bir karşılık beklemediği aktarılmıştır. Vefatına kadar burada davetine devam ettiği beyan edilmiştir. Vefat tarihi 431-440 arası olarak gösterilmiştir. Bkz. Zehebî, *Târîh*, XX, 502.
[1004] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 471; Zehebî, *Târîh*, VIII, 336; a.mlf., XX, 502.
[1005] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXVI, 339.

Sübkî (771/1370) *Tabakāt*'ta, Eş'arî'nin imâmlığı ve Ehl-i sünnet'i temsili hakkında ve aleyhindeki eleştirileri red mahiyetinde sayfalarca yazı yazmış ve sözlerini şöyle bitirmiştir:

"*Biline ki eğer İmâm'ın (Eş'arî) menâkıbını toplamak istesek kağıtlar yetmez, kalemler yorulurdu. İmâm'ın kadrini bilmek ve onun sevgisiyle dolmak isteyenler; İbn Asâkir'in 'Tebyînü kezibi'l-müfterî fî mâ nüsibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî' adlı kitabını okusunlar. O bu konuda en iyi ve çok fayda içeren kitaplardan birisidir. 'Bu kitaba muttali olmayan bir Sünnî, yoluna tam hâkim değildir' şeklinde bir söz nakledilir. Bir fakîh bu kitabı tahsil etmedikçe hakiki bir Şâfiî olamaz. Hocalarımız talebelerine bu kitabı okumayı emrederlerdi.*"[1006]

VI. (XII.) asrın sonuna gelindiğinde artık Dımaşk'a (yönetici-ulemâ) Eş'arîler hâkim olmuştur. Eş'arîlik'e muhalif görüşleri susturma gücüne sahip olmuşlardır. Eş'arîler ile Hanbelî Abdülganî el-Makdisî (600/1203) arasında yaşanan çekişme sonucunda el-Makdisî canını kurtarmak amacıyla Dımaşk'tan Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştır.[1007]

Eş'arîlik, Muhammed b. Abdullâh b. Tûmert el-Berberî es-Sûsî (524/1130) tarafından Kuzey Afrika'da yayılmamıştır.[1008]

V. (XI.) asrın sonları VI./XII. asrın başlarına gelindiğinde Eş'arîlik bütün İslâm âleminde kabul görmüş bir mezhep hâline gelmiştir. İbn Rüşd el-Cedd'e (520/1126) İmâm Eş'arî, Ebû Bekr el-Bâkıllanî ve Ebû İshâk el-İsferâyînî gibi kelâm ilmiyle uğraşan âlimlerin hidayet ve doğru yol imâmları mı oldukları yoksa sapkınlığa ve yanlış yola mı davet ettikleri sorulunca "Onların hayrın, gerçeğin ve uyulması vacip olanın imâmları" olduklarını söylemiştir.[1009]

İbn Asâkir ile aynı dönemde yaşayıp Eş'arî'nin Ehl-i sünnet'i temsil ettiği görüşüne katılmayanlar da olmuştur. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* adlı eserin sahibi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İmâm Eş'arî'yi eleştirmiş ve hakkında şunları söylemiştir:

[1006] İbnü's-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, III, 351-352.
[1007] Zehebî, *Târîh*, XLII, 23.
[1008] Adem Metz, *el-Hadaratu'l-islâmiyye*, I, 325.
[1009] Abdülazîz el-Ehvanî, "Resailü İbn Rüşt", *Mecelletu Mahedi'l-Mahtutat el-Arabiyye*, yıl 1958, sayı IV, 76.

"*Uzun zaman Mu'tezilî olmuş sonra onlara muhalefet etmiştir. Yeni bir görüş getirip insanların inançlarında karışıklığa ve sonu olmayan fitnelere sebep olmuştur. Bütün insanlar okunan ve işitilen Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu Cibrîl (a.s.) tarafından getirildiğini bilmekteydi. Güvenilir ulemâ Kur'ân'a kadîm diyordu. Mu'tezile ise mahluk (yaratılmış-hâdis) dedi. Eş'arî, okunan ve işitilenin mahluk olduğu hususunda Mu'tezile ile hem fikir olup bu işitilenin Allah'ın kelâmı olmadığını söylemiştir. Allah'ın kelâmının Zât'ında kāim bir sıfat olduğunu, indirilmediğini ve işitilmediğini savunmuştur. Bu sözüyle Ehl-i sünnet'e muhalefetinden dolayı canına kast edilmesinden korkmaktadır. Bu korkudan Ebü'l-Hasan et-Temîmî'nin evine sığınmıştır.*"[1010]

İbnü'l-Cevzî'ye göre, Eş'arîlik'in yayılmasının ve taraftarlarının çoğalmasının önemli bir sebebi devlet başkanlarının bu mezhebe olan ileri derecedeki bağlılıklarıdır. Abbâsî Devleti halifelerinin Eş'ariyye mezhebini benimsemeleri bu hususta zikredilebilir. Acaba İbnü'l-Cevzî'nin gösterdiği bu sebep olmasa Eş'arîlik, yine Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'in iki mezhebinden birisi olur muydu? Devletin bir fikri veya mezhebi desteklemesi veya engellemesi o fikir ve mezhebin yayılması veya akim kalmasında ne kadar rol oynamaktadır?

Kaderiyye Mezhebi başlığı altında Kaderiyye mezhebinin Dımaşk'ta yayılmaya başladığı zaman mezhebin Dımaşk öncüsü Gaylân ed-Dımaşkī'nin (120/738), Hişâm b. Abdülmelik tarafından ortadan kaldırıldığı zikredilmiştir.[1011] Abdülmelik b. Mervân zamanında Dımaşklı el-Hâris b. Saîd el-Kezzâb'ın Peygamberlik iddiası halife tarafından büyük çabalar sonunda ortadan kaldırılmıştır.[1012]

Abbâsî halifelerinin, inandıkları mezhebi hâkim kılma yoluna gittiklerini söylemek mümkündür. Abbâsî halifesi el-Mehdî'nin (hilâfeti 775-785) İmâm Mâlik b. Enes'e (179/795) "*Ey Ebû Abdullâh bir kitap yaz, bütün ümmeti bu kitap üzere amel etmeye zorlayayım*" dediği, İmâm Mâlik'in bu teklifi kabul etmediği bilinmektedir. İmâm Mâlik, el-Mehdî'ye verdiği cevapta "Kuzey Afrika bölgesi, zaten bize tâbîdir. Şam da mâlum, Evzâî, vardır. Iraklılar ise Iraklıdır; onları tanırsınız" diyerek, bölgelere rengini veren anlayış ve yerleşik mezheplere işaret etmiş ve halifenin kastettiği anlamda siyasî otoritenin sağlayacağı icbârî bir mezhebî

[1010] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 29.
[1011] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 351.
[1012] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 427; İbn Manzûr, *Muhtasar*, VI, 151.

birliğin imkân dâhilinde olamayacağını dile getirmiştir.[1013] Diğer taraftan el-Mehdî döneminden bu yana çok nüfuzlu bir âlim olup Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd zamanında ilk kādı'l-kudat olarak atanan, İmâm Âzam Ebû Hanîfe'nin talebesi İmâm Ebû Yûsuf (182/798), bütün kadıları Hanefî mezhebine bağlı âlimlerden tayin etmekteydi.[1014]

Abbâsî halifelerinden el-Me'mûn'un (hilâfeti 198-218/813-833) 218/833 yılında dönemin seçkin ulemâsını Mu'tezilî bir görüş olan Kur'ân'ın hâdis-mahlûk olduğunu kabule zorlaması bilinen bir örnektir. Ahmed b. Hanbel gibi kabul etmeyen âlimleri hapsedip işkence uygulamıştır.[1015] el-Me'mûn'un yerine geçen el-Mu'tasım (hilâfeti 218-227/833-842) ve el-Vâsık (hilâfeti 227-232/813-833) el-Me'mûn'un yaptığı zorlamayı devam ettirmişlerdir. el-Mütevekkil (hilâfeti 232-248/842-847), 234/848 yılında Kur'ân'ın mahlûk olduğu anlayışı hususundaki zorlamaları ilk defa kaldırmış bu meseleden ötürü hapishanede olan bütün ulemâyı serbest bıraktığı gibi[1016] Ahmed b. Hanbel'i hapishaneden çıkarıp hil'at giydirme lutfunda bulunmuştur. Zehebî, Mütevekkil'in fitneyi kaldırıp sünneti yaydığını aktarmıştır.[1017] Daha sonraları Abbâsî Halifesi el-Kādir yazdığı kitapta Mu'tezile'den bahsederken Mu'tezilî fikirleri benimsemeyerek, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu düşünenlerin kâfir olduklarını savunmuştur.[1018] Bu kitabın el-Mehdî Câmii'nde hadîs meclislerinde okunduğu nakledilmiştir.[1019]

Yukarıda zikredilen örneklerden hareketle idarecilerin mezhep veya bir fikri yayma veya ortadan kaldırmalarında şu tespitler yapılmıştır:

-İdarecilerin dinde sapık fikirleri veya o fikir sahibi kişileri ortadan kaldırma hususunda son derece önemli olduğu görülmüştür.

[1013] Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, Matbaatü'l-İstikâme, Kahire 1939, XI, 659.
[1014] Dayf, s. 103; Ahmed Teymur Paşa, s. 20.
[1015] Me'mûn bu konuda Bağdat vâlisi İshâk b. İbrâhim el-Hüzâi'ye defalarca ferman gönderilmiştir. İlk mektupta muhalifler çok sert bir dille eleştirilmiş, hak olan kendi görüşlerine uyulması gerektiği beyan edilmiştir. Bağdat ve diğer beldelerin kadılarının imtihan edilmesi istemiş, muhalif kadıların azledilmelerini istemiştir. İkinci mektupta belirli şahısların ismi sıralanmış boynularının vurulması emredilmiştir. Mektubun sonunda Kur'ân mahluk demeyen herkesin hadîs rivâyet etmesi ve fetva vermesi yasaklanmıştır. Bkz. Zehebî, *Târîh*, V, 248-251.
[1016] Zehebî, *Târîh*, V, 749.
[1017] Zehebî, *Târîh*, V, 743-745.
[1018] Zehebî, *Târîh*, VIII, 507.
[1019] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 354.

-İdareciler Kur'ân'ın mahlûk olduğu şeklinde veya Fâtımîler'in İsmâilî mezhebini uygulamak gibi yanlış bir fikir benimsedikleri zaman ulemâyı o fikre zorlasalar ve cezalandırsalar bile ümmetin içinde var olan sağlam damarın baskılara rağmen devam ettiği görülmüştür. Bu sağlam duruşa örnek olarak Abbâsîler'e karşı duran Ahmed b. Hanbel'i, Fâtimîler'e karşı ise en-Nablusî eş-Şehîd'i göstermek yeterli olacaktır.

-İdarecilerin yanlış bir fikir için yaptıkları baskılar, halk nezdinde kabul bulmayınca zaman içerisinde yine idareciler tarafından kaldırılmak zorunda kalınıyor. Abbâsî ve Fâtımî örneklerde olduğu gibi. Ayrıca bu baskıları ortadan kaldıran idareciler ulemânın övgüsüne mazhar oluyor.

2) Mu'tezile

el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (355/966), kendi döneminde Mu'tezilî olarak aşağıda ziredilecek fırkaların bulunduğunu aktarır: Abbâdîler, Zimmîler, Mekâsibe, el-Basriyyûn ve el-Bağdâdiyyûn.[1020]

Mu'tezile'nin IV. (X.) asırda İslâm âleminde var olan beş büyük fırkadan biri olduğu ve kelâm ilmini fıkhî konulardan tecrid edip geliştirmeye yönelik büyük adımlar atan bir fırka olma özelliği taşıdığı söylenir.[1021] İbnü'n-Nedîm, III. (IX.) asırda Mu'tezilî önderlerinden birisi olarak Dımaşk'ta Kāsım b. el-Halîl'in adını zikretmiştir. *İmâmetü Ebî Bekr*, *et-Tevhîd, Tefsîru'l-Kur'ân, el-Vaîd, el-Kavlü fi asnâfi'l-Mu'tezile* ve *el-Mahlûk* başlıklı kitapları olduğunu söylemiştir.[1022] Askalânî, Râfizî olduğunu aktarmıştır.[1023] İbn Asâkir, Hişâmiyye[1024] mezhebini benimseyen bir kelâmcı olduğunu söylemiştir. Hişâmîler'in imâmet konusunda en faziletli kişinin halife olması gerektiğini, ancak sahâbenin imâmetinin sahih olduğu görüşünü savunduklarını aktarmıştır.[1025]

[1020] el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Borsaîd Mısır ty, V, 142.
[1021] Adem Mez, ayrıca Mu'tezile'nin amelî içtihatta her müctehid musib hakikate uluşmıştır görüşlerini metetmektedir. Bkz. *el-Hadaratu'l-İslâmiyye*, I, 313.
[1022] Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. en-Nedîm, *Kitabü'l-Fihrist*, thk. Eymen Fuad Seyyid, III, 572.
[1023] Ebü'l-Fazl Şehâbüddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, I-VII, Dâiratü'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, Müessesetü'l-Âlemî, Beyrut 1971, IV, 459.
[1024] Cihat Tunç, "Hişâm b. Amr", *DİA*, XVIII, 151.
[1025] İbn Asâkir, *Târîh*, IL, 56.

Taberî, Abbâsî Halifesi el-Muktedir-Billâh tarafından Dımaşk'a emîr olarak atanıp Dımaşk'ta İhşîdî Devleti'ni kuran Ebû Bekr Muhammed b. Tuğç'un (324/936) Mu'tezile imâmlarından Ebû Ali el-Cübbâî'nin mezhebine müntesip olduğunu aktarmaktadır.[1026]

Yukarıda Makdisî'den, IV. (X.) asırda Şam bölgesinde Mu'tezilîler'in bulunmadığına, bulunanların ise gizli olduklarına dâir bir bilgi aktarmıştık.[1027] Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr ile dostluğu bilinen ve Vâsıl b. Atâ'nın kayınbirâderi olan ilk Mu'tezilîler'den Amr b. Ubeyd döneminde, Ehl-i beyt mensubu Muhammed b. Abdullâh en-Nefsüzzekiyye isyanına (145/762) destek veren Şamlı bazı Mu'tezilîler'in takipten kurtulmak için Horasan, Yemen, Taberistan ve Mağrib'e göç ettikleri söylenmektedir. Bu durum, Makdisî'nin açıklamasını anlaşılır hâle getirmekte ve Şam bölgesinde az sayıda Mu'tezilî olması ve siyasî baskı nedeniyle de görüşlerini gizlemeyi tercih etmeleri hususuyla doğrudan irtibatlı görünmektedir. Ebü'l-Kāsım el-Belhî'nin (319/931) kendi döneminde kısmen veya tamamen Mu'tezilî olan bölgeleri zikrederken Şam'ı da saymış olmasını ise bu bölgede bazı kesimlerde mevcut olan az sayıdaki mensuplar olarak anlamak gerekir.[1028]

Mu'tezile Mezhebi'nin Dımaşk'ta açıktan kabul görmediğine dâir bir başka delil ise İbn Uhti Hâmid Abdulvehhâb b. Ubeydullâh Ebü'l-Kāsım el-Bağdâdî'dir. İbn Uhti Hâmid Bağdat'tan gelip Dımaşk'a yerleşmiştir. Mu'tezilî fikirlerini savunan bir âlim olduğundan dolayı Dımaşklılar İbn Uhti Hâmid'i Dımaşk'tan çıkarmışlardır.[1029] Dımaşk'tan Halep'e, Seyfüddevle'ye yönelmiştir.[1030] Abdulmü'min b. Ubeydullâh b. Ğalbûn bir gün Halep'te el-Hüseyn b. Hâleveyh ile görüştüğü zaman İbu Uhti Hâmid ile arasında geçen şu münazarayı aktarmıştır:

"Bir gün önce Seyfüddevle'nin meclisine gittim. Orada Mu'tezile büyüklerinden İbn Uhti Hâmid meclisteydi. Allah insanları onların inançlarından korusun. Bana Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunmaya çalıştı. Ben de Kur'ân âyetlerinden, hadîs-i şerîflerden ve Arapça dil mantığından deliller getirerek onu susturdum ve oradan ayrıldım."[1031]

[1026] Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru Süveydân, Beyrut t.y., XI, 358. (Bu eserden eklemeler yapılacak)
[1027] Makdisî, s. 179.
[1028] İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 397.
[1029] İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 256.
[1030] İbnü'l-Adîm, X, 4710.
[1031] Hatîb, *Târîh* XVI, 210-211.

IV. (X.) asrın ikinci yarısında Fâtımîler tarafından Dımaşk'ta Şiîlik ve Mu'tezilîlik'in yayılmasına dâir çaba gösterildiği görülmektedir. Herhalde gayretlerinden bir sonuç almış olmalılar ki dönemin Dımaşk muhaddisi diyebileceğimiz Temmâm er-Râzî, Mu'tezilîlik'e reddiye yazmıştır.[1032] IV. (X.) asırda Irak'ta Büveyhîler (Bağdat'a girişleri 334/945 çıkışları 447/1050 senesidir), Dımaşk'ta Fâtımîler hâkimdi. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*'da hicrî 372 (982-83) yılından bahsederken o yıllarda Râfizîlik'in, Mu'tezilîlik'in ve sapıklığın çok yaygın olduğunu söylemektedir.[1033] Fâtımîler tarafından Dımaşk'a atanmış Şiî, Mu'tezilî ve Hanefî kadı Ebü'l-Mehâsin Mufaddal b. Muhammed el-Maarrî et-Tenûhî (442/1050), kadılığı sırasında Emevî Câmii'ne kendisi gibi Şiî, Mu'tezilî ve Hanefî imâm atayınca Dımaşklılar câmiyi kapatmış ve kadının görevini yapmasına mânî olmuşlardır. Böylelikle kadı azledilip yerine Şafiî bir kadı getirilmiştir.[1034]

Yine Fâtımîler'in Dımaşk'a hâkimiyeti döneminde muhtesiblerin en meşhuru İbrâhim b. Abdullâh b. Hısn el-Gâfikī el-Endelüsî'nin (12 Zilhicce 404/14 Haziran 1014), itikatta Mu'tezilî olduğu aktarılmıştır.[1035]

Mu'tezile'nin bu dönemdeki en meşhur şahsiyetlerinden birisi Ebû Hâşim Abdüsselâm b. Muhammed b. Abdülvehhâb el-Cübbâî'dir (303/916). Zâhir b. Ahmed el-Fakîh, hocası İmâm Eş'arî'nin, vefatı esnasında başının dizlerinin üzerinde olduğunu ve bu durumdayken kendisine bir şeyler mırıldandığını fark ettiğini ve kulak verdiğinde ise şunları söylediğini ifade etmiştir: "*Şu Mu'tezile, Allah'ın rahmetinden uzak olsun; onlar gerçekten din anlayışını yıpratıp çarpıtmış, sonra da yama yapmaya çalışmışlardır*."[1036]

Hanbelî ve Zâhirî âlimlerinden bazıları Mu'tezile'ye sert tepki göstermişlerdir. Mesela Ca'fer el-Müstağfirî (432/1041), döneminin Mu'tezilî lideri ve davetçisi Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Kâ'bî (319/931) hakkında onun rivâyetlerinin dahi kabul edilmeyeceğini belirtmiştir.[1037] el-Kâ'bî, Nesef şehrine gelince şehrin âlimlerinden Abdülmü'min b. Halef

[1032] Ebü'l-Kasım Temmâm b. Muhammed er-Râzî, *Der beyânü fırakı dâlle în risale*, vr. 199-201, Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, numara: 000076, vr. 199-201.
[1033] Zehebî, *Târîh*, VIII, 347.
[1034] İbn Asâkir, *Târîh*, LX, 91; Dayf, s. 103.
[1035] İbn Zebr, I, 110; İbn Asâkir, *Târîh*, VII, 12.
[1036] Zehebî, *Târîh*, VII, 494.
[1037] el-Kâ'bî, Allâh'ın irâde sıfatının zâtî sıfatlarından olmadığını, Zât'ında kāim olmadığını, ne bir mahalde hâdis ne de lâ mahalde olmadığını, Allâh'ın fiillerine mürîd olmasının onları ilmine uygun bir şekilde yarattığı anlamına geldiğini savunmuştur. Bkz. Zehebî, *Târîh*, VII, 355.

(346/957) onu karşılamamış, hatta Kâ'bî kendisini câmide ziyarete gelmesine rağmen yüzüne dahi bakmamıştır. Bütün bunların sebebi ise Abdülmü'min b. Halef'in, fikir ve inançlarından dolayı Kâ'bî'nin kâfir olduğunu düşünmesiydi.[1038] IV. (X.) yüzyılda Mu'tezile mezhebine mensup olup amelde Hanefî olan pek çok âlim bulunmaktaydı. Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî bunlardan birisidir.[1039]

---

3) Kaderiyye

Nâdiren de olsa farklı fikirlerin ortaya çıktığı Dımaşk şehrinde oluşan itikâdî mezheplerden birisi Kaderiyye mezhebidir. Tarihî verilerden öyle anlaşılıyor ki söz konusu farklı fikirlere Dımaşk iktidarı tarafından her zaman hoşgörüyle yaklaşılmamıştır. Kaderiyye mezhebinin en meşhur isimlerinden birisi olan Gaylân ed-Dımaşkī, Hişâm b. Abdülmelik döneminde kader meselesiyle çok fazla ilgilendiği için İmâm Evzâî ile aralarında geçen münazaralardan[1040] sonra çarmıha gerilmiştir.[1041]

İbn Asâkir, tarihinin giriş bölümünde Şam ehlini kötüleyen rivâyetlerin asılsız olduğuna dâir bir başlık açmıştır. Bu başlık altında işlenen rivâyetlerden birisi şu şekildedir: "İsâm b. Râşid, Mûsâ b. Verdân'dan, o da Ebû Hüreyre'den naklen şöyle rivâyet etmiştir: *Şeytan Şam'da öyle bir anıracaktır ki onların üçte ikisi kaderi inkâr edeceklerdir.*" İbn Asâkir, bu rivâyeti nakledenlerin güvenilir olmadığını ve rivâyetin asılsız olduğunu belirtmiştir.[1042] İbn Asâkir, Kaderiyye mezhebinin Şam'da yayılmadığını, Kaderiyye ve Mu'tezile mezheplerinin asıl Basra'da yaygınlık gösterdiğini; bu iki mezhebe karşı burada reddiyeler yazıldığını aktarmıştır.[1043]

Döneminde Âlimü'ş-Şam olarak tanınan tâbiî Mekhûl eş-Şâmî'nin (112/730) ve Ebû Bekr Hassân b. Atıyye el-Muhâribî'nin (120 /738) kaderîlik ile itham edildiği[1044] nakledilmişse de, Evzâî bu iddiaların bâtıl olduğunu aktarmıştır. Evzâî, Hassân b. Atıyye Ebû Bekr el-

---

[1038] Zehebî, *Târîh*, VII, 355.
[1039] Şîrâzî, *Tabakātü'l-fukahā*, I, 172; İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 563; Zehebî, *Târîh*, VIII, 315.
[1040] İbn Manzûr, *Muhtasar*, XX, 247; Mervân Muhammed Şiar, *el-Evzâî: İmâmü's-selef*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1992, s. 109.
[1041] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 351.
[1042] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 350.
[1043] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 351.
[1044] Yahyâ b. Maîn, Mekhûl ed-Dımaşkī'nin kaderî olduğunu söylemiştir.

Muhâribî'nin kaderî olduğunu söyleyen Saîd b. Abdülazîz'in bu iddiasının sebebinin ne olduğunu anlamadığını, Ebû Bekr Hassân b. Atıyye el-Muhâribî'den daha çok ibâdet ehli birisiyle karşılaşmadığını söylemiştir.[1045]

IV. (X.) asır Dımaşk ulemâsı hakkında yaptığımız araştırmamızda Kaderiyye mezhebine mensup bir âlime rastlanmamıştır.

Gaylân ed-Dımaşkī ile Evzâî arasında geçen münazara, tarihî kaynaklarda şu şekilde yer almıştır:

Gaylân ed-Dımaşkī hakkında şikayetler artınca, Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik, onu huzuruna çağırıp sorgulamıştır. Gaylân, Hişâm b. Abdülmelik'e dilediğini çağırmasını, onunla münazara yapacağını; eğer kendisinin hatalı olduğunu ortaya koyabilirse boynunu Hişâm'a teslim edeceğini söylemiştir. Hişâm b. Abdülmelik, isteğinin insaflı bir istek olduğunu beyan etmiş ve maiyetine bu Kaderiyyeci ile kimin tartışabileceğini sormuştur. Maiyetindekiler İmâm Evzâî'nin bu münazarayı hakkıyla yapabileceğini söylemişlerdir. Bunun üzerine cihat niyetiyle Beyrut'ta düşman sınırında nöbet tutan İmâm Evzâî davet edilmiştir. Evzâî gelince Hişâm, Kaderiyyeci ile kendisi adına tartışmasını istemiştir. Bunun üzerine Evzâî, Gaylân'dan isterse üç, isterse dört, isterse tek bir mesele üzerinde konuşmayı seçmesini istemiştir. Gaylân üç mesele olmasını istemiştir. Evzâî, Gaylân'a Allah (c.c.) yasakladığı bir şeyin yapılmasına müsaade eder mi, sorusunu sormuştur. Gaylân, bu mesele hakkında hiçbir fikri olmadığını söylemiştir. Evzâî, ikinci soru olarak, Allah (c.c.) emrettiği bir şeyin yapılmasına mânî olur mu, sualini sorunca Gaylân, bu meselenin birincisinden daha zor olduğunu, bu hususta da bir fikrinin olmadığı cevabını vermiştir. Evzâî'nin Allah (c.c.) haram kıldığı bir şeyin yapılmasına yardım eder mi, sorusuna Gaylân, bu meselenin birinci ve ikinci meseleden daha zor olduğunu, kendisinin, bu hususta da herhangi bir düşüncesinin olmadığını söylemiştir. Daha sonra Evzâî Halife Hişâm'a üç meselenin bundan ibaret olduğunu söylemiştir.

Bunun üzerine Hişâm, Gaylân'ın boynunun vurulmasını emretmiştir. Hişâm, Evzâî'ye yönelerek bu üç meselenin izah edilmesini istemiştir. Evzâî, Allah (c.c.), yasakladığı bir şeyin yapılmasına müsaade etmiştir. Hz. Âdem'in, ağaçtan yemesini yasakladı, daha sonra ise ondan yemesine müsaade etti. Âdem (a.s.) de yedi. Allah (c.c.) bir şeyi emretti, sonra da yapılmasına

[1045] Zehebî, *Târîh*, III, 320; Gûrî, s. 112.

mânî oldu. İblis'e, Hz. Âdem'e secde etmesini emretti, sonra da onun secde etmesine mânî oldu. Yine Allah (c.c.) birşeyi haram kıldı, sonra da onun işlenmesine müsaade etti. Leş, kan ve domuz etinin yenmesini yasakladı, sonra da, zaruret hâlinde bunların yenmesine müsaade etti.

Bunun üzerine Hişâm ondan, soracağı tek meselenin hangisi olduğunu öğrenmek istedi. Evzâî şu cevabı vermiştir: "Ona Allah (c.c.), seni yaratırken kendi dilediği gibi mi, yoksa senin istediğin gibi mi yarattı" sorusunu soracaktım. İki cevabın hangisini verirse versin boynunu vurmanın helal olacağını beyan etmiştir. Dördüncü soru olarak insanın doğumu, rızkı, ölümü ve ölümden sonra gideceği yeri Allah mı, yoksa insan mı belirler diye soracağını söylemiştir. Evzâî, Gaylân'ın '*Allah belirler*' cevabını tahmin ettiğini söylemiştir. Bu cevabı verdikten sonra Evzâî ona, kendi yaratılışını güzelce yapmaya, kendi rızkını artırmaya, ecelini ertelemeye ve kendisini dilediği yere koymaya gücü yetmeyen bir varlığın elinde hangi güç ve kudret bulunacağını soracağını söylemiştir.[1046]

4) Haşviyye

Dımaşk'ta İslâmiyet'le gelip IV. (X.) asırda devam eden hadîse dayalı bir ilim ve fıkıh anlayışı mevcut olmakla birlikte Haşviyye gibi bazı sapık anlayışların burada zuhur etmesi makul bir sonuç gibi gözükmektedir. Zira Haşviyye[1047] inanç meseleleri dâhil bütün dînî meselelerde, tecsîm ve teşbîhe bile gitse, nasların zâhirine göre amel etmeyi benimseyen bir bakış açısıdır.[1048]

Eş'ariyye başlığı altında daha önce bahsi geçtiği üzere IV. (X.) asrın ikinci yarısında Dımaşk Emeviyye Câmii imâmlarından Ali b. Dâvûd b. Abdullah ed-Dârânî, Şam halkı arasında Haşviyye mezhebinin yaygınlaştığını görmüştür ve bir tehlike arz ettiğini düşündüğü bu durum karşısında önlem almak için harekete geçmiştir. Bağdat'ta bulunan Kādı'l-kudât Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkıllânî'ye mektup yazarak durumu şikayet etmiş ve müdahale edilmesini istemiştir. Ali b. Dâvûd'un amacı, Dımaşk'ta, Hak mezhep Eş'arîlik'in hüccet ve deliller ile savunulmasıdır. Bunun üzerine el-Bâkıllânî kendi talebesi Ebû Abdullâh Hüseyn b.

[1046] İbn Asâkir, *Târîh,* XLVIII, 206; İbn Manzûr, *Muhtasar,* XX, 245.
[1047] Dînî nasları akıl yoluyla yorumlamayı tamamen iptal eden, nasların zâhirine bağlı kalarak teşbîh ve tecsîme gidecek kadar ileri giden ve Allah'ın sıfatları hususunda bütün rivâyetleri kabul eden bir fırkadır. Kelimenin geldiği köke göre Haşviyye ve Haşeviyye olarak teleffuz edilmiştir. Bu fırkaya nispet edilenler, genel anlamda Allah'ın (c.c.) sıfatlarını zâhirine göre yorumlayanlar olmakla beraber, zaman ve mekâna göre farklılık göstermiştir. Bkz. Yurdagür, "Haşviyye", *DİA,* XVI, 426.
[1048] Yurdagür, "Haşviyye", *DİA,* XVI, 426.

Hatem el-Ezdî el-Eş‘arî’yi Dımaşk’a gönderir. el-Ezdî, Emeviyye Câmii’nde Ali b. Dâvûd’un halkasında Eş‘arî anlayışı çerçevesinde tevhid inancını, Allah’ı hakkıyla tenzîh etmeyi, O’nun mahlûkāta teşbîhten ve bir cihette sınırlamadan münezzeh olduğunu izah edince, Dımaşklılar câmiden “Teksin Allahım, teksin (Ahadün Ahad)” diyerek ayrılmışlardır.[1049]

Yukarıda ki hâdiseden Dımaşk Câmii imâmının Haşviyye kaynaklı fikirleri ile mücadele etmek amacıyla Bağdat’tan destek istemesi Dımaşk’ta bu görevi yapacak kimsenin olmadığına delâlet etmektedir. Aynı zamanda Bağdat’ın ilmî anlamda başkent olduğunu da göstermektedir.

Ali b. el-Kāsım el-Mağribî el-Eş‘arî, V. (XI.) asrın sonlarında Dımaşk’a gelip burada vefat etmiştir. İbn Asâkir, *Tenzîhü’l-İlâhiyye ve keşfü fadâihi’l-müşebbihe el-haşviyye* adı bir eseri olduğunu nakletmiştir.[1050]

5) Kerrâmiyye

III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir’de ortaya çıkan itikādî bir mezheptir. Kurucusu Muhammed b. Kerrâm’dır. III. (IX.) yüzyılın sonlarından itibaren Kerrâmiyye’nin Irak, Suriye, Hicaz ve Yemen gibi bölgelerde de taraftarlarının ortaya çıktığı söylenmektedir. Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde kök salan Kerrâmîler yer yer Şiîler ile anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bu bölgede Kerrâmîler’in görüş ayrılığı içinde olduğu biir diğer topluluk ise Şâfiîler olmuştur. Nîşâbur’da 370 (980-81) yılında Sâmânî vâlisi Ebü’l-Hasan Muhammed b. Sîmcûr’un huzurunda Şâfiî Abdülkāhir el-Bağdâdî ile Kerrâmî İbrâhim b. Muhâcir arasında cereyan eden Allah’a cisim denilip denilemeyeceği konusundaki tartışma bu konuda bir örnek teşkil eder. Şâfiîler’le Kerrâmîler arasındaki tartışmaların iki-üç asır sürdüğü belirtilir. Kerrâmîler, özellikle devlet yöneticileri üzerinde etkin olmaya başladıktan sonra Şâfiî-Eş‘arî ve Şiîler karşısında önemli bir üstünlük elde etmişlerdir. V. (XI.) yüzyılın sonlarında Nîşâbur ve Beyhak’ta gücünü ve etkisini kaybeden Kerrâmiyye Afganistan’ın dağlık Gur bölgesinde hayatiyetini devam ettirmiştir.[1051]

[1049] İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 471. el-Ezdî, Dımaşk’ta bir süre ikamet ettikten sonra Kuzey Afrika taraflarına gidip orada ilim yaymaya devam etmiş, Kayravan’ı mesken edinmiş ve vefatına kadar orada yaşamıştır. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, XLI, 471.

[1050] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 135.

[1051] “Başlangıçta Mürcie’nin bir alt grubu olan bu hareketin önemli merkezlerinden Nîşâbur yöresindeki mensupları Hanefî mezhebine bağlıydılar. Ardından Sind ve Gur civarındaki Kerrâmîler farklı bazı fıkhî görüşler

Makdisî, Kerrâmîler'in Şam'da mekânları olduğunu söylemiştir.[1052] Makdisî, Kerrâmiyye'den bir gurubun usul ve fürûda her ictihad sahibinin içtihadının doğru ve makbul olduğunu ileri sürdüklerini nakletmiştir. Kerrâmîler bu görüşlerine, Hz. Peygamber'in "*Benim ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak*" hadisinin sonunu çarpıtarak delil göstermişlerdir. Hadisi şerifin meşhur olan sonu "*Biri hâriç hepsi cehennemlik*" [1053] iken "*Biri hâriç hepsi kurtulmuştur*" rivâyet etmişlerdir.[1054]

İbn Asâkir, Dımaşk'a gelen Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Herevî'nin Kerrâmiyye mezhebine bağlı olduğunu aktarmıştır.[1055]

Öyle anlaşılıyor ki Kerrâmiyye Horasan ve Mâverâünnehir'de, Şîa ve İsmâiliyye ile mücadele etmiş ve Ehl-i sünnet çizgisinde hareket etmiştir; ancak Mu'tezile, ehl-i hadîs, Eş'arî, Şâfiî ve Hanefîler'le de görüş ayrılıkları olmuştur. Bu pencereden bakılınca hem doğduğu topraklar olmaması hem de Şâfiîlik ve Eş'arîliğin etkin olduğu Dımaşk'ta, Kerrâmiyye'nin gelişemediği anlaşılmaktadır.

6) Nâsıbîlik

Dımaşk'ın tarihinde Hz. Ali'ye karşı Emevîler'in desteklediği bir düşmanlık vardı. Aşağıda İbn Asâkir'in aktardığı hikâye Emevîler'in bu konuda dikkatle önlem aldıklarını göstermektedir.

"*Cüneyd b. Abdurrahmân el-Havranî şöyle anlatır: Yıllık atiyyemi almak için Havran'dan Dımaşk'a gelmiştim. Emevî Câmii'ne girdim. Bâb-ı dercde yaşlı bir kassâs gördüm. Ebû Şeybe bize vaazda bulundu. Cennete rağbet ettirdi. Cehennemden korkuttu; ağladık. Konuşması bitince meclisimizi Ebû Türâb'a lanet okuyarak bitirelim dedi! Herkes Ebû Türâb'a lanet etti. Sağımdakine Ebû Türâb kimdir dedim? Ali b. Ebû Tâlib, dedi. Bu kassâsa ne olmuş dedim. Ona yaklaştım; kâkülü uzundu. Kâkülünden tutup yüzüne tokat attım. Başını*

benimsemişlerdir. Sonraki kaynaklardan bir kısmı onları fıkhî ve itikadî anlamda müstakil bir okul, bir kısmı da sadece itikadî bir fırka olarak ele almıştır. Ancak Kerrâmîler iman nazariyeleri bakımından Mürcie'nin alt grubu olarak görülmüş, Allah ve sıfatları konusundaki antropomorfist fikirleri dolayısıyla da Sıfâtiyye, Mücessime veya Müşebbihe'nin alt kolları arasında sayılmıştır." Bkz. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294.

[1052] Makdisî, s. 179-182.

[1053] Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnaut, Dâru'r-Risâle, Beyrut 2009, "Fiten", Bâbu iftirâkı'l-ümem, VI, 129.

[1054] Makdisî, s. 39.

[1055] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 90.

duvara duvara vurdum. Bağırdı. Câmideki hizmetliler cübbemi boynuma dolayıp beni Hişâm b. Abdülmelik'e götürdüler. Ebû Şeybe benden önde gidiyordu. 'Hey Mü'minlerin emîri; senin, babalarının ve dedelerinin kassâsının başına bugünkü gibi bir felaket gelmemişti.' Bana ne olduğunu sordular. Olan biteni anlattım. 'Ey Mü'minlerin emîri; sizin bir akrabanıza bu şekilde lanet edilse bu yaptığımı yapardım. Hz. Peygamber'in amcası oğlu Hz. Hasan ve Hüseyn'in babası, Hz. Peygamber'in damadına lanet edilmesine nasıl müsaade edebilirim' dedim. Hişâm b. Abdülmelik, ne kötü yapmış dedi. Sonra beni devletin doğudaki en uç noktası olan Sind bölgesine görevlendirdi. Hişâm b. Abdülmelik çevresindekilere 'Bunun gibiler Dımaşk'ta kalırsa buraları bozar onu; onu Sind tarafına uzaklaştırdım' dedi.

Sind bölgesi muhafızı Bişr b. Abdülvahhâb, Cüneyd b. Abdurrahmân Sind'e geldiğinde bir elinde insanlara sadaka verdiği torba diğer elinde kılıç vardı demiştir. Cüneyd b. Abdurrahmân hakkında şâir şöyle demiştir.

*ذهب الجود والجنيد جميعا * فعلى الجود والجنيد السلام*

Cüneyd ve cömertlik hep beraber gitti.
Cömertliğe ve Cüneyd'e selâm olsun."[1056]

Emevîler'in hâkim olduğu günlerdeki gibi IV. (X.) asırda da Şiîlik kadar Hz. Ali'ye düşmanlık da (Nâsıbîlik) oldukça yaygındı. Dımaşk'ın ulemâ tarihine bakıldığı takdirde tarihî süreç içerisinde Muâviye b. Ebû Süfyân döneminden IV. (X.) asra kadar Dımaşklı ulemâ arasında Emevîler'e meyli görmemek mümkün değildir. Buna en bâriz örnek olarak Dımaşk'ın meşhur fakîhi Evzâî (157/774) ve Dımaşk'ın muhaddisi ve kadısı Duhaym b. el-Yetîm lakabıyla meşhur Abdurrahmân b. İbrâhim b. Amr'ı (245/859) göstermek mümkündür. Duhaym b. el-Yetîm sık sık Irak'a ilmî rıhleler yapmaktaydı. Bu yolculukların birisinde hadîs dinleyenlerin arasından Iraklı bir âlim, Ammâr b. Yâsir'i zalim tarafın "الفئة الباغية" şehid ettiğini, bâğîlerin Şamlılar olduğunu söylemiştir. Duhaym b. el-Yetîm, bu sözü söyleyene çok ağır hakaretler etmiştir. Bu hakaretleri işiten Iraklılar Duhaym b. el-Yetîm'in hadîs meclisinden ayrılmıştır. Hatîb el-Bağdâdî, Duhaym b. el-Yetîm'in hadîs alanındaki üstünlüğünden dolayı insanların tekrar meclisine geldiğini söylemiştir.[1057]

[1056] İbn Asâkir, *Târîh*, XI, 290-291.
[1057] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIV, 202-203; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 163.

Aşağıda ziredilecek delillere dayanarak Dımaşk ulemâsı arasındaki Emevî meylinin IV. (X.) asırda da devam ettiğini söymek mümkündür. IV. (X.) asırda Şam'ın meşhur kadısı Ebû Zür'a Muhammed b. Osman (302/913) Nâsıbîlik ile itham edilmiştir.[1058] Ebû Zür'a'nın Emeviyye Câmii'nde yaptığı konuşma[1059] göz önünde bulundurulacak olursa Nâsıbîlik'in bir itham olmadığı gözükmektedir. IV. (X.) asır Dımaşk tarihçilerinden Ebû Ali el-Hasan b. Kāsım b. Duhaym ed-Dımaşkī (327/938), Ebû Zür'a'nın iki oğlu olduğunu bunlardan birisine Ebû Abdullâh el-Hüseyn, diğerine Ebû Muhammed el-Hasan adını verdiğini nakletmiştir. Duhaym, "Eğer Ebû Zür'a bu iki oğluna Ömer ve Muâviye ismlerini verseydi nâsıbînin ta kendisi olurdu" yorumunu yapmıştır.[1060]

IV. (X.) asırda Dımaşk, Irak ve Isfahan gibi yerlerde Hz. Ali'nin aleyhinde konuşmayanlar veya özellikle onun faziletlerini dile getirenler için sahip oldukları düşünceler işkence, sürgün ve idam sebebi olabilmekteydi.

Bir tarafta Şam Emeviyye Câmii'nde Hz. Ali'nin faziletleri anlatıldığı için linç etme girişimleri yaşanırken, diğer tarafta *Sünen* sahibi Ebû Dâvûd'un oğlu Ebû Bekr'in Hz. Ali aleyhinde bazı rivâyetler aktardığı iddiasıyla Bağdat'tan Vasıt'a sürgün edildiği aktarılmıştır.[1061]

Durumun çok daha vahim olanı ise haset sebebiyle Nâsıbîlik iftirası atılan değerli bir âlimin ölüme mahkum edilmesi hâdisesidir. Bütün ilimlerde ezber ve kavrama yönüyle ender bir şahıs olan Ebû Bekr b. Ebû Dâvûd Isfahan'a gittiği zaman bazı şahıslar kendisini çekememiş ve ona Hz. Ali ile alakalı çirkin bir iftira atmışlardır. Bazı Ehl-i beyt mensubu kişiler de söz konusu şahısların tâlimatıyla ondan davacı olmuşlar ve bölge vâlisi Ebû Leylâ el-Hâris b. Abdülazîz, Ebû Bekr b. Ebû Dâvûd'un idamına karar vermiştir. Hâdiseyi duyan Muhammed b. Yahyâ b. Mende vâliye gidip şahitlerin şehadetinin batıl olduğunu ispat ederek Ebû Bekr'i kurtarmıştır. İbn Asâkir, bu olaydan sonra Ebû Bekr'in kendisine karşı yapılan bütün hataları

[1058] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 194.
[1059] "Biz Şamlılar Sıffîn'in sahibiyiz ve aramızda Cemel savaşına katılan vardır. Şam ehline karşı duranların karşısında biz varız." Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.
[1060] İbn Hacer, *Ref'ü'l-isr*, I, 390.
[1061] İbn Asâkir, *Târîh*, XXIX, 87.

affettiğini sadece Hz. Ali (kerremallâhu vechehû) hakkında atılan iftirayı affetmediğini, onlara beddua ettiğini ve o iftiracıların sonunun kötü olduğunu nakletmektedir.[1062]

Dımaşk kadılığı yapmış olan el-Hâsibî, Mısır'da hadîs imlâ meclisi ve münâzara meclisleri düzenliyordu. Bu meclislere hem kendi görüşlerini benimseyenler hem de muhalifleri iştirak ediyordu. Hadîs rivâyetinde sika bir âlim olan el-Hâsibî, münazaralarda güzel bir üslupla konuşurdu. Bir gün hadîs rivâyet ederken Muâviye b. Ebû Süfyân'dan bir hadîs aktardı. Kadı el-Hâsibî'nin naklettiği hadîsleri kaydeden *müstemlî* Muâviye b. Ebû Süfyân'dan sonra "radıyallahu anh" yazınca el-Hâsibî: "Ey adam daha önce Hz. Ömer ve oğlu Abdullâh ve İbn Mes'ûd gibi sahâbîlerin adı geçti. Hiçbirine radıyallahu anh yazmadınız da *talîk oğlu talîk* (Mekke fethinde babasıyla affedilen) Muâviye b. Ebû Süfyân için radıyallâhu anh yazdın!" diye tepki gösterince mecliste bir suskunluk hâkim oldu. Daha sonra halkada bulunanların bu sözünden rahatsız oldukları nakledilmiş, hatta bazıları el-Hâsibî'den yazdıkları hadîsleri yırtmışlardır. İki gün sonra yine aynı mecliste hadîs naklederken Yahyâ b. Mekkî b. Recâ: "Söylediğiniz o söz yersizdi" dediği zaman el-Hâsibî, hadîs rivâyet etmeyi bırakmıştır.[1063]

Dımaşk'ta Hz. Osman'ın fezâili hususunda hadîs uydurma yoluna gidildiğini görmekteyiz. Bu kabil rivâyetlerin sahiplerinden birisi de Abdurrahmân b. İbrâhim ed-Dımaşkī'dir.[1064]

7) Şiîlik

Fâtımîler'e Kadar:

Şiîlik Mısır'da Hz. Osman zamanında doğmuş daha sonra Irak'ta neşvünema bulmuş, Emevîler'in Irak'ta yapmış olduğu baskı burada Şiîlik'i tetiklemiştir.[1065] Dımaşk Muâviye b.

[1062] İbn Asâkir, *Târîh,* XXIX, 88.
[1063] İbn Hacer, *Ref'ü'l-isr,* s. 334; Kadı İbn Şehba, *Tabakātü'ş-Şâfiıyye*, thk. el-Hâfız Abdülalîm Han, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1407, I,128.
[1064] Abdurrahmân b. İbrâhim ed-Dımaşkī'nin Leys b. Sa'd'dan Ukbe b. Âmir'den Peygamber Efendimiz'e şu sözü nisbet etmiştir: "Miraç gecesi 'Adn Cennetine girdim. Orada meyve ve huri gördüm. Hûri'ye sen kimsin diye sordum. Ben senden sonra sana halife olacak, katledilecek Osman b. Affân'a aitim dedi". Ukaylî bu râvînin bilinmediğini bu hadîsin uydurma olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Manzûr, *Muhtasar,* XIV, 203.
[1065] "Irak'ı Şiîlik'in merkezi hâline getiren birçok etken bulunmaktadır. Bunların bazıları şunlardır: Hz. Ali, halifeliğini orada geçirmiş, Irak halkı Hz. Ali'nin hasletlerine hayran olmuş ve savaştıkları Emevîler'e hiçbir zaman gönülden biat etmemişlerdir. Muâviye b. Ebû Süfyân, Ziyâd b. Ebîh ile Irak'taki muhalefeti bastırmaya çalışmış, daha sonra oğlu bu baskıyı devam ettirmiştir. Mervânîler'in vâlisi Haccâc ile baskı had safhaya çıkmış; ancak bu baskılar gönüllerdeki muhalefet ruhunu söndürmediği gibi, Şiîlik'in közlerini daha da ateşlemişti. Irak

Ebû Süfyân taraftarlarının merkezi, Irak da Şiîlik'in merkezi hâline gelmiştir.[1066] Nitekim Hanbelî âlimlerinden ve *Muhtasar'*ın müellifi Ömer b. el-Hüseyn b. Abdullâh Ebü'l-Kāsım el-Bağdâdî el-Hırakî[1067] (334/946), Bağdat'ta sahâbenin aleyhinde sarf edilen ağır sözler sebebiyle kitaplarını bir arkadaşına emanet edip, Dımaşk'a göç etmiştir.[1068] Hatîb el-Bağdâdî, el-Hırakî'nin, Hanbelî mezhebinin temel kitaplarından sayılan *Muhtasar'*ın yanında daha birçok eserinin olduğunu, ancak kitaplarını emanet bıraktığı evin yanması sonucu günümüze ulaşmadıklarını bildirmektedir. Hatîb, Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim olduğu o yıllarda Râfızîlik'in ve Mu'tezile'nin güçlendiğinden bahsetmektedir.[1069]

Şam ve Irak ulemâsı arasında siyasî görüş ve mezhep açısından farklılıklar söz konusuydu. Emevî hânedânının Haccâc gibi vâlileri bu ayrılığı daha da derinleştirmiştir. Meşhur tâbiî Ahnef b. Kays'a Abdülmelik b. Mervân'ın itaate davet mektubu geldiği zaman söylediği şu söz önemlidir: "Keşke Şam ile aramızda ateşten bir dağ olsaydı da oradan buraya ve buradan oraya geçenler yansaydı."[1070] Hz. Ali'ye karşı yaptıkları savaş, Harre Vak'ası ve İbn Zübeyr'in muhasarası gibi durumlarda Şamlılar'ın sorgulamadan ve bilinçsiz bir şekilde emîrlerine itaatleri eleştirilmiştir. İbn Asâkir bu hâdiseleri birer fitne olarak tanımlamıştır. Ayrıca Şamlılar'ı eleştiren bu rivâyetlerin râvilerinin güvenilirliğini tartışmıştır. İbn Asâkir, Irak-Şam ulemâsı arasındaki olumsuzlukların sebebinin bu iki bölge arasında yaşanan savaşlar neticesinde hâsıl olduğunu aktarmıştır."[1071]

Bu kutuplaşmanın karşısında ulemânın tavrı ve rolü ne olmuştur? Bu soruya cevap bulmak üzere kaynaklarımıza yöneldiğimiz takdirde, Evzâî ve Sevrî gibi ulemâdan şu bilgilerin nakledildiğini görmekteyiz:

"Şam'da Hz. Ali ve Ehl-i beyt'in faziletlerinden bahsediniz ki, buradaki kimselerin Hz. Ali ve Ehl-i beyt'e karşı tutumları değişsin ve Irak'ta Hz. Osman'ın faziletlerinden bahsediniz

---

birçok eski medeniyetin vârisi olup Şiîlik'in felsefî zeminini hazırlayan yerdir. Irak halkının zihin yapısı eskiden bu yana hep farklı mezhep ve fikirleri üretmeye müsaittir." Bkz. Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-akâid ve târîhi'l-mezhebi'l-fıkhiyye*, I-II, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, t.y., s. 33.

[1066] Muhammed Ebû Zehra, *Târîh*, s. 32.

[1067] Hırakî, Dımaşk'ta vefat etmiştir. Kabri ulemâ kabristanı Babu's-Sağir'dedir. Hatîb, kabrini ziyaret ettiğini aktarmış, babasının da Hanbelî âlimlerinden olduğunu söylemiştir. bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 87; Zehebî, *Târîh*, VII, 682; Ziriklî, V, 44.

[1068] İbn Asâkir, *Târîh*, XLIII, 563.

[1069] Hatîb el-Bağdadî, *Târîh*, XIII, 87; Zehebî, *Siyer*, XI, 542.

[1070] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 360.

[1071] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 360.

ki, buradaki kimselerin de Hz. Osman'a karşı tutumları değişsin." Mizzî (742/1341), İmâm Nesâî'nin (303/915) *Hasâisü Ali* adlı kitabını kaleme alma sebebini kendi lisanından şu şekilde nakletmiştir: "*Dımaşk'a gittik; orada Hz. Ali hakkında kötü ve yanlış düşüncelerin çok yaygın olduğunu gördüğümüz zaman, bu yanlış düşünceden dönmeleri, hidayete ermeleri ümidiyle bu kitabı kaleme almaya karar verdik.*"[1072]

IV. (X.) asrın başlarında hâlâ Hz. Ali düşmanlığı devam ederken ulemânın bilinçli tavrı ve bölgede hâkim olan Şiî yöneticilerin etkisiyle VI. (XII.) asırda Dımaşklı tarihçi İbn Asâkir'in, Irak'ın Hz. Osman'a ve Dımaşklılar'a, Dımaşklılar'ın ise Hz. Ali ve Ehl-i beyt'e düşmanlığının eskide kaldığını, şimdi ise (müellifin kitabını kaleme aldığı tarihler VI/XII[1073]) bu hâlin değişerek Hz. Ali ve Ehl-i beyt'in faziletlerini herkesin kabul ettiğini, Allah'ın müslümanları birleştirdiğini ve aradaki nefreti sildiğini öne sürdüğü görülmektedir.[1074]

Aşağıda zikredilecek delillerden anlaşıldığına göre IV. (X.) asırda Hz. Ali ve Ehl-i beyt'in faziletlerini kabullenme hususunda Dımaşk'ta sıkıntının devam ettiğini söylemek mümkündür.

Dımaşk'ta IV. (X.) yüzyıla kadar Muâviye b. Ebû Süfyân taraftarlarının sayıca çok olduğu farklı kaynaklarda bilinmektedir. Yukarıda İmâm Nesâî'nin (303/915) *Hasâisü Ali* adlı kitabını kaleme alma sebebinin Dımaşk'ta Hz. Ali hakkındaki yaygın kötü ve yanlış düşünceler olduğunu zikretmiştik.[1075] Yine Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, İmâm Nesâî'nin hayatının sonlarına doğru Mısır'dan Dımaşk'a gittiği zaman Emeviyye Câmii'nde Muâviye b. Ebû Süfyân'ın faziletleri hakkında sorulara muhatab olduğunu söyler. İmâm cevaben "Başa baş eşit olmak ona yetmez mi! Hz. Ali'den onu üstün kılacak faziletleri mi varmış!" karşılığını verince Dımaşklılar İmâm'ı linç etmiş, feci bir şekilde dövmüş ve câmiden dışarı atmışlardır. İmâm Nesâî, bu olayda aldığı darbelerden sonra vefat etmiştir. Nerede vefat ettiği hususunda farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bir rivâyete göre Filistin'de vefat etmiştir. Bir başka rivâyete göre yaralı haldeyken kendisini Mekke'ye götürmelerini istemiş ve orada vefat ettikten sonra Safâ ve Merve arasında bir yere defnedilmiştir.[1076]

[1072] el-Mizzî, *Tehzib*, I, 338; Zehebî, *Siyer*, XIV, 129.
[1073] İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk'ı*, son gözden geçirme senesi 565/1169'dur.
[1074] İbn Asâkir, *Târîh*, I, 360.
[1075] el-Mizzî, *Tehzîb*, I, 338; Zehebî, *Siyer*, XIV, 129.
[1076] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 156.

Dımaşk'ta hadîs rivâyetinde bulunmuş olan Ebû Bekr Ahmed b. Saîd et-Tâî el-Mısrî'nin (320/932) hal tercümesinde Ebû Süleymân b. Zebr'in anlatımıyla şu olay kaydedilmiştir:

"*Ben ve Ebû Bekr et-Tâî on kişilik bir toplulukla beraber Dımaşk Emeviyye Câmii'nde iken Ebû Bekr, Hz. Ali'nin faziletleri hakkında hadîsler rivâyet etmeye başladı.*[1077] *Yüze yakın kişi ayaklandı ve darp etmek için bize yöneldiler. Bir kişi sakalımdan tuttu. Oranın kadısı yaşlı bir âlim gelip beni kurtardı. Ebû Bekr'i ise bir direğe bağlayıp darp etmeye başladılar. Ebû Bekr'in cezalandırılması için vâliye götürülmesini istediler. Ebû Bekr onlara yönelerek şöyle söyledi: 'Efendiler! Bugün size okuduğum rivâyetler Hz. Ali'nin faziletleri ile ilgiliydi; oysa ben size yarın mü'minlerin emîri Muâviye'nin faziletlerini anlatacaktım.' Ardından şu beyitleri okudu:*[1078]

Ali'nin sevgisi darbdan ibarettir
Onun korkusundan kalpler ürperir
Benim mezhebim hidayetin imâmı olan Yezîd'in sevgisidir
Asıl din ise Nâsıbîlik'tir, bunun aksini söyleyen muhaliftir, aklı eksiktir."[1079]

IV. (X.) asrın ilk yıllarında vefat eden Ebû Zür'a Muhammed b. Osman b. İbrâhim b. Zür'a (302/914), Tolunoğulları ile Abbâsî Veziri el-Muvaffak (278/891) arasında anlaşmazlık ve karşılıklı lanetleşmeler yaşandığı zaman (262-273/875-886), bir Cuma günü Emeviyye Câmii minberinin yanında ayağa kalkarak şu şekilde bir konuşma yapmıştır: "Biz Şamlılar Sıffîn'in sahibiyiz ve aramızda Cemel savaşına katılanlar vardır. Şam ehline muhalif olanların karşısında biz varız. Allah ve sizler şahit olun ki, ben bu "Ebû Ahmakı" (Abbâsî halifesinin kardeşi, Şam'a Abbâsî ordusunu gönderen güçlü vezir el-Muvaffak'ın lakabı Ebû Ahmed) şu yüzüğü parmağımdan çıkarıp attığım gibi attım. Allah'ın laneti onun üzerine olsun; ona lanet edin." Daha sonra el-Mu'tadid-Billâh Ahmed b. el-Muvaffak, Tolunoğulları'nı "et-Tavâhin"

[1077] Zehebî'ye göre bu olay III. (IX.) yüzyıldan sonra olmuştur. Zehebî, o dönemde Dımaşk'taki ulemânın nâsıbî yani Hz. Ali düşmanı olduğunu söyler.
[1078] Zehebî, *Târîh*, VII, 466.
[1079] حبّ عليّ كلّه ضرب يرجف من خيفته القلب
فمذهبي حبّ إمام الهدى يزيد والدّين هو النّصب
من غير هذا قال فهو امرؤ مخالف ليس له لبّ.

muharebesinde mağlup edip (271/885) Dımaşk'a gelince veziri Ahmed b. Muhammed el-Vâsıtî'ye Dımaşk'ta devlet aleyhinde olanların huzura getirilmesi emrini vermiştir.[1080]

Bu emir üzerine Ebû Zür'a, Yezîd b. Muhammed ve Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr (281/894) ile Irak'a götürülüp orada sorgulamaya tâbi tutulmuştur. Ebû Zür'a, vezirin: "Senin dînin nedir?" sorusu üzerine: "Dînim Eyyûb es-Sahtiyânî'nin (131/749) dînidir." cevabını vermiştir. Ebû Eyyûb'un dîni sorulduğunda ise şu cevabı vermiştir: "Kim Hz. Ebû Bekr'i severse dîni muhafaza etmiş olur. Kim ki Hz. Ömer'i severse yolun doğrusunu seçmiş olur. Kim Hz. Osman'ı severse Allah'ın nuruyla nurlanmış olur. Kim Hz. Ali'yi severse *urve-i vuskā* -sağlam ipe- tutunmuş olur. Kim sahâbe hakkında iyi konuşursa nifaktan berî olur." Bu açıklama veziri memnun etmiştir. En gençleri olmasına rağmen el-Muvaffak'ın huzurunda söz hakkı verilen Ebû Zür'a, bütün eşlerinin boş, kölelerinin âzad ve mallarının haram olması yeminiyle aralarında o sözü söyleyen kimse bulunmadığını söylemiş ve böylece affedilmişlerdir. Daha sonra Mısır'a giden Ebû Zür'a, Hârûn b. Humâreveyh tarafından Dımaşk'a kadı olarak atanmıştır.[1081]

IV. (X.) asır Dımaşk ulemâsından Ebû Süleymân ed-Dımaşkī, *Musannef* müellifi Abdürrezzâk es-San'ânî'nin (211/826-27) Râfizî olduğunu söylemiştir. Bunun sebebi ise Yahyâ b. Maîn'in, Abdürrezzâk hakkında Şîa taraftarlığı yaptığı (يتشيّع) iddiasında bulunmasıdır.[1082] Bir âlimin, meşhur bir âlime bu kadar kolay Râfizîlik ithamında bulunması Dımaşk'ta Şîa'ya karşı olan olumsuz tutumun bir göstergesi olduğu gibi, mezheben Şiî olmamakla birlikte Hz. Ali'nin faziletini dile getirenlerin dahi teşeyyu' ile itham edilmelerinin bâriz bir örneğidir.[1083]

[1080] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.
[1081] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 193.
[1082] İbn Ebû Ya'la, II, 134.
[1083] Ali Akyüz, Abdürrezzâk es-San'ânî'nin hakkındaki Şiîlik ithamları ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "Abbâs b. Abdülazîm el-Anberî, Abdürrezzâk'ı yalancılıkla itham etmişse de Zehebî'nin de belirttiği gibi, onun bu görüşü muhaddislerce benimsenmemiştir. Hz. Ali'ye muhabbet duyması ve Ehl-i beyt'in faziletine dâir hadîsler rivâyet etmesi sebebiyle onu Şiîlik'le itham edenler olmuştur. Bu ithamın dayanaklarından biri, bir gün Abdürrezzâk'ın yanında Muâviye'den söz edilince, 'Ebû Süfyân'ın oğlundan bahsederek meclisimizin havasını kirletmeyin' demiş olduğuna dâir rivâyettir (bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, II, 610). Ahmed b. Hanbel, bir yıl kadar yanında kalıp bir çok hadîsini aldığı hocası Abdürrezzâk'tan, Şiî olduğu kanaatini doğrulayacak herhangi bir şey duymadığını söylemektedir. Yahyâ b. Maîn ise, Şiî olduğu gerekçesiyle Abdürrezzâk'ın hadîslerini terkedip etmeme konusundaki bir soruya verdiği cevapta, irtidad etse bile onun hadîslerinin terkedilemeyeceğini belirterek hadîs ilmindeki üstün mevkiine işaret etmektedir. Kendi ifadelerinden açıkça anlaşılacağı üzere Abdürrezzâk, Hz. Ali'ye muhalefet etmeyi bir ayıp ve kusur saymakla birlikte Ebû Bekr ile Ömer'i fazilet bakımından Ali'den üstün görmüştür. Çünkü bizzat Hz. Ali de bu üstünlüğü kabul etmiştir (bkz. Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IX, 574). Zehebî

Dımaşk'ta Ehl-i beyt karşıtı bir anlayış olmasına rağmen Kûfeli, Ehl-i beyt taraftarı bir âlim, gelip burada hadîs rivâyet edebiliyordu. Abdurahman b. İsmâil b. Ali b. Saîd b. Zeyd b. Kerdem el-Kûfî'nin dedeleri Ehl-i beyt safında yer almış, Zeyd b. Kerdem, Hz. Hüseyn'in safında şehit edilmiş, Zeyd'in babası Kerdem ise Hz. Ali safında şehit olmuştur. Abdurrahmân IV. (X.) asrın başlarında Dımaşk'a gelip burada hadîs rivâyetinde bulunmuş ve (324/935-36) senesinde vefat etmiştir.[1084]

İbn Asâkir, Dımaşklı Muhaddis Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed İbn Ebû Atâ el-Kureşî'den (325/937) şu hadîsi nakletmiştir: "Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyn b. Ali b. Ebû Tâlib'e (r.a.) birisi kılıcın altın ile süslenmesi meselesini sormuştur. Hz. Hüseyn'in torunu süslemenin caiz olduğunu söylemiştir. Zira Hz. Ebû Bekr es-Sıddîk (r.a.) kılıcını süsletmiştir. Bu şekilde cevap verince soruyu soran adam Hz. Ali'nin torununa hitaben şöyle der: "Canım sana feda olsun. Sen Ebû Bekr'e sıddîk mı diyorsun!" Muhammed b. Ali de "Evet! Hiç şüphesiz O hem dünyada hem de âhirette sıddîktır. Bunu itiraf etmeyenin Allah ne dünyada ne de âhirette sözüne itibar eder" demiştir.[1085]

İbn Asâkir ve Zehebî arasında da bir ilim adamını Şiî olarak tanımlama noktasında ölçü farklılığı olduğunu görmekteyiz. İbn Asâkir, siyer müellifi Muhammed b. İshâk'ın (151/768) ve İbn İshâk'ın siyerinin ilk nüshasını nakleden râvi Seleme b. el-Fazl el-Ebraş'ın Muâviye b. Ebû Süfyân hakkındaki rivâyetlerini aktardıktan sonra bu iki râvînin Şîa taraftarlığı yaptığını aktarmıştır.[1086] Yine Ebû Arûbe el-Harrânî'nin (318/931) Şîa'ya meyilli olduğunu, Muâviye b. Ebû Süfyân'a karşı çok sert eleştirilerde bulunduğunu nakledip, Şîa taraftarlığı yaptığını söylemiştir. Zehebî ise İbn Asâkir'e itiraz ederek bunun bir itham olduğunu belirtmiş ve bu konudaki itikādını şu şekilde açıklamıştır:

---

de onu Şiîlik'le itham etmenin doğru olmadığını, zira bu konuda aşırılığa kaçmadığını, sadece Hz. Ali'ye duyduğu muhabbet sebebiyle onunla savaşanlara kızdığını söylemekte ve Abdürrezzâk'ın hadîslerinin terkedilemeyeceğini ifade etmektedir." Bkz. Ali Akyüz, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *DİA*, I, 298.

[1084] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXIV, 207.

[1085] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 455.

[1086] Rivâyete göre bir kadın Hz. Peygamber'e gelip Ebû Süfyân ve oğlu Muâviye'nin, devesini alıp sakladıklarından şikayet etmiştir. Efendimiz (s.a.s.) bir adam gönderip o deveyi sahibine iade etmelerini istemiştir. Ebû Süfyân ve oğlu Muâviye yemin ederek deveyi almadıklarını, nerede olduğunu da bilmediklerini söylemişlerdir. Adam bu cevapla dönünce Efendimiz (s.a.s.) adamı bir daha göndermiştir. Yine aynı cevapla gelince Efendimiz (s.a.s.) çok öfkelenmiş, öfkesi yüzünden okunur bir şekilde "Git o ikisine söyle deve sizdedir; o deveyi bu kadına iade edin" demesini emretmiştir. Arkasından Efendimiz (s.a.s.) bizzat oraya vardığı zaman deveyi oraya çöktürüp bağladıklarını görmüştür. Efendimiz deveyi görünce ikisi "Vallahi biz almadık; aradık ve bulduk" dediklerinde Efendimiz (s.a.s.) onlara "Gidin…" buyurmuştur. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LIX, 205.

"Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'i seven gulât-ı Şîa'dan değildir. Kim ki ilk iki râşid halifeye aşağılayıcı bir şey nisbet ederse râfizîdir, gulâttan olur. Eğer iki halifeye küfür nispet ederse küfre batmış olur aşağılanır."[1087] IV./X. asrın başlarında vefat eden Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/923), Sâlih b. A'lem ile ilmî bir müzâkerede bulunuyorken Sâlih, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in imâmetini ve faziletini kabul etmeyenlerin bid'at ehli olduklarını söyleyince Taberî, söz konusu kimselerin sadece bid'at ehli olmaları hükmünün hafif kalacağını söylemiştir. Ayrıca Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in imâmetini ve faziletini kabul etmeyenlerin, bid'atçıların en kötüsü olduklarını ve öldürülmeleri gerektiğini öne sürmüştür.[1088] Hal böyle iken Taberî'nin Gadîr-i Hum'la ilgili hadîsin sahih olduğunu söylemesi onun Şiîlik'le irtibatlandırılması için delil addedilmiştir. Yâkūt el-Hamevî de Şiîlik'le itham edilmesi sebebiyle cenazesinin gece vakti gizlice kaldırıldığını söylemektedir.[1089]

Meşhur Muhaddis sünen sahibi Dârekutnî Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed (385/995), fıkıh ve Arap dil ilimlerinde de çok yetkin bir âlim olmasına rağmen Arap edebiyatı ilgisi nedeniyle çok şiir ve dîvân ezberlemiştir. Ezberlediği şiirler arasında Himyerî'nin dîvânı olduğu için Şiîlik ile itham edilmiştir. [1090]

Ehl-i sünnet ve'l-cemâat ulemâsı arasında kolay bir şekilde ulemâyı Şiîlikle itham eden kimseler bulunmuştur. IV. (X.) asır Dımaşk ulemâsına insaflı gördüğümüz bakış açısına sahip bir muhaddis Hatîb el-Bağdâdî'dir (463/1071). Hatîb el-Bağdâdî'ye göre sahâbenin tamamının faziletini kabul eden herkes Ehl-i sünnet ve'l-cemâat'tendir. İbn Asâkir, Hayseme b. Süleymân'ın (343/955) hayatını anlatırken Gays b. Ferec'den naklen şu bilgiye yer verir: "Hatîb el-Bağdâdî'ye Hayseme'yi sordum; güvenilir sika bir âlim olduğunu söyledi. Ben de Şîa taraftarlığı yaptığı söylenmektedir deyince, bilmiyorum ancak kendisi bütün sahâbenin faziletinden bahsetmiş, birini diğerinden ayırt etmemiştir, dedi."[1091]

[1087] Zehebî, *Siyer*, XIV, 511.
[1088] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 201; Zehebî, *Târîh*, VII, 160.
[1089] Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 315.
[1090] Zehebî, *Târîh*, VIII, 578.
[1091] İbn Asâkir, *Târîh*, XVII, 72.

Hayseme b. Süleymân'ın günümüze kalan eserleri; *Fezâilü's-sahâbe,*[1092] *Fezâilü's-sıddîk*[1093] gibi sahâbenin fazâili içerikli eserlerdir. Belki de bu eserleri Şiîlik ithamını uzaklaştırmak için yazmıştır.[1094]

Dımaşk'ta IV. (X.) asrın sonlarında vefat etmiş ve Şiîlik'le itham edilen bir âlimin Yezîd b. Muâviye'nin kabrini ziyaret etmesi ilginç bir hâdise olarak kaynaklarda yer almaktadır. İbn Asâkir, Ahmed b. Muhammed b. Selâme es-Suteytî'den bahsederken bu zâtın vefatından önce Şiîlik ile itham edildiğini kendisinin yemin ederek Yezîd b. Muâviye'nin mevâlîsinden olduğunu ve bu ithamdan berî olduğunu ileri sürdüğünü ifade etmiştir. Ayrıca kendisinin Yezîd'in kabrini ziyaret eden bir kimse olduğunu, bu durumda Şiîlik'le itham edilmesinin mümkün olmayacağını söylediğini nakletmiştir.[1095]

Diğer taraftan bizzat Ehl-i sünnet'e mensup şahıslar arasında Hz. Ali'ye taraftarlık konusunda kişiler hakkında farklı değerlendirmeler yapılabildiği gibi, aynı şehir veya bölgede yaşayan Sünnî ve Şiîler arasında da şiddet içeren karşıtlıklar yaşanabiliyordu. Irak'ta Sünnî ve Şiî anlayış sahipleri arasında pek çok fitne cereyan etmiştir. Bu durum özellikle Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmeleri sonrasında artmıştır. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Zehebî gibi tarihçiler, Şiîler'in Aşûre günü gibi törenlerinde ortaya çıkardıkları karışıklıkları aktarmışlardır.

Örneğin İbnü'l-Cevzî, 353 (964-65) yılı hâdiselerini aktarırken "Sünnîler ve Şiîler arasındaki olaylar" başlığını atmıştır. Bu başlık altında şunları aktarmaktadır: "Aşure günü bu sene de geçen sene yapıldığı gibi çarşılar kapatılmış, mâtem yerleri kurulmuştur. Gün ortalarına doğru Sünnîler ve Şiîler arasında büyük bir fitne kopmuştur. İnsanlar birbirlerinin mallarını yağmalamış ve meydana gelen olaylarda yaralananlar olmuştur."[1096] Zilhicce ayında Gadîr-i Hum günü münasebetiyle Şiîler eylemler yapmış saltanat bayraklarını yakmışlardır. Sünnîler'le aralarında sürtüşmeler olmuştur. Daha sonra devlet tarafından olaylara müdahale edilmiş, hilâfet bayrağını parçalayan Şiîler öldürülmüş ve çarmıha gerilmiştir. Böylece devlet otoritesi sağlanmış ve halkı galeyana getirmek isteyen kimseler engellenmiştir."[1097]

[1092] Zâhiriyye Yazmalar Kütüphanesi; koloksiyon 92/8 103-110.
[1093] Zâhiriyye Yazmalar Kütüphanesi; koloksiyon 92/8 103-110.
[1094] Müellifin diğer eserleri için bkz. Sezgin, I, 368-369.
[1095] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 372. Zehebî, *Siyer*, I, X, 278.
[1096] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 155.
[1097] Zehebî, *Târîh*, VIII, 508.

Fâtımîler öncesi Dımaşk'a hâkim olan bir diğer Şiî hükümdar Seyfüddevle el-Hamdânî'dir. İsmi Ali olan Seyfüddevle, İhşîdîler'e karşı savaşı kazanıp Dımaşk'a girince dönemin en meşhur şâiri el-Mütenebbî, onu Hz. Ali'ye, düşmanlarını Emevîler'e benzeterek methetmiştir.[1098]

Ey yeryüzünün en hayırlısının adaşı olan heybet sahibi Seyfüddevle
Sıffîne nasıl geldiğini ve garbî orduyu nasıl yendiğini bir görseydin
Sanki onlar İbn Harb'in ordusuydu da sen ise ey Ali sanki Ali idin

يا سيف دولة ذي الجلال ومن له خير الخلائف والانام سمي
أو ما ترى صفين كيف أتيتها فانجاب عنها العسكر الغربي
فكأنه جيش ابن حرب رعته حتى كأنك ياعليُّ عليُّ

el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (355/966), kendi döneminde Şîa'da aşağıda ziredilecek fırkaların bulunduğunu aktarır: el-Gâliyye, el-Garâbiyye, el-Kernebiyye, el-Revendiyye, Mansûriyye, Rıbıyye, Zeydiyye, Yağfuriyye, Şamtıyye, Siraciyye, Keysanniyye, Sebiyye, Sebâiyye, Kahtabiyye, Hattabiyye, Cağferiyye, Beyâniyye, Katıyye, Tayyare, Hallaciyye, Muhtâriyye, Haşebiyye, Kelâmiyye, Vâkıfiyye, Müslimiyye, Bâtıniyye, İsmâiliyye, Karâmita, Şerâmiha, Kağıziyye, Rımmiyye, Mübeyyıza, Keyyâliyye. Hepsini Zeydiyye ve İmâmiyye başlığı altında da toplamak mümkündür. Bu mezheplere umumî mânâda verilen ad ise Râfiza'dır.[1099]

Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (597/1201), VI. (XII.) asırda 523 yılında Dımaşk'ta altı bin bâtınî mezhebi mensubunun katl edildiğini yazmıştır. [1100]

Fâtımîler Dönemi Dımaşk'ta Şiîlik:

Fâtımîler hicrî 300 yılında Kuzey Afrika'da Mehdiyye şehrini kurup devletlerini ilân etmişlerdir. Makrîzî'nin aktardığına göre hutbelerde adlarının okunmasının ardından devletin

[1098] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 46.
[1099] el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, 124.
[1100] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 254.

davetçileri gelip halkı mezheplerine davet etmiştir. Daveti kabul etmeyenler ise Fâtımîler tarafından öldürülmüştür.[1101]

Fâtımîler 358/969 yılında Mısır'ı ele geçirmişler ve Kahire'yi inşâ ederek başkentleri yapmışlardır. Dımaşk'ı da ele geçirmelerinin ardından Şam'daki Emevî tesiri dumûra uğramıştır. Dımaşklılar Fâtımîler'e karşı isyan hareketlerinde bulunmuşlar, ancak bu teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Dımaşklılar'ın Fâtımîler'e karşı en ciddî isyanları Seyyid Ebü'l-Kāsım b. Ebû Ya'lâ el-Hâşimî'nin hareketidir (359/970). Seyyid Ebü'l-Kāsım el-Hâşimî'nin etrafında Dımaşklı ve Gûtalı[1102] genç taraftarlar toplanmıştır. Devletin o şehirde hâkimiyetini simgeleyen Cuma hutbesi duasını Fâtımîler adına değil Abbâsî halifesi adına okutturmuştur (2 Zilhicce 359/6 Ekim 970). Yine Abbâsîler'in resmî simgesi olarak siyah elbiseler giymiştir. Fâtımîler'in Dımaşk emîri İkbâl'i Dımaşk'tan sürmüştür. Ancak fazla vakit geçmeden Fâtımîler bir ordu göndermiştir.

Seyyid Ebü'l-Kāsım el-Hâşimî'nin liderliğinde Dımaşklılar ile Fâtımî ordusu arasında yaşanan savaşlarda (11 Zilhicce 359/15 Ekim 970) iki taraftan çok sayıda insan ölmüştür. Seyyid Ebü'l-Kāsım el-Hâşimî, bir gece Dımaşk'ı bırakıp Bağdat'a gitmek üzere yola koyulmuştur. Durumu öğrenince şaşıran Dımaşklılar, Fâtımî ordusu lideri Ca'fer b. Fellâh ile sulh yoluna gitmişlerdir (16 Zilhicce 359/20 Ekim 970). Ca'fer b. Fellâh onu getiren kişiye yüz bin dirhem mükâfat vaadinde bulunmuştur. İbn İleyyan el-Adevî peşinden gidip yolda yakalayıp Ca'fer b. Fellâh'a teslim etmiştir (Muharrem 360/Kasım 970). Aşağılanarak teşhir edilen Ebü'l-Kāsım el-Hâşimî, yemekten içmekten kesilmiş, kendisi için ölümün teşhirden daha kolay olduğuna ifade etmiştir. Bu durum karşısında Ca'fer b. Fellâh ona acımış ve ikramda bulunarak Mısır'a göndermiştir. Cömertliği ve güzel huyuyla meşhur Ebü'l-Kāsım el-Hâşimî'nin affedilmesinden memnuniyet duyulmuştur.[1103] Makrîzî, Dımaşk ahalisinin başında

[1101] Makrîzî, *İttiâz,* I, 66. Bu konuda verilebilecek bir örnek şudur: Dönemin en meşhur ulemâsından Sadid b. Muhammed b. Sabîh el-Kayravanî'nin (302/914-915), Fâtımîler'in propagandacılarına karşı sünneti savunmak konusunda Mağrib'in Ahmed b. Hanbel'i olduğu aktarılmıştır. Fâtımî propagandacısı Ebü'l-Abbâs eş-Şiî'ye karşı münazarasında el-Kayravanî'nin oğlu Ebû Muhammed öldürülmemesi için babasından münazarada daha ileri gitmemesini istemiştir. Ancak el-Kayravanî, Allah'ın kendi hak dîni için mücadele edenleri koruyacağını ifade etmiştir." bkz. Zehebî, *Târîh,* VI, 949.

[1102] Gûta: Dımaşk'ın kırsal kesimidir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* II, 464.

[1103] Zehebî, *Târîh*, VIII, 156; İbn Asâkir, *Târîh,* LXVII, 140.

Ebü'l-Kāsım el-Hâşimî'nin yanı sıra Muhammed b. 'Asûde ve Sadaka b. Şevvâ adlı iki kişinin daha bulunduğunu aktarmıştır.[1104]

Fâtımîler'in Dımaşk'a girişleri hakkında bilgi veren tarihçiler; çok sayıda insanın öldüğünü, malların yağmalandığını, yangınların ortaya çıktığını aktarmışlardır.[1105] Zehebî'ye göre, Fâtımîler'in Şam'a girmesi Şam halkı için bir musibet olmuştur. Fâtımîler Şam'da İsmâilîlik'i yaydılar. Terâvih ve kuşluk namazını iptal ettirdiler. Öğle vakti câmilerde kunût duasının okunmasını emrettiler. Recâ b. Ebü'l-Hüseyn Ramazan ayında terâvih namazı kıldığı için öldürülmüştür.[1106]

Câmide bulunan meşhur zâhid Ebü'l-Ferec et-Tarsûsî, Mescid-i Aksa'da ikamet etmekteydi. Ona zorla sahâbeye küfretme baskısı yapılmış, kabul etmeyince de öldürülmüştür.[1107]

322 (934) yılında Fâtımî Devleti kurucusu Mehdî Ubeydullâh'ın öldüğünü aktaran Zehebî, Mehdî Ubeydullâh'ın soyunun, iddia ettiği gibi Ehl-i beyt'e dayanmadığını, babasının yahudi olduğunu, çok sayıda âlim ve müslüman askeri öldürdüğünü söyler. Ona inananların bazıları Mehdî Ubeydullâh'ın yaratan ve rızıklandıran Rableri olduğuna, bazılarının onun peygamber olduğuna ve bazılarının ise onun gerçek mehdî olduğuna inandığını söyler.[1108] Ebû Bekr el-Bâkıllânî, Mehdî'nin dedesinin Mecûsî olduğunu, kendisinin ise mel'un bir bâtınî olduğunu, İslâm'ı, ilmi ve ulemâyı yok etmek ve böylece halkı sapıklığa çekmek istediğini, zinayı, içkiyi helal kılıp Râfizîlik'i yaydığını söylemiştir. Gönderdiği davetçileriyle Şam dağlarında Müslümanların dinlerini değiştirp onları Nusayrî ve Dürzî yapmışlardır.[1109] Mısır'da Fâtımî komutan Sünnîler'e karşı müsamaha gösterip onları koruyacağını söyleyip, Sünnî bir vezir tayin etse de çok sayıda Sünnî âlim işkence ve cezaya mâruz kalmıştır. Bunların bazı örneklerini Zehebî şu şekilde anlatmaktadır:

[1104] Makrîzî, çatışmaların nasıl ilerleyip sona erdiğini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Bkz. Makrîzî, *İttiâz*, I,124.
[1105] İbnü'l-Esîr, VII, 280-282.
[1106] Makrîzî, *İttiâz*, II, 80.
[1107] Zehebî, *Târîh*, VIII, 217-218.
[1108] Zehebî, *Târîh*, VII, 406.
[1109] Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1997, s. 44.

"Bu sene 396 (1006) hac emîri Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Alevî olmuştur. Harameyn'de hutbeyi Mısır'daki Fâtımî halifesi el-Hâkim adına okumuştur. Mukaddes topraklarda Fâtımî halifesinin adı anıldığı zaman insanları secdeye gitmeye zorlamıştır. Aynı durum Mısır'da da bütün toplantı yerlerinde ve çarşıda cereyan etmekteydi. Bu Ubeydîler İslâm'a ve müslümanlara Tatarlar'dan daha fazla zarar vermişlerdir."[1110]

Makrîzî ise Fâtımîler'in nesebi ile ilgili bütün görüşleri tafsilatlı bir şekilde aktarmış ve Fâtımîler'in Ehl-i beyt mensubu olduklarını zikretmiştir.[1111] Kadı İbnü'n-Nu'mân, yayılan Fâtımîler'in nesebiyle ilgili tartışmaları[1112] duymuş buna cevap olması amacıyla Fâtımîler'in Ehl-i beyt nesebini belirten bir kitap yazmıştır. Bu kitabın mukaddimesinin Dımaşk minberinde okutulmasını emretmiştir.[1113]

İbrâhim b. Abdullâh Ebû İshâk ez-Zebîdî el-Kalânisî (357/ 967-968), Mâlikî mezhebi âlimi olup imâmet ve Râfızîlik'e reddiye yazmıştır. Yazdığı bu eser nedeniyle Fâtımî halifesi el-Kāim el-Ubeydî tarafından yedi yüz kırbaç vurulup yirmi dört ay hapsedilmiştir.[1114] Abdülazîz b. Muhammed b. İshâk (361-370) Dımaşk'ta yaşamış ve Ehl-i sünnet görüşlerini burada yaymaya çalışmıştır. Mübtedia[1115] ve Mülhide[1116] hakkında reddiyelerde bulunmuştur.[1117]

Fâtımî kumandanı Cevher, Ebû Bekr İbnü'n-Nablusî'nin yakalanmasını emretmiştir. Ebû Bekr ise o sıralarda Şam'da bulunmaktaydı. Yakalama emrinin verilme sebebi ise şu sözüdür: "Eğer bir adamın on tane oku varsa birini Rumlar'a dokuzunu Fâtımîler'e atması gerekir."

[1110] Zehebî, *Târîh*, VII, 689-490.
[1111] Makrîzî, *İttiâz*, I, 66.
[1112] Bağdat Ehl-i beyt'i toplanıp onlara Mısır Fâtımîleri'nin sizlere müntesip olduğunu iddia ettiği söylenmiştir. Onlar ise bu iddianın doğru olmadığını söylemişlerdir. Bu şehadetleri kayıt altına alınmış ve duyurulmuştur. Dönemin Fâtımî halifesi Nizâr b. Mu'idd'e bir elçi gelip bu olanları anlatıp nesebinin ne olduğunu sormuştur. Bu durum Fâtımî halifesini çok üzmüştür. Bkz. Makrîzî, *İttiâz*, I, 30.
[1113] Makrîzî, *İttiâz*, I,31.
[1114] Zehebî, *Târîh*, VIII, 112.
[1115] Ehl-i bid'at mânâsındadır. Asr-ı saâdet'ten sonra ortaya çıkmış, şer'î bir delile dayanmayan bazı inanç ve davranışları benimseyen topluluklar anlamında bir tabir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i bid'at", *DİA*, X, 501.
[1116] Melâhide; mülhid kelimesinin çoğuludur. İlhâd; dinden çıkma sonucunu doğuracak inanç ve görüşleri savunma anlamında felsefe ve kelâm terimidir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "İlhâd", *DİA*, XXII, 90.
[1117] Zehebî, *Târîh*, VIII, 336.

Fâtımîler'in Şam vâlisi Ebû Mahmûd el-Kütâmî onu yakalayıp ahşap kafes içerisinde Mısır'a göndermiştir. Cevher'in karşısına çıkarıldığında Cevher ona sarfettiği sözünü sormuş, o ise ben öyle söylemedim demiştir. Cevher onun bu sözünden döndüğünü sanıp tekrar ne söylediğini sormuş o ise şöyle söylemiştir: "Eğer bir adamın on tane oku varsa, dokuzunu Fâtımîler'e, onuncusunu da yine Fâtımîler'e atması gerekir. Çünkü siz dîni değiştirdiniz, sâlihleri katlettiniz ve ilâhî nurun sizde olduğunu iddia ettiniz." Cevher onun yüzülerek çarmıha gerilmesini emretmiştir. Kalbine kadar yüzülmesine rağmen hala konuşabilen Ebû Bekr bir rivâyete göre bu hâlinde âyet okumaktaydı. Kendisini yüzen yahudi, bıçağı kalbine saplayarak onu şehit etmiştir.[1118]

IV. (X.) asır Dımaşk kārîlerinden el-Hasan b. Süleymân Ebû Ali el-Antâkî[1119] (03 Zilhicce 399/29 Temmuz 1009), yöneticiler ile olan alakası yüzünden ulemâ tarafından kınanmıştır. Vezir Ca'fer İbnü'l-Fâzıl İbn Hanzabe'nin evladlarına müeddiblik yapmıştır. Râfizî mezhebine mensup olduğunu düşündürecek fiillerde bulunup Şiîlik'i överdi. İslâm tarihçileri Şiîlik'e olan sempatisinin Fâtımî iktidarla arasını hoş tutmak amacıyla olduğunu ifade etmektedirler. Fâris b. Ahmed, el-Antâkî hakkında görüşü sorulduğu zaman, mezhebinin sıkıntılı olduğunu söylemiştir.[1120]

el-Antâkî her ne kadar iktidarla arasını hoş tutmaya çalışmış olsa da Fâtımî hükümdar el-Hâkim onu idam ettirmiştir. el-Antâkî hakkında bilgi veren Fâris b. Ahmed aslında onun sadece zâhirde Şiî olduğunu yoksa gerçekte sünnî olduğunu ifade etmektedir.[1121]

İbnü'l-Adîm el-Muhtâr İzzü'l-Melik Muhammed b. Ubeydullâh el-Musabbihî *Muhtâr min Ahbâri'l-Mısır* kitabında hicrî 399 senesi olaylarını naklederken şu bilgiyi tespit etmiştir: "Zilhicce ayının 3. gününde el-Kārî en-Nahvî Ebû Ali el-Antâkî idam edilmiştir. Aynı günde dil âlimi Ebû Üsâme el-Acemî de idam edilmiştir. Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî, ikisinin idam edilmesi sebebiyle korkmuş ve saklanmıştır. Çünkü onlarla Dâru'l-İlim'de birlikte otururdu." Bu olay yukarıda ifade edilmiş olan Ebû Ali el-Antakî'nin mezhebinin Şiîlik

[1118] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 51.
[1119] el-Antakî'nin akıcı ve güzel bir üsluba sahip olduğu ve yaşadığı asırda en fazla kırâat ile garîb ve şâz rivâyetleri bilen kişi olduğu nakledilmetedir. Bunun yanında tefsir, meânî, i'râb, ilel ve ihtilâfü'n-nâs gibi alanlarda derin bir ilme sahip olduğu ve ilmî bilgilerini tekrar etmek için bazen sorulmadan ulemânın bir mesele hakkındaki görüşlerini sıraladığı da aktarılmıştır. bkz. İbnü'l-Adîm, V, 2375.
[1120] İbnü'l-Adîm, V, 2375.
[1121] İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 107.

değil Sünnîlik olduğuna delil niteliğindedir. Çünkü Fâtımî Halifesi el-Hâkim-Biemrillâh (hilâfeti 996-1021) müslüman sünnî âlimleri idam etme konusunda hiçbir kayıt ve şartı gözetmezdi. Ebû Ali el-Antâkî de idam edilmekten korktuğu için oldukça temkinli davranmış, ancak buna rağmen korktuğu sondan kurtulamamıştır.[1122]

Zehebî, 372 yılında Râfizîlik mezhebi, i'tizal ve dalâlet gibi heva ve bid'atlerin yayıldığından şikayetçidir. Bu dönemde mevki, makam ve mal için Fâtımîler'in mezhebini benimseyenler de olmuştur.[1123]

Fâtımîler döneminde siyasî politikadan dolayı, devletin resmî mezhebi olan İsmâilîlik dışındaki diğer mezheplere dâir fıkıh çalışmaları sekteye uğramıştır. Mezhepleri İsmâilîlik olan kadılar Kahire'den tayin edilmeye başlamıştır. Makdisî, Dımaşk'ta herkesin mezhebinin Fâtımîler'in mezhebi olduğunu söylemiştir.[1124] Ancak IV. (X.) asrın sonlarına doğru Fâtımî halifesi el-Hâkim-Biemrillāh mezhep konusunda "*mezhepler özgürlüğü*" olarak nitelendirilebilecek bir yumuşama politikasına gidince, diğer fıkhî mezhepler ve ilmî hayat canlanmaya başlamıştır.

Söz konusu bu yumuşama politikasından Makrîzî, şu şekilde bahsetmiştir: 399 yılının Ramazan ayında (Nisan 1009) el-Hâkim'in bir fermanı okunmuştur. Bu fermanda:

"*Dileyen Ramazan'ı hesap yoluyla, dileyen rü'yete göre tutsun. İsteyen elli rek'at namaz kılsın; kuşluk ve terâvih namazını kılana mânî olunmasın. İsteyen cenaze namazında beş tekbir, dileyen de dört tekbir getirsin. Dileyen ezanı 'hayya alâ hayri'l-amel' diyerek okusun. Okumayanlar cezalandırılmasın. Seleften kimseye kötü söz söylenmesin. Seleften birinin bir vasfını söylemekten veya adına yemin etmekten dolayı kimse sorumlu olmasın. Her müslümanın dîninde kendi ictihadı vardır. Yine aynı senenin haccında her sene uygulanan eğlence ve oyunlar iptal edilmiştir.*"[1125]

[1122] İbnü'l-Adîm, V, 2375.

[1123] Bu konuda en-Nu'mân b. Muhammed b. Mansur el-Mağribî (363/974) örnek olarak verilebilir. Mâlikî mezhebine bağlıydı. Daha sonra Şîa mezhebini benimsemiş ve Fâtımî Ubeydî devletinde kadılık yapmıştır. Fâtımîler'in mezhebine dâir çok sayıda eseri bulunmaktadır. Mağribli bir hizmetkâr kendisine gelerek, Fâtımî dâvetine icabet etmek istediğini belirtince, en-Nu'mân nedenini sorar. Hizmetkârın: "Siz hangi sebepten girdiyseniz ben de o sebepten girmek istiyorum" şeklinde cevabı karşısında: "Biz Fâtımîler'in tatlısını yemek için bu davaya girdik, sen niçin giresin ki?" demiştir. Bkz. Zehebî, *Târîh*, VIII, 221.

[1124] Makdisî, s. 180.

[1125] Makrîzî, *İttiâz*, II, 78-79.

Makrîzî'nin el-Hâkim'in yumuşama siyasetine dâir birçok yerde verdiği geniş bilgiler, Fâtımîler'in daha önce uygulamış olduğu baskıyı göstermektedir.

"*396 (1005) yılı aşure günü mûtat olduğu üzere insanlar toplandı ve selefe alenî küfür edildi. Hz. Âişe'ye küfr eden bir adam teşhir edildi. Etrafında selefe küfreden alt tabakadan sayız insan vardı. Teşhir edilen adamın boynu vuruldu. Hz. Âişe'ye küfredenin cezası budur denildi. 397 (1006) yılında toplumda fesat çıkaran birçok kişi tutuklandı. Hamamlar basıldı, peştemalsizler tutuklandı; hepsi darb edilip teşhir edildi. 9 Rebîulâhirde Hâkim-Biemrillâh câmilerdeki selefe küfürlerin silinmesini emreti. Şurta küfür yazılarının tamamının silinmesi işlemini takip etti. 399 (1008) yılında sarhoş edici nebiz gibi şeylerin açık bir şekilde taşınmasını, orta yerde satılmasını yasakladı. Selef hakkında olumlu vasıflar söyleyen, yemin edenlerden muhtesib hesap sormaz oldu. 400 (1009) yılında daha önce insanlardan alınan humus, zekât, fitre, necvânın (İsmâilî mezhebinin esaslarını öğrenenlerden alınan teberru) artık alınmayacağı, sarayda okunan hikmet meclislerinin artık yapılmayacağı ilan* edildi."[1126]

8) İsmâiliyye

148 (765) yılında İmâm Ca'fer es-Sâdık'ın vefatıyla İmâmî Şiîler birçok fırkaya ayrılmışlardır. Bu fırkalardan birisi de İsmâilîler'dir. İsmâilîler tarihî süreç içinde imâmetin kimde olacağı meselesi yüzünden birçok bölünme yaşamışlardır. İsmâilîler III. (IX.) asrın ortalarında Abbâsîler'e karşı isyanlarını başlatmışlardır. İsmâilîler'in zuhuruna çok geçmeden hareket birbirileriyle çatışan itirazcı Karmatîler ve destekçiler olmak üzere iki guruba ayrılmıştır (286/899). 296'da (908) Şam yakınlarında bulunan Selemiyye'den çıkıp Kuzey Afrika'ya giden Ubeydullâh el-Mehdî'nin destekçileri, Fâtımî devletini kurmuşlardır (297/909). Karmatîler Bahreyn bölgesinde bu imâmları tanımamıştır. Tam tersine ileride Büveyhîler'in Bağdat'a hâkimiyeti sonrasında onlarla bir olup Fâtımîler'e karşı savaşmışlardır.[1127]

Söz konusu devrede Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân b. Ahmed er-Râzî el-Versinânî (322/933-34) İsmâiliyye'nin itikadî ve fikrî görüşlerini sistemleştiren ünlü dâîsidir.[1128]

[1126] Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâiz*, IV,164.
[1127] Farhad Daftary, *Muhtasaru târîhi'l-İsmâiliyyîn*, trc. Seyfeddin Kasir, el-Medâ 2010, s. 11-12.
[1128] Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hâtim er-Râzî; Ahmed b. Hamdân", *DİA*, X, 148-150.

9) Karmatîler

Karmatîler'in ilk daveti Irak'ın Kûfe şehrinde başlamıştır.[1129] Fâtımîler'in kādı'l-kudâtı ve mezhebin eseri günümüze gelen en önemli şahsiyetlerinden birisi olan en-Nu'mân el-Kādî'ye göre mezhebin ve davetin ilk olarak temeli Yemen'de atılmıştır. Ebü'l-Kāsım el-Hasan b. Ferah (Ferec) b. Havşeb b. Razân el-Kûfî (302/915) Yemen'e gelmiş ve oradan Mağrib'e intikal etmiştir.[1130]

Karmatî Ebû Tâhir b. Ebû Saîd el-Cennâbî dönüş yolundaki hacıların 312 (924) yılında yollarını kesmiş, hacıları katletmiş, çocuk ve kadınları köleleştirmiş ve mallarını gaspetmiştir. Karmatîler, İslâm âleminde Kûfe ve Bağdat gibi birçok şehre saldırı düzenledikleri gibi siyasî tarih bölümünde ele alındığı üzere Dımaşk'a çok saydı saldırıları olmuştur.[1131]

Fâtımîler'le savaş hâlinde olan Karmatîler'in Hamdânîler'le ilişkilerinin iyi olduğu görülmektedir. Karmatîler, Seyfüddevle'den demir isteyince Seyfüddevle, Rakkā şehrinin kapısını söküp göndermiş yerine duvar ördürmüştür. Dükkânlardaki demir her şeyi alıp toplayıp Fırat suyu üzerinden Hit şehrine kadar getirmiştir.[1132]

10) Nusayrîlik

III. (IX.) yüzyılda Basra'da on birinci imam Hasan el-Askerî zamanında yaşamış olan Muhammed b. Nusayr tarafından kurulduğu aktarılmaktadır. Bu mezhebe göre on birinci imam Ali en-Nakī ilahtır. İbn Nusayr onun peygamberidir. Ayrıca ölen insanların ruhları başkasına intikal eder. Günüzdeki Suriye Alevîlerinin çoğu Nusayrî koluna tabidir. [1133]

F. TASAVVUF VE SÛFÎLER

Bir İslâm şehri olan Dımaşk'ta IV. (X.) asırdaki ilmî hayattan ve şehrin ulemâsından bahsederken tasavvuf erbâbından da söz etmek birçok sebepten dolayı son derece önemlidir. Bu sebeplerden birisi ulemânın "*Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*"[1134] diyen

[1129] Sâbit b. Sinân, *Ahbâru'l-Karâmita fi el-Ahsâ, eş-Şâm, el-Irâk, el-Yemen*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru Hassan, Dımaşk 1982, s. 6-9.
[1130] el-Kādî en-Nu'mân (346/957), *Kitâbu İftitâhudd'va*, thk. Ferhât ed-Dişrâvî, eş-Şebeke et-Tûnusiyye, Tunus t.y., s. 2-3.
[1131] Taberî, *Târîh*, XI, 252-255.
[1132] Taberî, *Târîh*, XI, 401.
[1133] Fırka hakkında daha fazla bilgi için bkz. İlyas Üzüm, "Nusayrîlik", *DİA*, XXXIII, 270.
[1134] İmâm Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, "Hüsnü'l-Hulk, 3357" thk. Mustafa Azami, Müessesetü Zaid, Abu Dabi 2004, V, 1330; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 381.

Peygamber Efendimiz'in (s.a.s.) vârisleri olmalarıdır. Sûfîlerin bu vârisler arasında kendi nefislerini ve çevrelerindeki insanları tezkiye etmek hususunda en fazla gayret ve çaba sarf eden kişiler olmaları bakımından bu çalışma kapsamında söz konusu edilmişlerdir.

Bir başka sebep ise; IV. (X.) asır Dımaşk ulemâsı üzerine yaptığımız araştırmada, mevzûubahis bu yüzyılda yaşamış ulemâ isimlerini tespit ederken döneme ait İbn Zebr'in (379/990) *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* adlı eserinin ve İbn Asâkir'in (571/1175) *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ı gibi tabakāt kitaplarının, tasavvuf erbâbı üzerinde önemle durmuş olduklarının açık bir şekilde görülmüş olmasıdır. Tabakāt kitaplarında sûfîlere geniş yer verilmiştir. Her birinin hayat hikâyesi, hocalarının kim olduğu, meşhur sûfîlerden kimlerle görüştüğü, nasıl bir tasavvufî yol izlediği geniş bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca sûfîlerin hikmetli sözleri ve yaşadıkları olağanüstü halleri ve kerâmetleri bütün tafsilatıyla kaydedilmiştir.

1) Tasavvuf Anlayışı

IV. (X.) asır Dımaşk mutasavvıflarının tasavvuf anlayışını ortaya koymak için kronolojik olarak döneme en yakın tabakāt kitaplarının, Dımaşklı tasavvuf erbâbı hakkında yazdıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Örnek olarak es-Sülemî (412/1022), *Tabakātü's-sûfiyye* adlı eserinde[1135] Ebû Amr ed-Dımaşkī'nin (320/932), Dımaşk'ın en büyük âlim ve şeyhlerinden birisi olduğunu, hakikat ilmine sahip bulunduğunu aktarmaktadır. Ayrıca şeyhlere fetva verdiğini, ruhların ve şevâhidin ezelî olduğunu söyleyenlere reddiye yazdığını zikretmiştir.[1136] Ebû Amr, başlarda Dımaşk'ta ehl-i hadîs ulemâsından etkilenerek sûfîlere tasavvufî bazı meselelerde itiraz etmiştir. Daha sonra uyarılınca bu itirazlardan vazgeçtiğini söylemiştir. Ebû Amr ed-Dımaşkī'nin büyüklüğünden, kerâmet ve makam sahibi kimselerden olduğundan bahseden İbn Asâkir, hakkında şu ifadelere de yer vermiştir:

"*Ebû Amr, hadîs meclisinde bulunduğu sırada bayılmış ve bir süre sonra kendisine gelmiştir. Bu bayılma esnasında uyarı içerikli bir rüya*[1137] *gördüğü, bu rüyadan sonra tevbe*

[1135] Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyn es-Sülemî, *Tabakātü's-sûfiyye*, thk. Mustafa 'Ata, Dârul-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
[1136] es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 215.
[1137] Ebû Amr'ın, hadîs meclislerinde bulunduğu sıralarda kimi zaman mutasavvıfları ve meclislerini küçümsediği, yine sûfîleri küçümsediği bir sırada bayıldığı ve baygın haldeyken bu rüyayı gördüğü nakledilmiştir. Rüyasında siyahî, çirkin yüzlü birisi yanına gelerek elindeki ateşten mızrağı karnına saplamıştır. Ona: "Allah'ın evliyasıyla alay mı ediyorsun?" demiştir. İbn Asâkir, *Târîh*, LXVII, 99

ederek tasavvuf yolunda ilerlemeye başladığı aktarılmıştır. Ebû Amr'ın şevâhid ve sıfatlar, ruhun derûnî meseleleri ve makamları hakkında da konuşmaları olabileceğini, zira söz konusu meseleleri konuşmanın ehl-i Şam'ın âdeti ve mezhebi olduğunu belirtmiştir. Ancak Ebû Amr bu konulara değinirken hiçbir zaman İslâm'a aykırı bir fikir ve düşünceye sapmamıştır. Ebû Amr'ın Hulûliyye'den[1138] *olduğunu söyleyenler olsa da bu mümkün olamaz, çünkü Ebû Amr Hulûliyye'ye reddiyeler yazmıştır.*"[1139]

Ruhun ince meselelerinden ve makamlarından bahsetmek, Dımaşk tasavvuf erbâbı arasında mûtat bir mesele olduğu gibi Dımaşk'ta IV. (X.) asır sûfîleri arasında sünnete ve şerîata bütün yönleriyle sarılan birçok âlim bulunmaktadır. Şerîat emirlerine uyma hususunda hassasiyet sahibi mutasavvıflardan birisi Abbdullâh b. Hafîf'tir (371/981).[1140] Abdullâh b. Hafîf'in Şâfiî mezhebi âlimlerinden olup şeyhler arasında zâhirî ilimlerde temayüz ettiği ve ilim müzakere eden kimseleri gördüğü zaman onları teşvik ettiği aktarılmıştır. İlim yolundan alıkoymaya çalışan sûfîlerin sözüne itibar edilmemesi ve ilim tahsilinin gerekliliği üzerinde durması zâhir ve bâtın ilmi konusunda kurduğu dengeyi göstermektedir.[1141] Sûfî olduğu için bazı ilim meclislerinden dışlanmasına rağmen çok büyük gayret sarf ederek ilim öğrenmeye çalıştığı, onu sûfî olduğu için ilim meclisinden uzaklaştırmak isteyenlerin gün gelip onun ilmine muhtaç oldukları da anlatılanlar arasındadır.[1142]

IV. (X.) asır sûfîleri arasında zâhirde anlaşılması zor, hatta yanlış anlaşılarak küfür addedilebilecek söz ve hal sahibi olanlar da bulunmaktadır. Nitekim (301/914) yılında Sus şehrinde yakalanarak Bağdat'a getirilen Hüseyn b. Mansûr el-Hallâc'ın, teşhir ve hapis

[1138] İlâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesine inanan bir fırka. Bkz. Kürşat Demirci, "Hulûl", *DİA*, XVIII, 340.
[1139] İbn Asâkir, *Târîh*, LXVII, 99; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXIX 78; Zehebî, *Târîh*, VII, 379.
[1140] es-Sülemî, hem zâhir hem hakikat ilminde imâm olduğunu söylemiştir. es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 345. İbn Asâkir, Dımaşk'a geldiğini burada başından geçen hâdiseleri aktarmaktadır. bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 405-406. Abdullâh b. Hafif'e İmâm Eş'arî sorulunca onunla yaşadığı bir anısını anlatmıştır. Rivâyete göre Abdullâh b. Hafif ile Amr b. Alluye Basra Câmii'nde Hz. İbrâhim'in ve Hz. Mûsâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'de geçen soruları hakkında sohbet ederken Eş'arî sohbeti işitip tam anlayamamıştır. Daha sonra Eş'arî onları Dicle nehri kenarında görünce câmide konuştukları meseleyi sormuştur. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 407.
[1141] İbnü's-Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, III,149.
[1142] Zehebî, *Târîh*, VIII, 369.

cezalarından sonra Abbâsî halifesi tarafından 309 (922) yılında öldürülmesi bu durumun bir örneğidir.[1143]

el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (355/966), kendi döneminde Melâmetiyye, Ma'zûriyye ve Sûkiyye gibi bazı Sûfî tarîkatlerin sapkınlık içinde olduklarını aktarır. el-Mutahhar b. Tâhir'e göre bütün bu tarikatlerin mensupları hiçbir mezhebe tâbî olmazlar. Sadece havâtırlara inanırlar ve anlaşılır bir inanç esasları yoktur. Ona göre bu sûfîlerin bazıları "hulûle", bazıları hiçbir haramın olmadığına, küfüre girmenin azab gerektirmediğine ve Allah'ın hiç kimseyi cazalandırmayacağına inanırlar. Bazıları da ateisttir ve tek önemsedikleri yemek, içmek ve nefse uymaktır.[1144]

Bu asırda Dımaşk'ta yaşamış bir başka sûfî ise Ebû Osmân Saîd b. Abdülazîz b. Mervân el-Halebî'dir (318/930). Saîd b. Abdülazîz, meşhur Bağdatlı sûfi Serî es-Sakatî'ye (251/865) gidip kendisine musâhebet etmiştir. Tasavvufta makam sahibi bir zat olduğu ifâde edilen Saîd b. Abdülazîz'in kendisi ve taleberinin şerîata bağlılıkta hassâs oldukları aktarılmıştır. Dımaşk'ta İbrahîm b. el-Müvellid gibi birçok meşhur talebe yetiştirmiştir.[1145] İbrahîm b. Ahmed b. Muhammed b. el-Müvellid (342/953) Dımaşk'ta meşhur sûfî Ebû Abdullâh b. el-Cellâ'ya[1146] (12 Receb 306/918) musâhebet etmiştir. İbnü'l-Müvellid'in vâiz olduğu aktarılmış, tabakāt kitaplarında bu vaazlarından örnekler verilmiştir. Ebû Muhammed Abdullâh b. Yahyâ es-Sûfî, İbnü'l-Müvellid'den dönemin şerîata bağlı tasavvuf anlayışına ışık tutacak şu sözünü aktarmıştır:

"*Nefsin seyâhati; ilim, şerîat ve ahlâkı içeren zâhirî âdablardır. Kalb'in seyâhati ise; hal, vecd ve keşfi içeren bâtınî âdablardır.*"

Ömer b. Vâdıh ise İbnü'l-Müvellid'in şu sözünü nakletmiştir:

[1143] es-Sülemî, Hallâc hakkında sûfîlerin iki görüş üzere olduğunu aktarmıştır. Sûfî meşayihin çoğu Hallâc'ın sûfî olmadığı görüşündeyken içlerinde Muhammed b. Hafif'in bulunduğu bir topluluk onun bir sûfî oluduğuna inandıklarını söylemişlerdir. bkz. es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 216; Zehebî, *Târîh*, VII, 7-17.
[1144] el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 148.
[1145] İbn Asâkir, *Târîh*, XXI, 192-193; Zehebî, *Târîh*, VII, 340.
[1146] Cellâ kelimesinin sözlük mânâsı temizleyici parlatıcıdır. Bu ismin neden verildiği sorulduğunda babasına, konuştuğu zaman insanların kalbine hitap ettiği için bu lakabın verildiğini, yoksa babasının temizlik işiyle uğraşmadığını söylemiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 87.

"*Rabbine giden yolu bilen birisinin O'ndan başkasıyla nasıl yaşadığına şaşarım. Halbuki O 'Rabbinize dönün ve O'na teslim olun (Zümer 39/54)' buyuruyor.*"[1147]

IV. (X.) asırda Dımaşk'taki tasavvuf ve zühd anlayışını ele alırken döneme ait tasavvufî terimleri ve akabinde düşünceleri yine bu dönemin büyük mutasavvıflarının sözlerini esas alarak aktarmak gerekirse; Ebû Amr ed-Dımaşkī, tasavvufu şu şekilde tanımlamıştır: "Tasavvuf, kâinata eksiklik gözüyle bakmaktır. Veya her türlü eksiklikten münezzeh olanı müşahede etmek için hiçbir şekilde eksikleri görmemektir."[1148] *Tabakātü's-sûfiyye*'de geçen şu söz, Şeyhü'ş-Şam lakabıyla tanınmış IV. (X.) asır Dımaşk sûfîlerinden Ebû Abdullâh Ahmed b. Yahyâ b. Abdullâh el-Cellâ'nın tasavvuftaki mertebesi hakkında fikir vermektedir: "Dünyada dördüncüleri olmayan üç büyük sûfî vardır. Bunlar; Bağdat'ta Cüneyd (298/911), Nîşâbur'da Ebû Osman (298/910) ve Dımaşk'ta Ebû Abdullâh Ahmed b. el-Cellâ'dır."[1149]

İbnü'l-Cellâ'ya "Sûfî"nin anlamı nedir? diye sorulunca şu şekilde cevap vermiştir: "Sûfî, ilmî kayıt ve şartlarla bilmeyen, (sebeplerden soyutlanan mücerred olan) Allah'ın her mekânda onunla beraber olduğu, Hakk'ın onu bütün mekânların ilminden men' etmediğidir (bütün mekânların ilmini ona bildirdiğidir). Bundan dolayı kişi "sûfî"'dir. Yine bu mânâda bir diğer süzü şu şekildedir: "Kulun onunla her şeyi bileceği bir şeye ihtiyacı vardır." İbnü'l-Cellâ bir başka yerde zühdün tanımını şu şekilde yapmıştır: "Dünyaya, gelip-geçici gözüyle bakıp, gözünde onu küçük görüp böylece ondan kolayca vazgeçebilmektir. Kim için, hakkındaki övgü ve yergi eşit olursa o zâhiddir. Kim farzları ilk vaktinde eda etmekte sebat gösterirse o âbiddir. Kim her işin Allah'tan olduğunu bilirse o muvahhiddir."[1150]

Ebû Amr ed-Dımaşkī, bazı âyet ve hadîslere işârî/mânevî tefsir yapmıştır. Örneğin Peygamber Efendimiz'in (*Onu "Ramazan hilâli" görünce oruca başlayınız ve onu "Şevval hilâli" görünce bayram ediniz.*)[1151] hadîsindeki "O"yu Allah (c.c.) olarak yorumlamış,

[1147]İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 268-271; Zehebî, *Târîh*, VII, 778.
[1148] es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 216.
[1149] es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 145.
[1150] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 459; İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 81; İbn Manzûr, *Muhtasar*, III, 321; Ebû Hafs Siraceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *Tabakātü'l-evliya*, thk. Nureddin Şüreybe, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994, I, 81.
[1151] Buhârî, "Kitabü's-Savm", 1909, III, 27; Müslim, "Kitabü's-Sıyâm", 1080, II, 759.

Ramazan ayı gelince O'na yönelip, bayram olunca O'ndan yüz çevirmeyin şeklinde açıklamada bulunmuştur.[1152]

İbnü'l-Cellâ'nın talebelerinden biri Ebû Bekr Muhammed b. Dâvûd ed-Dükkî'dir (Cemâziyelevvel 360/Mart 971). ed-Dükkî'ye fakr ile tasavvuf arasındaki fark sorulmuştur. Fakrın tasavvufun hallerinden bir hal olduğunu söylemiştir. Sûfînin alameti nedir diye sorulunca, şu cevabı vermiştir: "Sûfî, kendisi hakkında evlâ olanla meşgul olup kötülenmiş her şeyden kendini alıkoyan kimsedir." Kurbiyet alametinin mâsivâdan kopmak olduğunu söylemiştir.[1153] İbn Asâkir, zâhid ve sûfî Ebû Bekr ed-Dükkī ed-Dımaşkī'nin âlim bir zât olduğunu Kur'ân-ı Kerîm ve kırâat vecihleri hâfızı olduğunu aktarmıştır. Fetva (fıkhî hükümlere uyma), takva ve güler yüzlülükte kimsenin ona denk olamayacağını söylemiştir. Ayrıca İbn Asâkir, Şeyhu'ş-Şam ünvanıyla anıldığını, Rûzbârî ve İbnü'l-Kâtib kadar eskilerin çağdaşı olduğunu ve çok uzun yaşadığını zikretmektedir.[1154] Nasr es-Serrâc gibi tasavvuf müellifleri kendisinden nakiller yapmıştır. ed-Dükkī'nin helâl, şüpheli ve haram yiyecekler hakkındaki tespiti ilginçtir. Birincisi sâlih amellere vesile olurken; ikincisinin yolu şaşırttığını ve üçüncüsünün kul ile Mevlâsı arasında perde olacağını söyler.[1155]

İbnü'l-Cellâ'nın talebelerinden bir diğeri IV. (X.) asrın meşhur mutasavvuf ve âlimlerinden biri olan Ebû Ali er-Rûzbârî'dir (322/934). er-Rûzbârî, hadîs âlimiydi; Ce'âbî onunla hadîs müzakeresi yapmıştı. er-Rûzbârî'nin fıkıhta hacası İbn Süreyc, edebiyatta Sa'leb ve hadîste İbrâhim el-Harbî'dir. Rûzbârî'ye kimi sûfîlerin haramla karşılaşsalar dahi onlara tesir etmediğini, yüksek mertebelere ulaştıklarını iddia ettiklerinden söz edilince er-Rûzbârî buna tepki göstermiştir. Böyle kimselerin ulaştığı yer ancak cehennem olabilir demiştir. Yakînin en faziletlisi insanın kalbinde Allah'ın azametini pekiştiren, havf ve recâyı güçlendirendir. er-Rûzbârî hem şerîat hem de hakîkat ilimlerini meczetme noktasında döneminin ender şahsiyetlerinden birisi olarak görülmektedir.[1156]

[1152] es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 216.
[1153] es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 335; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 172.
[1154] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 437.
[1155] Erhan Yetik, "Dükkī", *DİA*, X, 20.
[1156] Ebû Ali er-Rûzbârî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Zehebî, *Siyer*, XIV, 536.

2) Riyâzât

IV. (X.) asır Dımaşk sûfîlerinden İbnü'l-Cellâ, seferlere ve hacca hiçbir azık ve hazırlık yapmaksızın çıkmaktaydı. Ali b. el-Yaktînî gelip kendisine, bazı insanların biz tevekkül ediyoruz diyerek, İbnü'l-Cellâ gibi yola çıkıp sonra çölde öldüklerinden şikayet etmiştir. İbnü'l-Cellâ, bu işin Hak dostlarına has bir iş olduğunu, bu ölümlere sebep olanların diyet vermesi gerektiğini söylemiştir. İbnü'l-Cellâ, bu usulü hocası Zünnûn-ı Mısrî'den (245/860) öğrenmiştir.[1157]

IV. (X.) asır Dımaşk sûfîlerinin zühd sahibi insanları bulabilmek, onlarla sohbet edebilmek için dağlara çıktıkları bilinmektedir. Bu zaman zarfında günlerce hiçbir şey yemeden-içmeden ibadet ettiklerini görmekteyiz. Dağlarda ibadet ve riyâzet edenlere bir örnek olarak İbn Seyyid Hamdûye'yi (22 Safer 301/913) zikretmek mümkündür. Zira kendisinin el-Basrî ile Kasyun dağına çıktığı kaynaklara belirtilmiştir. el-Basrî'nin vefatından sonra Ebü'l-Kāsım el-Cûî ile ibadetlerine devam etmiştir. el-Cûî'den sonra on bir yıl Kasyun dağında riyâzeti sürmüştür.[1158] Dağlarda ibadetin bir diğer örneğini Ebû Sâlih ed-Dımaşkī vermiştir. Ebû Sâlih sûfîlerle sohbet ederek onlardan istifâde etmek amacıyla el-Lükâm[1159] dağlarına çıkar. Yine Ebû Sâlih'in bir keresinde on, başka bir keresinde kırk gün hiçbir şey yemediği ve içmediği rivâyet edilmiştir. Kırk gün sonra Dımaşk'ın meşhur sûfîlerinden İbn Seyyid Hamdûye'nin gelip kendisini evine davet ederek su ikram etmesiyle riyâzâtı tamamlanmıştır.[1160]

IV. (X.) asır Dımaşk sûfîlerinin zor riyazetlerle nefislerini terbiye ettikleri de görülmektedir. İbnü'l-Cellâ, daha çocuk yaşlarında iken anne-babasından onu Allah'a hibe etmelerini istemiş, onlar da bu teklifi kabul etmiştir. Daha sonra yağmurlu bir kış gününde anne-

[1157] İbn Asâkir, *Târîh,* VI, 88-89. İbnü'l-Cellâ, Zünnûn-ı Mısrî ile Mekke'de yaşadığı şu hâdiseyi kendi anlatmaktadır: "Mekke'de Zünnûn-ı Mısrî ile günlerce hiç yemek yemeden kaldık. Bir gün öğle vakti girmeden Zünnûn-ı Mısrî abdest almak için Mescid-i Harâm'dan uzaklaştı. Ben de yanındaydım. Yolda taze muz kabukları gördüm. Zünnûn-ı Mısrî'ye göstermeden bir pençe kabuk alıp elbisemin koluna sakladım. O abdest alırken göstermeden yerim düşüncesindeydim. Abdest alma yerine geldiğimizde kimsenin olmadığı bir yerde Zünnûn-ı Mısrî bana yönelerek "Kolundaki o kabukları çıkar, at ey yemek düşkünü adam" dedi. Utanarak kabukları attım. Abdest alıp Kâbe'ye döndük. Orada öğlen, ikindi, akşam ve yatsıyı kıldıktan sonra elinde yemek dolu tepsi ile bir adam geldi. Zünnûn-ı Mısrî beni göstererek, şunun önüne bırak dedi. Zünnûn-ı Mısrî'nin gelmesini bekledim, bana hadi ye dedi. Ben tek başıma mı yiyeceğim diye sordum. Zünnûn-ı Mısrî, yemeği sen istedin biz istemedik, yemeği isteyen yer dedi. Ben de çok utanarak yedim."

[1158] İbn Asâkir, *Târîh,* LI, 53.

[1159] Antakya civarındadır. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* I, 467.

[1160] İbn Asâkir, *Târîh*, LXVI, 301; İbn Manzûr, *Muhtasar,* XXIX, 16.

babasının kapısını çalmıştır. Kapıda oğullarının olduğunu anlayan ebeveyni, "Bizim oğlumuz vardı, ancak biz onu Allah'a hibe ettik. Araplar ettikleri hibeden geri dönmezler" diyerek kapıyı açmamışlardır.[1161] İbn Seyyid Hamdûye'nin elli sene yanı üzere yatmadığı, ayaklarını uzatmadığı nakledilmiştir.[1162]

Ebû Bekr ed-Dükkī'nin yanında hiçbir zaman para tutmadığı, eline geçen bütün paraları ânında fakirlere dağıttığı anlatılmaktadır. Bir akşam eline üç dirhem geçmiş, sabah vermeyi düşünerek yanında tutmuştur. Gece rüyasında o üç dirhemin kendisi için azaba dönüşeceğini görünce, gece yarısı üç dirhemi bir fakire vermiştir. Yine benzer bir kıssada yarım dinarlık borcunu ödemek amacıyla alıkoyduğu yarım dinar yüzünden, gece vakti yarım dinar karşılığında dişini çektirmek zorunda kaldığı rivâyet edilmiştir.[1163]

IV. (X.) asır sûfîlerinin riyâzât yiyeceği hususunda farklı bakış açıları olduğunu görüyoruz. Bir yanda aylarca oruç tutup semizotu gibi hiç besin değeri olmayan bir avuç bitkiyle orucunu açmakta olan veya 40 gün boyunca hiçbir şey yemeyen, içmeyen bir topluluk vardır.[1164] Diğer yanda ise ed-Dükkī ve İbn Seyyid Hamdûye'ye nisbet edilen sûfînin belâyı sevinçle karşılaması ve kurtuluşunu acılarda araması gerektiği yönündeki görüşe rağmen iyi imkânlar olduğunda bu imkânlardan istifade eden bir topluluk mevcuttur.[1165] Bu bakış açısına somut bir örnek verilecek olursa İbn Seyyid Hamdûye'yi göstermek mümkündür. Dönemin değerli yiyeceklerini yemekte hiçbir beis görmeyen ve sûfîlerin kendini dünya nimetlerinden mahrum bırakmasını eleştiren bir görüşe sahiptir.[1166]

IV. (X.) asır sûfîlerinin nefis terbiyesi amacıyla seyahat ettikleri, dağlarda mağaralarda günler hatta seneler geçirdikleri kaydedilmektedir. Ebû Sâlih ed-Dımaşkī, Dımaşk dağlarına çıkıp orada oturan bir sûfî görmüştür. Ona burada ne yaptığını sorduğunda sûfî cevaben "*Gözetip güdüyorum*" şeklinde karşılık vermiştir. Ebû Sâlih önünde taşlardan başka bir şey

[1161] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 182; İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 81.
[1162] İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 55.
[1163] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 438.
[1164] Zehebî, *Târîh*, VIII, 367.
[1165] Erhan Yetik, "Dükkī", *DİA*, X, 20.
[1166] İbn Seyyid Hamduye'nin semiz otu isteyenlere semizotunu getirttiği ve kendisinin kızarmış et yediği nakledilmiştir. İbn Seyyid Hamduye'nin o guruba yatsı aptestiyle sabah namazını kıldırdığı, namazdan sonra gezintiye çıktıkları zaman dereden akan su üzerinde hırkasını sererek namaz kıldığı, namazdan sonra o sufilerin birine ıslanmamış hırkayı uzatarak alay edercesine işte bu kızarmış etin kerâmetidir. Semziotunun kerâmeti neredeydir? Sorusunu sorduğu rivayaet edilmiştir. bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LI, 55.

olmadığını, neyi gözettiğini sorunca sûfî kızarak kalbimi ve Allah'ın emirlerini gözetiyorum demiştir.[1167] Ebû Bekr en-Nablusî eş-Şehîd'in Dımaşk dağlarındaki mağaralara sıkça gittiği rivâyet edilmiştir.[1168] Şam'a gelen Ebû Ya'kûb Yûsuf b. el-Hüseyn b. Ali er-Râzî'nin, Şam'da seyahati esnasında elinde taşıdığı asasının üzerinde seyahate teşvik eden ve maksadını anlatan iki beyit olduğu nakledilmiştir. Beyitler şu şekildedir:

"*Allah'ın arzında çokça seyahat et ve nefsine içtenlikle çok ağla*
Allah'ın nuruyla arzında yürü Allah'ın nuru kandil olarak sana yeter."[1169]

3) Kerâmet

İbnü'l-Cellâ'nın talebelerinden Ebû Amr ed-Dımaşkī'ye göre, Allah (c.c.), peygamberlere âyetleri, mûcizeleri göstermelerini farz kılmasının tam aksine evliyâya, insanlar arasında fitneye sebep olmaması için, kerâmetlerini gizlemesini farz kılmıştır.[1170]

İbn Asâkir, yukarıda adı geçen sûfîlere ait sayfalarca kerâmet anlatmıştır. Kalpten geçen arzuların ânında hâsıl olması ve tayy-i mekân gibi kerâmetler tabakāt kitaplarında mevcuttur. Burada bir örnek olarak şu kıssa zikredilebilir: Ebû Bekr ed-Dükkî ed-Dımaşkī[1171] bir sûfî topluluğu ile bir kilise önüne gelir. O topluluk girip kiliseyi görür. Ebû Bekr ed-Dükkî, onlara gidip-görmekle ne istifade ettiklerini sorar. Onlar herhangi bir istifadeleri olmadığını söylerler. Bunun üzerine Ebû Bekr ed-Dükkî kiliseye girmiş, oradaki hıristiyanlar ile beraber kilisede gezinirken büyük bir Îsâ (a.s.) resmi görmüşlerdir. Resmi görünce Ebû Bekr, asasını ona uzatarak yüksek sesle "*Ey Meryem oğlu Îsâ! İnsanlara, 'Beni ve anamı, Allah'tan başka iki tanrı bilin' diye sen mi dedin*?" âyetini okuyunca, resim açık bir şekilde dile gelerek "*Hayır, hayır*"demiştir. Hâdiseye şahit olan bütün hıristiyanlar, müslüman olmuşlardır. Kiliseden çıkınca yanındaki topluluğa kiliseye ya bu şekilde giriniz ya da hiç girmeyiniz, demiştir.[1172]

[1167] İbn Asâkir, *Târîh*, LXVI, 301; İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXIX, 16.
[1168] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 245.
[1169] سر في بلاد الله سيّاحا وابك على نفسك نوّاحا
وامش بنور الله في أرضه كفى بنور الله مصباحا
Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 262. Hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, LXXIV, 220; es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 151.
[1170] es-Sülemî, *Tabakāt*, I, 215.
[1171] Zehebî, *Târîh*, XXVI, 160.
[1172] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 439-440.

IV. (X.) asırda Şam bölgesinde meşhur sûfilerden birsi de İbrâhim b. Dâvûd el-Kassâr er-Rakkî'dir (326/938). "*İnsanların en zayıfı nefsine mağlup olandır. En güçlüsü ise nefsini mağlup edendir*" sözünün sahibidir.[1173]

IV. (X.) asırda Dımaşk'ta ilmi ve takvasıyla meşhur olmuş birisini ziyaret için çok uzak şehirlerden gelenler bulunmaktaydı. Bu duruma bir örnek, Dımaşk Câmii imâmı Ahmed b. Hâkan'dır (360/970).[1174] Dımaşk şeyhu'l-kurrâsı el-Ahfeş'ten Kur'ân icâzeti olan bir kırâat âlimidir. Bir takım sûfî kendisini ziyaret için Dımaşk'a gelmiştir. Kapısına ulaştıkları zaman "Ah" çektiğini duymuşlardır. Bir zâhidin bunu yapmaması gerektiğini düşünmüşlerdir. Yanına girdiklerinde kendisine hiçbir şey sorulmadan "Ah" kelimesinin Allah'ın (c.c.) isimlerinden bir isim olduğunu söylemiştir. Bu cevabından misafirleri memnun kalmıştır.[1175]

Irak ve diğer İslâm şehirlerinden gelerek Dımaşk'a yerleşen sûfîler de vardır. Yukarıda zikredilen İbnü'l-Cellâ'nın babası Bağdat'tan gelmiştir.[1176] Yine Muhammed b. Dâvûd ez-Zakkî, Bağdat'tan Dımaşk'a gelmiş, burada yaşamış ve burada vefat etmiştir.[1177]

IV. (X.) asrın önemli müfessir ve muhaddislerinden biri olan Abdurrahmân b. Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs et-Temîmî (327/939), Dımaşk'a gelip buradaki ilim halkalarına katılmıştır. Zehebî, İbn Ebû Hâtim'in dönemin zâhid ve sâlihlerinden (abdâllardan) olduğunu söylemiştir.[1178]

Sûfî âlimlerin Dımaşk Câmii'nde halkası olduğunu görüyoruz. Abdurrahmân b. Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs et-Temîmî'nin, Dımaşklı sûfîlerden Kāsım el-Cû'î'nin (248/962) Dımşak'taki halkasına uğradığı ve halkada oturanların hallerinden çok etkilendiği aktarılmıştır.[1179]

[1173] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, thk. Ahmed b. Ali, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2000, II, 362.
[1174] Ahmed b. Muhammed b. el-Ftih adıylada zikredilmiştir. Bkz. İbn Asâkir, *Târîh*, V, 439.
[1175] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 439.
[1176] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VI, 459; İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 81.
[1177] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 209.
[1178] İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 357; Zehebî, *Târîh*, VII, 533.
[1179] İbn Ebû Hâtim, el-Cû'î'nin meclise yaklaştığı zaman şunları söylediğini aktarmıştır: "Bu zaman insanından beş hususta yararlanın; bulunduğunuz zaman tanınmaz, bulunmadığınızda aranmaz, şahit olduğunuzda istişâre edilmez, bir şey söylediğinizde kabul edilmez ve bir iş yaptığınızda size karşılığı verilmez. Ayrıca size beş şeyi tavsiye ediyorum: 1- zulme uğradığınızda zulmetmeyin; 2-methedildiğinizde sevinmeyin; 3- yerildiğinizde

Ebü'l-Kāsım el-Cûî'nin "Allah beni açlığa karşı güçlendirdi" sözünden hareketle kendisine el-Cûî lakabı verilmiştir. el-Cûî ve talebeleri, Şam bölgesinde sufiliğin, açlık ve riyazet yönünü öne çıkaran bir akım halile gelmiştir.[1180]

II. IV. YÜZYILDA DIMAŞK'TA AKLÎ İLİMLER

Hadis ve târîh tabakât kitaplarında daha uzun ve tafiîlâtlı bir şekilde anlatılan İslâmî ilimlerden sonra aşağıda sosyal ve aklî bilimlere elde edebildiğimiz kaynakların elverdiği kadar sırasıyla önce tarih, coğrafya, dil ve edebiyat ve hikmet ilimlerini kapsayan sosyal bilimleri ele aldıktan sonra fen bilimlerinde tıp, eczacılık, astronomi ve kimya ilimlerine değinilecektir. Tezmizin bir tarih tezi olması nedeniyle sosyal bilimler içerisinde başta zikredilmiştir.

A TARİH

1) Tarih Yazıcılığı ve Yöntem

III. (IX.) ve IV. (X.) asırlarda tarih yazıcılığı gelişmiş, farklı metotlarda devasa eserler kaleme alınmıştır. Tarih kitapları yalnızca siyasî tarihle sınırlı kalmayıp tabakāt, biyografi ve şehirler tarihçiliği de ortaya çıkmıştır. Bu devirlerde şehir tarihi yazanlar genellikle memurlar ya da sarayda çalışanlardır. Tarihçiler uzak bölgeler hakkında bir şeyler yazmakla uğraşmamış kendi bölgelerinin tarihini ifade etmekle iktifa etmişlerdir.[1181]

Önceleri sadece işitilen rivâyetleri nakletme metodu kullanılırken sonraları tarihçiler, akılcı ve tenkitçi bir üslup benimseyerek her rivâyeti nakletmekten vazgeçmişlerdir. Söz konusu yöntemin ilk temsilcilerinden olan Makdisî (355/966) kendine has bir metot geliştirerek felsefe ile tarih ilişkisini temellendirmiştir.[1182] Makdisî'ni yanı sıra farklı tarihçiler kitaplarını yazarken benimsedikleri kendilerine has metodu eserlerinin başlangıç kısmında açıklamışlardır. Örneğin belirli bir tâifeye ait bir kitap telif eden Sâbit b. Sinân *Ahbârü'l-Karâmita* adlı eserinin girişinde şu metot açıklamasını yapmıştır:[1183]

"*Bu eserimizde beşer tarihi içinden sadece Karmatîler'in haberlerine yer vereceğiz. Karmatîler'in inançlarını başlangıçtan tarih sahnesinden silindikleri ve zayıfladıkları zamana*

umutsuzluğa kapılmayın; 4- yalanlandığınızda öfkelenmeyin; 5- size hâinlik yapıldığında hâin olmayın." Bkz. İbn Manzûr, *Muhtasar*, XXI, 30; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 357; Zehebî, *Târîh*, VII, 533.

[1180] Hasan Kâmil Yılmaz, "el-Cûî", *DİA*, VIII, 83.

[1181] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 59.

[1182] Süleyman Sayar, "el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî", *DİA*, XXVII, 433.

[1183] Sâbit b. Sinân, *Ahbârü'l-Karâmita*, s. 5.

kadar ele alacağız. Onların inançlarını muasırları olan güveniler tarihçilerden nakletmeye özen göstereceğiz."

Dımaşk'ta o dönem kaleme alınan eserler üzerinden bir istikrâ yapılacak olursa; tarih yazımı metodu olarak başlıca üç uslûba rastlamak mümkündür:

a-Muhaddis metodu (tabakāt):

Bu metotta; bir hadîs râvîsinin hocaları, talebeleri, rivâyet ettiği hadîsler ve meşhur hadîs âlimlerinin bu râvî hakkındaki görüşleri aktarılır. Dımaşk'ta bu mahiyette tabakāt yazımı Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr (281/894) ile meşhur olmuş; daha sonra talebeleri vasıtasıyla IV. (X.) asırda da devam etmiştir. İbn Asâkir, Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'nin yaşadığı dönemde Dımaşk'ın hadîs ve tarih şeyhi olduğunu söylemiştir. Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'nin tarihçi talebelerinden birisi Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. Cüneyd er-Râzî'dir (347/958). Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'nin bu metotta kaleme aldığı çığır açan eseri *Târîh* adlı kitabıdır. Bu kitap Bağdat tarihçisi Hatîb ve Dımaşk müverrihi İbn Asâkir gibi önemli tarihçiler tarafından benimsenmiş ve üzerine daha kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Ebû Zür'a ed-Dımaşkī'nin *Tesmiyetü men ketebtü anhu fi kurâ Dımaşk* isimli bir eseri de bulunmaktadır.[1184]

b- Siyasîleri ve devletleri konu alan metot:

Bu metotla kaleme alınan eserlerde siyasî şahsiyetler ve olaylar anlatılmaktadır. Bu metoda örnek olarak *Ahbaru'd-devleteyn* sahibi Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr'i (329/940) göstermek mümkündür.

c- Âlimlerin doğumunu ve vefatını konu alan metot:

Bu metodun Dımaşk'ta kurucusu Ebû Süleymân Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr'dir (379/990). *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* adlı eseri yeni bir metodun temeli olmuş, bu kitaba çok sayıda zeyil yazılmıştır.

[1184] Ebû Zür'a, s. 3; İbn Zebr, II, 604; İbn Hibbân, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 267; İbn Asâkir, *Târîh,* XXXV, 141.

2) Önemli Tarihçiler ve Eserleri

O dönemdeki önemli tarihçiler şunlardır:

Ebû Zür'a ed-Dımaşkī: Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdullâh en-Nasrî ed-Dımaşkī (281/894), III. (IX.) asrın sonlarında vefat etmesine rağmen çok sayıda talebesi yoluyla aktarılan eserleri IV. (X.) asırda Dımaşk ulemâsı tarafından takip edilmiştir. Ebû Zür'a'nın tarih alanındaki en önemli eseri kendisinden sonra bütün tarihçilerin istifade ettiği ve ulemânın okunmasını tavsiye ettiği *Târîhu Ebû Zür'a* adlı eseridir. Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), her ilim talebesinin bu eseri mutlaka inâyetle okuması gerektiğini söylemiştir.[1185]

el-Hasan b. el-Kāsım b. Duhaym: IV. (X.) asır Dımaşk tarihçilerinden Ebû Ali el-Hasan b. Kāsım b. Duhaym ed-Dımaşkī'nin (327/938) ahbârî (tarihçi) olduğu ve tarih alanında eserleri bulunduğu nakledilmektedir.[1186] Ancak bu eserlerden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. el-Hasan'ın oğlu Muhammed b. el-Hasan b. Kāsım b. Duhaym (364/975), babası gibi Dımaşk'ta ilimle uğraşmış ve hadîs ehli arasında yer almıştır.[1187]

İbn Ebü'l-Acğiz: Ahmed b. Hamîd b. Saîd b. Hâlid Ebü'l-Hasan İbn Ebü'l-Acğiz diye meşhurdur. İbn Ebü'l-Acğiz *Târîhu Dımaşk* adlı bir kitap yazmıştır. Bu kitap Emevîler hakkında mâlûmatı muhtevîdir. Emevîler'in Dımaşk ve Gûta bölgesinde oturdukları yerler hakkında bilgiler vermektedir. Bu kitap günümüze ulaşmamıştır. Ancak İbn Asâkir ve Yâkût el-Hamevî bu kitaptan alıntılar yapmıştır. Kitap Emevîler'in devletlerinin zevâlinden sonra Şam'daki evlerini ve isimlerini kayıt altına almıştır.[1188]

Ebû Ali ed-Dımaşkī: Ebû Ali el-Hasan b. el-Kāsım b. Duhaym ed-Dımaşkī'nin (327/939) ahbârî yani tarihçi olduğu rivâyet edilmiştir. Tarih alanında birçok telifi olduğu nakledilmiştir. Mısır'da vefat etmiştir. Aynı isimde ve aynı yıl vefat eden el-Kevâkibî lakablı bir âlim daha vardır.[1189]

[1185] Ebû Zür'a, s. 3; İbn Zebr, II, 604; İbn Asâkir, *Târîh*, XXXV, 141.
[1186] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIII, 378; İbn Asâkir, *Târîh*, XIII, 348-349.
[1187] Zehebî, *Târîh*, VIII, 233.
[1188] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 336; Zehebî, *Târîh*, VII, 857; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn,* I, 204; Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 16.
[1189] Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, XII, 127.

er-Râzî: Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. Cüneyd er-Râzî (347/958), Rey şehrindeyken er-Rustâkî diye bilinmekteydi. Daha sonra Dımaşk'a gelmiş burada ikamet etmiştir. Dımaşk'ta er-Râzî adıyla tanınmıştır. Rey'de yüksek düzeyde hadîs ilmi ve diğer şer'i ilimleri tahsil etmiştir. Çok sayıda meşhur muhaddisten hadîs rivâyet etmiştir. Daha sonra Mekke'yi ziyaret etmiş ve orada da hadîs ilmi tahsil etmiştir. Dımaşk'ta yaşamış ve burada vefat etmiştir. Kaynaklarda çok sayıda telifi ve eseri olduğu aktarılmaktadır.[1190]

er-Râzî'nin günümüze ulaşan veya sadece ismi bilinen kitapları içinde en önemlisi tarih alanındaki eserleridir. Bu eserde Dımaşklı ulemâ hakkında bilgi verdiği zikredilmektedir. er-Râzî'nin çok sayıda eseri olmasına rağmen ilim talep etmeyi hayatının sonuna kadar bırakmamıştır. Tabakāt sahibi İbn Şuhbe kendisi hakkında "hayatını ilim yolunda harcadı" yorumunda bulunmuştur.[1191]

Eserlerinin en büyüğü *Ahbâru'ş-Şâfiî ve ahvâluhû,* İmâm Şâfiî'ye dâir kapsamlı bir kitaptır. Ayrıca *Tesmiyetü küttâbi ümerâi Dımaşk* adlı bir risâlesi bulunmaktadır.[1192] *Tesmiyetü Ümarâi Dımaşk fi eyyâmi beni'l-Abbâs, Tesmiyetü men ketebtü anhu fi kurâ Dımaşk, Tesmiyetü men nakaltü anhu fî Dımaşk, Tesmiyetü men ketebtü anhu bi Dımaşk fi'd-def'ati's-sâniye* ve son olarak *Fî mâ efâdehu ba'zu ehli Dımaşk an ebîhi an ceddihî* başlıklı risâleleri de bulunmaktadır. Bu kitapların tamamı günümüze ulaşmamıştır.[1193]

Genellikle hadîsçiler arasında hadîsçi kıriterlerine göre güvenilir olmayan tarihçilerden farklı olarak er-Râzî'nin hadîs ilminde güvenilir olduğu nakledilmiştir. er-Râzî'nin önemli talebelerinden bazıları oğlu Temmâm b. Muhammed, Akîl b. Ubeydullâh b. Abdân es-Saffâr, Abdülvâhid b. Bekr el-Varsânî ve Abdurrahmân b. Ömer b. Nasr'dır.[1194]

Ebû Muhammed er-Reba'î İbn Zebr: Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid İbn Abdurrahmân b. Zebr (329/940), Bağdat'tan atanıp, Dımaşk'ta kadılık yapan ve buraya yerleşen Hanefî kadı olup fakîhliği yanında müverrihtir.[1195] İbn Asâkir, İbn Zebr'in defaatle

[1190] Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 17.
[1191] İbn Kādî Şühbe, I, 133; İbnü's-Salâh, *Tabakāt,* I, 183; Zehebî, *Siyer,* XVI, 18.
[1192] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 90; Safedî, *Ümerâü Dımaşk*, s. 7.
[1193] Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 18.
[1194] İbn Asâkir, *Târîh*, LIII, 336; Zehebî, *Târîh*, VII, 857; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfıyyîn*, I, 204.
[1195] Hanefî Kadı ve fakîh Ebû Hâzim Abdülhamîd b. Abdülazîz es-Sekûnî'nin (292/905) talebesidir. Bkz. Kasım Kırbıyık, "Ebû Hâzim el-Kādî", *DİA,* X, 158.

Dımaşk'a ve Mısır'a göreve gittiğini, en son Mısır kadılığı yaparken vefat ettiğini nakletmiştir.[1196]

İbn Zebr, şu eserleri bırakmıştır: 1-*Ahbâru'l-Asma'î.* Bu eserden Ziya el-Makdisî seçmeler yapmış *el-Müntekâ* adını vermiştir. 1936 senesinde İzzeddîn et-Tenûhî tarafından neşredilmiştir. 2-*Teşrîfu'l-fakri ala'l-gınâ.* 3- *Ahbaru'd-devleteyn* adlı eserleri günümüze ulaşmamıştır.[1197] 4-*eş-Şurûtu'l-Ömeriyye.* Bu eserlerin birer yazma nüshası Kahire Teymûriyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[1198]

el-Mes'ûdî: Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî el-Hüzelî (345/956), *Mürûcü'z-zeheb* adlı kitabıyla meşhur tarihçidir. el-Mes'ûdî, Dımaşk'ı (334/946) yılında ziyaret etmiştir. IV. (X.) asrın önemli tarihçilerinden birisidir. el-Mes'ûdî tarih ve coğrafya yanında, dinler, mezhepler ve Ehl-i beyt gibi konularda kitaplar yazmıştır. Ancak sadece *Mürûcü'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. *Mürûcü'z-zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-işrâf'taki* nakillerden günümüze kadar gelmeyen kitaplar hakkında bilgi edinebiliyoruz.[1199]

el-Mes'ûdî'nin bilgi kaynağı olarak dört kaynak kullandığını söylemek mümkündür. Bir kendi gözlemleri, iki kendilerinden tahsil ettiği hocaları, üç rıhlelerin de karşılaştığım insanlar ve dört tarih kitaplarıdır. el-Mes'ûdî'nin nâdir ve kimsenin bilmediği haberlere olan merakı, bazı hurafelerin kitabına girmesine sebep olmuştur. el-Mes'ûdî astronomi, coğrafya, diller, bazı fen bilimleri gibi alanlarda 345 yılına kadar uzanan bir tarih yazmıştır.[1200]

Ebû Ali Muhammed b. el-Kāsım b. Ma'rûf (347/958). Tarih, nevâdir, hikâye ve benzeri içerikli çok sayıda eser bırakmıştır. Bu eserlerin çoğunu hocası Dımaşk kadısı Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Saîd'den icâzeten rivâyet ettiği yönünde eleştirilmiştir. Zengin olan Muhammed b. el-Kāsım b. Ma'rûf'un hadîs erbâbını çok sevdiği, onlara ikramlarda bulunduğu nakledilmiştir.

[1196] İbn Asâkir, *Târîh*, XXVII, 23.
[1197] Ziriklî, VI, 66.
[1198] Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 19.
[1199] Casim Avcı "Mes'ûdî", *DİA*, XXIX, 353.
[1200] Ferrûh, II, 450.

Kardeşinin oğlu Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Osman b. el-Kāsım gibi önemli talebeleri vardır.[1201]

Muhammed b. el-Kāsım b. Ma'rûf'tan bir sene sonra vefat eden kardeşi Ebû Bekr Ahmed b. el-Kāsım b. Ma'rûf (3 Şâban 348/9 Ekim 959) Dımaşk muhaddisi Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr'dan çok hadîs rivâyet etmiştir.[1202] Rivâyet, hadîs ve tarih ilmiyle meşhur bu ailenin en önemli temsilcilerinden bir diğeri Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Osman b. el-Kāsım'dır (420/1030). Dımaşk'ın V. (XI.) asır meşhur muhaddislerindendir. ed-Derbendî, Abdurrahmân b. Osman'ın sened, hadîslerin zapturaptı ve takvası bakımından bin muhaddisten daha üstün olduğunu söylemiştir. Yahudi ve hıristiyanlar dâhil Dımaşk şehrinin tamamının cenazesine katıldığı zikredilmiştir.[1203]

Abdullâh el-Fergânî: Abdullâh b. Ahmed b. Ca'fer b. Huzyân el-Fergânî (362/972) Bağdat'ta doğmuştur. Hayatının en uzun senelerini Dımaşk'ta geçirmiş talebelerini burada yetiştirmiştir. el-Fergânî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî'nin (310/923) en önemli talebelerinden birisidir. Taberî, icâzet ve semâ kayıtlarını Fergânî'ye yazdırıyordu. Fergânî, Taberî'den hadîs ve tarih ilimleri yanında tesfir gibi diğer ilimleri de almıştır. [1204] Fergânî, Taberî'nin *Târîħu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı meşhur eserini ve rivâyetlerini Dımaşk'ta rivâyet etmiştir. Taberî'nin *Târîħ'*ine bir zeyil yazmıştır. Zehebî bu zeylin "Kitâbü's-sıla" adıylada anıldığını aktarmıştır.[1205] Ancak maalesef bu kitaptan günümüze sadece bir parça ulaşabilmiştir. Eserde IV. (X.) asra ait önemli bilgiler vermektedir.[1206]

Abbâsî Halifesi er-Râdî (hilâfeti 322-329/934-940) tarafından Mısır'a İhşîd Muhammed b. Tuğç'a hil'at ve içinde güzel koku olan hediyeler götürdüğü aktarılmıştır.[1207] Fargânî'nin oğlu Ahmed b. Abdullâh, babasının yazdığı Taberî tarihi zeylini devam ettirmiştir. Ayrıca Kâfûr el-İhşîdî'nin sîreti ile Fâtımî Sultanı el-Azîz'in sîretini konu edinmiş iki eseri daha bulunmaktadır.[1208]

[1201] Kettânî, *Zeyl*, s. 81.
[1202] Kettânî, *Zeyl*, s. 82.
[1203] Kettânî, *Zeyl*, s. 163; Zehebî, *Târîh*, IX, 320.
[1204] Asım Ken'ân, "Abdullâh b. Ahmed el-Fergânî" *Diyâlâ Dergisi*, sayı: 23, s. 1-8.
[1205] Zehebî, *Siyer*, XVI, 332.
[1206] N, Abbott, Studies in arabic paplish, Chicago 1967.
[1207] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 1493.
[1208] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 294.

Abdülcebbâr el-Havlânî: Abdülcebbâr b. Abdullâh b. Muhammed b. Abdurrahîm el-Havlânî (365/975), özellikle İhşîdîler dönemine muâsır önemli Dımaşk tarihçilerinden birisidir. Fâtımîler'in ilk yıllarına şahit olmuştur. el-Havlânî aynı zamanda IV. (X.) asır kadıları arasında yer almaktadır.

el-Havlânî'nin, *Târîhu Dâriyyâ* adlı önemli bir eseri bulunmaktadır. Bu eserde el-Havlânî Dımaşk'ın kırsal kesiminde yer alan Dâriyyâ kentinin tarihini ele alırken kitapta buraya gelen sahâbîlerden başlayarak büyük tâbiîler, tebeü't-tâbiîler, ilim erbâbı tabakalarına göre taksim edilmiştir.[1209]

Muhammed b. Abdullâh İbn Zebr: Ebû Süleymân Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid ibn Abdurrahmân İbn Zebr (379/989), İbn Zebr'in oğlu ve *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*[1210] adlı eserin sahibidir. IV. (X.) asrın ortalarında kaleme alınan bu eser, araştırma konusu dönem uleması hakkında önemli birincil kaynaklarından birisidir. Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Kettânî ed-Dımaşkī (466/1073) bu esere zeyl yazmıştır. V. (XI.) asrın ikinci yarısına (462/1069) kadar bu kitabı devam ettirmiştir. Daha sonra Hibetullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hibetullâh ed-Dımaşkī (524/1130) bu zeyle bir zeyl yazmış bu silsileyi (485/1092-93) senesine kadar devam ettirmiştir.[1211]

Muhammed b. Abdullâh'ın eserleri:

1- *Târîhü mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*
2- *Ahbâru İbnü Ebî Zebr*
3- *Vesâya'l-ulemâ ınde huzûri'l-mevt*[1212]

V. (XI.) asırda Dımaşk'ta yaşayan tarihçilerden bazıları şunlardır: 1-Temmâm er-Râzî (414/1023). Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdullâh b. Ca'fer b. Abdullâh b. Cüneyd er-Râzî'nin (347/958) oğludur. *Ahbâru'r-ruhbân* başlıklı bir eseri bulunmaktadır.[1213] 2- Ebü'l-

[1209] Ebû Ali Abdülcebbâr b. Abdullâh b. Muhammed el-Havlânî, *Târîhu Dâriyyâ*, nşr. Saîd Efgânî, Matbûatü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Arabî, Dımaşk 1950, I, 28; Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 20.
[1210] Bu eserin yazması British Museum'da *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim* isminde yer almaktadır.
[1211] Hibetullâh b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Zeylü zeyli târîhi mevli'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh b. Ahmed, Dâru'l-Âsıme, Riyad 1409.
[1212] Ziriklî, VI, 225.
[1213] Bu eserin muhtasarını İbn Ebîd-Dünyâ nakletmiştir. Salahaddin el-Müneccid, *Mecelletü mahadid-dirasât eş-şerkiyye*, 1956, III, 349-358. Bkz. Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 23.

Hasan Ali b. Muhammed b. İbrahîm el-Hinnâî (428/1036). Dımaşk'ta tarih dersleri vermiştir. Bizzat hadîs rivâyet ettiği muhaddisler hakkında bir tabakāt kitabı kaleme almıştır. İbn Asâkir kendisinden çok sayıda rivâyet nakletmiştir.[1214] Ali b. Muhammed er-Rib'î el-Malikî (444/1052), Dımaşklı muhaddis ve Dımaşk tarihçisidir. *Fazâilüş-Şam ve Dımaşk*[1215] adlı bir eseri bulunmaktadır. Bu eser, Şam ve Dımaşk'ın fezâili hakkında yazılacak bütün kitaplara bir örnek teşkil etmiştir.[1216] el-Hasan b. Ali b. İbrâhim ed-Dımaşkī'nin (446/1054) *Şerhu 'ikdi ehli'l-îmân fî Muâviyeti b. Ebî Süfyân*[1217] adlı bir risalesi bulunmaktadır. Ali b. Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed es-Sümeysâtî (453/1061), el-Hatîb el-Bağdâdî'nin talebesidir. *Kitabu Ahbâri'ş-Şam* adlı bir eseri olduğu nakledilmiştir. el-Müslim b. Hibetullâh b. Muhtâr'ın (460/1067), Dımaşk'ın diğer şehirlere üstünlüğü içerikli bir eser yazığı nakledilmiştir.[1218]

B. COĞRAFYA

Coğrafya konusu ele alınırken öncesi ve sonrasıyla IV. (X.) asırda Dımaşk'tan bahseden seyyahlar hakkında özet bilgiler verilecek daha sonra IV. (X.) asrın önemli coğrafyacısı Makdisî ile birlikte coğrafya yazıcılığı konusu ele alınacaktır.

IV. (X.) asırdan önce Dımaşk hakkında bilgi veren coğrafya kitapları bulunmaktadır. Ancak bu eserlerin müelliflerinden çoğunun Dımaşk'a geldiklerine dâir elimizde bir delil bulunmamaktadır. Bu müelliflerin yazdıkları Makdisî'nin eleştirdiği gibi sadece nakilden ibarettir. Dımaşk hakkında coğrafî bilgi nakleden bazı müellifler şunlardır: Ebû Ubeyd el-Bağdâdî (224/838), Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (232/846), Amr b. Bahr el-Câhiz (255/868), İbn Kuteybe ed-Dîneverî (276/889), Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî (279/892).

Yine Dımaşk'a geldiğine dâir elimize bir delil olmayan İbn Hurdâzbih'in (272/885) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı bir eseri bulunmaktadır. Tam adı Ebü'l-Kāsım Ubeydullāh

[1214] Ziriklî, IV, 327.
[1215] Bu eserin Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası bulunmaktadır. İbrâhim el-Fezârî bu kitibı ihtisar etmiştir. Bu muhtasarın Mısır ve Dımaşk kütüphanelerinde yazmaları bulunmaktadır. Bu yazmalardan istifade ederek mecelletü mahedi mahtutatilarabiyye de (cilt II 1956 s. 382) bu muhtasarı neşretmiştir. Bkz. Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 24-25.
[1216] Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 24-25.
[1217] Bu risâle, selâsetü resâil fi fazâili Muâviye başlığı altında tahkik edilmiştir. bkz. İsâm Hazâime-Yûsuf Benî Yâsîn, Müssesetü Hamâda, İrbid 2000 s. 87.
[1218] Müneccid, *Mu'cemü'l-müerrihîn*, s. 27, 29.

b. Abdullâh b. Hurdâzbih olan müellif bu eserde Dımaşk'a giden yollar ile Dımaşk'ın, etrafındaki şehirlerle arasındaki mesafeler hakkında bilgi vermiştir.[1219]

İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî'nin (290/903) *el-Büldân* adıyla kaleme almış olduğu beş ciltlik eserinin muhtasarı *Muhtasaru Kitâbi'l-Büldân*'ı günümüze ulaşmıştır. Ahmed b. Ebû Ya'kûb b. Vâzıh el-Ya'kûbî (292/905) *Kitabü'l-Büldân* adlı eserinde Dımaşk'ta bulunan Arap kabileleri ve şehrin fethi hakkında bilgiler vermiştir. Ebû Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste (300/912 civarı), Dımaşk hakkında genel açıklamalara yer vermiştir.[1220]

IV. (X.) asrın başlarında Dımaşk'a seyahat eden Ebû Zeyd el-Belhî (322/934) aynı zamanda ilk harita çizen coğrafyacıdır. *Suverü'l-arz* adlı eserinin tek nüshası Medîne-i Münevvere'deki Ârif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Salâhaddin Müneccid, söz konusu eserin Dımaşk ile ilgili kısmını yayımlamıştır.[1221] Dımaşk hakkında naklettiği bilgiler "IV. (X.) asırda Dımaşk" başlığı altında aktarılmıştır.

el-Istahrî (346/957), *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde el-Belhî'den naklettiği bilgileri yazmıştır.[1222] el-Mes'ûdî'nin, *Mürûcü'z-zeheb* adlı eseri IV. asır hakkında orijinal bilgiler vermektedir. İbn Hallikân, Mes'ûdî'nin "*İmâmü'l-müerrihîn*" olduğunu söylemiştir. IV. (X.) asırda İslâm âleminde aslına en yakın haritayı çizdiği nakledilmiştir. Bu haritada dünyayı üç kıtaya ayırmıştır .[1223]

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin (362/973), IV. (X.) asırda Dımaşk'a seyahat ettiği verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Dımaşk'taki manastırlar hakkında *ed-Deyârât* adlı bir eseri bulunmaktadır. Manastırlar hakkında yazılmış bu eser bu alandaki orijinal bir esedir. İsfahânî (362/973) bu eserinde, Irak, Şam ve Filistin bölgesindeki bütün manastırları zikretmiştir. Bu mekânlar hakkında rivâyet edilen bütün hikâyeleri, buralara uğrayan halifeleri, şâirleri ve farklı

[1219] Ebü'l-Kāsım Ubeydullāh b. Abdullâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik, Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik,* Dâru Sâdır (Leiden 1889 baskısı ofseti), Beyrut, s. 98-99.
[1220] Îbiş, I, 115.
[1221] Îbiş, I, 139.
[1222] Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî, e*l-Mesâlik ve'l-memâlik veya Mesalikü'l-memalik* (Liden), Dâru Sâdir, Beyrut 2004, s. 59-60; Îbiş, I, 179-180.
[1223] Îbiş, I, 183-185.

insanların anılarını aktarmıştır. Bütün bunların yanında kendi bizzat ziyaret ettiği manastırların detaylı bilgilerini de vermektedir.[1224]

Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Ali İbn Havkal el-Mevsılî (367/977'den sonra), seyahat kitabını 331-359 (943-970) yılları arasında kaleme almıştır. *el-Mesâlik ve'l-memâlik* veya *Sûretü'l-arz* adlı eserini IV. (X.) asrın ortalarında, çeyrek asır süren seyahatler sonunda elde ettiği bilgi ve tecrübelere dayanarak yazmıştır. IV. (X.) asır coğrafya kitapları arasında en meşhur haritalar, *Sûretü'l-arz* adlı kitapta yer almaktadır.[1225]

el-Hasan b. Ahmed el-Mühellebî (380/990), Mısırlı'dır. IV. (X.) asrın önemli coğrafyacılarından birisidir. Fâtımîler döneminde yaşamış olup *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı kitabını Fâtımî Halifesi el-Azîz-Billâh'a (hilâfeti 365-386/976-996) takdim etmek için yazmıştır. Bu sebepten dolayı kitabına "*el-Azîziye*" adıyla da atıfta bulunulmuştur. IV. (X.) asrın ikinci yarısında, Fâtımîler'in hüküm sürdüğü yıllarda, Dımaşk'a gitmiş ve olayları bizzat gözlemlemiş birisi olan el-Mühellebî'nin bu eseri Dımaşk tarihi açısından oldukça önemlidir. Mühellebî, bu kitapta Dımaşk'ın coğrafi ve tarihi öneminden bahsetmiş Dımaşk'ın Şam diyarının baş şehri olduğunu aktarmıştır. Şehrin güzelliğinden, tarihî süreç içerisinde önemli din ve devletlere başkent olduğundan ve Dımaşk civarında bulunan Kasyun dağı ve Gûta'nın özelliklerinden bahsetmiştir. Salâhaddin el-Müneccid'in Milano'da bulduğu bir kaç sayfası hâriç kitap günümüze ulaşmamıştır. Ancak el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*'da, İbn Şeddâd *el-A'lâku'l-hatîra* ve Ebü'l-Fidâ *Takvîmü'l-büldân*'da Mühellebî'nin kitabından çok sayıda nakil yapmışlardır.[1226]

Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (390/1000 civarı), hem IV. (X.) asırda coğrafya alanında önemli bir eser telif etmiş olması bakımından hem Dımaşk ve çevresi hakkında kıymetli bilgiler vermesi dolayısıyla bu araştırmada öncelikli bir başvuru kaynağı teşkil etmiştir.

Makdisî kitabının girişinde eserinin önemine dikkat çeker. Yolcuların, tüccarların bu tür esere büyük ihtiyaçları olduğunu söyler. Sultan ve yöneticileri dâhil toplumun seçkin kişilerinin, sâlihlerin, küberânın ve halkın bu ilme rağbet ettiklerini ileri sürer. Makdisî'nin

[1224] Ali b. Hüseyn b. Muhammed Ebü'l-Ferec el-İsfahani, *Diyarat,* I, (Giriş Bölümünde)*;* Îbiş, I, 210.
[1225] İbn Havkal, s. 1.
[1226] Müneccid, "Kıt'atun min kitabin mefkûd el-mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", s. 62-63; Îbiş, I, 223.

Ahsen'i yıllarca devam etmiş seferlerin ve derin bir birikimin neticesinde ortaya çıkmış bir eserdir. Sadece İslâm âlemini ele aldığını belirten Makdisî gayr-i müslim memleketlere gitmediği için onlar hakkında bilgi vermeyeceğini ifade etmektedir. Gerçekten de doğu bölgelerindeki bütün İslâm âlemini gezmiştir. Sadece Kuzey Afrika'da Merâkeş'e ve Endülüs'e gitmemiştir.[1227]

Makdisî eserinin başında kendi metodunu açıklar. Buna göre; incelediği İslâm âlemini iklimlere ayırarak bu bölgelerde bulunan denizlere, nehirlere, gördüğü şehir ve kasabalara dâir bilgiler verir. Gezdiği bütün yerleşim yerlerindeki yollara, ticaret eşyalarına, ithalat ve ihracatına kadar oraya has ne varsa o konuya temas edeceğini; bölgelerin dil, ses, lisan ve renklerine ayrıca mezheplerine, tartı ve ölçeklerine, paralarına, meyvelerine, yemek ve içeceklerine, sularına değineceğini; yollardaki mesafe ve menzillere, yolların durumuna, tepelerine, düzlüklerine, dağlarına, bölgenin zenginliklerine, kurak bölgelere, verimli topraklara dâir bölgede ilgi çeken ne varsa ele alacağını; işlerini, ilimlerini, ibadet ve taatlerini çeşitleriyle zikredeceğini söyler.[1228]

Makdisî, coğrafya alanında ilim erbâbının eserler kaleme aldıklarını ancak bu eserlerin dengesiz ve tamamının nakil olduğunu tespit etmektedir. Kendi aktardığı bütün bilgileri refah içinde, oturduğu yerden toplamadığını söyleyip kaynağını şu şekilde açıklar: 1- Gidip gezmiş olduğu yerlerde bizzat görüp müşahede etmiş olduğu bilgiler. Gittiği iklimlerdeki âlimlerle bizzat görüşmelerinden, oralarda hizmet ettiği sultanlardan, meclislerinde bulunduğu kadılardan, ders okuduğu fakîhlerden, meclislerinde bulunduğu edip ve kurrâdan, hadîs yazıcılarından, bölgedeki mutasavvıflar ve zâhidlerle arkadaşlıklarından, bölgenin vaiz ve kıssacılarından edindiği mâlûmat. Gittiği her beldede ticaretle uğraşması ayrıca beldede bulunan herkes ile iletişime geçmesi dolayısıyla edindiği veriler. 2- Güvenilir (sika) râvîlerden işittiği bilgiler. 3. Bu alanda ve başka alanlardaki yazılan kitaplar.

Bu bilgi kaynaklarını derin bir şekilde anladığını ve kavradığını, bu eseri gelişi güzel şekilde toplamadığı söyler. Eserinde yalan, kinaye ve olur olmaz işleri yazmaktan kaçındığını ifade eder. İklimler arası mesafelere hâkim olduğunu, sınırları ve askerî bölgeleri ihata ettiğini, mezhepleri derinlemesine araştırmaktan ötürü artık onları çok iyi fark ettiğini, renkleri ayırt edecek, dilleri kategorize edecek kadar dil bilgisine sahip olduğunu açıklar.[1229]

[1227] Makdisî, s. 1-10.
[1228] Makdisî, s. 1-10.
[1229] Makdisî, s. 1-10.

Bu bilgileri elde etmek çıktığı yolculuklarda türlü zorluklara göğüs gerip malından 10 bin dirhemden fazla para harcamıştır. Mezheplerde var olan; mestsiz ayaklarını silmek ve iki namazı birleştirmek gibi bütün ruhsatları kullanmak zorunda kaldığını söylemiştir. Ancak bütün bunlara rağmen helal ve harama dikkat etmeye çalıştığını, gurbet şartlarına ve her türlü zillete katlandığını anlatır. Seyahatlerinde farklı iklimlerde; Makdisî, Filistinli, mukrî, fakîh, sûfî, velî, âbid, zâhid, seyyâh, verrâk, mücellid, tüccar, imâm, müezzin, Şâmî, dânişmend, nişâste, yolcu ve elçi gibi 36 farklı isim ve lakabla çağırılmıştır. Dilencilik ve büyük günah hâriç her türlü meşakkate dûçâr olmuştur. İlim yolculuklarında câmilerde imâmlık, vâizlik yapmış; toplantılarda konuşma yapmış; sûfîlerle herâ'is (lapa), hankahdakiler ile tirit yemiş; bazen câmilerden kovulmuş; bazen çöllerde kaybolmuş; bazen sultanlarla oturmuş; eşkıyalar tarafından yolu kesilmiş; fâsıklarla yolculuk yapmış; ticaretle uğraşmış; hapishaneye atılmış; casuslukla itham edilmiş; Rumlar'ın savaşlarına ve ibadetlerine şahit olmuştur. Bu seyahatleri yaparken Allah'tan sevap kazanmayı, öldükten sonra iyi yâd edilmeyi umduğunu yazmıştır.[1230]

Makdisî'nin, açıkladığı bu usul ve tanıtım, coğrafya yazımı noktasında belirleyici ilkeler ortaya koyduğunu göstermektedir. Belirlediği söz konusu ilkeler ve bizzat ortaya koyduğu yöntem ile elde ettiği ve derlediği bilgiler ve gözlemler sonucu mühim tespitlere ulaşmıştır.

C. DİL VE EDEBİYAT

Emevîler döneminde edebiyat alanında da başşehir olması ve Emevîler'in Arapça ve şiire özel ilgisinden dolayı Dımaşk'ta edebiyat oldukça gelişmiştir. Hem Süfyânîler hem Mervânîler döneminde edebiyata olan ilgi devam etmiştir. Söz konusu dönemlerde ilim meclislerinde edebî tartışmaların yapıldığı vâkîdir. Örneğin el-Velîd b. Abdülmek, kardeşi Süleymân ile iki Câhiliye şâirinden hangisinin daha güçlü şiiri olduğu konusunu tartışmıştır.[1231] IV. (X.) asırda edebiyatın gelişmesinden maksat edebiyatın bir takım yeni karakter ve özelliklere sahip olmasıdır. Lafzî karakter bakımından edebiyatçılar, tasvîr ve teşbîhler yönünden zengin ifadelere eserlerinde yer vermişlerdir. Aynı şekilde secî (nesir içindeki kafiye) ve tazmin (şiirde alıntı yapma, iktibas) gibi edebî (bedîî) sanatların de yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir.[1232]

[1230] Makdisî, s. 1-10.
[1231] Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nehavendî ez-Zeccâcî, *Mecâlisü'l-ulemâ*, thk. Abdüsselâm Hârûn, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1983, s. 208.
[1232] Ferrûh, II, 407-408.

IV. (X.) asra kadar kaleme alınan eserlerin girişlerindeki genel düzen besmele, hamdele, salvele ve sonrasında (أما بعد) ile başlayan hutbeler şeklindeydi. IV. (X.) asra gelindiğinde ise müellifler söz konusu kalıpların dışına çıkarak, farklı şekillerde eser girişleri yazmışlardır. Ayrıca şiirlerde Câhiliye geleneğine uygun üslup ve kelimeler kullanma noktasında hassas davranılmış olunsa da IV. (X.) asra gelindiğinde söz konusu durumun da değiştiği görülecektir. Zira bu dönem şâirlerinin bir kısmı üsluplarında sadelik ve kolaylık yolunu tercih etmişlerdir. Döneme ait şiirlerde, halkın anlayabileceği kolay ve sade kelimelerin kullanımı sık karşılaşılan bir durumdur.[1233]

İlim meclislerindeki edebî çalışmaların tek sebebinin mahza edebiyat olmadığı muhakkaktır. Halkın teveccüh ettiği sanat alanlarından olan edebiyat, toplum üzerinde etkin bir konuma sahiptir. Hal böyle olunca halk üzerindeki nüfuzunu artırmak isteyen siyasetçilerin edebiyata temayül etmeleri ve edebiyatçıları etki altına almaları kaçınılmaz olmaktadır. Söz konusu durum her dönemde olduğu gibi IV. (X.) asırda da kendini göstermiştir. Örneğin Büveyhîler Bağdat'a hâkim olunca Arap edebiyatçılar, Pers dili, kültürü ve kutlamalarından övgüyle bahseden şiirler yazmaya başlamışlardır. el-Mütenebbî, her ne kadar Arap bir emîri methetme siyakında da olsa bu durumu şu şiiriyle eleştirmiştir.

وإنّما الناسُ بالملوك، وهل تَصـ ـلحُ عُرْبٌ ملوكُها عَجَمُ

"İnsanların değeri başlarındaki melikleriyle olur / Melikleri acem olan Araplar hiç iflâh olur mu?"

IV. (X.) asır edebiyatında farklı edebî usullerin yaygınlık kazandığı görülmektedir. *Vasf,* bunlardan birisidir. Doğa, tabiat, ağaçlar, meyveler, ayrıca yeme, içme, şarap meclisleri, giyim, kuşam, ordular ve savaşlar gibi birçok şeyin tasvir edildiği görülmektedir. Dönemin şâirlerinden olup Dımaşk hakkında şiir yazan İbn Kâtib eş-Şâmî lakabıyla tanınan Ebü'l-Feth el-Bektemerî söz konusu yöntemi kullananlardandır.[1234] Dönemin vasıf şiirleriyle meşhur bir diğer şâiri ise es-Sunevberî el-Halebî'dir (334/945-46).[1235] es-Sanevberî, Seyfüddevle'nin

[1233] Ferrûh, II, 407-408.
[1234] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 133.
[1235] İbn Asâkir, *Târîh*, V, 239; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 780.

kütüphane hâzinliğini de yapmıştır.[1236] es-Sanevberî'nin Dımaşk'ı vasf eden çok sayıda şiiri vardır. Bu şiirlerden birkaç beyit şu şekildedir:[1237]

صفت دنيا دمشق لقاطنيها ولست ترى بغير دمشق دنيا
تفيض جداول اللبلور فيها خلال حدائق ينبتن وأشيا
مظللة فواكهها بأبهى الـ مناظر في نواضرها وأهيا

"Dımaşk dünyası içinde yaşayanlar saftır / Dımaşk'tan başka bir dünya göremezsin.

Yemyeşil bahçeler içinden billur ırmaklar akar / Parlak meyveleri eşsiz manzaralar gölgesinde bekler."

Hiç şüphesiz şiir ve edebiyat halkın hayat tarzını göstermesi açısından önemlidir. Yeme, içme, giyim, mesken gibi hususlara edebî eserlerde sıkça rastlanılmaktadır. Halktaki karşılığının nasıl olduğunu tam olarak bilemediğimiz bir takım durumlar da, aynı şekilde söz konusu eserlerde mevcuttur. Bu anlamda câlib-i dikkat olan ve pek çok kere şiirlerde kendisine yer bulmuş şarap meclislerinin vasfedilmesini zikredebiliriz. Aynı şekilde eşcinsellik temayülleri de eserlerde sık karşılaşılan bir durumdur. Cinsel içerikli kelimeler rahatlıkla ifade edilmekte, gılmanların maddî güzelliği şâirlerce detaylı şekilde anlatılmaktadır.[1238] Hatta öyle ki Hamdânîler'in bazı Dımaşk ve Halep emîrleri bile sabîlere ve erkeklere gazel yazmışlar ve bu konuda herhangi bir çekimserlik göstermemişlerdir.[1239]

Fâtımî halifelerini methetmek için Mısır'a giden şâir Ahmed b. Muhammed el-Antâkī (Ebü'r-Rak'amak) (399/1009), halife ve devlet ricâline methiyeler yazmıştır. el-Muiz, el-Hâkim, Cevher es-Sıkıllî ve yahudi İbn Killis'e methiyeleri vadır. Fâtımîler'e yazdığı bütün kasîdeler müstehcen ifadelerle başlamaktadır. O dönemin insanları bu tarz ifadeleri sevdikleri için bu şekilde şiirler yazdığını söylemektedir. Ebü'r-Rak'amak'a göre kendi dönemindeki insanlar ciddiyet, ağırbaşlılık, akıl ve edeb yerine şaka, sersemlik, ahmaklık ve utanmazlığa daha yakındır. Ayrıca müstehcenliğin yanı sıra saçma ve küfürlü ifadelere de şiirlerde yer verilmektedir. Örneğin Ebü'r-Rak'amak Fâtımî Emîri Temîm b. el-Muizz'e kasîde yazmış ve Hz. Peygamber'in Gadîr-i Hum'da faziletini ilan ettiği Ali üzerine yemin ederek yeryüzünde İmâm Temîm'e denk kimsenin olmadığını söylemiştir. Ancak böyle bir kasîde bile "merkebime

[1236] Râğıb et-Tabbâh, *er-Raziyyât,* el-Matba el-İlmiyye, Halep 1932, s. 10.
[1237] İbn Asâkir, *Târîh*, II, 397; Râğıb et-Tabbâh, *er-Raziyyât,* s. 27.
[1238] Zekî Mübârek, *en-Nesr el-fennî fi'l-karni-râbi'i,* Müssesetü Hindawi, Kahire 2013, s. 129-130.
[1239] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 115-122.

iki sene arpa vermeyeceğim" anlamında, yerine göre âmiyâne kabul edilebilecek bir beyit ile başlamaktadır.[1240]

Özellikle Fâtımîler döneminde müstehcen ve gayr-i ahlâkî pek çok şiir yazılmıştır. Örneğin Muhammed b. Ahmed el-Va'vâ ed-Dımaşkī (370/980) "Ey meyhaneci! Ezanlar seslenirken, sen de seslendin" diyerek başladığı şiirini içki içen sarhoşların hareketlerini namaz kılma kelimeleriyle methederek bitirmektedir.[1241] Ebü'r-Rak'amak'ın bir lakabı ahlâksızlığından terkedilmiş anlamındaki el-Menbûz'dur. Nitekim yine bu dönemlerde hiçbir ahlak kuralına uymayan insanlara verilen "el-Halî'" sıfatından türetilen el-Halî' eş-Şâmî (الخليع الشامي)[1242] lakablı şâirlerin de mevcut olduğu görülmektedir.[1243]

Hiç şüphesiz bu durum, IV. (X.) asırda bâtınî hareketlerin ahlâkî bir sonucudur. Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* adlı eserinde âdab kurallarından bahsederken seviyesiz teşbîhlerden uzak durulması gerektiğini söyler. Mâverdî, es-Sanevberî'nin edebe mugayir bir beytini örnek göstererek bu türlü teşbîh sanatına başvuranları söz konusu seviyeye iten sebepleri açıklamaya çalışır. Mâverdî'ye göre bu sebepler ikidir. Birincisi örnek ve teşbîhler insanın aklına ve hatırına gelen düşüncelerin ürünüdür. Himmeti, hatırı bozuk olanın teşbîhi de bozuktur. İkinci sebep bu insanların çevresinin bozuk olmasıdır. Zira bu insanlar hastalıklı bir ortamda yaşadıkları için illetli teşbîhleri onlara güzel ve sağlam gözükmektedir.[1244]

IV. (X.) asır hikâyeciliğinde ise Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eğânî* isimli kitabında olduğu gibi maksadı sadece okuyucuları rahatlatmak ve güzel sözlerle vakit geçirmek olan kıssaların yazıldığı görülmektedir.[1245]

[1240] Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebû Bekr İbn Hallikân,, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1994, I, 131; İbnü'l-Adîm, X, 4730; Ferrûh, II, 621.
فلأمنعنَّ حمارتي سنتين من علف الشعير
لا والذي نطق النبي بفضله يوم الغدير
ما للإمام أبي علي في البرية من نظير
[1241] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 343-344.
[1242] Cahiliye döneminde ahlaksızca davraşlar sergileyen bir kişiyi velisi ben ahlaksız davrananı akrabalığımdan hal' ettim deyince artık onun yaptıklarından sorumlu olmuyordu. Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 388.
[1243] Kürd Ali, IV, 29; Ferrûh, II, 621-622.
[1244] Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Edebü'd-dünya ve'd-dîn*, Dâru Mektebetü'l-Hayat, Beyrut 1986, s. 285.
[1245] Ferrûh, II, 410-412.

IV. (X.) asrın sonu ve V. (XI.) asırın başlarında dönemin önde gelen idareci ve edebiyatçılarına ışık tutan Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil Seâlibî'nin, (429/1038) *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-asr* adlı eserinin ilk bâbını Şam bölgesi şâirlerinin üstünlüğü konusuna ayırmıştır. Ona göre Irak bölgesindeki şâirler Pers ve diğer Acem dillerinden etkilendikleri için dilleri bozulmuştur. Diğer taraftan Şam bölgesi şâirleri hem Arapça'nın güzelliğini hem de medeniyetin güzelliklerini bir arada bulundurmaktadır.[1246]

IV. (X.) asır edebiyatı, dönemin kültürel, iktisadî, dînî, sosyal ve siyasî yaşantısına ışık tutabilecek önemli bir kaynaktır. Yukarıda adı geçen Seâlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr fî mehâsini ehli'l-asr*'ı kaleme alındığı asırdan bu yana dönemin edebiyatına kaynaklık eden temel bir eser mahiyetindedir.[1247] Modern dönemlerde edebiyat alanında en önemli tarihçi ve eleştirmenlerden birisi olan Zekî Mübârek, Seâlibî olmasa IV. (X.) asır edebiyatının bilinemeyeceğini söylemektedir.[1248]

Seâlibî, kitabın girişinde de belirttiği gibi eserini 384 (994) yılında, gençlik hevesi ile idarecilerin vereceği ikramları elde etmek için kaleme aldığını daha sonra beşinci asrın başlarında tekrar eseri gözden geçirdiğini ve başlıkları düzenlediğini söylemiştir. *Yetîmetü'd-dehr*'den anlaşıldığı üzere o dönemde edebiyat oldukça gelişmiştir. Bu durumun en önemli sebeplerinden birisi farklı görüşlerdeki kimselerin, ya da makam rekabeti içerisinde olanların birbirlerini edebiyatla eleştirmeleridir. Maddî hayata olan hırs yanında din ve mezhep savunuculuğu ile iktisadî açıdan servet dağılımının adaletsiz oluşu gibi hususlar o dönemin edebiyatına konu olmuştur. Servet dağılımının adaletsiz oluşu bazı bürokratlar ile vezirleri çok zengin ve müsrif hâle getirmişken, toplumun büyük bir kesimi temel ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır. Bu duruma dönemin neredeyse bütün emîrlerini örnek göstermek mümkündür. Kaynaklarda geçen ed-Dımaşkī el-Vâsânî'nin, (394/1003) Dımaşk'ın Hamrâya beldesinde verdiği bir ziyafet, idarecilerin maddî imkânlarına delâlet etmesi açısından önemli bir örnektir.[1249]

[1246] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 27-34.
[1247] VIII. (XIV.) asırda 28 ciltlik *rihle* sahibi el-'Umerî, dönemin edebiyat kısmını ele alırken Seâlibî'nin bütün bilgilerini aktarmaktadır. Bkz. el-'Umerî, *Mesâlikül-ebsâr fî memâlik'l-emsâr*, XVI, 227-297.
[1248] Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 533-542.
[1249] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III, 1050.

Edebiyata konu olan çekişmeler en çok iktidar sahibi idarecilerin çevresinde yaşanıyordu. Toplumun kültürlü kesimi, idarecilerin meclisinde makam sahibi olmaya vesile olacağını ummaları sebebiyle, edebiyat aracılığıyla birbirlerine karşı saygısız sözler sarfetmekten geri durmamışlardır.[1250] Emevîler devrinde, hânedan mensuplarından destek gören kimi şâirler de yönetimi savunan şiirler söylemişlerdir. Hıristiyan Arap şâiri Ahtal ile Adî b. Rikā' ed-Dımaşkī bunlardandır.[1251]

Siyasîlerin yanında rant elde etme çatışmalarına örnek olarak er-Raffâ lakabıyla meşhur es-Serî b. Ahmed el-Kindî'nin (366/976) başından geçen olayları da zikretmek mümkündür. Seyfüddevle'nin meclisinde Hâlidiyyân diye bilinen Hâşim'in iki oğlu Muhammed ve Saîd ile arasında tatsız sürtüşmeler yaşanınca el-Kindî'nin Seyfüddevle'yle arası açılmıştı. Maaşı kesilen şâirin diğer iki şâir ile arasında karşılıklı ithamlar yaşanmıştır. Birbirlerini şiir çalmakla suçlamışlardır. Yaşadığı dönemde fâsık ve içkici olarak nitelendirilmiştir. Bağdat'ta da bir takım talihsizlikler yaşamış ve vefatına kadar verrâklık yaparak geçimini sağlamıştır.[1252]

Yukarıda bahsi geçen maddî ve mezhepsel sebeplerin yanında siyasî ve sosyal hayatın karmaşası da kültür ve edebiyat hayatına yansımıştır. Bu anlamda sosyal hayatta Arap ve Arap olmayanlar arasında yaşanan çekişmeler söz konusudur. Örneğin Bedîüzzamân el-Hemedânî *Makâmat*'ında Arap milliyetçiliğine meylederek onların üstünlüklerinden bahsetmektedir. Arap olmayan yazarlar ise kendi kültürlerinin üstünlüğünü ifade etmektedirler. Büveyhîler gibi Arap olmayan siyasîlerin etrafında bulunan el-Buhturî gibi meşhur Arap edebiyatçıları bile Kisrâ'nın dîvânını (Dîvânü'l-Kisrâ) öven şiirler kaleme almışlardır.[1253]

Ahmed b. Ubeydullâh b. Hasan b. Şukayr en-Nahvî el-Bağdâdî (365/975), Bağdat'tan gelip Dımaşk'a yerleşmiştir. Seyfüddevle Hamdânî'nin meclislerinde bulunmuş ve kendisine güzel kokuların cinslerini ve türlerini konu alan bir kitap yazıp takdim etmiştir. *el-Müselsel fi'l-luğa* adlı bir kitap daha yazarak sonradan bunu da Seyfüddevle'ye takdim etmiştir. Ayrıca şiirleri de bulunmaktadır.[1254] el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî'nin de

[1250] Ferrûh, II, 407; Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 128-132.
[1251] Tomar, "Suriye", *DİA*, XXXVII, 555-557.
[1252] Zehebî, *Târîh*, VIII, 334.
[1253] Ferrûh, II, 407; Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 128-132.
[1254] Zehebî, *Târîh*, VIII, 330; Hatîb, *Târîh*, V, 420; İbn Asâkir, *Târîh*, LXXI, 256.

(377/987) Seyfüddevle'nin meclisinde çokça bulunduğuna dâir rivâyetler ve hikâyeler mevcuttur.[1255]

Seyfüddevle'nin dönemi ve meclisi özellikle başşehir Halep'te edebiyat alanında zirveye ulaşmıştı. Seyfüddevle'nin Dımaşk dâhil döneminde yaşamış nerede olursa olsun bütün ulemâ ve edebiyatçılara büyük katkısı olmuştur. Meclisinde dönemin en üstün âlimleri, edebiyatçı ve şâirleri toplanıyordu. Seyfüddevle maddî desteğinin yanı sıra ilim çevresinde rekâbet ve yarışma ortamı da oluşturur. Zira kimi şâirler şiirlerini idarecilere yaranmak amacıyla yazmış bile olsalar ortaya koydukları eserleriyle dönemin edebiyatına katkıda bulunmuşlardır. Örneğin dönemin en üstün şâiri el-Mütenebbî'nin, Seyfüddevle ve Kâfûr el-İhşîdî gibi idarecilerin huzurunda söylediği şiirleri edebî yönden çok daha güçlü oluyordu. Nitekim Mütenebbî Arapça dil âlimi İbn Cinnî'ye[1256]: "Söylediğim şiirlerin hepsini idarecilere yazmıyorum. O şiirlerin çok azı idareciler içindir. O kasîdeleri sizin beğenmeniz için özenle yazıyoruz" demiştir.[1257]

Seyfüddevle'nin meclisi hakkında söylenen şu söz onun hakkında bir fikir vermesi açısından önemlidir: "Seyfüddevle başka hiç bir mülk sahibinde bulunmayan bir çevreye sahipti. Zira onun hatibi İbn Nebâte el-Fârikī, muallimi İbn Hâleveyh, sanatçısı Fârâbî, aşçısı Küşâcim, kütüphane eminleri iki Hâlidî ve es-Sanevberî, meddâhları; Mütenebbî, Selâmî, Va'vâ' ed-Dımaşkī, en-Nâmî, İbn Nebâte es-Sa'dî ve başkaları…"[1258]

Seyfüddevle, meclisindeki şâirlere bol ikramlarda bulunurdu. Örneğin bir bedevîye üç beyitlik şiir için 200 dirhem altın vermiştir.[1259] Seyfüddevle'nin ilim meclislerini vasfeden pek çok hikâye anlatılmaktadır. Bu hikâyelerden birisine göre Seyfüddevle huzuruna getirilen bir kişinin öldürülmesini ister. Huzurdaki ilim adamları ve şâirler söz konusu kişinin idam edilmesine itiraz etmezler. Seyfüddevle onların sessizliğine çok kızar. Zira ona göre ilim adamına yakışan her ne koşulda olursa olsun doğru bildiğini ifade etmekten kaçınmamasıdır. Bu hikâyeyle ilgili olarak Seyfüddevle'nin farklı görüşlere açık bir siyasî tutuma sahip olduğu söylenebilir. Böyle bir ortamda da ilim ve sanatın gelişmesi yadsınamaz bir gerçektir. Burada

[1255] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III, 30-31.
[1256] İbn Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî (392/1002), Arap dilinin yegâne isimlerindendir. Bkz. Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 137.
[1257] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 37; Râğıb et-Tabbâh, *er-Raziyyât*, s. 5.
[1258] Alâüddîn Ali b. Abdullâh el-Bahâî el-Guruli ed-Dımaşkī, *Metâliu'l-büdûr fî menâzili's-sürûr*, Matbaatü İdâreti'l-Vatan, Mısır 1299, II, 176; Râğıb et-Tabbâh, *er-Raziyyât*, s. 7-14.
[1259] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 42.

değinilmesi gereken önemli bir diğer husus ise nedîm olarak adlandırılan ve devlet başkanının etrafında yer alan üdebâ ve ulemânın örfî bir görevinin olduğudur. Buna göre söz konusu nedîmler yeri geldiğinde emîre nasihat ve tavsiye vermekle görevliydiler. Hatta öyle ki onların şefaatiyle kimi zaman emîrin cezalandıracağı kimseler cezalardan kurtulabilmekteydiler.[1260]

Seyfüddevle'nin meclisinde bulunmuş edebiyatçıların bazıları şunlardır:

Döneminin en meşhur şâiri olan *el-Mütenebbî'*yi öncelikle zikretmek gerekir. Tam adı Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasan el-Kûfî (354/965) olan meşhur şâir, fasih konuşabilmek amacıyla çölde uzun zaman geçirmiştir. Küçük yaştan itibaren şiir yazmaya başlamıştır. Şiirde döneminin zirvesi olarak kabul edilir. Döneminin emîr ve idarecilerini metheden şiirler yazarak geçimini temin etmiştir. En çok Halep Emîri Seyfüddevle'nin meclisinde bulunmuş ve ona yazdığı her kasîde için bin altın kazanmıştır. Daha sonra şiirlerinde Kâfûr el-İhşîdî'yi methetmiş ancak beklediği maddî karşılığı bulamayınca bu kez onu hicvetmiştir. Onun hakkında Humus bölgesinde Kelb kabilesi içinde Hz. Ali neslinden olduğunu iddia edip peygamberliğini ilan ettiğine dâir ithamlar vardır. Ancak Mütenebbî bu ithamları yalanlayarak kabul etmemiştir. Seyfüddevle'nin meclisinde İbn Hâleveyh ile bir tartışması sırasında, Mütenebbî lakabını da istemediğini söylemiştir. Şiir ve edebiyat yanında fıkıh, hadîs, tıp, astronomi ve daha başka birçok ilimle iştiğal etmiştir.[1261]

Mütenebbî'nin maddî beklentilerle şiir yazdığına dâir pek çok yoruma rastlanmaktadır. Söz konusu algının sebebi ise geçimini bunun üzerine kurmuş olması şeklinde görülebilir. Para karşılığında şiir yazdığına dâir kaynaklarda yer alan rivâyetleri çoğaltmak mümkündür. Örneğin ilk şiirini Dımaşk'ta okumuş ve bu şiirine karşılık 100 altın almıştır. Daha sonra Hamdânîler'e yönelmiş onlara şiirler yazmış ve okumuştur. Seyfüddevle'nin meclisinde ihtimâm görmüş, okuduğu her bir şiir için kendisi ne kadar takdir ederse o kadar altın verilmiştir. Hayatının sonraki yıllarında ise Mısır, Irak ve daha birçok belde emîrlerine şiirler yazmıştır.[1262]

[1260] el-Muhsin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara ve Ahbâru'l-müzâkere*, thk. Abbud eş-Şaleci, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, I, 143.
[1261] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 139-153; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 162; İbn Tagrîberdî, III, 342-343; Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü'l-lübâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Hârûn, I-XI, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1997, II, 355-356.
[1262] Râğıb et-Tabbâh, *er-Raziyyât*, s. 5-.

Mütenebbî ikram beklentisi içerisinde olduğu emîrlere onların hoşnut olacakları ifadelerle şiirler yazmıştır. Seyfüddevle, Kâfûr ve Fenâ Hüsrev gibi yöneticilere yazdığı şiirlerinde sevgiliye atfedilen kelimeler kullanmıştır.[1263] Mütenebbî ve dönemin diğer şâirlerinin bir yöneticiyi methederken kimi zaman İslâm'a aykırı mübalağalı sözler söyledikleri de görülmektedir.[1264]

Mütenebbî, Kâfûr el-İhşîdî'den vâlilik istemiş, alamamış; umduğu ihsana da ulaşamayınca çok kızmış ve hakkında hicivler yazmıştır. Mütenebbî o dönem Kâfûr'un bir komutanı olan Fâtik Ebû Şücâ'ın bol ikramlarına mazhar olmuş hakkında medih şiirleri yazmıştır.[1265]

Mütenebbî'nin şiirleri hem kendi dönemini hem de sonrasını ciddî bir etki altına almıştır. Onun şiirleri üzerinde olumlu veya olumsuz ziyadesiyle yorum yapılmıştır. Şiirlerinden intihal yapan şâirlere hem kendi döneminde hem de sonraki dönem şâirlerinde rastlamak mümkündür. Ancak burada şu noktanın belirtilmesi önemlidir; Mütenebbî'nin yaşamış olduğu dönemde -kendisi de dâhil- bütün şâirler, başkasına ait şiirlerle anlam olarak örtüşen yeni şiirler yazmakta herhangi bir beis görmemişlerdir.[1266]

Mütenebbî'den sonra Seyfüddevle katında ikinci derecede önem sahibi olan bir diğer şâir Ahmed b. Muhammed en-Nâmî'dir (399/1009).[1267] Yine ez-Zeccâcî, Seyfüddevle'nin önemsediği şâirlerdendir. Ebü'l-Kāsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihavendî ez-Zeccâcî, İran taraflarında doğmuş, dönemin meşhur hocalarında okumuş, Dımaşk'a gelip eserlerini burada kaleme almıştır. *Mecâlisü'l-ulemâ* adlı eseri dil ve edebiyat büyüklerinin ikili edebî diyaloglarını konu edinmektedir.[1268]

İki Hâlidî kardeş Ebû Bekr Muhammed b. Hâşim b. Va'la ve kardeşi Ebû Osman Saîd b. Hâşim, Seyfüddevle'nin meclisinde bulunmuşlar ve müşterek şiirler yazmışlardır. Mütenebbî'den önce Seyfüddevle'nin meclisine gelmişler ve uzunca süre kalmışlardır. Hatta

[1263] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 237-239.
[1264] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 210-211.
[1265] Abdülkâdir el-Bağdâdî, II, 353.
[1266] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 163-165.
[1267] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 279.
[1268] ez-Zeccâcî'nin eseri hakkında daha fazla bilgi için Bkz. Mecâlisü'l-ulemâ, Thk. Abdüsselâm Hârûn, Mektebetü'l-Hâncî, Kāhire 1983; Ferrûh, II, 444-445.

öyle ki Mütenebbî gittiğinde hâlâ onlar Seyfüddevle'nin meclislerine devam ediyorlardı. Ayrıca Seyfüddevle'nin kütüphane sorumluları olarak da bilinmekteydiler.[1269]

Küşâcem (كشاجم) lakabıyla meşhur Ebü'l-Feth Mahmûd b. el-Hüseyn b. Şâhek de (360/971) Seyfüddevle'nin meclisinde bulunmuştur. İran veya Belh'te doğmuştur. Filistin Remle'de uzun süre kaldığı için er-Remlî lakabıyla da bilinmektedir. (كشاجم) lakabı, bildiği ilimler ve sanatların baş harflerinden alınmış bir kısaltmadır. "ك"harfi kâtiplik sanatının, "ش" şiir,أ" " inşâ, "ج"cedel ve "م" münâzara ilimlerinin kısaltmalarıdır. *Edebü'n-nedîm* ve *Edebü'n-nüdemâ ve letâifü'z-zurafâ* ismiyle, nedîmlerin âdâbı hakkında iki eseri vardır. *Edebü'n-nedîm*'inde Küşâcem, "Nedîmlerin Ahlâkı" bâbında şunları söylemektedir:

"Nedîmler, ahlâk ve âdâbın en iyisine ve zıt denilebilecek özelliklere sahip olmalıdır. Örneğin nedîmlerde ancak krallarda bulunan yüksek izzet ve şeref ile bir kölede bulunan tevazu ve alçakgönüllük birarada bulunmalıdır. Ayrıca yine nedîmlerde yaşlıların vakarı ve gençlerin nüktedanlığı olmalıdır. Bu farklı özellikleri lâzım olduğu anda gecikmeden kullanmayı da bilmelidir. Ayrıca nedîmlerin, nedîmliğini yaptıkları yöneticilerin fikir, düşünce ve vicdanını iyi bilmeleri gerekir. Öyle ki bakış ve işaretlerinden hareketle bir şey söylemesine gerek kalmadan, yöneticinin umduğunu yerine getirmelidir."[1270]

Seyfüddevle'nin bir diğer kâtibi Abdullâh b. Amr b. Muhammed el-Feyyâz'dır. Şiir ve nesirde usta edebiyatçılardan kabul edilir. Onun hakkında mürekkebine misk kattığı, divitine gül suyundan başka su eklemediği derecesinde övgüler vardır. Kâtipliğini öven pek çok şiir yazılmıştır. Seyfüddevle'nin dîvânını, hüküm ve fermanlarını övdüğü bir şiirinde şöyle der:[1271] "Ey Seyfüddevle senin öyle bir kalemin vardır ki o kalemle bu memleketin bütün mahremleri korunmaktadır."[1272]

Dönemin şâirlerinden Ebü'l-Hasan es-Serî b. Ahmed b. es-Serî er-Reffâ, terzilik işi yaptığı için kendisine er-Reffâ lakabı verilmiştir. Hayatının başında terzilikle uğraşmış sonraları şiire olan merakını farkedince bu işi bırakıp verrâklık yapmaya başlamıştır. 356 (967) yılında Seyfüddevle'nin ölümü üzerine es-Serî, Halep'ten ayrılarak Bağdat'a gitmiştir.

[1269] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 44; Ferrûh, II, 539.
[1270] Ebü'l-Feth Mahmûd b. el-Hüseyn b. Şâhek Küşâcem, *Edebü'n-nedîm*, thk. Abdülvâhid Şa'lân, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1999, s. 70-72; Ferrûh, II, 505-509.
[1271] لك القلم الذي يضحي ويمسي به الإقليم محميّ الحريم
[1272] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 130-131.

Verrâklıkla uğraşması ona ilmî anlamda fazla bir şey katmış olmamakla beraber er-Reffâ'yı eser kaleme alma hususunda tecrübeli hâle getirmiştir. Şiirlerinden müteşekkil *Dîvân*'ı yanında, *el-Muhib ve'l-mahbûb ve'l-meşmûm ve'l-meşrûb* gibi konularına göre düzenlenmiş bir şiir antolojisi vardır.[1273]

Seyfüddevle'nin nedîmlerinden olan Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ahmed el-Gassânî el-Va'vâ ed-Dımaşkī (370/980), Dımaşk'ta fakir bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Hayatının başlarında çarşıda, pazarda sebze-meyve satarak geçimini temin etmiştir. Sebze-meyve satarken ulumaya benzeyen bir ses çıkardığı için el-Va'vâ lakabıyla meşhur olmuştu. Daha sonra edebiyat ve şiire merak salmış, birçok büyük şâirin dîvânını ezberleyerek işe başlamıştır. İlk şiirleri eş-Şerîf el-Akīkī'yi (378/988) methetmeye dâirdir. Seyfüddevle, 334 (946) yılında Dımaşk'ı ele geçirince Seyfüddevle'yi metheden şiirler yazmaya başlamıştır. Onun şiirlerini beğenen Seyfüddevle, el-Va'vâ'ı Halep'teki nedîmleri arasına almıştır. Çok ikramlara mazhar olan şâir Dımaşk'a zengin olarak dönmüş ve müreffeh bir hayat yaşamıştır. el-V'avâ ed-Dımaşkī'nin 1500 beyt içeren bir dîvânı bulunmaktadır.[1274]

Ebû Abdullâh Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh (370/980), döneminin meşhur nahivci, edebiyatçı ve kārîlerinden birisidir. İlim ve para kazanmak için diyar diyar gezdiğinden bahsedilmektedir. Seyfüddevle'nin meclisine girmiş ve orada ikram görmüştür. Seyfüddevle ve şâiri Mütenebbî ile İbn Hâleveyh arasında münazaralar olmuştur. İbn Hâleveyh'in nahiv, Arapça ve edebiyat alanında çok sayıda eseri bulunmaktadır. Bu eserleri yanında Kur'ân-ı Kerîm kırâati ile ilgili eserleri de vardır. Eserlerinin bazıları şunlardır:

1-*el-Cümel*, 2-*el-Maksûr ve'l-memdûd*, 3-*el-Müzekker ve'l-müennes* 4- *İ'râbu selâsîn sûreten mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 5-*Esmâü'l-ased*; bu eserde Arapça'da aslana ait 500 ismi zikretmiştir. 6-*el-Bediî fi'l-kırâat*, 7-*el-İştikāk*, 8-*Leyse fî kelâmi'l-Arab*. Ayrıca 9-*Kitâbü'l-Âl*;[1275] Âlü Muhammed, Âlü Ali, on iki imâmın doğumu, hayatı ve vefatını anlatmaktadır.[1276]

Seyfüddevle'nin meclisinde bulunmuş bir başka edebiyatçı Ebû Bekr Muhammed b. el-Abbâs el-Havârizmî'dir (382/993). Arapça dil bilgisinde imâm olarak kabul edilen şâir, Arap şiirini, neseplerini ve tarihini çok iyi biliyordu. Büveyhî vezir es-Sâhib b. Abbâd'ın huzuruna

[1273] Ferrûh, II, 509-510.
[1274] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 334; Ferrûh, II, 522.
[1275] Eserin günümüze bazı bölümleri ulaşmıştır. Bu bölümler Irak'ta el-Basra üniversitesi dergisinde yayınlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Selîme Cebbâr Gânim, *Mecelletü Türâsi'l-Basra*, cilt: 37, sayı: 4, 2012, s. 5-20.
[1276] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 136-138; Ferrûh, II, 520.

çıkmak için izin isteyince vezir kapıcısına, emîrin ezbere 20 bin beyit bilmeyenleri huzura kabul etmediğini el-Havârizmî'ye iletmesini istemiştir. Kapıcı, Havârizmî'nin 20 bin beyt bilip bilmediğini sorunca "Erkek şâirlerden mi? Yoksa kadın şâirlerden mi?" cevabını almıştır. Cevap vezire iletilince vezir kapıdaki kişinin el-Havârizmî olduğunu tahmin ederek hemen içeriye alınmasını istemiştir. Zira hanım şâirler nâdir oldukları için onlara ait 20 bin beyit şiiri ezberlemiş birisini bulmak zordur. el-Havârizmî de bu yönüyle meşhur bir şâirdir. [1277]

el-Havârizmî, Mütenebbî'yle olan tartışmalarına binâen intikam amacıyle Büveyhî vezir es-Sâhib b. Abbâd'a yönelmiş ve ona methiyeler yazmıştır. Zira es-Sâhib b. Abbâd kendisi hakkında hiç şiir yazmaya yanaşmayan Mütenebbî'ye karşı kin beslemekteydi.[1278] el-Havârizmî, Mütenebbî'yi pek çok noktada eleştirmiştir. Özellikle ihsan göremediği kimseler hakkında hicivler yazmasını büyük bir ayıp olarak nitelendirmiştir. Ancak onun da aynı şeyi yaparak çıkarı amacıyla Büveyhî vezir es-Sâhib b. Abbâd'a medihler yazdığı kaynaklarda geçmektedir.[1279] el-Havârizmî, özellikle Fâtıma evladına zulmeden Emevî ve Abbâsîler'i çok sert bir dille eleştirmiştir.[1280]

Seyfüddevle'nin meclisinde o dönemin nahiv imâmı olarak bilinen Ebû Ali el-Fârisî de vardı. Ebû Ali el-Fârisî'nin Arapça alanında pek çok eseri bulunmaktadır. *el-Mesâilü'l-Halebiyye* adlı eserini Seyfüddevle için kaleme almıştır. el-Fârisî, *el-Îzâh* (*Kitâbü'ş-şi'r, et-Tekmile* ve *el-Mesâilü'ş-Şîrâziyye)* başlığı altındaki eserlerini Adüdüddevle (Fenâ Hüsrev) İbn Büveyh için kaleme almış ve bu eserleri kendisine takdim etmiştir.[1281]

Ebû Yahyâ Abdurrahîm b. Muhammed b. İsmâil el-Huzâkī (374/984),[1282] Seyfüddevle'nin meclisindeki en fasîh hatîb olarak bilinmektedir. İbn Nebâte el-Fârikī, Seyfüddevle Rumlar'la savaşacağı zaman, halka hitap ederek kamuoyu oluşturur ve halkın destek vermesini sağlardı. İbn Nebâte'nin hutbe usulü Arap âleminde günümüze kadar devam etmiştir. İbn Nebâte'nin farklı konulardaki hutbeleri bir kitapta toplamıştır. Bu hutbe kitabına tarih boyunca birçok şerh yazılmıştır. En mûteber ve aynı zamanda matbû olan şerhi İbn Tâhir

[1277] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 35; Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 618-619; Ferrûh, II, 544-545.
[1278] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 35; Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 618-619; Ferrûh, II, 544-545.
[1279] Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 621-632.
[1280] Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 621-632.
[1281] Zehebî, *Siyer*, XVI, 284; Ferrûh, II, 536-537.
[1282] Hayatını anlatan bütün kaynaklarda takva sahibi bir insan olduğu vurgulanmıştır. Hayatının diğer detayları hakkında bilgi bulunmamaktadır.

el-Cezâirî'nin şerhidir.[1283] İbn Nebâte'nin Seyfüddevle'ye yaptığı birçok dua hutbeleri de bulumaktadır.[1284]

Seyfüddevle'nin meclisinde bulunmuş bir başka şâir el-Bebğâ lakabıyla meşhur Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Nasr b. Muhammed en-Nüsaybî'dir (398/1008). Halep ve Şam arasında pek çok kere yolculuk yapmış olan el-Bebğâ, Seyfüddevle'yle Dımaşk'a gelmiş; Seyfüddevle Dımaşk'tan ayrılırken de ona yetişememiştir. Seyfüddevle'nin peşinden gitmeye çalışanlar yağmalanıp tutuklandıkları için şâir kendini korumak amacıyla Dımaşk'ta bulunan İhşîdî emîrlerin hizmetine girmiştir. Özellikle İhşîdîler'in başı konumunda olan Ebû Bekr Ali b. Sâlih er-Rûzbârî'nin meclisinde uzun süre bulunmuştur. Seyfüddevle'nin ölümünden sonra Musul ve Bağdat'ta yöneticiler meclisinde nedîmlik yapmıştır.[1285] el-Bebğâ, yöneticilerden değerli kalem, mürekkep ve hokka istemek amacıyla edebî değeri yüksek mektuplar kaleme almıştır.[1286]

IV. (X.) asırda yaşamış edebiyatçılardan bazıları manastırlarda edebiyat toplantıları düzenlemişler ve bu toplantılarda seviyesiz olarak nitelendirilebilecek şiirler okuyarak alkollü eğlenceler yapmışlardır. Bu manastır meclislerinden birisinde bulunan el-Bebğâ, oradaki ortamdan detaylı bir şekilde bahsetmiş ve toplantıyı fısku fücûr ortamı olarak değerlendirmiştir.[1287] Söz konusu toplantılara denk gelen bir başka şâir İbnü'z-Zey'î Kusâyr manastırında düzenlenen içki meclisi ve oradaki gayr-ı ahlâkî dumlardan bahsetmiştir.[1288]

IV. (X.) asırda yaşamış Fâtımî Halifesi el-Muizz'in oğlu el-Azîz'in büyük kardeşi Ebû Ali Temîm b. Muiz el-Fâtımî de (374/985), döneminin önemli şâirlerindendir. Temîm b. Muiz, halifenin büyük oğlu olmasına rağmen birtakım ahlâksızlıklara meylettiği gerkçesiyle veliahtlıktan alınıp veliahtlık küçük kardeşi el-Azîz'e verilmiştir. Şiirlerinde içki içmeye ve sarhoş olmaya teşvik ettiği beyitleri vardır. Temîm b. Muizz'in bir dîvânı bulunmaktadır.[1289] O dönemde gayr-i ahlâkî fiilleri savunan başka şâirler de mevcuttur. Örneğin Mısır'da yaşayan

---

[1283] İbn Tâhir el-Cezâirî, *şerhu Huteb İbn Nebâte*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2007; Ferrûh, II, 527-528.

[1284] Söz konusu hutbelerden birisi şu şekildedir. " اللهم اسدد ثغور المسلمين، وأعل كلمة المؤمنين، واستأصل شأفة المارقين ببقاء سيفك القاطع، وشهابك الساطع، الذابّ عن دينك المدافع، المجاهد في سبيلك المسارع، عبدك الأمير سيف الدولة أبي الحسن القوي في ذاتك، الباذل مهجته في مرضاتك، اللهم أعزز بملائكتك المقربين نصره واشدد بأوليائك المؤمنين أزره..." daha fazlası için Bkz. İbn Tâhir el-cezâirî, *şerhu Huteb İbn Nebâte*, s. 225-226; Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 511-516.

[1285] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 293-294; Zehebî, *Siyer*, XVII, 91; Ferrûh, II, 612-613; Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 583-589.

[1286] Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 595-596.

[1287] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 294-295.

[1288] Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, s. 510.

[1289] أنا ما بين نداماي وراحي وسقاتي ثمل لا أعرف الصحو ولا وقت الصلاة

İbn Vekî' et-Tinnîsî (393/1003) ahlâksız fiilleri savunmasıyla meşhurdur.[1290] ed-Dımaşkī el-Vâsânî'nin (394/1003) ise şu anlamda bir şiiri bulunmaktadır: "Kınayanların kınamasını dinleme zira sözleri aldatmadır / İçki iç zira içki hüzünlerden uzaklaşmaktır."[1291]

Seyfüddevle'nin meclisinde yer almış, döneme dâir kaynaklarda zikredilen diğer edebiyatçılar ise şunlardır: Ebü't-Tayyib Abdülvâhid b. Ali el-Lugavî el-Askerî (351/962) ve Ca'fer b. Muhammed b. Verkâ eş-Şeybânî (352/973).[1292]

Ebû Ca'fer Ahmed b. Yûsuf İbn Dâye (340/950) yıllarca Tolunoğulları'nın kâtipliğini yapmıştır. Ahmed b. Tolun'dan sonra oğlu Humâreveyh ve daha sonra iki oğlu Ceyş ve Hârûn'a kâtiplik yaptıktan sonra bu emîrler hakkında eserler kaleme almıştır.[1293]

D. DIMAŞK'TA TERCÜME

İslam fetihleriyle fethedilen yerlerde başlayan ilimi faaliyetler, İslamî ilimler ve tercüme ile kültüre dahil olan *ulûmu dahîle* adı verilen iki şekilde işleniyordu. Muslumanlar yabancı dillerdeki ilimlerle Dımaşk gibi şehirlerde karşılaşmalarına rağmen tercüme edilmiş bilimlerin bu şehirlerden daha fazla Kufe ve Basra'da daha fazla ele alındığı görülmektedir. Dımaşk'ta farklı dillerden Arapça'ya çevirilen ilimlerin başında tıp, felsefe, astronomi, mantık ve mühendislik gibi ilimler gelmektedir. Dımaşk'ta Emevîler döneminde resmî olarak başlayan tercüme hareketinin başını Hâlid b. Yezîd b. Muâviye b. Ebî Süfyân el-Ümevî (ö. 85/704) çekmektedir. Bu tercümeleri Mısırdan getirttiği bilim adamları aracılığıyla Yunanca ve Kıptça'dan Arapça'ya çeviri yaptırmıştır. Istafan el-Kadîm adlı bir mütercime kimya alanında yaptırdığı tercümelerin madenleri altına çevirme gayesiyle yaptığı rivayet edilmektedir.[1294]

Emevîler döneminde ayrıca Mervan b. Hakem döneminde çevirlen bir tıp kitabı Ömer b. Abdülaziz halifeliğinde çoğaltılmıştır. Hişâm b. Abdülmelik döneminde Hişâm'ın mevâlîlerinden birisi olan el-Alâ Sâlim'in Aristo'nun bazı risalelerini Arapça'ya çevirdiği nakledilmiştir. Hişâm b. Abdülmelik döneminde Farsça'dan Arapça'ya bazı siyâset ve saltanat

---

[1290] Ferrûh, II, 531, 581-582.

[1291] " لا تصغ للوم إنّ اللوم تضليل ... واشرب ففي الشرب للأحزان تحويل" bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III, 1057.

[1292] Ferrûh, II, 453, 455.

[1293] Ferrûh, II, 441-442.

[1294] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuad Seyyid, al-Furkan Foundation, Londra 2009, III, 144; Nuh Arslantaş, *Emevîler Dönemi Yahudiler*, Gökkubbe, İstanbul 2005, s.158-161; Halid Yusuf Sâlih, "Hareketü't-terceme fî Bilâdiş-Şam fi'l-asri'l-Emevî", *Mecelletü ebhâs külliyeti'terbiye*, sayı 1, 2011, s. 239-240; Muhammed Abdülkadir Hureysât, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", *DİA*, XV, 292-293.

kitapları tercüme edilmiştir. Emevîler'in özellikle Hâlid b. Yezîd dönemi ve daha sonra Abbâsîler tercüme hareketine büyük destek vermişlerdir. Şam bölgesinde var olan Süryânîlerin Süryâniceden Arapçaya eserler çevirmişlerdir.[1295]

IV. (X.) asırda Seyfüddevle'nin tabiplerinden birisi olan İsâ en-Nefîsî'nin Seyfüddevle'ye Süryânice'den tercüme yaptığı tercümeler karşılığında Seyfüddevle'den maaş aldığı nakledilmiştir. Dımaşk'ta vefat eden Fârâbî'den başka Ebû Osman Saîd b. Ya'kûb ed-Dımaşkī'nin birçok mantık, cedel ve felsefe kitapları çevirdiği nakledilmiştir.[1296] Yine . IV. (X.) asırda 365 (975) yılında Emevî camiinin bir minaresinde Yunanca bir yazı görülüp tercüme edildiği nakledilmiştir.[1297]

F. HİKMET (FELSEFE)

IV. (X.) asır Dımaşk'ına dâir yapılan bu araştırmada, ehl-i hadîsin etkin olması sebebiyle bölgede felsefenin yaygın bir ilim olmadığı tespit edilmiştir. Hatta öyle ki bu asırda Dımaşk'ta yaşamış bir filozofla karşılaşılmamıştır. Dımaşk'ta hayatının son yıllarını geçirmiş olan Fârâbî bu anlamda bahsedilebilecek tek isimdir.

Dımaşk tarihine dâir elimizdeki en önemli kaynaklardan biri olan İbn Asâkir'in *Târîh*'inde Fârâbî'ye değinilmemiştir. Tarihçilere göre bu durumun sebebi, İbn Asâkir'in Fârâbî'yi görüşlerinden dolayı "habis" olarak nitelendirmesidir.[1298]

Siyasetçiler gibi siyasî karışıklıklar da ulemenın hayatına ve ilmî çalışmalarına etki etmiştir. Meşhur filozof Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, yirmi yıl kalıp eserlerinin çoğunu orada yazdığı Bağdat'ı siyasî karışıklıklar sebebiyle 330'da burayı terkederek Dımaşk'a gelmiştir.[1299]

Fârâbî, Dımaşk'a gidip oraya yerleşmeden önce Halep'te Seyfüddevle'nin meclisine gelmiş derin ilmiyle orada bulunan herkesin takdirini kazanmıştır. Seyfüddevle daha sonra Dımaşk'ı ele geçirince orada Fârâbî ile görüşmüştür. Seyfüddevle, Fârâbî'ye, günde dört dirhem tahsis etmiştir. Fârâbî kanaatkar oluşu sebebiyle bu kadar az miktarda bir parayla

[1295] Halid Yusuf Sâlih, "Hareketü't-terceme fî Bilâdiş-Şam fi'l-asri'l-Emevî", *Mecelletü ebhâs külliyeti'terbiye*, sayı 1, 2011, s. 241-244.
[1296] Kerem Hilmî, s. 116-117.
[1297] İbn Asâkir, *Târîh*, VI, 3-4; Kerem Hilmî, s. 117.
[1298] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 207.
[1299] Kaya, "Fârâbî", *DİA*, XII, 146.

yetinmiştir. İlim erbâbına karşı çok cömert olan Seyfüddevle'nin Fârâbî'ye bu kadar az maaş tahsis etmesi muhtemelen Fârâbî'nin isteğiyle olmuştu. Fârâbî, Dımaşk'ta nehir kenarlarında ve bol yeşillikli bahçelerde oturup kitap yazmış ve sekiz veya dokuz yıl sonra Dımaşk'ta vefat etmiştir.[1300]

E. FEN BİLİMLERİ

IV. (X.) asır Dımaşk'ında tıp, kimya, eczacılık, matematik, geometri ve astronomi gibi bilimlerle iştigal eden ulemâ da vardır. Dımaşk'ta bu bilimlerin gelişmesine önemli katkıyı İskenderiyeli rahip Maryânos'u Dımaşk'a getiren, Emevî hanedanına mensup Hâlid b. Yezîd b. Muâviye yapmıştır. Zira bu rahip kimya, tıp ve astronomiye dâir kitapları tercüme etmiştir. Dımaşk'ta rasathanenin yanı sıra I. Velîd zamanında cüzzamlıların tedavi edildiği bir hastahane de inşâ edilmiştir.[1301]

Dımaşk'taki tıpla ilgili IV. (X.) asır ve öncesindeki gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz: Dımaşk'ın fethedildiği ilk dönemlerde müslümanlar sadece temel tıbbî bilgilere ve araçlara sahiplerdi. Yunanistan ve Hindistan'dan gelen tabiplerin sayesinde tıp gelişmiştir. Müslümanlar her ne kadar otopsi konusunda çok iştiyaklı olmasalar da tedavi ve ilaç hazırlamada oldukça kendilerini geliştirmişlerdir. Öyle ki ilk eczacılık medresesini kurmuşlar, ateşli hastalıklarda duş aldırma yöntemini kullanmışlar, buhar hamamları ile sedef hastalığını tedavi etmeye çalışmışlardır. Ameliyat öncesi bayıltma amacıyla burundan koku ya da damardan anestezi uygulama yöntemlerini kullanmışlardır.[1302]

Muâviye b. Ebû Süfyân Dımaşk'a hâkim olduğu zaman Dımaşk'ın meşhur hıristiyan tabiplerinden İbn Üsâl'i kendisine hekim olarak seçmiştir. İbn Üsâl tabip olmasının yanı sıra aynı zamanda ilaç ve zehir uzmanıdır. Muâviye b. Ebû Süfyân'ın siyasî rakiplerini ortadan kaldırmakta kullandığı zehirleri İbn Üsâl'in hazırladığına dâir bir rivâyet de kaydedilmiştir. Oğlu Yezîd b. Muâviye'yi veliaht tayin etmek istediği zaman Dımaşklılar'a kendisinden sonra kimi ehil gördüklerini sormuştur. Dımaşklılar Abdurrahmân İbn Hâlid b. Velîd'i ehil gördüklerini söyleyince tabibi İbn Üsâl'e zehir hazırlatıp Abdurrahmân'ı zehirlemiştir. Bundan haberdar olan Abdurrahmân'ın yeğeni Hâlid b. el-Muhâcir, Nâfi' adlı azatlı kölesiyle Dımaşk'a gelmiş, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın meclisinden çıkan tabibi öldürmüştür. Muâviye onları

[1300] İbn Hallikân, V, 156; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XV, 171; Hasan Abdülâl, s. 177.
[1301] Tomar, "Suriye", *DİA*, XXXVII, 555-557.
[1302] Durant, XIII, 189-190.

yakalatarak hapishaneye attırmıştır. Tabibi bir kez bile şehâdet getirmiş olsa onları tereddütsüz öldüreceğini söylemiş ancak tabip hiçbir zaman şehadet getirmediği için fidyesini istemekle yetinmiştir.[1303] İbn Üsâl'den sonra oğlu Hakem, Dımaşk'ta meşhur bir tabip olmuştur. Ondan sonra el-Mesîh lakabıyla bilinen *el-Künnâşü'l-kebîr* kitabıyla meşhur Îsâ b. Hakem Dımaşk'ta tabiplik yapmıştır. 105 yaşına kadar yaşamıştır.[1304]

Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'da ikamet ettiği zamanlarda tabipliğini yapan Hasan b. Zeyrek ile seferlerinde ona eşlik eden hıristiyan Saîd b. Tufîl adında iki doktoru vardı. 269 (882) yılında Rum sınırlarını denetleme amacıyla yapmış olduğu seferinde Antakya'ya uğramış dönüşte hasta olmuş tabibi Saîd b. Tufîl onun hastalığına çare bulamamıştır. Mısır'a döndüğü zaman durumu Hasan b. Zeyrek'e bildirmiştir. Hasan'a göre Tolunoğlu Ahmed'in hastalığının çaresi çok basittir. Ancak uyguladığı ilaçlar işe yaramamıştır. Tolunoğlu Ahmed iyi olmadığı takdirde tabipleri kılıçtan geçireceğini söyleyince Hasan b. Zeyrek çok geçmeden derdinden ölmüştür.[1305]

O dönemlerde tıbbî anlamda cerrahî müdahale denemelerinin olduğuna da kaynaklarda rastlanmaktadır. Örneğin 352 (963) senesinde Hamdânî emîr Nâsıruddevle zamanında Ermeni patrik 25 yaşında bitişik ikiz iki kardeş göndermişlerdi. Kardeşlerin iki karınları, iki göbekleri ve iki mideleri vardı. Kız kardeşlerden birisi ölmüş ve birkaç gün sonra kokmaya başlamıştı. Diğer kardeşi ise hâlâ yaşıyordu. Nâsıruddevle tabipleri toplamış diriyi ölüden ayırmalarını istemiştir. Tabipler bu ameliyatı denemişler ama başaramamışlar ve diğer kardeş de birkaç gün sonra hayatını kaybetmiştir.[1306]

IV. (X.) asırda Dımaşk'ta *eczacılık* ilmiyle ilgilenmiş âlimlerden bahsedecek olursak; Muhammed b. el-Hasan b. Ali b. Halef b. Abdulvâhid (324/936) IV. asrın ilk yarısında Dımaşk'ta eczacılık yapmıştır. O dönemin âlim profiline uygun olarak hezârfen bir karaktere sahip olan Muhammed b. el-Hasan aynı zamanda hadîs de rivâyet etmiştir. Dımaşk muhaddisi Ebü'l-Hüseyn er-Razî kendisinden hadîs rivâyeti alan talebeleri arasında zikredilmektedir.[1307] Muhammed b. el-Hasan b. Ali b. Halef'in amcası olan Ebû Amr Muhammed b. Ali b. Halef es-

[1303] İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 172.
[1304] İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 176-178.
[1305] İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 541.
[1306] İbn Tagrîberdî, III, 334-335.
[1307] İbn Asâkir, *Târîh*, LII, 306-7.

Saydalânî de dönemin eczacılarındandır. Bu ailenin hadîsle meşgul olduklarından bahsedilmekle beraber eczacılıklarına dâir detaylara kaynaklarda yer verilmemiştir.[1308]

Dönemin *astronomi* alanında meşhur en önemli âlimlerinden birisi Muhammed b. Câbir b. Sinân Ebû Abdullâh el-Harrânî el-Battânî'dir (317/929). Bu dönemde farklı alanlarda mütehassıs pek çok âlim astronomi ile de ilgilenmiştir. Örneğin Ebü'l-Kāsım Ali b. Muhammed b. Dâvûd (İbn Ebü'l-Fehm) b. İbrâhim et-Tenûhî (342/954) İslâmî ilimler ve edebiyat alanında başarılı bir âlim olmasının yanı sıra astronomi ile de iştigal etmiştir.[1309]

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, İbn Miskeveyh'i eleştirmiş, kimya gibi hiç faydası olmayan bir ilimle uğraştığını ve kimyayı çok uğraşmasına rağmen öğrenemediğini söylemiştir.[1310]

Tıbbî müdahale ve tedavilerin uygun koşullarda yapılması için Dımaşk'ta hastahane yapıldığını yukarıda zikretmiştik. Özellikle IV. asırda İslâm âleminin pek çok merkezinde hastahane sayıları artmış ve tıp bilimi oldukça parlak bir dönem yaşamıştır. Ali b. Îsâ b. Cerrah 914 yılında Bağdat'ta bîmâristan yaptırmış, Mekke ve Medîne'deki bîmâristanların da yönetimiyle ünlü hekim Ebû Osman Saîd b. Ya'kûb ed-Dımaşkī'yi görevlendirmiştir. Yine Bağdat'a 918 yılında Muktedir-Billâh tarafından bîmâristan yaptırılmış ve masrafları için buraya ayda 200 dinar tahsis edilmiştir.[1311]

İslâmî ilimlerdekine benzer bir durum fen bilimleri için de geçerliydi ve bir ilim dalında mütehassıs olan kimse ailesini bu konuda eğitiyor ve böylece uzmanlığını kendi nesillerinde devam ettiriyordu. Tıp ve eczacılığın uzmanları ise daha çok hıristiyan ailelere mensup kişilerdi. Örneğin, Huneyn b. İshâk'ın yeğeni Hubeyş b. el-Hasan el-A'sem, dayısından tıp ilmini öğrenmiş ve bu ilmi uygulamada dayısının pratiğinden istifade etmiştir. Ancak dayısı kadar uzmanlaşamadığı söylenmektedir. Dayısı onun zeki olduğunu ancak üretken olmadığını ve işini yeterince ciddîye almadığı için başarılı olamadığını düşünmektedir. Hubeyş, Huneyn'in tıp alanında kaleme aldığı *Mesâil* isimli eserini tıp ilmini öğrenmek isteyenlere bir giriş kitabı olması için tamamlamış ve istifadelerine sunmuştur. Hubeyş'in ayrıca tıp alanında *Kitâbü Islâhi'l-edviyeti'l-müshile, Kitâbü Edviyeti'l-müfrede, Kitabü'l-Ağziye, Kitâb fi'l-istiskā* isimli eserleri ve nabızla alakalı risalesi de vardır. [1312]

[1308] İbn Asâkir, *Târîh*, LIV, 311.
[1309] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 550; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 90-91; Zehebî, *Siyer*, XV, 500; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI, 227; İbn Tagrîberdî, III, 310.
[1310] Zekî Mübârek, *en-Nesr*, s. 500; Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, XX, 201-208.
[1311] Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163-178.
[1312] İbn Ebî Usaybia, s. 276.

Yberûdî lakabıyla meşhur bir başka hıristiyan tabib Ebü'l-Ferec Circîs b. Yuhannâ b. Sehl b. İbrâhim'dir. Eğitimini bu ilim erbâbından almıştır. Tıp ilmini çok sevdiği, sürekli alanıyla iştağal ettiği nakledilmiştir. Tıp ilminin usul ve füruunda yüksek bilgi ve tecrübe sahibi bir tabiptir. Bu alanın önde gelen uzmanlarındandır.[1313]

Klasik dönemde tıp alanına bir ilim olarak değil bir zanaat olarak bakılmaktadır. Ayrıca dönemin tabiplerinin hayatlarına bakıldığında tıp ilminin teorikten fazla pratikle elde edildiği anlaşılmaktadır.

IV. (X.) asır şâirlerinden birisi, Îsâ isimli hastasını iyileştirmek yerine ölümüne sebep olan bir tabibi şu mealdeki bir şiirle hicvetmiştir:

"Îsâ tabip bir dikkatli ve özenli ol, Nûh tufanı gibisin
Verdiğin ilaçların sonucu ruhların bedenden ayrılmasından başka bir şey olmuyor
Ey tabip Îsâ, Îsâ Mesîh'ten ne kadar da uzaksın
Zira Mesîh ölüleri diriltiyordu bu ise sağlıklıları öldürüyor."

Yine IV. (X.) asırda "fasd" adı verilen tedavi amaçlı kol damarlarından kan aldırma yönteminin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Âlimlerin, zâhidlerin ve yöneticilerin hayatı anlatılırken kol damarlarından kan akıttırdıkları görülmektedir. Örneğin bir şâir dönemin emîrlerinden İshâk b. Keygalağ'a fasd uygulanırken şu mealde bir şiir söylemiştir:

"Ey İshâk'ın damarını yırtan kişi nasıl bir kanı döktüğünü bir bilsen
Bu kanı, ummanlara ihsanda bulunan ve küffarın boynunu vuran bir elden akıttın
Eğer bu kanı savaş gününde dökseydin dünyaları ayağa kaldırırdı."[1314]

IV. (X.) asırda yaşamış en meşhur tabiplerden birisi ise Ebû Bekr er-Râzî'dir. 311 (923) yılında vefat etmiştir.[1315]

Tabipler sülalesine mensup olan IV. (X.) asrın önemli tabiplerinden bir diğeri Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd et-Temîmî et-Tiryâkī'dir (370/980). Babası Ahmed, dedesi Saîd el-Makdisî'nin de tabip oldukları bilinmektedir. et-Tiryâkī, tıp ilmini Kudüs'te İbn Zahriyân Tuvâbe adlı bir rahip tabipten almıştır. et-Tiryâkī, uzun yıllar İbn Zahriyân'ın yanında bulunmuş, ilminden ve pratiğinden çok istifade etmiştir. İhşîdî ve Fâtımî emîrlerin ve Fâtımî el-Muizz'in tabipliğini yapmıştır. Tıp alanında birçok eseri bulunmaktadır. *Kitabü't-Tiryâk,*

[1313] İbn Ebî Usaybia, s. 610
[1314] Seâlibî, *Yetîmetü'd-Dehr,* s. 352.
[1315] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* XV, 10.

Makâletün fî mâhiyyeti'r-remed ve envâuhû ve esbâbuhû ve ilâcuhû, el-Fehsu ve'l-ihbâr, el-Mürşid ila cevâhiri'l-ağziya ve *Habîbü'l-arûs ve reyhânü'n-nüfûs fi't-tıb* bilinen eserleridir.[1316]

Tabipliğin kimi ailelerde babadan oğula devam ettirildiği de görülmektedir. Örneğin Muâviye b. Ebû Süfyân'ın tabibi olan İbn Üsâl öldürülünce ondan sonra onun oğlu Hakem, Dımaşk'ta meşhur bir tabip olmuştur. el-Mesîh ed-Dımaşkî lakabıyla bilinen Îsâ b. Hakem hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece uzun yaşadığı, 105 senelik ömrünün büyük kısmını Dımaşk'ta tabiplik yaparak geçirdiği bilgisi vardır. *el-Künnâşü'l-kebîr* ve *el-Künnâşü's-sagîr* adlı iki kitabı yanında tıp alanında pek çok eser bırakmıştır.[1317]

Meşhur Abbâsî veziri Ali b. Îsâ'nın (334/945) tıp alanında ciddî yenilikler yaptığından bahsedilmişti. Bu yeniliklerin neticesinde bîmâristanların sayısı artmıştır. O dönemde Dımaşk'ta İslâm âlemindeki en büyük bîmâristanlardan birisi vardır. Yine söz konusu dönemde Dmaşk'ta yirmi dört tabip olduğu nakledilmektedir.[1318]

Kaynaklarda bahsedilen IV. (X.) asır Dımaşk tabiplerine örnek verecek olursak; Saîd b. Ya'kûb dönemin önemli tabiplerindendir. Tıp ilmini Bağdat'ta öğrenmiştir. Yine Bağdat'ta tıp eğitimi alan bir diğer tabip IV. asırda yaşamış olan Cebrâil Ubeydullâh'tır. Cebrâil Ubeydullâh'ın ailesinde tabiplik bir tür aile geleneğidir. Bağdat'ta hem tıp ilmini öğrenmiş hem de bîmâristanda pratik bilgi edinmiştir. Dımaşk'a geldiği zaman Fâtımî Halifesi el-Azîz onu huzuruna davet etmiş ancak Bağdat'ta işlerinin yoğun olduğunu bahane ederek bu davete icabet etmemiştir. Kaynaklardan tabiplerin çok yoğun çalıştığı, gece nöbetleri tuttukları anlaşılmaktadır.[1319] Tabiplerle ilgili müstakil eseri olan İbn Usaybi'a da Dımaşk'lı tabiplerden muhtelif sebeplerle bahsetmektedir.[1320]

Ebü'l-Hasan Sâbit b. Sinân b. Sâbit b. Kurra b. Mervân el-Harrânî (363/974) babası gibi tabip olup aynı zamanda tarihçiydi. Kardeşi İbrâhim b. Sinân da tabipti.[1321]

[1316] Kehhâle, VIII, 263-264; Nâsır el-Hâzîmî, *elhareke el-ilmiyye ettbiyye fi bilâdiş-Şam*, Doktora tezi, Ümmü'l-Kura Üniversitesi SBE, İslâm Medeniyet Tarihi Bölümü (Umm Al-Qura University), s. 12.
[1317] İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 358; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 400-410.
[1318] Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163-178; Durant, XIII, 189-190.
[1319] İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 209-211.
[1320] İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 353-354.
[1321] İbn Ebî Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 304-307; Zehebî, *Târîh*, VIII, 211.

Seyfüddevle'nin Tiflîsî ve Yuvânîs adında iki tabibi olduğu nakledilmiştir.[1322]

[1322] İbn Kalânisî, *Zeyl*, s. 65-66.

SONUÇ

Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmî Hayat başlıklı tez çalışmasında yüzyıllar boyunca üzerinde kesintisiz insan yaşamının devam ettiği Dımaşk şehrinin müslümanlar tarafından fethi ile başlayan İslâmlaşma süreci konu edilerek, özellikle hicrî IV. (X.) yüzyıldaki siyasî gelişmeler ve bu dönemde şehirde mevcut olan ilmî ortam ve ulemâ çok yönlü olarak incelenmiştir. Tüm bu olguların iyi anlaşılması şehirdeki siyasi değişikliklerin bilinmesini önemli kılmaktadır. Zira pek çok farklı otorite tarih içerisinde Dımaşk'ta söz sahibi olmuştur. Şehir Hz. Ömer döneminde fethedilmiş, Emeviler döneminde başşehir olmuş, Abbasiler döneminde başşehir olma özelleğini kaybetmiştir. III. Asrın ikinci yarısından itibaren Tolonoğulları, Ihşidiler, kısa süreyle de olsa Hamdânîler ve Fatımiler şehre hakim olmuştur.

IV. asır öncesinde Abbâsîler'in şehre girmeleri ve şehirde pek çok tahribat yapmaları Dımaşk'a büyük hasar vermiştir. Emevîler döneminde Dımaşk başşehir olması sebebiyle oldukça şaşalı günler yaşamış, ancak sonrasında Abbasiler'in şehre girmesiyle toplum, hem siyasi hem ekonomik hem de ilmi açılardan büyük bir düşüş yaşamıştır. Dımaşk'ı etkisi altına alan Tolunoğulları ile başlayan siyasî krizler şehre, ileride bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar ve yağmalamalar yaşatmıştır. Dımaşk'ın bu zor durumu, 468 (1076) yılında Selçuklular tarafından kurtarılana kadar devam etmiştir.

Dımaşklılar şehrin yerleşik kabilelerinden olan Kelb kabilesine karşı Muaviye'nin etkin siyaseti sayesinde Emevi hanedanlığını benimsemişler ve onların siyasi otoritesini desteklemişlerdir. Dolayısıyla Abbasiler'in Dımaşk'a gelmelerini olumlu karşılamamışlar ancak çıkarları gözetildiği derecede başlarına atanan emirlere bağlı kalmaktan da geridurmamışlardır. Halkın çıkarları doğrultusunda hareket etmiş olması şehirde pek çok hanedanlığın kurulmasına zemin hazırlamıştır. Abbâsîler tarafından Dımaşk'a atanan birçok valinin, şehir elitinin çıkarını gözeterek burada bir hanedanlık kurma imaknı bulduğu ve halkın kendisine sorgusuz sualsiz tabi olduğu görülmüştür.

IV. (X.) asırda bölgede kurulan Tolunoğluları, İhşîdîler ve Fâtımîler gibi hanedanlıklar Dımaşk'a hakim oldukları gibi Mısır'a da hakim olmuşlar ve böylece bu iki şehir belli noktalarda ortak bir kaderi paylaşmışlardır. Mısır'da etkili olan Şâfiîlik IV. asırda Dımaşk'ta da etkili olmaya başlamış, bu asrın sonlarına doğru yerini iyiden iyiye sağlamlaştırmıştır.

Mezheplerin yayılmasında siyasi gücün etkisi yadsınamaz bir gerçektir. Abbâsîler Dımaşk'ta söz sahibi oldukları dönemde Hanefî ve Mutezilî fikirlerin halk arasında yayılmasına

ortam oluşturdukları gibi Fâtımîler de İsmâilî mezhebini desteklemiş ve yayılmasına zemin oluşturmuşlardır. Nitekim Dımaşk şehri kadılığına İsmâilî mezhebini benimsemiş, Ehl-i beyt mensubu ailelerin atanmış olması söz kousu durumun açık bir göstergesidir.

Halkın menfaatleri doğrultusunda belli siyasi çevrelere olumlu yaklaşmış olduğu gerçeğinin bir yansıması da ulema için söz konusudur. Kimi alimler çıkarları doğrultusunda farklı siyasî çevrelere yakın durmaya çalışmışlardır. Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta vardır ki o da her alimin siyasilerle ilişkisinde belirlediği tavrın söz konusu şekilde olmadığıdır. Zira kimi âlimler de Sünnîler'e muhalif davranan siyasîlere karşı sert ve tepkili durmuşlardır.

Yukarıda halkın Emevi hanedanlığına olan bağlılığından söz edilmişti. Dımaşk'ın başşehir olma özelliği elinden alındığı andan itibaren, Dımaşk ulemâsının çoğunluğu da tıpkı halk gibi Abbâsî otoritesine karşı durmuştur. Tolunoğulları gibi hanedanların Abbâsîler'le olan savaşlarında, abbasi karşıtı emîrlerin saflarında yer aldıkları görülmektedir. Ancak IV. (X.) yüzyıl başlarından itibaren her tarafta Dımaşk'a Abbâsîler'den çok daha fazla zarar veren İsmailî-Şiî emîrlere ve Fâtımî yönetimine karşı Abbâsîler'i desteklemiş olmaları dikkat çekicidir. Zira bu alimlerin sunni olması ve Şiileri istememeleri söz konusu durumun en önemli nedenidir.

Hicrî IV. (X.) asrın ikinci yarısında Fâtımîler'in şehre hâkimiyeti karşısında ulemâ arasında üç farklı tavrın geliştiği görülmektedir. Sayısı nispeten az da olsa Fatımiler'e karşı çıkıp onlarla bilfiil savaşılması gerektiğini söyleyen alimler olmuş ancak Fâtımîler bu tavır içinde olan alimleri çok acımasızca cezalandırmışlarıdır. Halbuki Fâtımîler, kendileri ile savaşan komutanları affedip saflarına çekmekte müsamahakar davrandıkları bir gerçektir. Ancak alimlere karşı aynı müsamahayı göstermedikleri açıktır. İkinci gurup ise çekimser tutum içerisinde olan alimlerdir; Fâtımîler'i meşrû görmemesine rağmen onlara karşı ne savaşmışlar ne de itaate teşvik etmişlerdir. Güçlü bir devlete karşı koyacak imkânları olmadığı için ulemânın çoğunluğunun bu çekimser tavrı benimsedikleri anlaşılmaktadır. Üçüncü gurup ise Fatımileri kanul eden alimlerdir. Söz konusu tavırdaki âlimlerin Fatımiler'e karşı olan âlimler gibi sayıca az oldukları görülmektedir. Ulemanın bu tavrının çıkar amaçlı mı, yoksa Fâtımîler'e yakın durarak elden geldiği kadar görevinde devam ederek sunniliği korumak amacını güden denge politikası kaynaklı mı olduğunu tespit etmek oldukça zordur.

Her zamanda olduğu gibi IV. (X.) asırda da ilmin ve edebiyatın gelişmesinde idareci ve siyasîlerin teşvikleri çok önemli olmuştur. Şöyle ki; yazılan yeni eserler siyasî makamlara ve idarecilere takdim edilmektedir. Dönemin en kaliteli ilim ve edebiyat erbâbı, ilim ve edebiyatı teşviki ile tanınan Seyfüddevle gibi siyasîlerin etrafında toplanmıştır. Hamdânîler'in Halep kolunun kurucusu olan Seyfüddevle'nin etrafında Mütenebbî, Fârâbî, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Ve'vâ ed-Dımaşkī, Ebû Ali el-Fârisî, İbn Havkal, Küşâcim, İbn Nübâte el-Hatîb gibi düşünür, edip, şair ve âlimlerin var oldukları, bu dönemde Halep'in ilmî açıdan altın çağını yaşadığı ve çok önemli bir kültür merkezi hâline geldiği bilinen bir husustur.

Özellikle Şiî Büveyhîler Irak'ı ellerine geçirdiklerinde Sünnî âlimlerin ihmal edildiği görülmektedir. Şam'da Seyfüddevle el-Hamdânî'nin ise Sünnî alimlere karşı olumsuz hiçbir tavrı söz konusu olmadığı gibi ulemâya ihsanı sadece hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan âlimlere değil, o dönemdeki diğer ulemaya da bir umut kapısı olduğu görülmüştür.

Bu tez kapsamında İslâm kültür ve tarihinde Dımaşk inceleme konusu yapılırken Dımaşk'taki oluşan ilim geleneği, sahâbîler ile temellendirilmiştir. Bu bağlamda; Hz. Ömer tarafından Dımaşk'a vâli olarak atanmayı kabul etmemekle birlikte Dımaşklılar'a dinlerini öğretmek gayesiyle şehre gelen Ebü'd-Derdâ ve zevcesi Ümmü'd-Derdâ gibi sahabîler önemli görevler üstlenmişlerdir. Hz. Ebü'd-Derdâ ve diğer sahâbîlerin, Dımaşk Câmii'nde başlattığı ilim halkalarının IV. (X.) asırda ve daha sonraki dönemlerde devam ettiği bilinmektedir. Dımaşk ilim geleneğinde ensâr sahabîlerin etkisinin daha çok olduğunu tespit etmek mümkündür. Bu durumun iki sebebi olsa gerektir. Birincisi Kureyşli muhâcirlerin sayıca ensârdan daha az olması, ikincisi ise Kureyşliler'in daha çok komutanlık ve idarecilik işleriyle iştiğal etmiş olmalarıdır.

Dımaşk'ta IV. (X.) asır öncesinde nassa bağlı bir ilim anlayışının var olduğu dikkat çekmektedir. Dımaşklılar'ın Evzâî ve daha sonra da Şâfiî fukahâya, taassup derecesine varan bir bağlılıkları söz konusudur. Kimi zaman bağnazlık derecesine varan bu bağlılık sonucu âlimler arasında şiddetli tartışmaların yaşanmış, halk arasında çıkan fitneler ve buna bağlı olarak muhalif mezhep fakîhleri Dımaşk'ı terk etmek zorunda kalmışlardır.

İlmi çalışmaların yapıldığı ve ilim adamların yetiştirildiği eğitim müesseseleri de ilmi hayatın doğru anlaşılması için üzerine eğilmenin gerekli olduğu konulardandır. IV. (X.) yüzyıl Dımaşk'ında eğitim müesseleri ile ilgili olarak burada zikredilecek en önemli husus klasik

dönem eğitim usullerinin hâkim olduğu medreselerin henüz bu dönemde kurulmadığıdır. Küttâblarla başlayan eğitim sürecinin, Dımaşk Emeviyye Câmii başta olmak üzere genel ve özel ilim halkalarında devam ettiği görülmektedir. Küttâblarda, IV. (X.) yüzyıl öncesinde olduğu gibi telkin ve tekrara dayalı bir eğitim metodu uygulandığı, özellikle ezberin eğitimin ilk aşamasında çok önemli yere sahip olduğu dikkat çekmektedir.

IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ta ilimlerin sistemli bir şekilde ele alındığı dikkat çekmektedir. Özellikle ilimler tasnifi konusunda önemli çalışmalar yapılmış ve söz konusu tasnifler de nakli ve akli ayrımına bağlı kalınmıştır. Naklî ilimlere dair en önemli nokta Dımaşk'ta rivâyet merkezli bir ilim geleneğinin var olduğudur. Zira bu durum kırâat, hadîs ve tefsir alanındaki çalışmalardan ve eserlerden çok açık ve net bir şekilde görülmektedir. Rivâyet merkezli ilim geleneğine mensup ulemanın, rivayetleri teyit ettirme konusunda çok titiz davrandıkları görülmüştür.

Rivâyet merkezli ilim geleneğinin etkisiyle Dımaşklılar çocuklarının küçük yaştan itibaren rivâyette âlî isnâd sahibi olmalarını önemsemişler ve bu birikimi elde etmelerini sağlamaya çalışmışlardır. İsnât ve rivayet konusuna verilen önemin neticesinde ilimde şöhret bulmuş aileler ortaya çıkmıştır. Hadis ilminin itibar gördüğü Dımaşk'ta, babadan ve dedelerden torunlara rivayet zincirleri olduğunu, hatta baba-oğul rivayetini konu alan eserler kaleme alındığını görmek mümkündür.

Ulemanın bir alanda değil, birçok alanda yetkin oldukları görülmektedir. Dinî ilimlerle uğraşan pek çok âlimin hadîs, tefsir, kırâat ve Arapça gibi birçok alanda ileri seviyelerde oldukları tespit edilmiştir. Ancak; Dımaşk'ta matematik, geometri, mühendislik, felsefe gibi aklî ilimlerin pek itibar görmediğini de söylemek mümkündür.

Yukarıda mezheplerin yayılmasında siyasi otoritelerin etkili olduğundan bahsedilmişti. Aynı şekilde siyasi otorite ilmi hayat üzerinde de belli noktalarda belirleyici güç olmuştur. Örneğin Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Emevî ailesine mensup olması, Dımaşk'ta oluşmakta olan kıraat ilmi geleneğini etkilemiş ve Hz. Osman'a dayanan İbn Âmir kırâatinin tercih edilme sebebi olmuştur. İbn Âmir kırâati tarîki Dımaşk'ta V. (XI.) asrın sonuna kadar devam etmiş, daha sonra yerini diğer mütevâtir kıraatlere bırakmıştır.

IV. (X.) yüzyılda Dımaşk'ta kırâat ilmine dair teorik eserler kaleme alınırken aynı ölçüde pratik boyutunun da göz ardı edilmediği görülmektedir. Söz konusu asırda özellikle

kıraat ilmindeki rivâyetlere önem verildiği gibi "tecrîd" usulünün de göz ardı edilmediği tespit edilmiştir. Tecrîdin IV. (X.) asırdan sonraki asırlarda ise usul olarak artık kâriler arasında görülmediği gibi, kavram olarak da unutulduğu görülmektedir. Kırâat ilmi alanındaki araştırmacıların bu konuyu ele alması ve ilim dünyasına tekrar kazandırması bu bağlamda ifade edebilceğimiz önemli bir tavsiye olacaktır.

Dımaşk'ta nakli ilimlerden kırâat ve tefsir alanlarında meşhur ve itibar gören pek çok âlim vardır. Şehrin ilim geleneğine uygun rivâyet tefsirlerinin daha fazla itibar gördüğü bir vâkıadır. Aynı şekilde müfessirler arasında da en fazla itibar görenler rivayet usulünde eser kaleme alan İbnü'l-Ahram ve İbn Atiyye gibi müfessirlerdir. Bu müfessirler Kur'ân tefsiriyle ilgili on binlerce riyâyet ve şiir ezberlemişler ve tefsirlerinde söz konusu rivayetlere yer vermişlerdir.

Hadîs alanın temelleri ise şehre gelen sahâbîlerle atılmış, tâbiîn döneminde şehirde bulunan önemli muhaddislerin yanı sıra şehre dışardan gelen İbn Şihâb ez-Zührî (124/742) gibi muhaddisler ile de daha da geliştirilmiştir. Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî (157/774)'nin etkisiyle ise IV. (X.) asra kadar sürecek olan hadîse dayalı fıkıh anlayışına bir tür dönüşüm söz konusu olmuştur. Dımaşk'ta ilmî hayatın hadîs ile bütünleştiği, Dımaşklı âlimlerin ihtisası ne olursa olsun hadîs rivayet ettikleri görülür. Ancak Irak ve Medîne ekolleri ile kıyaslandığında Dımaşk hadîs okulunun diğer alanlarda olduğu gibi zayıf kaldığı söylenebilir.

IV. (X.) asır Dımaşk'ında, sahabîlerden sonra III. (IX.) yüzyıl sonlarına kadar gelen muhaddislerin güvenilir olup olmadıkları hususunda kesin bilgiler elde edilememiş olmakla beraber hadis ile iştigal eden alimlerin IV. (X.) asır boyunca var olduğu görülmüştür. Daha önce olduğu gibi bu asırdaki hadîs âlimlerinin çoğunluğu Şiîlik'e meyli olan muhaddislerin rivayetlerini reddetmiş, aynı şekilde kelam gibi aklî, felsefî ilimler ile uğraşanların rivayetlerine de itibar etmemişlerdir.

IV. (X.) asır fıkıh ilmi açısından önemli değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Zira bu asırda fıkıh Dımaşk'ta oldukça itibar kazanmış, hadîs ilminden ayrışıp müstakil bir ilim, hatta islâmî ilimler arasında en önemlisi hâline gelmiştir. Ayrıca yine bu dönemde fıkhî mezhep tercihlerinde değişiklikler yaşanmış, Şâfiî mezhebi zamanla Evzâî mezhebine galip gelmiştir.

Hanefî mezhebinin Dımaşk'ta tanınmasında Irak'tan gelen Hanefî kadılar ve fakihlerin önemli rolü olmuştur. Bu fakihler temel Hanefî kitaplarını okutmuş, İmam Şâfiî'ye reddiyeler

yazmışlardır. Ancak bu gayretler, halkın Hanefîleşmesinde etkin bir rol oynayamamıştır. Bununla beraber Hanefîlik Dımaşk'ta etkin olmasa da yer bulmuş ve Hanefiliğin söz konusu varlık alanını yakalamasında Fâtımîler'in de önemli katkıları olmuştur. Dımaşk'taki Mâlikî ve Hanbelî fakîhlerin ise genellikle kadılık gibi görevlerle Dımaşk'a dışarıdan gelen kişiler oldukları görülmektedir.

IV. (X.) asır, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî (324/935-36), Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (333/944) ve Cübbâî el-Mu'tezilî (303/916) gibi birçok i'tikādî mezhep kurucusunun yaşadığı bir asırdır. Fâtımî Devleti'nin, Şiîlik'in bâtınî fırkalarından İsmâiliyye mezhebini resmî mezhep olarak benimsedikten sonra, IV. (X.) asrın sonlarına doğru Dımaşk'ta hâkimiyet kurması, şehirde itikadi mezhepler açısından önemli değişikliklere sebep olmuştur.

Eş'arîlik Dımaşk'ta IV. (X.) asırda Şâfiîlik ile paralel bir şekilde yaygınlaşmış, söz konusu asrın sonunda Şâfiîlik Dımaşk'ta hâkimiyetini devam ettirirken, Fâtımîler'in hakimiyeti ve Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi muhaliflerin de etkisiyle olsa gerek, Eş'arîlik aynı hâkimiyeti kuramamıştır. Ancak Selçuklular'ın gelişi ve Şâfiîlik'in resmiyet kazanmasıyla VI. (XII.) asırda durum değişmeye başlamıştır. İbn Asâkir'in Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin eserlerini okumadan sağlam bir Şâfiî ve Ehl-i sünnet olunamayacağı şeklindeki sözleri bu durumu ispatlar niteliktedir.

IV. (X.) asırda yıllarca Dımaşk hükümdarı olan İhşîdî devleti kurucusu Muhammed İbn Tuğç'un Cübbâî Mu'tezilî olduğu ve Fâtımîler'in Dımaşk'a Mu'tezile'ye meyilli bazı kadılar atadıkları ve Seyfüddevle'nin meclisinde Mu'tezilî fikirlere dair tartışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan Dımaşk muhaddisi diyebileceğimiz Temmâm er-Râzî'nin Mu'tezilîlik'e reddiye yazdığı bilinmektedir. Ancak bütün bu çabalara rağmen Mu'tezile mezhebi Dımaşk'ta açıktan kabul gören bir mezhep olmamıştır. Ayrıca Dımaşk'ın i'tikâdî mezhep tarihinde Kaderiyye olarak anılmış olmakla beraber IV. (X.) asırda etkin bir mezhep olmadığı görülmektedir.

IV. (X.) asır Dımaşk sûfîlerinin nefis terbiyesi amacıyla seyahat ettiklerine, dağlarda mağaralarda zor riyâzetlerle günler, hatta seneler geçirdiklerine dâir bilgiler bulunmaktadır. Bu sûfîlerin arasında sünnete ve şerîata bütün yönleriyle sarılan birçok âlim bulunmaktadır. Ruhun ince meseleleri ve makamlarından bahsetmenin Dımaşk tasavvuf erbâbı arasında mûtat bir mesele olduğu görülmüştür.

IV. (X.) asırda Dımaşk'ında tarih yazımıyla ilgili farklı metedolojiler geliştirilmiş, yine coğrafya yazıcılığına dair de farklı usuller ortaya konulmuştur. Yine Arapça ve şiire verilen özel önemin sayesinde söz konusu alanlar Dımaşk'ta oldukça gelişmiştir. Lafzî karakter bakımından edebiyatçılar, tasvîr ve teşbihler yönünden zengin ifadelere eserlerinde yer vermişler, şekilde seci ve tazmîn gibi belâgat özelliklerini yaygın şekilde kullanmışlardır. Edebiyatın ve şâirlerin, toplum üzerinde etkin bir rolü olduğu görülmüş, halk üzerindeki nüfuzunu artırmak isteyen siyasetçilerin, meşhur edebiyatçı ve şairlere önem verip kendi taraflarına çekmek istedikleri tespit edilmiştir. IV. (X.) asır edebiyatında farklı edebî usullerin yaygınlık kazandığı görülmektedir.

IV. (X.) asırda edebiyatçılar ve şairler arasında çekişmelerin en çok iktidar sahibi idarecilerin çevresinde yaşandığı görülmektedir. Toplumun kültürlü kesimi, idarecilerin meclisinde makam sahibi olmaya vesile olacağı ümidiyle, edebiyat aracılığıyla birbirlerine karşı saygısız sözler sarf etmekten geri durmamışlardır.

Dımaşk'a hâkim olan rivâyetçi görüşün etkisiyle felsefenin bu şehirde yaygın bir ilim olmadığı tespit edilmiştir. Hatta öyle ki; söz konusu dönemde Dımaşk'ta yaşamış herhangi bir filozofla karşılaşılmamıştır. IV. (X.) asırda Dımaşk'ta hayatının son yıllarını geçirmiş olan Fârâbî bu anlamda tek isimdir. Dımaşk tarihine dair elimizdeki en önemli kaynaklardan olan İbn Asâkir'in *Târîh*'inde Fârâbî'ye değinilmemesinin sebebi, tarihçilere göre, İbn Asakir'in Fârâbî'yi görüşlerinden dolayı "habîs" pis olarak nitelendirmesidir.

Sonuç olarak, IV. (X.) asır Dımaşk'ı siyasi çalkantılar, savaş ve ekonomik zorluklar içerisinde hem halk bazında hem de ulema bazında farklı tavırların ortaya konulmasına zemin hazırlamıştır. Bu anlamda dönemin sosyolojik, psikolojik yönlerden ya da tarihi metotlarla yeniden okunmasına ciddi ihtiyaç vardır. Zira söz konusu asır Dımaşk'ı çalışmalara yeterince konu olamamış ve gereken önemi görememiştir. Çalışmamızın bu vesileyle alandaki ihtiyaçlara dikkat çekeceğini ümit ediyoruz.

EKLER

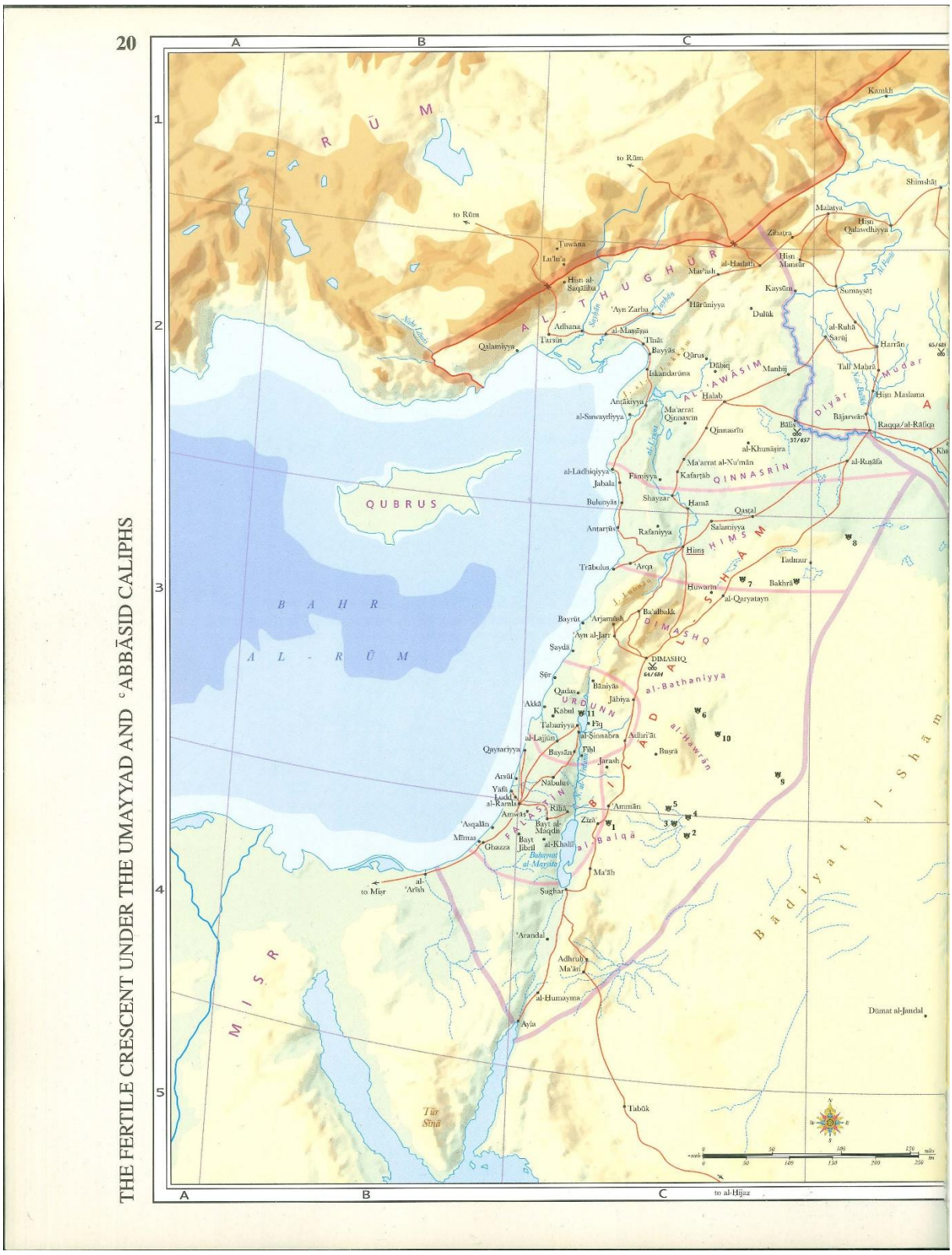

Hugh Kennedy, *An historical atlas of Islam*, Brill, Leiden.Boston.Kölen, 2002, s.20.

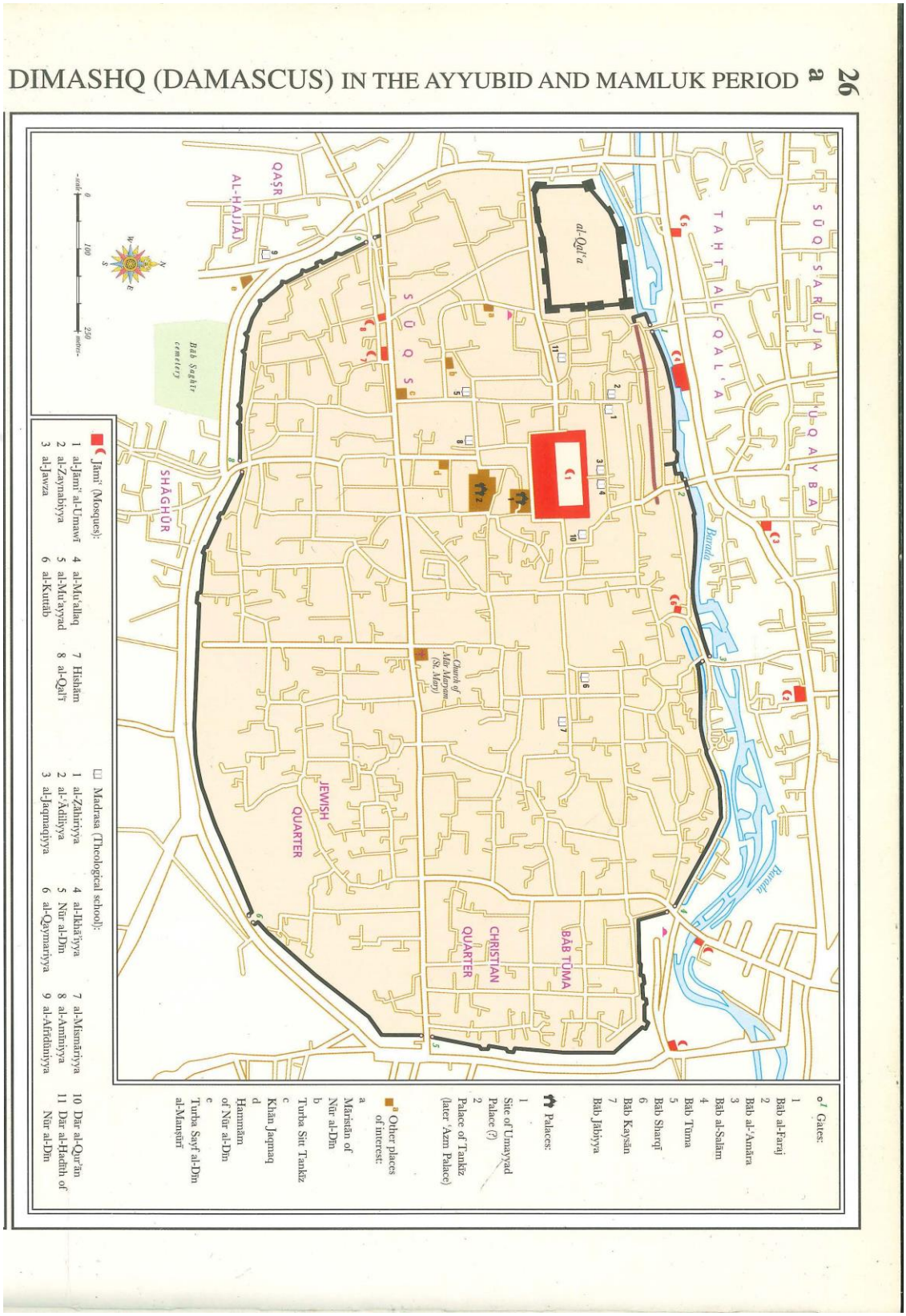

Hugh Kennedy, *An historical atlas of Islam*, s.26.

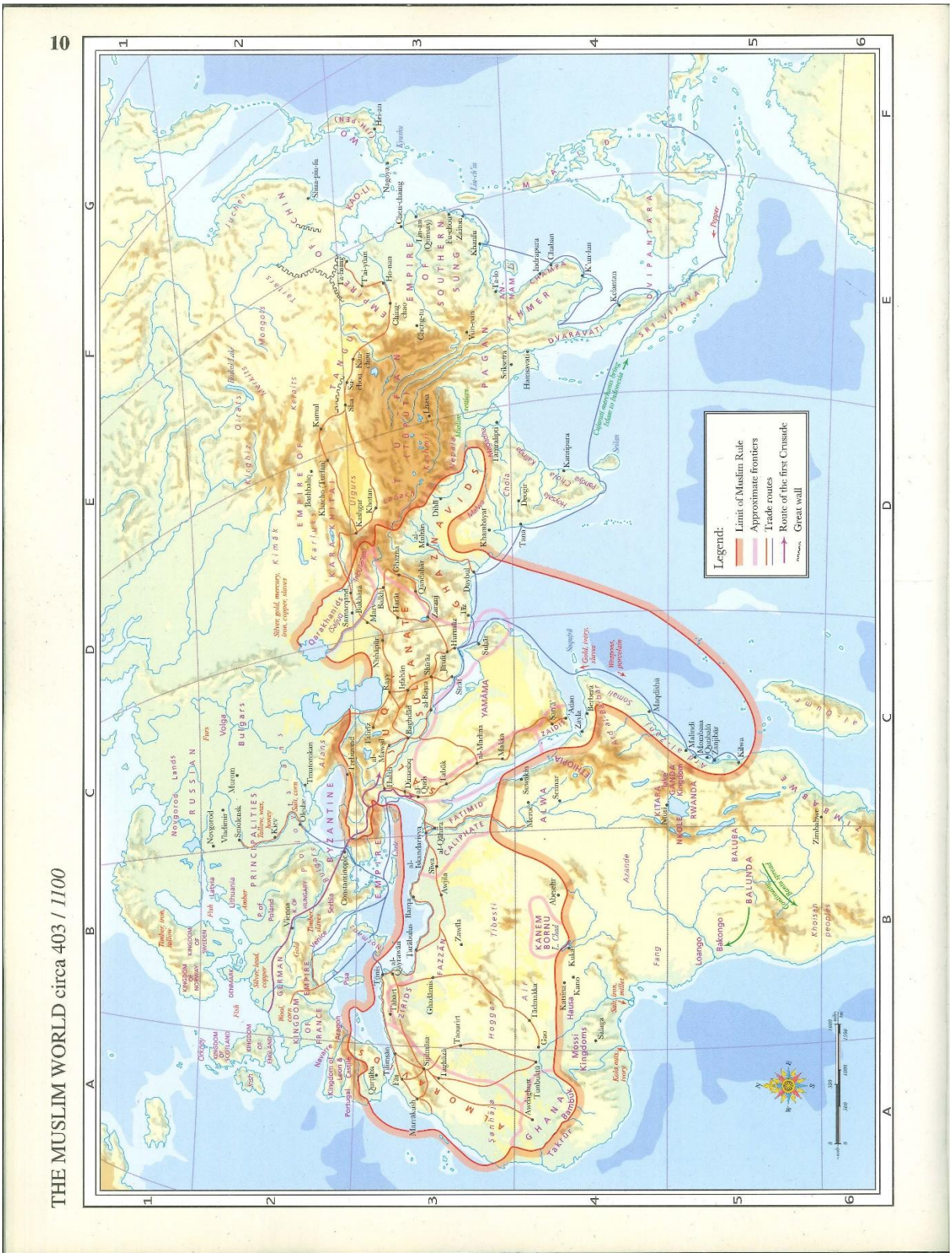

Hugh Kennedy, *An historical atlas of Islam*, s.10.

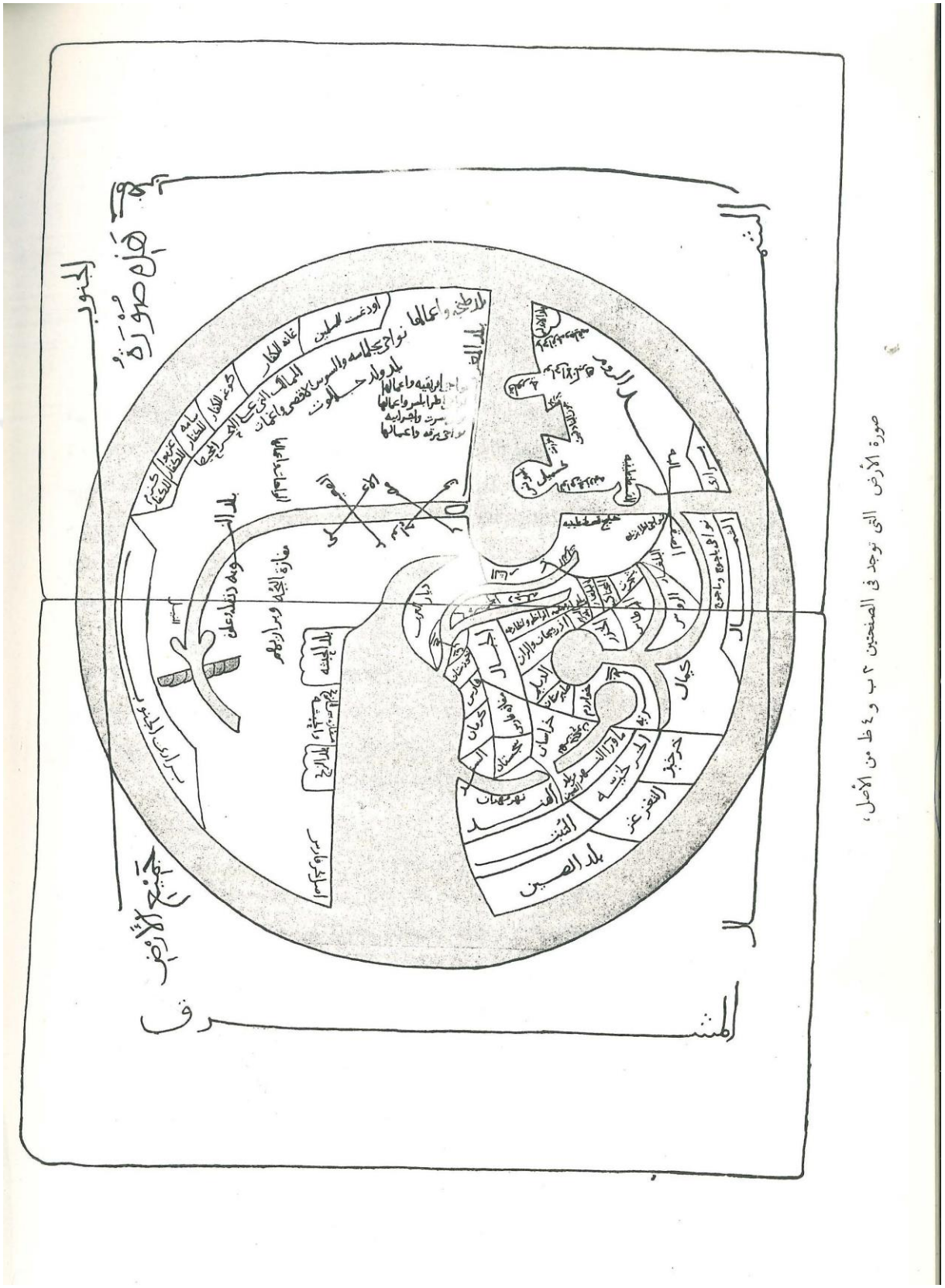

صورة الأرض التي توجد في الصفحتين ٣ ب و ٤ ظ من الأصل.

İbn Havkal (ö.367/977), *Suretü'l-erz*.

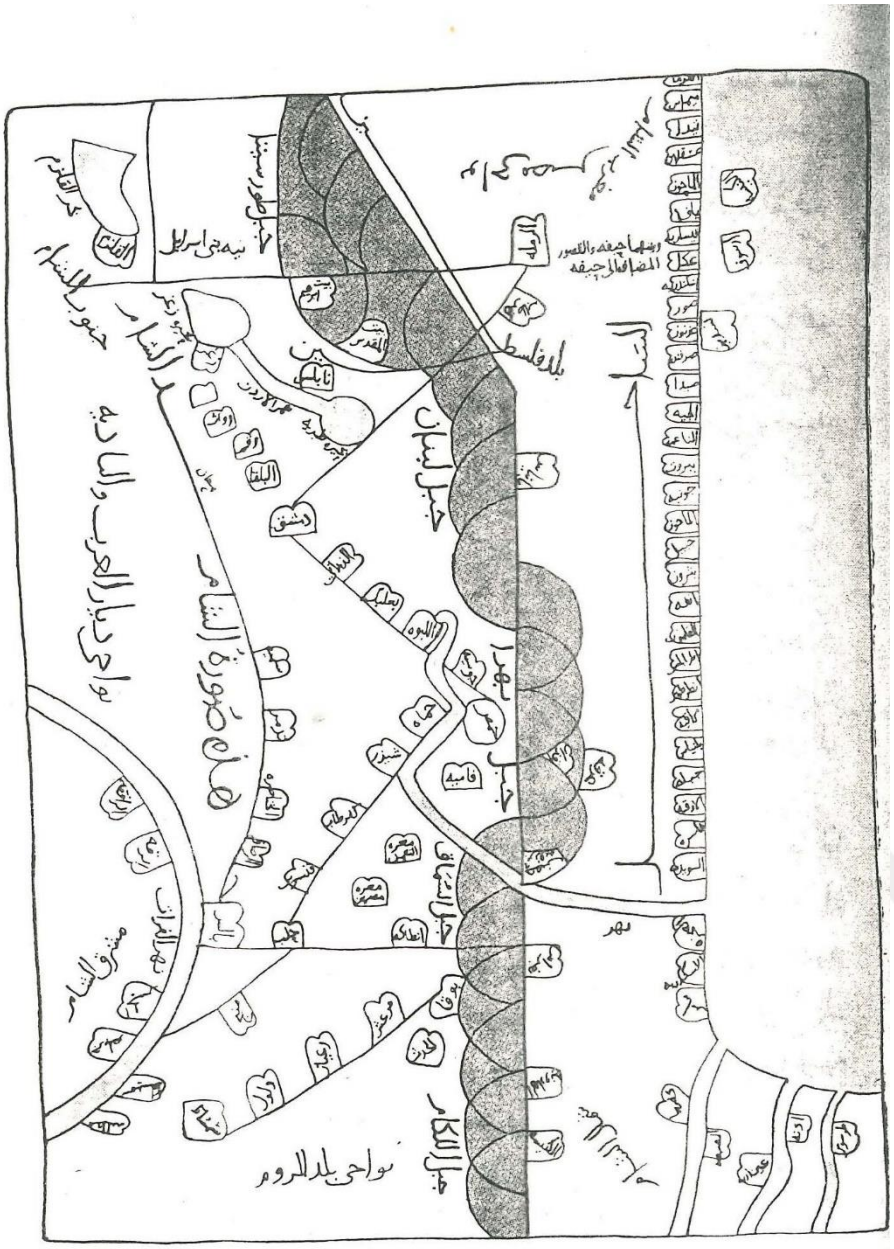

صورة الشأم التى فى الصفحة ٤٩ب من الأصل،

İbn Havkal, *Suretü'l-erz*.

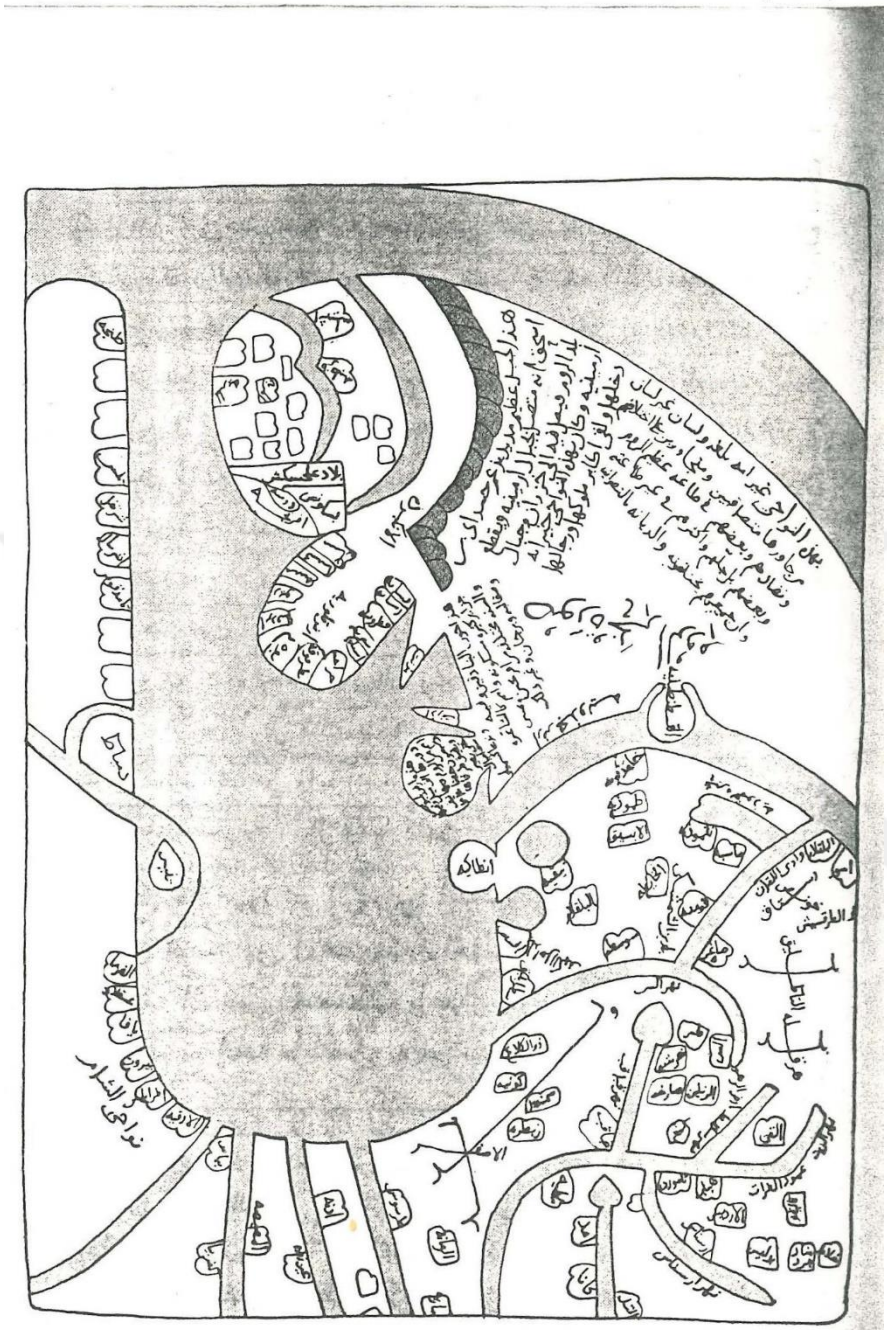

صورة بحر الروم التى فى الصفحة ٥٧ ب من الأصل،

İbn Havkal (ö.367/977), *Suretü'l-erz*.

BİBLİYOGRAFYA

ABDÜDDÂİM, Abdullâh, *et-Terbiyetü abre't-târîh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1981.

ABDÜLÂL, Hasan, *et-Terbiyetü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbi' el-hicrî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1978.

ABDÜLHÂDÎ, Hamîtû, *Kırâatü'l-İmâm Nâfi' ınde'l-mağâribe*, I-IV, Vezâretü's-Sekâfe, Fas 1989.

ABDÜLMECÎD, İbrâhim Bâcis, "Tefsîru't-Taberânî em tefsîru'l-Gaznevî", *Mecelletü Âlemi'l-Mahtûtât ve'n-Nevâdir*, Kahire 1418.

AHMED, Kerem Hilmî Ferhad, *et-Türâsü'l-ilmî li'l-hadârati'l-İslâmiyye fi'ş-Şâm ve'l-Irâk hilâle'l-karni'r-râbi' ve'l-hicrî*, Mektebetü Zehrâi'ş-Şark, Kahire 2004.

AHMED TEYMUR PAŞA, Ahmed b. İsmâil b. Muhammed Kâşif, *Nazratün târîhiyye fî husûli'l-mezâhibi'l-fıkhıyyeti'l-erbaa el-Hanefî-el-Mâlikî-eş-Şâfiî-el-Hanbelî ve'ntişâruhâ ınde cumhûri'l-müslimîn*, takdim Muhammed Ebû Zehre, Dâru'l-Beyarık, Beyrut 1995/1416.

AĞIRAKÇA, Ahmet, "İhşîdîler", *DİA*, XXI, 551-553, İstanbul 2000.

AKBAŞ, Mehmet, *Sahabenin İslam tebliği: (Suriye Bölgesi)*, Nida Yayıncılık, İstanbul 2009,

AKYÜZ, Ali, "Abdürrezzâk es-San'ânî", *DİA*, I, 298-299, İstanbul 1988.

ALTIKULAÇ, Tayyar, "Kâlûn", *DİA*, XXIV, 268-269, İstanbul 2001.

_____, "İbn Âmir", *DİA*, XIX, 308-310, İstanbul 1999.

AMAYRE, Hâlid, *el-Hareketü'l-ilmiyye fî bilâdiş-Şâm*, Vezâretü's-sekâfe, Amman 2008.

APAYDIN, H. Yunus, "Zâhiriyye", *DİA*, XLIV, 93-95, İstanbul 2013.

ARSLANTAŞ, Nuh *İslam toplumunda Yahudiler: Abbasi ve Fatimi dönemi Yahudilerinde hukuki, dini ve sosyal hayat*, İz Yayıncılık, İstanbul 2008.

_____ Emevîler Dönemi Yahudiler, Gökkubbe, İstanbul 2005.

ATRAŞ, Mahmûd Ahmed Saîd, *Târîhu'l-kırâat ve'l-kurrâ ve cühûdühüm fi'l-kırâe ve't-te'lîf fi'l-kırâat ve ulûmihâ münzü'l-ahdi'n-nebevî ve hatte'l-yevm*, Dâru'l-Îmân, İskenderiye 2008.

ATVÂN, Hüseyn, *el-Kırâatü'l-Kur'âniyye fî bilâdi'ş-Şâm*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1983.

AVCI, Casim "Mes'ûdî", *DİA*, XXIX, 353-355, İstanbul 2004.

AYCAN, İrfan, "Yezîd b. Ebû Süfyân" *DİA*, XLIII, 520, İstanbul 2013.

_____, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, XXX, 332-334, İstanbul 2013.

AYDIN, Nevzat, "H. II. Asırdaki "Sünnetin Neliği" Sorunu Bağlamında İmâm Evzâî'nin Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, cilt: IX, sayı: 1, ss. 253-286.

AYDINLI, Abdullah, "Semâ", *DİA*, XXXVI, 457-458, İstanbul 2009.

AYDINLI, Osman, *Ümmetin Emini Ebû Ubeyde Radıyallâhu anh*, Erkam Yayınları, İstanbul 1997.

EL-BAĞDÂDÎ, Abdülkâdir b. Ömer, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü'l-lübâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Hârûn, I-XI, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1997.

EL-BAĞDÂDÎ, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs İbn Mücâhid, *es-Seb'a fi'l-kırâât*, thk. Şevkî Dayf, Dâru'l-Maârif, Mısır 1400.

EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd ev medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XVII, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2002.

BÂKILLÂNÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed, *İ'câzü'l-Kur'ân*, Dâru'l-Maârif, Kahire 1997.

BAKTIR, Mustafa, "Suffe", *DİA*, XXXVII, 469-470, İstanbul 2009.

BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Fütûhu'l-büldân*, Dâru'l-Hilâl, Beyrut 1988.

BENÎ SELÂME, Cemîl, *Dımaşk fi'l-asri'l-Abbâsî*, Ürdün Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Amman 2003.

BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakātü'l-Müfessirîn*, sadeleştiren Abdülaziz Hatip, Semerkand Yayınları, İstanbul 2014.

BİRIŞIK, Abdülhamit, "Kırâat", *DİA*, XXV, 426, İstanbul 2002.

BİRIŞIK, Abdülhamit, "Tefsir", *DİA*, XL, 285.

BOZKURT, Nebi, "Kıyafet" *DİA*, XXV, 508-510, İstanbul 2002.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil Ebû Abdullâh, *el-Câmiu'l-müsnedi's-sahîh*, Dâru Tevki'n-Necât, Beyrut 1422.

BUZPINAR, Tufan, "Suriye", *DİA*, XXXVII, 550-555, İstanbul 2009.

CÂHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî, *el-Beyân ve't-tebyîn*, I-IV, Dâru'l-Hilâl, Beyrut 1423.

CERRAHOĞLU, İsmâil, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınevi, Ankara 1996.

CHAMBERLAIN, Michael Milton, *Knowledge and its uses in medieval Damascus*, University of California at Berkeley, UMI 1992.

_____, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik; Şam,* trc. Büşra Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

CÜBÛRÎ, Abdullâh Muhammed, *el-İmâmü'l-Evzâî hayâtuhû ve ârâühû ve asruh*, Dâru'r-Risâle, Bağdat 1980.

CÜBÛRÎ, Sermed, *et-Terbiyetü ve't-ta'lîm fi'l-karneyn es-sâlis ve'r-râbi' min hilâli te'rîhi İbn Asâkir*, Diyâle Üniversitesi SBE Eğitim Bölümü, Yüksek Lisans Tezi.

EL-CÜRCÂNÎ, Hamza b. Yûsuf, *Târîhu Cürcân*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1987.

ÇELEBİ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, trc. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul 1976.

ÇELEBİ / ŞELEBÎ, Ahmed, *Târîhu't-terbiyeti'l-İslâmiyye*, 2. Baskı, Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye, Kahire 1960.

ÇELEBİ, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, XXXI, 391-401, İstanbul 2006.

KÂTİB ÇELEBİ, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad 1941.

ÇETİNER, Bedrettin, "İbn Atıyye ed-Dımaşki", *DİA*, XIX, 338, İstanbul 1999.

ÇUBUKÇU, Asri, "Muhammed b. Tuğç", *DİA*, XXX, 584-585, İstanbul 2005.

ED-DÂVÛDÎ, Muhammed b. Ali Şemsüddin, *Tabakātü'l-Müfessirîn*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

DAYF, Şevkî, *Asru'd-düvel ve'l-imârât: eş-Şâm*, Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y.

DERMAN, M. Uğur "Hattât", *DİA*, XVI, 493-499, İstanbul 1997.

DEMİRCİ, Kürşat, "Hulûl", *DİA*, XVIII, 340-341, İstanbul 1998.

ED-DIMAŞKĪ, Alâüddin Ali b. Abdullâh el-Bahâî el-Guruli, *Metâliu'l-büdûr fî menâzili's-sürûr*, Matbaatü İdâreti'l-Vatan, Mısır 1299.

ED-DIMAŞKÎ, Ebü'l-Fazl Müslim b. Ali, *el-Furûku'l-fıkhiyye*, thk. Muhammed Ebü'l-Ecfân, Dâru'l-Hikme, Libya 2007.

DÖNDÜREN, Hamdi, "Makdisî, Nasr b. İbrâhim", *DİA*, XXVI, 434-435, İstanbul 2003.

DURANT, Will, *Kıssatü'l-hadâre*, trc. Muhammed Bedrân, Beyrut, t.y.

EBÛ ZEHRE, Muhammed, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-akâid ve târîhi'l-mezhebi'l-fıkhiyye*, I-II, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, t.y.

EBÛ ZEHV, Muhammed, *el-Hadîs ve'l-muhaddisûn*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1378.

EBÛ ZÜR'A, Abdurrahmân b. Amr b. Abdullâh en-Nasrî ed-Dımaşkî, *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşkî*, thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

EBYAZ, Meleke, *et-Terbiye ve's-sekâfetü'l-İslâmiyye fi'ş-Şâm ve'l-Cezîre: Hilâlü'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ el-hicrî: bi'l-üstâz ilâ mahtut târîhi medîneti Dımaşk li'bni Asâkir (499-571/1105-1176)*, Dâru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut 1980.

EDİRNEVÎ, Ahmed b. Muhammed, *Tabakātü'l-müfessirîn*, thk. Süleymân b. Sâlih, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Suudi Arabistan 1997.

ERKOÇOĞLU, Fatih, "Recâ b. Hayve el-Kindî (Hayatı ve Faaliyetleri)", *C.Ü. İlâhiyat Dergisi*, XI/2-2007, ss. 365-403.

ERUL, Bünyamin, "Tedlîs", *DİA*, XL, 262-264, İstanbul 2011.

eş-ŞEÂR, Mervân, *el-Evzâî İmâmü's-Selef*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1992.

FÂRÂBÎ, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî, *İhsâü'l-ulûm*, nşr. Ali Bû Mülhim, Dâru'l-Hilâl, Beyrut 1996.

FAYDA, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 314-3128, İstanbul 2010.

FAYSAL, Abdullâh, "Dımaşk fi't-târîh M.Ö. 3333-333", *en-Nedvetü'd-devliyye: Dımaşk fi't-târîh, Câmiatü Dımaşk*, ss. 43-61, Dımaşk 2006.

FERRÛH, Ömer, *Târîhü'l-edebi'l-Arabî*, I-VI, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1968.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2011.

GAZZÂLÎ, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1983.

GOLDZİHER, Ignaz, "Education Muslim", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, T. & T. Clark, Edinburgh 1937.

GÜNDÜZ, Şinasi, "Sâbiîlik", *DİA*, XXXV, 341-344, İstanbul 2008.

GÜNER, Ahmet, "Mutî'-Lillâh", *DİA*, XXXI, 401-402, İstanbul 2006.

GÖRMEZ, Mehmet, "Taberânî", *DİA*, XXXIX, 310-312, İstanbul 2010.

_____, "Ulûmü'l-Hadîs", *DİA*, XLI, 130-132, İstanbul 2012.

el-GÛRÎ Seyyid Abdülmâcid, "Medresetü'l-hadîs fî bilâdiş-Şâm fi'l-karneyn el-evvel ve's-sânî", *el-Hadîs: Mecelletün İlmiyye muhakkeme nısf seneviyye*, sayı: 7, s. 100.

el-HÂFIZ, M. Mutî', *Mevsûatü'l-büyûtâti'l-ilmiyye bi-dımaşk*, I-II, Dâru'l-Fikr, Dımaşk 2014.

el-HÂKİM, Muhammed b. Abdullâh b. Muhammed b. Hamdeveyh en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-sahîhayn*, thk. Mustafa Atâ, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

el-HAMEVÎ, Şehâbüddin Ebû Abdullâh Yâkût İbn Abdullâh er-Rûmî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

_____, *İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb (Mu'cemü'l-üdebâ)*, I-XVIII, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

el-HAVLÂNÎ, Ebû Ali Abdülcebbâr b. Abdullâh b. Muhammed, *Târîhu Dâriyyâ*, nşr. Saîd Efgânî, Matbûatü'l-Mecmai'l-İlmi'l-Arabî, Dımaşk 1950.

el-HAYR, Saffûh, *Coğrafiyetü Medîneti Dımaşk*, el-Mevsû'a el-Arabiyye, Dımaşk 2008.

HISNÎ, Muhammed Edîb Âlü Takıyyüddin, *Kitâbü Müntehabâtü't-tevârîh li-Dımaşk*, I-II, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut 1979.

HİBETULLÂH b. Ahmed b. Muhammed b. Hibetullâh ed-Dımaşkī, *Zeylü zeyli târîhi mevli'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh b. Ahmed, Dâru'l-Âsıme, Riyad 1409.

HUREYSÂT, Muhammed Abdülkadir "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", DİA, XV, 292-293, İstanbul 1997.

el-ÎBİŞ, Ahmed, *Dımaşk fî mir'âti rihlâti'l-kurûni'l-vustâ*, el-Mecmau's-Sekafî, Abudabi 2009.

İBN ADÎ, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed, I-VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kāsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Dımaşk,* I-LXXXII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1995.

_____, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fîmâ nüsibe ile'l-imâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1979.

İBN CA'D, Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî, *Müsnedü İbni Ca'd*, I-II, Müessesetü Nâdir, Beyrut 1990.

İBN CÜBEYR, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî, *er-Rihle*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

_____, *el-Câmiu'l-Ümevî bi-Dımaşk,* thk. Muhammed Mutî' Hâfız, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1985.

İBN EBÎ USAYBİA, Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe (ö.668/1270), *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakāti'l-atibbâ*, thk. Âmir en-Neccâr, Dârül-Maarif, Kâhire 1996.

İBN EBÛ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut 1952, cilt: I, sayı: 1.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm müsneden an Resûlillâh ve's-sahâbe ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, I-X, Mektebetü'n-Nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke 1997/1417.

İBN EBÛ YA'LÂ, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. Muhammed b. Hüseyn el-Bağdâdî el-Hanbelî, *Tabakātü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hamîd el-Fıkî, I-II, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.

İBN HACER, Ebü'l-Fazl Şehâbüddin Ahmed el-Askalânî, *Ref'ü'l-isr an kudâti Mısr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1998.

_____, *Lisânü'l-mîzân*, I-VII, Dâiratü'l-Maârifi'n-Nizâmiyye, Müessesetü'l-Âlemî, Beyrut 1971.

_____, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker fî mustalahi'l-ehli'l-eser*, thk. Abdullâh b. Dayfullâh er-Rahîlî, Matbaatü Sefîr, Riyad 1422.

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed, *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, I-VII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2000.

İBN HALLİKÂN, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebû Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1994.

İBN HANBEL, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed,* thk. Şuayb Arnaût, I-XXX, Müssesetü'r-Risâle, Beyrut 2001.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *Sûretü'l-arz*, I-II, Leiden 1938 (Dâru Sâdır Ofset baskı).

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed et-Temîmî, *Meşâhiru ulemâi'l-emsâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhim, Dâru'l-Vefâ el-Mansûra, Mısır 1991.

_____, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I-II, Matbaatü Meclisi Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmânî, Beyrut 1952.

İBN HURDÂZBİH, Ebü'l-Kāsım Ubeydullâh b. Abdullâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Dâru Sâdır (Leiden 1889 baskısı ofseti), Beyrut.

İBN KĀDÎ ŞÜHBE, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımaşkî, *Tabakātü'ş-Şâfiıyye (Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyye)*, thk. el-Hâfız Abdülalîm Han, Âlemü'l-Kütüb, I-IV, Beyrut 1407/1986.

İBN KALÂNİSÎ, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed b. Ali ed-Dımaşkî, *Zeylü Târîhi Dımaşk*, thk. Ârif Ahmed Abdülganî, Dâru Sa'düddin, Dımaşk 2013.

_____, *Târîhu Dımaşk,* thk. Süheyl Zekkâr, Dâru Hassan, Dımaşk 1983.

İBN KAYYİM, Ebû Abdullâh Şemsüddin Muhammed b. Ebû Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Cevziyye, *Ahkâmü'z-zimme*, thk. Yûsuf el-Bekrî, I-III, Dâru'r-Ramadî, Demmam 1997.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut 1981.

_____, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiıyyîn*, I-II, Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, Kahire 1993.

İBN KUTEYBE, ed-Dîneverî, *Uyûnü'l-ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükrim b. Ali, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut 1414.

_____, *Muhtasaru Târîhi Dımaşk li'bni Asâkir*, I-XXVIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1984.

İBN SA'D, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zührî, *et-Tabakātü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbâs, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.

İBN SİNÂN, Sâbit, *Ahbâru'l-Karâmita fî el-Ahsâ, eş-Şâm, el-Irâk, el-Yemen*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru Hassan, Dımaşk 1982.

İBN TAGRÎBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddin Yûsuf b. Tagrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1935.

İBN TOLUN, Şemsüddin, *Kudâtu Dımaşk: Es-sağru'l-bessâm fî zikri men vülliye kadâe'ş-Şâm*, thk. Selâhaddin Müneccid, el-Mecmau'l-İlmiyyi'l-Arabî, Dımaşk 1956.

İBN YÛNUS, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdüla'lâ Sadefî, *Târîhu İbn Yûnus es-Sadefî*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

İBN ZEBR, Abdullâh b. Ahmed b. Rebîa b. Süleymân b. Hâlid ibn Abdurrahmân b. Zebr, *Târîhu mevlidi'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh b. Ahmed el-Hamed, I-II, Dâru'l-Âsıme, Riyad 1410.

İBNÜ'L-ADÎM, Ömer b. Ahmed İbn Hibetullâh el-Akîlî Kemâlüddin, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-XII, Dâru'l-Fikr, Dımaşk, t.y.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed Bağdâdî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-VIII, Beyrut 1992.

_____, *Sıfatü's-safve*, thk. Ahmed b. Ali, I-III, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2000.

İBNÜ'L-CEZERÎ, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed ed-Dımaşkî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba', I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.

_____, Ebü'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakāti'l-kurrâ*, I-II, Mektebetü İbn Teymiyye, y.y.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen Ali İbn Ebü'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b Abdülkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî İzzüddin, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Tedmurî, I-XII, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1997.

İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâlüddin Muhammed b. Abdülvâhid b. Abdülhamîd, *Fethu'l-kadîr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, t.y.

İBNÜ'L-İMÂD, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût, I-X, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 1986.

İBNÜ'L-MÜLAKKIN, Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali b. Ahmed, *Tabakātü'l-evliyâ*, thk. Nûreddin Şüreybe, Mektebetü'l-Hâncî, Kahire 1994.

İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1978.

_____, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Eymen Fuad Seyyid, I- III, al-Furqan Islamic Heritage Foundation, London 2009.

İBNÜ'S-SALÂH, Osman b. Abdurrahmân, *Tabakātü'l-fukahâi''ş-Şâfiıyye*, thk. Muhyiddin Ali Necîb, I-II, Dâru'l-Beşâir, Beyrut 1992.

İBNÜ'S-SÜBKÎ, Tâcüddin, *Tabakātü'ş-Şâfiıyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Tanahî ve Abdülfettâh el-Hulv, I-X, Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1964.

ÎSÂ, Ahmed, *Târîhu'l-bîmâristânât fi'l-İslâm*, Dâru'r-Ra'di'l-Arabî, Beyrut 1981.

İSÂM, Hazâime-Yûsuf Benî Yâsîn, *Selâsetü resâil fî fezâili Muâviye*, Müssesetü Hamâda, İrbid 2000.

EL-İSFAHÂNÎ, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullâh, *Târîhu İsbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

EL-İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyn b. Muhammed, *Diyârât*, b.y., t.y.

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî el-İstahrî, e*l-Mesâlik ve'l-memâlik veya Mesalikü'l-memâlik* (Leiden), Dâru Sâdır, Beyrut 2004.

KĀDÎ İYÂZ, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsûbî, *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi'l-Mâlik,* thk. Muhammed b. Şerife, I-III, Vezâretü'l-Evkâf ve'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, Rabat 1982.

EL-KĀBİSÎ, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Halef el-Maârifî el-Kayravânî, *er-Risâletü'l-mufassala li-ahvâli'l-müteallimîn ve ahkâmi'l-muallimîn ve'l-müteallimîn*, nşr. Ahmed Hâlid, eş-Şerîketü't-Tûnisiyye, Tunus 1986.

KANDEMİR, M. Yaşar, "Cüz", *DİA*, VIII, 147, İstanbul 1993.

_____, "Ebû Müshir", *DİA*, X, 195, İstanbul 1994.

_____, "Hadis", *DİA*, XV, 27-64, İstanbul 1997.

_____, "Kütüb-i Sitte", *DİA*, XXVII, 6-8, İstanbul 2003.

KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, "İbnü'n-Nedîm", *DİA*, XXI, 171-173, İstanbul 2000.

EL-KATTÂN, Mennâ', *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*, Mektebetü Vehbe, Kahire 2001.

KAYA, Eyyüp Said, "Mekhûl b. Ebû Müslim", *DİA*, XXVIII, 552-553, İstanbul 2003.

KAYA, Mahmut, "Fârâbî", *DİA*, XII, 145-162, İstanbul 1995.

KAZICI, Ziya- Halis Ayhan, "Tâlim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 515-523, İstanbul 2010.

KEHHÂLE, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Mektebetü'l-Müsennâ, Beyrut 1957.

KEN'ÂN, Âsım, "Abdullâh b. Ahmed el-Fergânî", *Diyâlâ Dergisi*, sayı 23.

KENNEDY, Hugh, *An historical atlas of Islam*, Brill, Leiden.Boston.Kölen, 2002.

EL-KETTÂNÎ, Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkī, *Zeylü târîhi mevlid'l-ulemâ ve vefeyâtihim*, thk. Abdullâh b. Ahmed, Dâru'l-Âsıme, Riyad 1409.

EL-KETTÂNÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ca'fer b. İdrîs el-Hasenî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe,* thk. Muhammed el-Muntasır, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 2000.

KIRBIYIK, Kasım, "Ebû Hâzim el-Kādî", *DİA*, X, 158, İstanbul 1994.

KOCA, Ferhat, "Mezhep", *DİA*, XXIX, 537-542, İstanbul 2004.

KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1997.

KÖKSAL, M. Asım, "Dârülerkam", *DİA*, VIII, 520-521, İstanbul 1993.

KURT, Hasan, "II. Mervân", *DİA*, XXIX, 227-229, İstanbul 2004.

EL-KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr Ebû Abdullâh, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, I-XIX, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1964.

KUTLU, Sönmez, "Kerrâmiyye", *DİA*, XXV, 294-296, İstanbul 2002.

KUTLUER, İlhan, "Muhammed b. Abdullâh el-Hârizmî", *DİA*, XVI, 222-224, İstanbul 1997.

KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*, XXV, 49-52, İstanbul 2002.

_____, "Muhammed b. Yûsuf el-Kindî", *DİA*, XXVI, 41-42, İstanbul 2002.

KÜRD ALİ, Muhammed, *Hıtatü'ş-Şâm*, I-II, Mektebetü'n-Nuri, Dımaşk 1983.

LANDAU, Jacob M., "Küttâb", *DİA*, XXVII, 3-4, İstanbul 2003.

MAHMÛD Ahmed, "İsmü Dımaşk fi't-târîh", *en-Nedvetü'd-devliyye: Dımaşk fi't-târîh, Câmiatü Dımaşk,* ss. 25-43, Dımaşk 2006.

MEHÂSİNE, Muhammed, *Târîhu Dımaşk hilâli'l-hükmi'l-Fâtımî,* el-Evâil, Dımaşk 2001.

EL-MAKDİSÎ, Ali b. el-Mufaddal, *Ahsenü't-tekāsîm fî ma'rifeti'l-ekālîm*, Leiden 1991.

MAKDİSİ, George, *The Rise of colleges: institutions of learning in Islam and the West*, Edinburgh University, Edinburgh 1981.

MAKRÎZÎ, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir, *İttiâzü'l-hunefâ bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîne'l-hulefâ*, thk. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, I-III, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, Kahire 1996.

_____, *Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-i'tibâr fî zikri'l-hıtat ve'l-âsâr*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418.

MÂLİK B. ENES, Ebû Abdullâh el-Medenî, *el-Muvatta*, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985,

EL-MANSÛRÎ, Ebü't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Ali, *er-Ravzü'l-bâsim fî terâcimi şüyûhi'l-Hâkim*, I-II, Dâru'l-Âsıme, Riyad 2011.

_____, *el-Mu'cemü'l-muğnî li-şüyûhi'l-İmâm Ebi'l-Hasan Dârekutnî*, Dâru'l-Kiyân, Riyad 2007.

_____, *İrşâdü'l-kāsî ve'd-dânî ilâ terâcimi şüyûhi't-Taberânî*, Dâru'l-Kiyân, Riyad.

EL-MÂVERDÎ, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut 1986.

MERTOĞLU, Mehmet Suat, "Tefsir", *DİA*, XL, 290-294, İstanbul 2011.

MELCHERT, Christopher, *The Formation of the sunni schools of law 9th-10th centuries C.E.*, E.J. Brill, Leiden 1997.

MERVÂN, Muhammed Şiar, *el-Evzâî imâmü's-selef*, Dâru'n-Nefâis, Beyrut 1992.

EL-MERVEZÎ, Nu'aym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, thk. Semîr Züheyrî, I-II, Mektebetü't-Tevhîd, Kahire 1412.

MES'ÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyn b. Ali, *Mürûcü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher (fî tühâfi'l-eşrâf mine'l-mülûk ve ehli'd-dirâyât)*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, el-Mektebetü't-Ticâreti'l-Kübrâ, Kahire 1964.

_____, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, thk. Abdullâh es-Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kahire, t.y.

MEZ, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-karni'r-râbiı'l-hicrî*, trc. Muhammed Ebû Rîde, 5. baskı, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut.

MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddin Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-XX, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1983/1403.

MUHAYSİN, Muhammed, *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân abre't-târîh*, I-II, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.

EL-MUTAHHAR, İbn Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I-VI, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Mısır, t.y.

MÜBÂREK, Zekî, *en-Nesru'l-fennî fi'l-karni'r-râbi'*, Müssesetü Hindavi, Kahire 2013.

EL-MÜNECCİD, Selâhaddin, "Kıt'atun min kitâbin mefkûd el-mesâlik ve'l-memâlik li'l-Mühellebî", *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye*, 1958, sayı: IV, s. 62-63.

_____, *Mu'cemü'l- müerrihîne'd-Dımaşkıyyîn ve âsâruhum el-mahtûta ve'l-matbûa*, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1978.

MÜSÂİD, Müslim Abdullâh, *Gelişme Döneminde Tefsir*, çev. Muhammed Çelik, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006.

MÜSLİM, İbnü'l-Haccâc en-Neysâbûrî, *el-Müsnedü's-Sahîh el-Muhtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, t.y.

MÜZENÎ, Ebû İbrâhim İsmâil b. Yahyâ b. İsmâil eş-Şâfiî, *Muhtasarü'l-Müzenî fî fürûi'ş-Şâfııyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

EN-NAHHÂL, Mahmûd Abdülfettâh, *İthâfü'l-mürtakî bi terâcimi şüyûhi'l-Beyhakî*, Dâru'l-Meymân, Riyad 2008.

NECM, Abdülmün'ım, *Tedvînü's-sünne ve menziletühâ*, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Medîne 1399.

EN-NEMLE, Ali, *el-Virâka ve eşherü a'lâmi'l-verrâkîn*, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, Riyad 2007.

NESÂÎ, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Şelebî, I-VI, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2001.

_____, *Tesmiyetü'l-fukahâi'l-emsâr*, thk. Mahmûd Zâid, Dâru'l-Va'y, Halep 1369.

NUAYMÎ, Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer, *ed-Dâris fî târîhi'l-medâris*, I-II, Matbaatü't-terakkī, Dımaşk 1951.

EN-NU'MÂN, el-Kādî, *Kitâbü İftitâhu'd-da've*, thk. Ferhât ed-Dişrâvî, eş-Şebeketü't-Tûnusiyye, Tunus, t.y.

ÖĞÜT, Salim, "Evzâî", *DİA*, XI, 546-548, İstanbul 1995.

ÖMERÎ, Ekrem Ziyâ, *Bakī b. Mahled el-Kurtubî ve mukaddimetü müsnedih*, Medîne 1984.

ÖNKAL, Ahmet - Nebi Bozkurt , "Câmi", *DİA*, VII, 46-56, İstanbul 1993.

ÖNLER, Sami, "Sünen Edebiyatı ve Mehkül ed-Dımeşki'nin Sünen'i", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt: XVI, sayı: 27, s. 227-247.

ÖZ, Mustafa "Ubeydullâh el-Mehdî", *DİA*, XLII, 23-25, İstanbul 2012.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "el-Müstekfî-Billâh", *DİA*, XXXII, 139-140, İstanbul 2006.

_____, "Nizâmülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196, İstanbul 2007.

_____, "Seyfüddevle el-Hamdânî", *DİA*, XXXVII, 35-36 İstanbul 2009.

ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit, "Ebû Ali el-Fârisî", *DİA*, X, 88-90, İstanbul 1994.

ÖZKUYUMCU, Nadir, "Tolunoğulları", *DİA*, XLI, 234-235, İstanbul 2012.

ÖZEL, Ahmet, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 14-22, 1996.

ÖZEN, Şükrü, "Müzenî", *DİA*, XXXII, 246-250, İstanbul 2012.

Öztürk, Levent *İslam toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten haçlı seferlerine kadar*, İz yayıncılık, İstanbul 1998.

_____,*On ikinci yüzyıla kadar İslam dünyasında hastaneler*, İz yayıncılık, İstanbul 2007.

PARLADIR, Selahattin, "Kābisî", *DİA*, XXIV, 41-42, İstanbul 2001.

PIRLANTA, İsmail, *Ortaçağ İslam dünyasında şehir eşkıyaları Ayyarlar*, Hikmetevi, İstanbul 2015.

ER-RÂZÎ, Ebü'l-Kāsım Temmâm b. Muhammed, *Der beyânü fırakı dâlle în risâle*, Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, numara: 000076. vr. 199-201.

ER-REYHÂVÎ, Abdülkâdir, *Medînetü Dımaşk*, Dâru'l-Beşâir, Dımaşk 1996.

ER-RUBEY'Î, Belkīs "Hayatü'l-Kâdî en-Nu'mân el-Mağribî eş-şahsiyye ve'l-ilmiyye vel-ameliyye", *Mecelletü'l-Hüdâ*, sayı IV, Bağdat, Mart 2015.

ER-RÛMÎ, Şehâbüddin Ebû Abdullâh Yâkût Abdullâh, *Mucemü'l-büldân*, Dâru Sadır, Beyrut 1995.

SAFEDÎ, Ebü's-Safa Selâhaddin Halil b. Aybek b. Abdullâh, *Ümerâü Dımaşk fi'l-İslâm*, thk. Selâhaddin Müneccid, Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîd, Beyrut 1983.

_____, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaût, Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut 2000.

_____, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Dorothea Krawulsky, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1991.

SAFVET, Ahmed Zekî, *Cemheretu hutabi'l-Arab*, I-III, el-Mektebü'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

Sâlih, Halid Yusuf "Hareketü't-terceme fî Bilâdiş-Şam fi'l-asri'l-Emevî", *Mecelletü ebhâs külliyeti'terbiye*, sayı 1, 2011, s. 234-249.

ES-SÂLİH, Muhammed, *Rihletün maa'ş-Şâmî el-Murâbıt*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 2009.

SARIÇAM, İbrâhim, "İbrâhim b. Velîd", *DİA*, XXI, 359, İstanbul 2000.

SAUVAGET, Jean, *Dımaşku'ş-Şâm Lemha târîhiyye münzü'l-usûri'l-kadîme hatta ahdi'l-intidâb*, trc. Fuad el-Büstânî, thk. Ekrem el-Ulebî, al-Waref, Dımaşk 1989.

SAVVÂF, Hasan Zeki, *Dımaşk akdemü âsıme fi'l-âlem*, Dâru'l-Kuteybe, Beyrut 2004.

SAYAR, Süleymân, "el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî", *DİA*, XXVII, 433, İstanbul 2003.

SCHACHT, Joseph, *Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1950.

ES-SEÂLİBÎ, Muhammed b.el-Hasan el-Fâsî, *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhi'l-İslâmî*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.

ES-SEÂLİBÎ, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâil, *Yetîmetü'd-dehr fî mahâsini ehli'l-asr*, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

_____, *Tahsînü'l-kabîh ve takbîhü'l-hasen*, Dâru'l-Erkam, Beyrut, t.y.

ES-SEHÂVÎ, Şemsüddin Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed, *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh*, Müssesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.

SERT, Durmuş, *İlm-i Kırâat Kitabiyyatı: Başlangıçtan Hicrî VII. Asrın Başına Kadar*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Yüksek İslâm Enstitüsü, Erzurum 1972.

SEYF İBN ÖMER, el-Esedî et-Temîmî, *el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel*, thk. Ahmed Ratib Armûş, Dâru'n-Nefâis, 1993.

ES-SEYYİD, Eymen Fuâd "İbn Havşeb", *DİA*, XX, 35-36, İstanbul 1999.

SEZGİN, Fuat, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, I-VIII, Câmiatü'l-Melik Suud, Riyad 1986.

SİNANOĞLU, Mustafa, "İlhâd", *DİA*, XXII, 90-92, İstanbul 2000.

ES-SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ, *Ahbâru'r-Râdî ve'l-Muttakī-lillâh târîhu'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Matbaatü's-Sâvî, Mısır 1935.

SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyn, *Tabakātü's-sûfiyye*, thk. Mustafa Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.

SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *Tabakātü'l-müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü Vehbe, Kahire 1976.

_____, *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-II, el-Hey'etü'l-Mısriyye li'l-Kitâb, Kahire 1974.

ŞELEBÎ / ÇELEBİ, Ahmed, *et-Târîhu'l-İslâmî ve'l-hadâre'l-İslâmiyye*, I-V, Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire 1967.

EŞ-ŞÎRÂZÎ, Ebû İshâk Cemâlüddin İbrâhim b. Ali b. Yûsuf, *Tabakātü'l-fukahâ*, Dâru'r-Raidi'l-Arabî, Beyrut 1970.

ET-TABBÂH, Râğıb, *er-Raziyyât*, el-Matbaatü'l-İlmiyye, Halep 1932.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kāsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1989.

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387.

_____, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, Matbaatü'l-İstikâme, Kahire 1939.

_____, *Târîhü'l-ümem ve'l-mülûk*, Dâru Süveydân, Beyrut, t.y.

_____, *Câmiu'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Şâkir, I-XV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.

TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme Ezdî Hacrî Mısrî, *Ahkâmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Sadettin Ünal, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1995.

TANTÂVÎ, Ali, *el-Câmiu'l-Ümevî fî Dımaşk*, Dâru'l-Menâre, Cidde 1990.

ET-TENÛHÎ, el-Muhsin b. Ali, *Neşvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*, thk. Abbûd eş-Şalecî, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

TERZİOĞLU, Arslan, "Bîmâristan", *DİA*, VI, 163-178, İstanbul 1992.

TİRMİZÎ, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî, *el-Câmiu'l-Muhtasar mine's-sünen an Resûlillâh ve ma'rifeti's-sahîh ve'l-ma'lûl ve ma aleyhi'l-amel*, thk. Beşşar Avvâd, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

ET-TİRMİSÂNÎ, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1997.

TOMAR, Cengiz, "Dımaşk", *DİA,* XXXVIII, 311-315, İstanbul 2010.

_____, "Şam", *DİA*, XXXVIII, 311-315, İstanbul 2010.

TUNÇ, Cihat, "Ca'fer b. Harb", *DİA*, VI, 549-551, İstanbul 1992.

_____, "Hişâm b. Amr", *DİA*, XVIII, 151-152, İstanbul 1998.

EL-UMERÎ, Şehâbüddin Ahmed b. Fazl, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*, thk. Hamza Abbâs, I-XXVI, el-Mecmau's-Sekafî, Abudabi 2005.

Üzüm, İlyas "Nusayrîlik", *DİA*, XXXIII, 270-274, İstanbul 2007.

EL-VÂKIDÎ, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, *Fütûhu'ş-Şâm*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

VEKÎ', Muhammed b. Halef el-Bağdâdî, *Ahbâru'l-kudât*, thk. Abdülazîz el-Merâğî, I-III, el-Mektebetü't-Ticâriyye, Kahire 1947-50.

YARDIM, Ali, "Ebû İdrîs el-Havlânî", *DİA*, X, 168, İstanbul 1994.

YAVUZ, Yusuf Şevki, "Ehl-i bid'at", *DİA*, X, 501-505, İstanbul 1994.

YÂZÎCÎ, Tâlib, "Halep", *DİA*, XV, 239-244, İstanbul 1997.

YETİK, Erhan, "Dükkī", *DİA*, X, 20, İstanbul 1994.

YILMAZ, Hasan Kâmil "el-Cûî", *DİA*, VIII, 83, İstanbul 1993.

YILMAZ, Metin, "Şurta", *DİA*, XXXIX, 242-244, İstanbul 2010.

YURDAGÜR, Metin, "Haşviyye", *DİA*, XVI, 426-427, İstanbul 1997.

ZEHEBÎ, Ebû Abdullâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ale't-tabakāti ve'l-a'sâr*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

_____, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

_____, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, I-XVII, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.

_____, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnaût, I-XXXIII, Müssesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.

EZ-ZİRİKLÎ, Hayreddin, *el-A'lâm kāmusu terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, I-VIII, Beyrut 1976.

ZÜRKĀNÎ, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Matbaatü Bâbi'l-Halebî, Kahire, t.y.